M. TULLII CICERONIS OPERA.

M. TULLII CICERONIS

OPERA

QUAE SUPERSUNT OMNIA

EDIDERUNT

J. G. BAITER C. L. KAYSER.

VOL. VI.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLXIII.

M. TULLII CICERONIS

OPERA

PHILOSOPHA ET POLITICA

RECOGNOVIT

J. G. BAITER.

VOL. I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLXIII.

VIRO ILLUSTRI

JO. NICOLAO MADVIG

CRITICORUM TULLIANORUM

PRINCIPI

D.

J. G. BAITER.

PRAEFATIO.

Habere sua fata libellos prae omnibus docent qui primum in hoc volumine locum obtinent Ciceronis libri Academici. Nam cum Cicero priori suae Academicorum editioni duobus libris comprehensae alteram substituere voluisset, quam in quattuor libros distribuit, tantum afuit ut ea res prospere succederet, ut non solum, id quod in Prooemio nostro amplius expositum est, Academicorum, quae posteriora vocantur, unius libri primi admodum exigua pars aetatem tulerit, sed huius ipsius fragmenti ne unus quidem codex saeculo decimo quinto antiquior superesse videatur. Codices autem, quos nos post Halmium in verbis Tullianis constituendis adhibuimus, sunt Gedanensis (G), Parisinus n. 6331 (P), Uffenbachianus, nunc Henrici Alani Hiberni (A), cod. nunc Parisinus, olim in aede S. Victoris adservatus (V), in usum vocatis etiam codicibus Oxoniensibus E U ψ et editione Romana a. 1471 (r).

Multo meliore fortuna usus est Lucullus sive Academicorum priorum liber secundus, cui contigit ut una cum libris de deorum natura, de divinatione, de fato, de legibus, cum Timaeo et paradoxis Stoicorum, in codicibus optimae notae servaretur, Leidensibus Vossianis n. 84. saeculi XI. (A) et n. 86. saec. XII. (B) ac Vindobonensi n. 189. saec. X. (V), qui tamen deficit in verbis aut non §. 104. Hos igitur libros nostrae quoque editionis quasi fundamentum esse voluimus.

In libris de finibus bonorum et malorum recognoscendis egregium ducem nacti sumus codicem omnium, qui adhuc excussi sunt, vetustissimum et optimum, Palatinum n. 1513. saec. XI. (A), cui in fine mutilo (desinit enim in libri quarti §. 16.) proxime accedit, praeter eum, ex quo petitae sunt lectiones margini editionis Cratandrinae adscriptae, et Morelianum, alter cod. Palatinus n. 1525. saec. XV. (B), qui tamen priori illi auctoritate aliquantum cedit. Ne Glogaviensis quidem codex (G), nunc Vratislaviensis IV. F. 180., praetermittendus erat, qui haud indocte interpolatus emendationes aliquot exhibet certissimas. Sero ad nos pervenerunt, quae nuper ad libros de finibus erudite adnotavit Dagob. Böckel in programmate scholae Thurgoviensis a. 1863., quorum rationem habere nondum potuimus.

Tusculanarum denique disputationum duos codices optimos esse diu constabat, Gudianum n. 294. saec. IX. vel X. (G) et Regium Parisiensem n. 6332. saec. IX. (R),

a quibus bonitate non multum distat cod. Bruxellensis (olim Gemblacensis) n. 5351. saec. XII. (B.) Praeter hos codices et eas virorum doctorum emendationes, quibus iam in editione Turicensi uti potueramus, multum nobis profuerunt et in his et in aliis libris O. Heinii Quaestionum Tullianarum specimen. Posn. 1862. et C. F. W. Mülleri Coniecturae Tullianae. Regim. 1860.

In adnotatione autem critica id potissimum secuti sumus, ut sciretur, ubi et quo auctore aut a codicibus nostris vel omnibus vel optimis (C) aut ab editione proxime superiore Turicensi (T) discesserimus. Ubi simpliciter codicum lectionem attulimus emendatoris nomine non addito, emendatio vel deterioribus codicibus vel editionibus antiquissimis debetur. Quot vero quamque lectionem editores probaverint, indicari nihil attinere videbatur. In distinguendis autem verbis plerumque, in eligendis lectionibus saepissime, L. Kayseri, viri amicissimi, iudicium nos secutos esse grato animo profitemur.*)

*) Eiusdem opiniones aliquot, in Adnotatione critica omissas, hic subiunximus. De finibus II, 36. Bremii coniecturam *hoc* [*non*] *addito*, a Madvigio damnatam, unice probat. Tusc. disp. I, 73. praepositionem *in* ante v. *rate* cum aliis delendam censet. Ibid. §. 76. quod verbum nos cum Wesenbergio cogitatione supplendum duximus, id inserendum opinatur scribendo: *Quid refert? Refert; adsunt enim* cet. L. III, 30. adsentitur Manutio *et* ante *perceptas* delenti. L. IV, 8. coniecit scribendum esse *sublatus est etiam metus*. Ibid. §. 39. coniunctivis *extenuetur* et *attingat* substituit indicativos *extenuatur* (cum Bakio) et *attingit*. Ibid. §. 57. Bakium sequitur scribentem: *quae* (radices) *evellendae et extrahendae penitus, non circumcidendae nec amputandae sunt*.

ADNOTATIO CRITICA.

M. TULLII CICERONIS ACADEMICORUM POSTERIORUM

LIBER PRIMUS.

§. 1. *est*, *satis tum* Madvig: *est*, *satis eum* C, *est se visentium* cum Davisio T. ‖ 2. *ea* om. r, del. Durand. — *velis* Hieronymus (in Rufinum I. col. 349.) et Walker: *velit* CT. — *idque* Guil. Christ: *que* V, *quae* GA, *qui* P, *quo* U, *quia* Davisius, *quod* alii. ‖ 3. *nihil enim eum* Christ: *nihil enim* G, *nihil eum* APV. — *ea ars* E: *ea res* CT. ‖ 5. *vides autem (eadem enim ipse didicisti)* Davisius: *vides autem eadem ipse didicisti enim* C, *vides autem ipse (didicisti enim eadem)* cum Christio T. — *amafanii* C; item §. 6. — *unam* Manutius: *virtutem* CT. — *malent - - accipient* Davisius: *mallent - - accipiunt* C. — *labor* r: om. C. ‖ 6. *efficientes* Lambinus: *efficientium* C. — *contineantur effectione et materia* Kayser. — *est*, *quam* Durand: *est quoniam* C. — Lacunae signum inter verba *rebus* et *illi* addidit Halmius. — *autem* Guyetus: *enim* C. ‖ 7. *se* Lambinus: om. CT. — *ne suspicari quidem* Durand et Madvig: *nec suspicari* C. — *erunt* Ernestius: *erat* G, *erit* PV. ‖ 8. *in quibus* id *est studium* Durand, *in quibus est [studium]* Kayser. — *id est*, *ad Graecos ire iubeo* cum Lambino seclusi. — *L. Aelii* Manutius: *laelii* C. — Verba *quo facilius - - invitati* huc transposui cum Kaysero: post *dialectice* leguntur in CT. — *quo* P. Faber: *quae quo* C. — *philosophe* Halmius: *philosophie* C, *philosophice* Manutius. ‖ 9. *nos in nostra - - agnoscere* attulit etiam Boëthius de diis et praesensionibus (in Cic. Scholl. I. p. 392, 10). — *reduxerunt* Augustinus (de civ. dei VI, 2) et Boëthius: *deduxerunt* C. — *plurimumque idem* Gruterus: *plurimum quidem* C. ‖ 10. *sed eam mihi* Durand: *sed ea mihi* G, *sed da mihi* ceteri. — *non sane* G: *nunc satisne* APV, *non satis* cum Durando T. — *haec et* Kayser: *et haec* CT. — *illa non potuerunt* C. — *contemnent* Victorius: *contemnant* C. — *accius* vel *actius* C: *Attius* T. — *sunt* Halmius: *sint* C. ‖ 12. *Graeca* G et Aldus Nepos: *graecia* APV. — *desideres* Aldus Nepos: *desideret* C. ‖ 13. *Academiam* Bentley: *iam* C. — *negat* Davisius: *negaret* C. — *Philonia* Madvig: *Philonis* AGP, *Philonem* V, *Philonis sententiam* de Halmii coniectura T. ‖ 14. *absum iam diu* Davisius: *absumptam (assumptam* AG) *diu* C. — *dicta* Gulielmius: *essent dicta* G, *sint dicta* APV. ‖ 15. *ad bene vivendum* C: *ad b. v. conferre* r, *valere ad b. v.* de Halmii coniect. T. ‖ 16. *hominis* Lambinus: *omnis* CT. — *tantum* Davisius: *tam* GV, *tum* AP. — *e* APV: *et* G, *ex* de Halmii coniect. T. ‖ 17. *Calchedonium* nos: *calcedonium* P, *Chalcedonium* T. — *dubitanter* nos: *dubitantem* GT, *dubitationem* APV. Cf. Cic. de invent. II, 10. ‖ 18. *quidem videtur* Lambinus: *videtur quidem* C. ‖ 19. *consequens* Krische (coll. II, 91. Orat. §. 115. Tusc. disp. V, 68. de legg. I, 62): *consentiens*

CT.—*repugnans* Manutius: *repugnet* C. — *omnia a natura* A: *omnia e natura* PVT, om. G. ‖ 20. *conprehendendam* P. Faber: *conprehendendam ingeniis* C. — *et in mores* Halmius: *et mores* CT. — *absolutum, virtus, id est quasi* Christ: *absolutum, id est virtus, quasi* CT, *absolutum ipsa virtus, quasi* Kayser. ‖ 21. *hominem enim esse* G: *hominem esse* APVT.—*censebant unum quemque quasi* Kayser. — *cum omnibus* Ernestius: *cum hominibus* CT.— *communi* J. F. Gronovius: *humana* CT. ‖ 22. *appellabantur* Halmius: *appellantur* G, *appellarentur* APVT. — *prima natura* Davisius: *prima in natura* AG, *in prima natura* PV. ‖ 23. *earum rerum adpetitio, quae* Halmius, *earum rerum* **, *quae* T. — *eaeque* Halmius: *ea aeque* G, *haeque* APV. — *partis* Walker: *artis* C. ‖ 24. *ea qua* Manutius: *eaque* C, *ea quae* cum Grutero T. — *vim esse sine* Christ: *vim sine* CT. ‖ 26. *uti fecisti* Klotzius: *ut effecisti* CT, *ut fecisti* Lamb. — *iam* Halmius (coll. §. 25. *iam utitur*): *enim* C. — *primae* Walker: *prima* C. — *reliqua partis* Halmius: *reliquae partes* CT. ‖ 27. *efficta* Turnebus: *effecta* C. — *formas omnis* Davisius: *tota omnia* GPV, *omnia tota* A, † *tota omnia* T. — *mutari* 3 codd. Goerenzii: *mutare* C. — *eoque* PV: *eo* A, *aeque* G, *eaque* cum Davisio T, *eamque* Christ. ‖ 28. *et materiam* C: *etiam materiam* de Halmii coniect. T. — *omni* Davisius: *in omni* C. ‖ 29. *evenire* Turnebus: *inter* C, † *inter* T, *fieri* Manutius.— *et necopinata* codd. Lambini: *haec (hec) necopinata* C. ‖ 31. *percipi* Christ: *percipere* CT.— *esset et* Halm: *esset* C.— *ne idem* Manutius: *eidem* C. ‖ 32. *notionibus* Lamb. ex uno suo codice: *motionibus* C. — *rerum notis quasi ducibus* Davisius: *quasi rerum notis ducibus* C, *quasi rerum notationibus* de Halmii coniect. T.— *in quo* Manutius: *in qua* C, † *in qua* T, *ita* Madvig, *itaque* Halmius. — *oratoria* inclusit Halmius in T. ‖ 33. *erat illis forma* Madvig (coll. §§. 17 et 23. de finn. IV, 19. V, 9. Tusc. III, 39.): *erat illis prima* APV, *prima erat illis prima* G, *forma erat illis primum* de Halmii coniect. T. — *dissupationes* nos: *disputationes* C, *immutationes* cum Davisio T. — *ferret* Ernestius: *ferat* CT. ‖ 35. *moveretur* C: *partiretur* Bentley. Obelum ego addidi. — *incideret* cod. Lambini: *inciderit* CT.—*quae* Manutius: *quaeque* C. ‖ 36. *esse* Ernestio auctore seclusi. ‖ 37. *et* del. Lambinus. ‖ 38. *perturbationes - - eas* Walker: *perturbationem - - ea* C. ‖ 39. *in alia* Lambinus: *alia* C. — *uti* nos: *ut in* CT. — *eam* Christ: om. C. — *quae cuique (quoique) gigneret mentem* Madvig: *quae quidque gigneret et mentem* CT. ‖ 40. *hoc quidem verbum* Halmius: *hoc verbum quidem* CT. ‖ 41. *hoc* Davisius: *hec* C. — *inquam* Manutius: *inquit* C. — *duxerat, cum* Manutius: *duxerat at cum* C. ‖ 42. *aperirentur* Davisius: *reperiuntur* C. ‖ 43. *dixisset* Lambinus: *dixisset et* C. — *[verum] esse autem* Orellius, *verum esse [autem]* T. ‖ 44. *et iam ante* Davisius: *et veluti amantes* C.— *denique* Bentley: *deinceps* C.— *dixerunt* altero loco delendum esse vidit Manutius. ‖ 45. *int. posset* Ernestius: *int. possit* C. — *esset turpius* C. ‖ 46. *exposuisti* Durand: *exposui* C. Cf. §. 43 init. — *facultate et copia dicendi* Christ: *facultate et to* G, *facultate* ceteri codd., *facultate dicendi* Krische.

M. TULLII CICERONIS LUCULLUS.

§. 2. *in pace* nos: *in Asiae pace* AB, *in Asia pace* VT. ‖ 4. *genere* C.— *qua ante* Bentley: *quam ante* C. ‖ 5. *at vereor* Durand: *ac vereor* CT. ‖ 6. *nostram umquam* C. ‖ 7. *qui se scire arbitrantur, dicere* Halmius: *qui di-*

cere C, *qui* ** *dicere* T. Cf. §. 8. ‖ 8. *praescripta et quibus et quasi* C. ‖ 9. *sed, ut potuerint, potuerunt - - iudicaverunt autem re semel audita atque ad* Lambinus: *sed ut potuerunt - - iudicauerunt aut re semel audita ad* C. ‖ 10. *rem catullo integram* C. — *quamquam ualde* C. — *et ea* nos: *nec ea* CT. — *si vera non fuerint* Davisius. — *vinci me malim* C: *non vinci me malim* edd. priores, *vinci non malim* de Halmii coniect. T. ‖ 11. *cum alexandriae - - issem* C, *cum Alexandriam - - issem* Goerenz. — *homines* margo V: *omnes* C. ‖ 13. *iam a* Lambinus: *iam* C, *ii a* cum Davisio T. — *ad hos notiores* *, *C. Flaminium* Kayser, cui verbum (c. c. *veniunt*) excidisse videtur. — *ut videmus* et *ut suspicantur* del. Gruterus. ‖ 14. *Xenophanem* P. Victorius: *xenoplatonem* C. ‖ 15. *tum exortus est, ut in* Gruterus e codd. Palatinis: *tum exorsus est in* C. — *solitus esset ea* C. ‖ 16. *veteribus* Bentley: *uetera* C. — *fuerit illis veri nota* et deinceps *investigatum est* Kayser, coll. §. 76. — *confecta* Manutius: *conficta* C. — *in Hagnone* Christ: *in hac nonne* B¹V, *in hoc quam* A²B² (*hac* A¹, *quam* in ras. A²), *in Aeschine* Davisius coll. Cic. de or. I, 45. ‖ 18. *καταληπτόν* Turnebus: *acatalempton* C, *ἀκατάληπτον* T. — *effictumque* unus cod. Paris. Davisii: *effectumque* C. ‖ 20. *ut oculi - - cantibus* del. Davisius. — *vilior* nos: *vitiosa* CT. — *cui adsentiatur* Madvig: *quia sentiatur* CT. ‖ 22. *iis* Halmius: *his* C. — *omnis vitae usus* Bremius: *omnis uitae usum* C, *omnem vitae usum* cum Walkero T. — *quas si* Walker: *quam si* CT. ‖ 23. *in quibus solis inesse eam scientiam quoque dicimus, quam nos - - rerum, sed etiam st. et inmut. esse censemus sapientiam itemque artem vivendi, quae aptam ex sese h. c.* C. F. W. Müller Philol. XIX. p. 630. — *quoque* om. G. ‖ 26. *quaedam dux lumenque* Bentley. — *tenetur* Bentley: *tenet* C. ‖ 27. *inv. dicemus* C. — *sapientis neque satis sit* A (sed *neque* est in ras.) et Davisius: *sapientisque satis sit* BV, *sapientique satis non sit* Manutius. ‖ 28. *ei qui* A¹ et Manutius: *eique* A²BV. — *ut id* AB: *ut ei* V, *uti (utei)* Halmius, ut [id] T. ‖ 29. *quae visa* Halmius: *quaeuis* C, *quae a quovis* vulgo. — *oporteret, quae* AB: *oporteret et quae* (V)T. — *initium* Lambinus: *esse initium* C (sed in A *esse* erasum est) T. — *est, ut* Ernestius: *sit ut* C. ‖ 30. *conetur? etsi disp.* Madvig. — *primum* Halmius: *prima* C, *primo* Lamb. — *alia quasi* Faber: *aliqua sic* C. ‖ 31. *apta est* Halmius: *apta sit* C. ‖ 32. *disputent* Christ: *disputentur* C, *disputentur ab eis* Kayser. ‖ 33. *veri et falsi* del. Lamb. — *ita verum videri* Manutius: *ita videri* CT. — *etiam possit videri* Lambinus: *etiam possit ita videri* C. — *sive probabilem* Faber (coll. Sexto Empir. VII, 166.): *sive improbabilem* C. ‖ 34. *proprium communi* Manutius et Lamb.: *pr. in communi* C. — *convicio* Madvig: *conuintio* A, *conuinctio* B, *conuincio* V. — *quidem et impressum* Davisius et Madvig: *quidem inpressum* CT. — *menti* margo V et Davisius: om. CT. — *inaniterne* Manutius: *inaniterue* C. — *moveatur* C: *moveamur* cum Christio T. ‖ 36. *ne* Madvig: om. C. — *sit* (post *nihil*) om. A¹. ‖ 37. *inter animum* C. ‖ 38. *omnino* r: *omni* C. ‖ 40. *potestis*] *oportebit* vel *opus erit* Halmius. Obelum ego addidi. — *de iis* Manutius: *de his* C. — *nec in his* C. — *non posse* Manutius: *posse* A¹V, *non omnes posse* A²B. — *conposita autem ea* AB: *conposita ea* (V)T. — *falsum etiam* AB: *etiam falsum* (V)T. Cf. §. 33. — *visa sunt* r: *visa sint* C. — *potest* Manutius: *posse* C. ‖ 41. *ex his non p.* C. ‖ 42. *quae obscurare* Davisius: *quam obscurari* CT. ‖ 43. *et harum lum.* Lamb., *et rhetorum lum.* Halmius. — *quid enim dicere* C. — *[vel illa]*

Kayser: *[vel] illa* cum Davisio T. ‖ 44. *disserant* Ernestius: *disserent* CT. — *nisa* Manutius: *uisa* C. — *non iungitur* V²: *coniungitur* ABV¹. ‖ 45. *Epicurus* ego seclusi; videtur e margine pravo loco insertum. ‖ 46. *adversatur* cod. Car. Stephani et Manutius: *aduersantur* C. — *sint* Davisius: *sunt* C. ‖ 47. *in somnis* C: *in somniis* T.— *accedunt* C. ‖ 48. *non numquam, veri simile est* Madvig: *non n̄quam (non inquam* BV) *ueri simile sit* C, *non, inquiunt, veri simile sit* (forma interrogativa) cum Goerenzio T. — *ut in his* C. ‖ 49. *quia* Lambinus: *qui* C. ‖ 50. *intern. possint* Davisius: *intern. possit* CT. — *eadem sint* aliquot codd. Davisii: *eadem sit* C. — *similes sunt* Madvig: *similes* CT. — *eosdem* B² et corr. V: *eodem* C. — *ne repugnantiam q.* Kayser. ‖ 51. *med ego* Manutius et Lamb.: *me et ego* C. ‖ 52. *in somnis* C: *in somniis* T. — *eorumque* Car. Fr. Hermannus: *eorum* C. ‖ 53. *nihil interesset* margo V: om. C. ‖ 54. *an ut sano* Lambinus: *an sano* CT.— *insania est* AB. — *nulla communitas* Lambinus: *ulla communitas* CT. — *ut si sint* C. F. W. Müller: *ut sibi sint* C, *ut [sibi] sint* T. ‖ 55. *absolute [ita] p.* cum Christio T. — *et eos (eo* C) *quidem inn.* del. Manutius. ‖ 56. *refello* V²: *refellat* A¹, *refellam* A², *fallor* B, *refallor* V¹. — *propter* V²: *potest* ABV¹, *post* Kayser. — *ne minimum* V²: *minimum* AB², *nimium* B¹, *minium* V¹. ‖ 58. *uos nam nobis* V, *uos nam uobis* AB.— *adsentiri* V²: *adsentire* ABV¹. —*par est* Davisius: *per* AB, *potest* V (sup. lin.). — *quasi* Madvig: *quam si* C. ‖ 59. *eo* Davisius: om. C. ‖ 60. *quid inuenerit* C.— *utroque* duo codd. Davisii: *utrumque* C, *utraque* L. Vaucher. ‖ 61. *adprobatione omni, orbat* ABV¹: *adprobatione, omnibus orbat* V²T. ‖ 63. *enim te modo* Manutius avus (Goerenz, Christ): *enim te non modo* C, *enim non te modo* cum Davisio T. — *visum est* Halmius: *visum sit* CT. ‖ 64. *responderi* Davisius: *respondere* CT. ‖ 65. *ego* A²: *ergo* A¹BV. — *ipsum. itaque uelim* C. ‖ 66. *iudico* Ernestius: *iudicem* C. — *agam* V²: *agam. iam* A¹B¹V¹, *agam. iam enim* A²B². ‖ 67. *secundum* Davisio auctore seclusi. — *ita sequebatur* Manutius: *id adsequebatur* C. — *esse stoici* A¹ et Nonius (p. 69.): *esse et stoici* A²BV, *esse [et] Stoici* T. ‖ 68. *iis, quae possunt* Lambinus: om. C. ‖ 69. *quis enim* Lambinus: *quisquam enim* C. ‖ 70. *facere dicerent* Camerarius: *facerent* AB, *fecerunt* V, *fecisse dicerent* cum Davisio T. — *cum* Halmius: om. C. — *speraret etiam* AB²: *sperare etiam* B¹V, *speraret iam* de Halmii coniect. T. — *antiochi* C. — *sub Novis* P. Faber: *sub nubes* C. ‖ 71. *ut* Lambinus: om. C. ‖ 72. *res non bonas* Ascensius: *res bonas* C, *res novas* cum P. Fabro T. ‖ 73. *ita sit* C: *ita est* de Halmii coniect. T. — *ille esse verum plane negat* Halmius: *ille esse uerum plane negat esse* C (sed A *negat esse* m. 2. in ras. habet), *ille verum plane negat esse* cum Davisio T. — *sensusque idem* Davisius: *sensus quidem* C. — *sed* Guyetus: *nec* C. — *eos* del. Madvig. ‖ 74. *aiebas* Lambinus: *aiebat* C. ‖ 75. *etiam* AB: om. VT. — *imitari? num quem* Manutius: *imitari numquam* CT. — *Stilponem* Lambinus: *silibonem* C. — *at dissolvit* Davisius: *addissoluit* C. ‖ 76. *quid C. tibi videntur, m. c. philosophi? qui negant* Durand et Madvig: *quid c. uidentur m. c. ph. qui negant* C, *quid Cyrenaei? minime cont. philosophi, qui negant* Gruterus et Guyetus, *quid Cyrenaici? [videntur m. c. philosophi, qui] negant* T. — *Cyrenaici* Davisius: *cyranei* A, *cyrenei* BV. ‖ 77. *umquam* A²: *inquam* A¹BV. — *opinaturum* Ascensius: *opinatur* C. — *effictum* Manutius: *effectum* C. — *etiamne si eiusdem modi* Davisius: *etiam nisi eiusmodi* C.

— *ut* om. ABV[1]. — *eiusdem modi ab* Davisius: *eiusmodi ab* C. — *falso posset* Ernestius: *falso possit* C. ‖ 79. *id* del. Manutius. — *laceratur* Madvig: *lacerat* AV, *lecerat* B, † *lacerat* T. — *vos* V et Madvig: *suos* ABT. — *dicitis* Madvig: *dicit* CT. — *habetis* Madvig: *habes et* AB, *habes* T. — *dimittit* AB: *demittit* T. ‖ 80. *et inportata* C: *et inportune* alii, *et in re probata* Kayser. — *audiet - - egerit* cod. Ursini: *audies - - agerent* C, *audiret - - ageretur* cum Davisio T. — *videmus* cod. Ursini: *videbimus* C. — *regionem video* C: del. Halmius in T, ego seclusi. ‖ 81. *quam ullos pisces* C, *quam nullos illos* (om. *pisces*) Orellius. — *desideramus* C: *desiderant* cum Christio T. — *tam quererer - - viderem* Manutius: *tamen* (*tum* V) *quaereretur - - uideret* C. — *non te verum testem* Lambinus, *non tu verum te testem* Davisius. ‖ 82. *sed* Ernestius: om. CT. — *esse* ante v. *sole* om. AB. — *quin ne* Halmius: *qui ne* C, *quid? ne* Davisius. ‖ 83. *in parvo lis sit* Durand: *in paruolis sitis* A[1], *in paruulis sitis* A[2]B, *in parua lis sitis* V. ‖ 84. *non possit* AB. ‖ 85. *stoicum sed est q.* AB, *stoicum sedem q.* V. — *res* V[2]: *re* ABV[1], *res a re* de Halmii coniect. T. — *aqua* C: *acu* Orellius, *aeque* de Halmii coniect. T. — *certum alexandrum* C (sed V *alexandrus*). ‖ 86. *eiusdem* Lambinus: *eius* C. ‖ 87. *qui id me* B[2]: *quid me* B[1], *qui idem me* AV. ‖ 88. *somnia sua visa putare* Halmius: *somniare* CT. — *videbantur* Davisius: *uideantur* C. — *somnia* Madvig: *et somnia* C. — *ita* Davisius: *illa* C. — *credidit* Halmius: *credit* CT. — *istaec* Manutius: *et ista* C, *ista* codd. in Cic. Tusc. II, 44. et in ep. ad Att. XIV, 14, 1. ‖ 89. *vive* Goerenz (ex Cic. de orat. III, 162.): *uiuum* C. — *incedunt, incedunt* Lambinus (in marg.): *incede, incede* C. — *adsunt, med expetunt* Kayser. — *caerulea* Goerenz: *caeruleae* C. — *angui* Columna: *igni* C. ‖ 90. *exp. sunt* AB. — *tum, cum movebantur* Halmius: *tum commouebantur* C, *tum cum commouebantur* alii. ‖ 91. *falsum iudicabit - - quid ad illam* Pluygers (Mnemos. XI. p. 62.): *falsum dialecticus* (*dialectiscus* V, *lectiscus* B[1], *lectis cur* A) *iudicabit - - quid ad illum* CT. ‖ 92. *non* del. Christ. ‖ 93. *perveniatur* Goerenz. — *quo in* cod. Manutii et duo Davisii: *quod in* C. — *paucorum quid sit neque* Kayser. ‖ 94. *superbe* C: *superbis* alii, *facis superbe* de Halmii coniect. T. — *percipis* cod. Cantabrig.: *persipis* BV, *perspicis* A. — *in inlustribus* nos: *inlustribus* CT. Cf. mox: *in decumo insistis.* §. 107: *ille in reliquis rebus non poterit eodem modo insistere.* — *insistis; ac si id* Kayser. — *a certis et inlustribus* Lamb. — *augendi nec minuendi* C: *augenti nec minuenti* Lambinus, *augentis nec minuentis* de Halmii coniect. T. ‖ 95. *tela* C. — *nostra an vestra* Christ: *uestra an nostra* C. — *mentiris an verum dicis* Schuetz: *mentiris uerum dicis* C, *mentiris* alii. Cf. Gellii N. A. XVIII, 2, 10. — *effectum esse id* C. — *alias* semel C — *lucet; dicis - - verum dicis* Manutius (omissa tamen voce *nunc*, quam addidit Davisius): om. C. — *uideo ergo* C. ‖ 97. *videant* C: *adeant* (quae est interpretatio verbi *videant*) margo V, *adhibeant* de Halmii coniect. T. — *catus* Lambinus: *cautus* C. — *aiat* Cratander: *ait* C (sed A in ras.). ‖ 98. *Diogenes mihi* Halmius: *diogeni* C, *Diogenes* alii. — *lucet* semel C. — *esse* ante v. *conexum* del. Christ. — *et illud* B[2]: *nec illud* AB[1]V. — *iudicabo* del. Durand. — *antioche* C. — *quae iam dicam quae sunt* C. ‖ 99. *consequatur* Halmius: *consequeretur* CT. — *est, probabile nihil esse, et* Christ: *esset probabile nihil esset* C, *esset, si probabile nihil esset. et* alii. ‖ 100. *hac* B[2]: *ac* AB[1]V. — *ei* Lambi-

nus: om. CT. — *concreta* Manutius: *congregata* C. || 101. *aut e robore* Nonius (p. 99.): *aut ebore* C. || 102. *enim hoc* Christ: *enim haec* C. — *repr. est, quod -- q. probabilia. non* Madvig: *repr. est: quod--q. probabilia, non* T. — *poëtam* incl. Halmius. — *ut aut -- inprobet* del. Davisius; duo sola verba *ut aut* cum uno codice deleverat Gruterus. — *resp. posset* C. — *et cum* Davisius: *nec ut* AB, † *nec ut* T. — *relinqui* Davisius: *reliquit* ABT (quit in ras. A), *relinquit* alii. — *adprobari* AB: *adprobat* Manutius, *adprobavit* de Halmii coniect. T. || 105. *inducto et constituto probabili* Manutius: *inducta et constituta probabilia* C. — *dissimile* Halmius: *dissimileque* CT. — *et* Lambinus: *ei* C. || 106. *vera igitur illa sint necesse est omnia* Pluygers l. l. — *fateare* Davisius: *facile* AB², *facerē* B¹. || 107. *responsa* Ernestius: om. C. — *vel* Goerenz: *ut* C. — *habuerunt* Kayser: *habuerint* CT. — *dubitare* Davisius: *dubitari* C. — *videri* (i. e. oculis cerni) *oportere* nos: *uideri oportet* CT. — *multa* Manutius: *multa uide superiora* C. || 109. *in conserendo* Manutius: *et in conserendo* C. — *si quicquam conprehendi posse* om. AB. — *posset* Halmius: *possit* CT. — *quo* Halmius: *qui* C, *quidem* et *quod* alii. || 111. *Antiochus* ego seclusi. || 112. *St. in dumeta* Halmius: *st. dumeta* C, *in St. dumeta* alii. — *adderet* Halmius: *adherere* C, *adhiberet* alii. (*neque adhaereret illa magna accessio* Kayser.) || 113. *sed his minores* Guyetus: *sed mihi minores* vel *sed mihi minor est* C, *sed qui his minor est* cum Jo. Clerico T. — *polit. esse et* Kayser: *polit. et* CT. || 115. *nolimus* Halmius: *nolumus* C. || 116. *vel illud* Halmius: *uelut illud* C. — *longitudinem latitudine carentem* Davisius: *sine ulla latitudine carentem* (om. *longitudinem*) C et obelo praefixo T. — *adigam ius iurandum* Manutius: *adiciamus iurandum* C. || 117. *sententiam eliget* Davisius: *sententiam melius eliget* C. — *et* Ernestius: om. C. || 119. *nunc* Cratander: *num* C. — *permeet* AB: *permanet* T. — *inito* P. Victorius: *initio* C. — *aptum* r: *apertum* C. — *efficere* Walker: *existere* CT. || 120. *respondere* Halmius: om. C. — *natricum* Lactantius (Inst. div. VII, 4, 11.) et Nonius (p. 65.) *matricum* C. — *tam multa pestifera* Lactantius: *mortifera tam multa perniciosa* C, *mortifera tam multa*, *tam multa perniciosa* Lamb. || 121. *esse* Davisius: om. CT. — *et cum* Goerenz: *sed cum* C. — *sed oscitantis* Durand coll. Cic. de deor. nat. I, 72. || 122. *ipsi* C: *ipsa* ex Halmii coniect. T. — *detecta* r: *deiecta* C. || 123. *non ita. vos etiam dicitis* Nonius (p. 102.): *non enim etiam dicitis* AB, *non ita. dicitis etiam* alii. — *in contr.* Nonius: *e contr.* C. (Verba *e contr. p. t.* spuria censuit Lambinus.) — *quam eos qui* C. — *Syracosius* A¹B: *Syracusius* T. — *quae, si* Manutius: *quasi* C. — *egone? ne bis* Lambinus: *egone uobis* C. || 124. *sitne an* Lambinus: *sitne aut* C. — *numerus* Bentley: *mens* C. — *utraque in parte* C. || 125. *ut et* r: *et* AB, *ut* alii. — *quo quid* Christ: *quod* C. — *corpus* Halmius: om. C. — *quodque* Ernestius: *quidque* C. || 126. *conprobem, sed quae tu* (ego adsensu meo comprobem); *quod vide* Kayser. — *illud* Christ: *illud esse* C. — *decempeda -- dubium* Halmius (vestigia secutus superiorum criticorum, e quibus Manutius primus verba *permensi refertis* ad *decempeda* pertinere vidit): *decempeda hic* (vel *hinc* vel *huic*) *me quasi malis architectis mensurae uestrae nego hoc permensi refertis ergo credere dubium* C. — *leniter* Davisius: *leviter* CT. — *inverecundior* Morgenstern: *uerecundior* T. || 127. *altiores* cod. Lambini: *latiores* C, *elatiores* alii. — *minuta* Lambinus:

minima C. — *occurret* AB. ‖ 128. *sed paulum* margo ed. Cratandrinae: *et paulum* C. — *physica* Manutius: *physici* C. — *auctoritatem se*, *quae* Davisius: *auctoritatem*, *si quae* C. — *nunc*, *quam* Cratander: *nusquam* C. — *quo modo* Halmius: om. A^1B, *quo* A^2. ‖ 129. *igitur - - dissensio est? omitto* Klotz: *est igitur - - dissensio et omitto* C, *est igitur - - dissensio? omitto* cum Madvigio T. — *erillum* AB: *et illum* alii codd., *ut Herillum* cum Davisio T. — *Eleatici* P. Victorius: *ereatrici* C. — *Herilli* Madvig: *ulli* C. ‖ 130. *quae apati nominatur* C. — *nunc videamus quae* Lambinus: *uideamus quae nunc* C, *[nunc] videamus quae* T. ‖ 131. *finis* AB: *finem* T. — *huc* Jo. Scala: *nunc* C. — *honeste autem vivere* Davisius: *honesta autem uidere* C. ‖ 132. *constituetur* Lambinus (in marg.): *constituatur* CT. — *nam vos quidem* Davisius: *num* (*non* B^1) *quidem* C, *vos quidem* alii. — *nihil dicitis a s. tam alienum esse* r: *nihil esse dicitis a s. tam alienum esse* C, *nihil esse dicitis a s. tam alienum* cum Cratandro T. — *sit sapiens*, *adparebit*, *nonne utroque* Lambinus: om. C et (verbis *si numquam* obelo praefixo) T. ‖ 133. *non esse illa probanda* Lambinus: *non posse illa probanda esse* CT. — *quid? si quae* Moserus: *quid quae* AB (*quid* om. A^1), *quid? quod quae* Guyetus. — *dicuntur in utramque p. et acuta m. vid. et paria* Orellius: *dicuntur quid et acuta m. uid. in utramque p. et paria* AB. ‖ 134. *cara* margo ed. Crat.: *clara* C. — *contra* h. l. Goerenz, post *multa* Lambinus: om. C. ‖ 135. *non timeat - - durum* Davisius et iterum Madvig: *non timeat nec si patria deleatur non doleat si deletatis durum* AB. — *ab* r: om. CT. ‖ 136. *hos* r: *hoc* C. — *ne urb. quidem* Manutius: *ne urb. denique* C. ‖ 137. *et* ego seclusi. — *Stoico* Halmio auctore seclusi. ‖ 138. *verenti ne* Christ: *ueremini ne* C. (*mini* A in rasura.) — *opinationem* Bentley: *opinionem* C. ‖ 139. *labor eo* Gruterus et Guyetus: *laboro* AB^2, *labore* B^1. — *ut* ante *Calliphontem* Lambino auctore seclusi. — *istum* Halmius: *ipsum* CT. — *veritas* ed. Veneta a. 1471: *seueritas* C. — *adversetur* Lambinus: *obuersetur* C. — *tun* Gulielmius: *tum* AB, *tu* cum Cratandro T. ‖ 141. *te* om. AB. — *fixum fuisse uis* AB. — *falso* cod. Regius Davisii: *false* C. ‖ 142. *putat* B^2 et Lambinus: *putet* C. ‖ 143. *quid ergo* Manutius: *qui ergo* C. — *opinosissimi* AB: *opiniosissimi* alii, *spinosissimi* Car. F. Hermannus. ‖ 145. *contraxerat* cod. Cantabrig.: *contexerat* A, *conxerat* B, *constrinxerat* alii. — *sapiens sit aut fuerit* A^2B^2: *sapiente .... aut fuerit* A^1, *sapientes aut fuerit* B^1, *sapientes sint aut fuerint* de Halmii coniect. T. ‖ 146. *ut ea non* Manutius: *ut ea non aut* AB, *ut ea non ut* alii. ‖ 148. *quare* Manutius: *per* C. — *inprobans* Davisius: conprobans C (sed in A *con* sup. lin.), *non probans* cum Madvigio T.

M. TULLII CICERONIS ACADEMICORUM POSTERIORUM FRAGMENTA.

Fr. 1. *digladiatur* Halmius: *digladietur* codd. ‖ 6. *sint* Junius: *sunt* codd. ‖ 9. *adulescentibus* Halmius: *lentibus* codd., *senibus* alii. — *alius sanis* ed. Nonii a. 1511: om. codd. ‖ 11. *puter esse* Halmius: *putrer* (vel *putre*) *esse* codd., *putrere* alii. — Ante fr. 12. Ciceronis verba de libri tertii prooemio ego addidi. ‖ 12. *dep. in facinorosis* codd. ‖ 16. *secutis* Patricius: *secutos* codd. ‖ 17. Verba *malcho in opera adfixa*, a prioribus ad Ciceronem relata, ex alio scriptore desumpta videntur Keilio. Ciceronis est illud *fixum*, quod om. T. ‖ 18. *dicamus* codd. Nonii. ‖ 19. *solerent: ii* (vel *hi*) *cum* codd. Ciceronis et

Nonius Merceri: *solerent lib. II. cum* Nonii cod. Bamberg., *solerent*, *idem lib. II. cum* ceteri codd. et Gerlach. ‖ 21. *interim ille* codd. Nonii. ‖ 22. *saxo aut cultus e robore* codd. Nonii. ‖ 28. *et levibus* errore om. T. ‖ 30. *stent ad contra vestigia* codd. Nonii. ‖ 31. *dictum'st* Halmius: *dixi* codd. Cic., *dictus* cum codd. Nonii T. ‖ 32. et 34. Haec fragmenta libro II. vindicavit Krische p. 60. ‖ 34. *ad* ante *honestatem* add. Halmius. ‖ 35. Hoc fragmentum extremo libro III. adsignat Krische, coll. Luculli §. 60.

M. TULLII CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER I.

§. 3. *etiam est* cod. Eliensis: *etiam sapientia est* AB. ‖ 4. Malim *in quo demirer*, coll. Philipp. IV, 49: *in quo demiror*, *cur* cet. — *Latinas litteras oderit* om. G et Davisius. ‖ 5. *an* Muretus: *at* AB, *aut* alii. ‖ 6. *spl. dicta* nos: *spl. dicta sunt* AB. — *quid theophrastum* C. ‖ 7. *alia* Ursinus: *alias* C. ‖ 8. *dictas* Lambinus: *dictatas* C. — *praetore* Manutius: *praetor* C. ‖ 9. *Tritani* nos: *tiranii* A[1], *tritanii* A[2], *tritunii* B, *Tritanni* T. — *omnis chorusque* C. ‖ 10. *rimari* Henr. Alanus: *mirari* C, *satis mirari* P. Manutius, *mirari satis* Madvig. — *non* post *modo* om. AB. — *quoniam* Otto: *cum* C. — *mihi uideri pr.* AB. ‖ 11. *plura memini* C. — *qui sit* Orellius: *quis sit* AG, *quid sit* B. ‖ 12. *Maniumque* nos: *M.que* A, *M.* B, *M'.* alii. — *hisque* C: *iisque* T. — *neglegentur* Aldus: *negleguntur* C. ‖ 15. *aeque satis fecit* C. ‖ 19. *athomos* (*ἄτομος*) *altera* AB. — *itaque* iure suspectum Manutio, Ursino, Ernestio. ‖ 20. *geometrica* J. F. Gronovius: *geometricam* AB, *geometriam* alii. ‖ 21. *Democritia: atomi* C. F. W. Müller. ‖ 23. *percussit* G et Madvig: *percusserit* AB. ‖ 24. *Torquatus* nos: *l. torquatus* C (ex §. 13.), *T. Torquatus* cum fastis cdd. recentiores. ‖ 25. *Metrodorus* G et Manutius: *uero tu* C. ‖ 26. *quid enim reliquisti* G et Manutius. ‖ 27. *iracundae contentiones* Lambinus: *iracundiae*, *contentiones* CT. — *in disputando* om. G, cum Davisio seclusi. ‖ 28. *an me* G et Manutius: *at me* AB. — *igitur inquit p.* A[2]G: *igitur qui p.* B, *igitur p.* A[1]. ‖ 30. *putat* Bakio auctore (de emend. Cic. Oratore p. 40.) seclusi. — *oportere* Aldus nepos: *oporteret* AB, *oportet* G. — *indicari* Victorius: *iudicari* CT. ‖ 34. *meis corripuisti* C. ‖ 37. *dictum est* cod. Spirensis: *dictum sit* AB. ‖ 38. *videretur* Rathius: *uidetur* C. — *omni dolore carere* Morelius: *omni d. careret* Morelii cod., *cum omni d. careret* ABT. — *omnis* Morelius: *omni* C. ‖ 39. *irridente* Manutius: *arridente* C, *ridente* alii. ‖ 41. *mens aliud quicquam* Lambinus. — *aut angere* G (sup. lin.) et Victorius: *aut tangere* AB, *aut frangere* alii. ‖ 43. *durissimis* cod. Leidensis: *purissimis* AB, *pravissimis* alii. ‖ 47. *quod est* nos: *quod sit* CT. ‖ 49. *nec ipsa laudatur industria* A. de Jongh Symbol. litter. Batav. V. p. 81. ‖ 50. *aliquid adfert* Madvig: *aliquid* AB, *aliquid* ** T. — *desideret. et quem* Lambinus: *desideret. quem* C. — *inprobitas si* Madvig: om. C. — *est; si* Gruterus: *et si* AB, *non potest fieri et si* codd. interpolati. ‖ 51. Verba *noctisque diesque* ex Enniano versu (Cat. mai. §. 1.) repetita esse monuit Lud. Friedlaender in Progr. Acad. Alb. Regim. 1860. III. p. 3. ‖ 51. *sed potius* nos: *potius* AB, *potius atque* alii, *potiusque* Madvig. ‖ 55. *cadere causa* Victorius: *cedere causae* C. — *doleamus* Madvig: *doleamus animo* C. — *si aliquid* C. ‖ 59. *igitur stultus* nos: *igitur est* CT, *igitur stultus est* Kayser. Cf. §. 61. ‖ 61. *morosi* Lambinus: *monstrosi* C, *monstruosi* Nonius p.

345. ‖ 63. *ab eo* om. cod. Morelii et Diogenes Laërt. X, 144. ‖ 64. *eadem illa* C: *eodem illo* cum Madvigio T. ‖ 66. *confirmetur animus ad spem et par.* AB. ‖ 69. *ludicra* Bake: *si ludicra* A¹B, *si ludicras* A². ‖ 70. *ne minus amicos quam se* Manutius: *ne minus quidem amicos quam se* A, *ne minus quam amicos se* B. — *evenire* Halmius: *enim* C, † *enim* T. ‖ 71. *omnia* Th. Bentley: *omnia dixi* C.

M. TULLII CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER II.

§. 6. *quis*, *quaeso* Goerenz: *quis quasi* A¹B, *quisquam* A², *quasi quis* alii. — *quid et* Bremius: *quid ē* A, *quidem* B. ‖ 8. *titillaretur* Bake: *hiaretur* C, *hilaretur* cum Nonio T. ‖ 10. *qui faciat* Davisius: *quae faciat* C. ‖ 12. *pagis* Turnebus: *plagis* C. ‖ 13. *esse* cum Madvigio seclusi. ‖ 15. *et iam* Goerenz: *etiam* C. ‖ 16. *qui censet* del. Bake de emend. Cic. Oratore p. 40. — *equidem sum* Madvig: *quidem sumus* C. — *item* Ernestius: *idem* C. ‖ 18. *atque* Lambinus: *aut* C. ‖ 21. *quod reprehenderemus* Davisius: om. C. ‖ 22. *edint* Madvig: *edient* A¹, *edent* A², om. B, *edant* ceteri. Verba *ut edint de patella* aut e carmine aut e vulgari proverbio desumpta videntur C. F. W. Müllero Progr. Acad. Alb. Regim. 1860. III. p. 4. ‖ 23. *sit* C: *siet* cum Manutio T. ‖ 24. *nec es satis* Lachmannus: *ne cessatis* AB, *necesse est* alii. — *in quo cognitu Laelius* C. ‖ 25. *prave* Wesenberg: *male praue* C. — *non igitur bene. nec* Madvig: *non igitur nec* C. ‖ 26. *et necessariae* nos: *et necessarias* C. — *non necessariae* A: *non necessarias* ceteri. — *nec necessariae* A: *nec necessarias* ceteri. ‖ 30. *Marcum (M.) Curium* C. ‖ 32. *animum*, *status* Victorius: *animi statum* C. — *qui igitur* Lambinus: *quid igitur* C. ‖ 33. *ortum et se* (om. *est*) AB. ‖ 34. *et iam ante* Bremius: *etiam ante* C. — Lacunam inter verba *vacuitatem doloris* et *his omnibus* primus indicavit Madvig. ‖ 35. *Aristippi* del. P. Marsus, Ursinus, Schuetzius, Madvig. ‖ 36. *permittunt*, *cum priv.* Th. Bentley: *permittunt. priv.* C. — *quid iudicant* Ernestius: *quid iudicat* A, *quod iudicant* B. ‖ 37. *aequam* Ascensius: *quam* C. — *erit* Th. Bentley: *est* C. ‖ 40. *et ad agendum* Ernestius: *et agendum* C. ‖ 43. *quae quod* Madvig: *quae cum* C. ‖ 45. *quod rat. habeant* C. ‖ 47. *specie a dignitate* C. ‖ 48. *referant* Th. Bentley: *referantur* C. — *hanc vocem* Wesenberg: *hac voce* C. ‖ 49. *si id non sit* Madvig: *si id non est* C. ‖ 50. *posse se vivere* nos: *posse vivere* C. ‖ 52. *si videretur* om. AB; fort. *si oculis cerneretur*, ut est de offic. I, 15. ‖ 53. *te, cum animi* ed. Veneta a. 1488: *te, animi* CT. ‖ 54. *est statim nec resp. ausus* nos: *statim nec resp. ausus* C, *statim nec resp. ausus est* cum ed. Romana T. — *sed de call.* Davisius: *sed call.* C. — *timente* Lambinus: *timentem* C. ‖ 56. *idem* Manutius: *idemque* C. — *cum causa* AB: *capitis causa* Klotzius, *cum amico* Madvig. ‖ 61. *ita* Bremius: om. C. — *se devoveret et ego* seclusi. Devotionis mentio ab hoc loco non minus aliena est quam a persimili loco Tusc. disp. II, 59. ‖ 65. *cogit: at ego* Th. Bentley: *cogitat ego* C. — *voluptarius* P. Marsus: *voluntarius* C. ‖ 68. *disseris* Kayser: *disseras* C. ‖ 70. *cur C. Hirrius Postumius* Scaliger (coll. Varrone R. R III, 17, 3 et Plinio N. H. IX. §. 171.), *cur Hirrius*, *cur Postumius* Kayser (*postumus* B.) ‖ 71. *poterit* A: *potuerit* B et (me invito) T. — *certissimum* C: *turpissimum* Th. Bentley, *perniciosissimum* Bremius, *perditissimum* Kayser. ‖ 73. *ullam* ed. Veneta a. 1480: *nullam* C. — *ac lic.* Lambinus: *aut lic.* C. ‖ 75. *videlicet* Manutius: *vides* C. ‖ 76. *putas* cod. Monac. Mad-

vigii: *putes* AB. ‖ 78. *nisi videris, non prodest* Graser: *nisi eris non potes* C. — *subducta* Nonius (p. 399.): *subdubia* C. ‖ 79. *Siculo fecit tyranno* ego seclusi. ‖ 80. *quaeso* Davisius: *quasi* C. ‖ 81. *Epicurei et fuerunt* Lambinus: *et epicurei fuerunt* A, *epicurei sunt fuerunt* B, *Epicurei fuerunt* ceteri. ‖ 82. *quod, si sine* Manutius: *quod sine* C, *quod, cum sine* cum Madvigio T. — *ne iucunde* Madvig: *nec iucunde* C. ‖ 84. *etiam* Manutius: *eam* C. ‖ 87. *dici* Manutius: *duci* C. — *at enim* Manutius: *et enim* C. ‖ 93. *iam id ipsum* Ernestius: *iam ad ipsum* B, *iam ipsum* ceteri. — *et plane diu* Halmius: *plane diu* AB, *plane et diu* ceteri. ‖ 94. *potest, cum e viperino* nos (coll. Tusc. disp. II, 19. et Nonio p. 324.): *potest cui viperino* C. — Verba *ne facinus facias, cum mori suadeas* vel poëtae vel proverbii esse opinatur C. F. W. Müller l. l. ad §. 22. ‖ 97. *beatus* Madvig: om. C. ‖ 98. *in isto* Madvig: *isto* C, *ex isto* Manutius. ‖ 99. *convincunturque* Davisius: *vincunturque* C. ‖ 100. *philosophiae* nos: *philosophi* A, *philosophia* B. — *a* Manutius: om. C. ‖ 102. *putari* C. ‖ 103. *esset. isto* Manutius: *esset et isto* C. ‖ 104. *revertamur* om. AB. — *is tum* Lambinus: *istum* A¹, *iste* A²B. ‖ 105. *iucunde* (s. *iocunde*) *acti* C. ‖ 106. *omnis se* nos: *omnis* A, *se omnes* B. — *moenimenta* Klotz: *monimenta* s. *monumenta* C, *munimenta* Muretus. ‖ 108. *animo voluptas - - cui gratulatur* spuria esse vidit Bremius. — *dolores quoque* Madvig: *quoque dolores* C. ‖ 109. *aliquod* Lambinus: *aliquid* C. ‖ 110. *volucrium* Charisius (p. 119. P.): *volucrum* C. — *praecipui* Manutius: *praecipue* AB, *praecipuum* alii. ‖ 112. *mari ambulavisset, terra* nos: *maria ambulavisset, terram* CT. ‖ 115. *qui possint* Lambinus: *qui possunt* C. ‖ 116. *eulogia* AB. — *unum hunc* Orellius: *uno cum* AB. ‖ 117. *sua causa* nos: *suā causā* A, *suam causam* B, *suam ob causam* alii. ‖ 119. *eligerem ex te* AB. — *iudicare. eiuro* Goerenz: *iudicare. iuro* C.

M. TULLII CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER III.

§. 2. *summum* tres Madvigii codd.: *ut summum* AB. ‖ 4. *sint* Madvig: *sunt* C. — *tamen ea res* AB. ‖ 5. *et quoniam* Madvig: *etsi quoniam* AB, *etsi quod* alii. — *virtutibus* nos: om. CT. ‖ 11. *virtutis expertem* A: *expertem virtutis* B, *virtutis expertem aut vitii* Davisius, *virtutis aut turpitudinis expertem* alii, *virtutis* ** *expertem* cum Bremio T. — *adfirmare* AB: *adferre* cod. Leidensis, *confirmare* G et Orellius, *firmare* Madvig. ‖ 12. *sunt* G: sint AB. — *ii* Bremius: *hy* B, *huius* A, *eius* alii. ‖ 14. *tibi, inquit, quid* nos: *tibi. quid* AB, *inquit, tibi, quid* alii. ‖ 15. *nova erant, ferenda* Madvig: om. C et (cum lacunae signo) T. ‖ 17. *naturalibus* Ursinus: *naturalibus diligendi sui* C. ‖ 20. *appellemus* Th. Bentley: *appellamus* C. — *illi - vocant* Pearce: *ille - vocat* C. ‖ 21. *ref. sunt omnia* ed. Colon. a. 1467: *omnia ref. sunt omnia* C, *omnia ref. sunt* T. ‖ 22. *sic nos* duo codd. Goerenzii: *sicut nos* AB. — *sic illi - - ut conliniet* del. Ursinus. — *sit hoc* Ernestius: *sed hoc* C. ‖ 23. *adpareat* Lambinus: *adpareant* CT. ‖ 26. *rhetorice* in codd. aliquot omissum cum Davisio seclusi. ‖ 27. *etiam prob.* nos: *et prob.* CT. ‖ 28. *aut de non* Madvig: *aut non* B, *aut non de* ceteri. — *ex qua* C. — *ob ea* Manutius: *ad ea* AB, *ab ea* alii. ‖ 29. *quid vero* Davisius: *quod vero* A, *qui vero* B. — *negarine ullo* Davisius: *negari ullo* C. (*negarin' ullo* nos.) — *numquam* Madvig: om. C. ‖ 30. *singuli* P. Faber: *singulis* C. — *antepono, cuicuimodi* Lambinus: *ante potui modi* A, *antepono cuimodi* B,

antepono cuiusmodi ceteri. ‖ 31. *quam ut si* G, *quam hoc, si* Kayser. — *naturam, fore ut tollatur* Lambinus. — *sint* Madvig: *sunt* C. ‖ 32. *cum autem* Ernestius: *quod autem* C. — *sapienter* A: *sapienter dicimus* ceteri, *sapienter [dicimus]* T. ‖ 33. *ophelem* (ὠφέλημ') *enim* C. — *absoluto* Bremius: *absoluta* C. — *posui, boni* Lambinus: *posui bonum* C. ‖ 35. Totum hunc locum de sapiente perturbationibus vacuo inepte interpositum censet Madvig, eiciendum Bake. — *conveniret* Manutius: *conveniet* C. — *nec eae -- moventur* del. Madvig. ‖ 36. *his* Lambinus: *his stoicis* C, *Stoicis* cum Lachmanno T. ‖ 37. *ea, quae versantur in c.* (i. e. corpora caelestia) Madvig: *ea versantur in c.* A, *ea versentur in c.* B. — *obduravit* C. — *ut Afr.* Goerenz: *aut Afr.* CT. ‖ 39. *timiditatem* Guyetus: *temeritatem* C. — *fugienda* Manutius: *fugiendam* C. ‖ 41. *rem* Madvigio auctore seclusi. — *non ex omni, quod* Davisius: *non quod ex omni* A, *noro quod ex omni* B, *vero quod* ceteri (om. *ex omni*). ‖ 42. *illorum* Lambinus: *illo* A, *illa* B. ‖ 45. *interit in* Halmius: *interit* C. — *corporearum* G: *in corpore harum* AB. ‖ 46. *anteponent* Madvig: *anteponentur* A, *anteponerentur* B. ‖ 47. *qui illud dicunt* om. A, pro glossemate habent Gruterus et Kayser; sed omissiones in A haud ita rarae sunt. — *dicunt* G: *dicant* B. ‖ 48. *non vident -- diuturnitate* ego seclusi. — *habitum* cod. Leid. Madvigii: *aditum* AB. — *crescere, tamen* ed. Veneta a. 1480: *crescere et tamen* C. ‖ 49. *uti ea* nos: *ut in ea* AB, *ut ea* alii. ‖ 51. *huius* A: *huius verbi* ceteri, *huius [verbi]* T. — *id est enim* Madvig: *idem enim est* C, *id enim est* edd. — *honore sunt* Victorius: *honore sint* C. — *priore* Klotz: *primorie* AB, *primario* alii. ‖ 53. *esse praep.* Manutius: *esset praep.* AB, *essent praep.* ceteri. ‖ 55. *est in illo* Davisius: *est illo* AB, *est cum illo* alii. — *efficit, efficiens* Madvig: *efficit id efficiens* C. ‖ 58. *quiddam* Madvig: *quoddam* C. — *quoniamque -- nec in contrariis* Fr. Jacobo auctore seclusi. — *actum est* Madvig: *actum sit* C. ‖ 59. *erit etiam* Lambinus: *erit autem etiam* C. — *fit recte* Lambinus: *facit recte* C. — *omne off.* Gruterus: *omni off.* C. ‖ 61. *neque virtutem qui habet virtute retinetur* nos: *neque virtute retinetur* AB, *neque iis qui virtute retinentur* ceteri, *neque * * virtute retinetur* cum Madvigio T. (*neque is, qui virtute fruitur, retinetur* Madvig in commentario.) Cf. de invent. I, 93. — *et saepe* Ursinus: *ut saepe* C. — *possit. sic enim -- beate vivere, quod est -- vivere; itaque* Madvig: *possit, quod est -- naturae vivere. sic enim -- beate vivere. itaque* C. ‖ 62. *ut perspicuum* Manutius: *perspicuum* C. ‖ 63. *alia etiam* Marsus: *aliqua etiam* C. — *recepit* G: *recipit* AB. — *multo * * haec* nos: *multo haec* AB, *multo magis haec* ceteri. (*multoque magis haec* Madvig.) ‖ 65. *cumque* Bremius: *quodque* C. ‖ 66. *viles* Gruterus: *cules* A, *civiles* B, *abiecti* ceteri praeter Palat. 3., in quo est *viles abiecti.* ‖ 67. *ut ei cum* Lambinus: *ut et cum* AB, *ut cum* ceteri. — 69. *emolumenta et detrimenta communia* Lambinus: *emolumenta communia* CT. ‖ 70. *nec iustitiae nec amicitiae* C. ‖ 73. *victurus est* Madvig: *victurus sit* C. — *advorsum -- explanatione* Nonius: *adversus -- explicatione* C. ‖ 74. *ut, si* Matthiae: *ut non si* C. — *unam* Markland: *ullam* CT. Cf. IV, 53.

M. TULLII CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER IV.

§. 1. *ut tam obscura* Madvig: *in tam obscura* A, *vitam obscura* B, *tam obscura* ceteri. ‖ 2. *quidque visum fuerit nisi* Madvig: *quidque nisi* C, *quid-*

*que ** nisi* T. ‖ 3. *a te* ed. Romana: *ante* C. ‖ 5. *conformari* C. ‖ 6. *de temperantia, de fortitudine, -- de capessenda re p.* G et Madvig: *de fortitudine -- de capessenda re p., de temperantia, de fortitudine* C, *de fortitudine -- de capessenda re p., de temperantia* edd. — *hominum more non spinas* nos: *hominum de spinas* AB, *more hominum non spinas* alii ap. Lambinum, † *hominum spinas* cum Madvigio T. ‖ 7. *conatur* ed. Veneta: *conantur* C. — *nostrum. vides -- existimet. incendit -- audiunt. quid? ille* Davisius: *nostrum. incendit (incendi* AB) *-- audiunt. vides -- existimet. quid ille* C. — *agat* ed. Veneta: agas C. ‖ 8. *habebat* nos: *habeat* AB, *habent* ceteri. — *ne* Lambinus: om. C. ‖ 9. *inst. sunt* cod. Leid. Madvigii: *inst. sunt inventa sunt* ceteri. ‖ 10. *quae quidem* (inveniendi ars) A: *quae quidem res* cum ceteris T. ‖ 13. *Democritium* Victorius: *democritum* C. — *cum de* Lambinus: *cum e* C. — *idem* Ernestius: *item* C. ‖ 14. *bonorum* Ernestius: *bonorum qui continet philosophiam* C. ‖ 16. *dicebant, et cum* Lambinus: *dicebant: cum* CT. ‖ 17. *ut, cum eum* Madvig: *ut eum* C. ‖ 18. *convictum* Madvig: *coniunctium* B, *coniunctionem* alii. — *initiis et, ut ante dixi, seminibus* Madvig: *initiis ut ante dixi seminibus* BG, *initiis, ut ante dixi, tamquam seminibus* alii. ‖ 19. *se salvum* Lambinus: *se et salvum* C. — *an, quod cum omnium* Davisius: *an cum omnium* C. ‖ 21. *nomina rerum commutantem* Manutio auctore seclusi. ‖ 22. *significant* Kayser: *significent* CT. — *novetur* P. Faber: *movetur* C; quae post hoc verbum in codd. plerisque leguntur *de ipsis rebus nihil mutetur* om. G et Manutius. ‖ 26. *videbatur* Wesenberg: *videatur* B, *videtur* alii. ‖ 29. *eorum* Manutius: *earum* C. ‖ 30. *fit* Madvig: *sit* C. — *ad iucundum accessio* Lambinus: *ad iucundum* (vel *iucundam*) *accessionem* C. ‖ 31. *pravitate* Rich. Bentley: *gravitate* C. — *quaerimus* ed. Romana: *quaeremus* C. ‖ 32. *oblita est? est nulla* nos: *oblita est? nulla* C. ‖ 33. *naturarum* cod. Sigonii et Leid. Madvigii: *naturale* ceteri. — *visum est* Wesenberg: *visum esset* C. ‖ 35. *in quo* ('in animali aliquo') Madvig: *in eo quod* B, *quidem in eo* G, *in eo* cum Palat. quinto T. ‖ 36. *de inanimo aliquo* Madvig: *in animali quo* B, *de inanimali aliquo* alii, *de animali aliquo* edd. ‖ 39. *istorum* Wesenberg: *eorum* C. — *expetamus* nos: *ea petamus* B, *appetamus* ceteri. ‖ 40. *ea* Bremius: *nos* C. (*nos* ortum videtur ex dittographia praecedentis syllabae.) — *neglegemus in* Lambinus: *negligimus in* C. — *ita* G et Manutius: *ista* ceteri. ‖ 41. *sunt* Manutius: *se* B, *sint* ceteri. — *summam* Manutius: *summum* C. ‖ 43. *quodcumque in* Manutius: *quod cuique in* C. ‖ 44. *causam Z. non fuisse* Madvig: *causa cum Z. non fuisset* B, *causa cur Z. non fuisset* ceteri. ‖ 46. *ex selectione* Aldus nepos: *ex electione* C. ‖ 47. *quaerentes* Goerenz: *quaeretes* cod. Spirensis, *quaeritis* ceteri. — *aut vitio* primus seclusit Davisius. — *cetera haberent* Bremius: *ea res haberet* C. — *tamen* Davisius: *autem* C. ‖ 50. *est* Kayser: om. CT. — *non tuum* Madvig: *non tum* B, *nominum* ceteri. ‖ 52. *exspectant* Th. Bentley: *ea spectant* C. ‖ 53. *congruunt* Lambinus: *congruenti* B, *congruent* ceteri. — 55. *probabantur* Gruterus: *probantur* C. ‖ 56. *citius* vel *cicius* (pro *Citieos*) C. — *Phoenica* Jac. Gronovius: *poenica* B, *poetica* ceteri. (*Phoenicia* Manutius.) ‖ 57. *habiles* cum Orellio seclusi. — *naturae accommodata* Madvig: *natura ea commodata* B, *natura ipsa commodata* alii. ‖ 58. *in quoque* Manutius: *in quaque* C. ‖ 59. *non facile illa quidem* (obteri posse), *nec contemnenda esse* Madvig: *non faciles illas quidem nec contemnendas* C et (obelo praefixo)

T. || 60. *quod propriam* ego seclusi. || 61. *a nobis* Lambinus: *nobis* C. — *rectionis genera* Madvig: *rectiones, genera* C. || 62. *pluris* Goerenz: *plures quam* C. || 63. *ea vita* nos: *ex vita* B, *haec vita* ceteri. — *superiores* Goerenz: *superiores qui arbitrabantur* C. || 64. *dispecturi* Lambinus: *despecturi* C. || 65. *dispexerunt* Lamb.: *despexerunt* C. — *non* om. C. — *qui* (qua ratione) nos: *quis* CT. || 66. *M.* Goerenz: om. CT. || 67. *utantur* Lambinus: *utuntur* C. — *contrariorum* Lamb.: *contrariarum* C. — *alia aliis* Madvig: *aliis alia* G, *alia in aliis* ceteri. || 68. *rursus* Lachmannus et G: *usus* ceteri. — *fallaciloquae* Manutius: *fallaciloquelae* C, *fallaciloquentiae* Nonius p. 113. || 69. *esse non poterant* Madvig: *esse poterant* C. || 70. *haec* om. B et margo ed. Cratandrinae; itaque seclusi. || 72. *quaeso* Lambinus: *quasi* C. — *perpessu, si* Goerenz: *perpessi* B, *perpessu et* alii. || 74. *omnia contraria stultos* Morelius: *omnia contraria* C, *stultos omnia contraria* cum Madvigio T. || 76. *cuicumque* Madvig: *qui cuique* C. — *ne hoc quidem modo paria* Lambinus: *ne hoc modo p. quidem* C. || 78. *ex ore* Manutius: *ex ordine* C. || 80. *nisi* Manutius et G: *ni* ceteri.

M. TULLII CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER QUINTUS.

§. 1. *solebam* P. Victorius: *solebat* C. || 4. *devertisse* Lambinus: *divertisse* C. — *Carneadis* Madvig: *carneades* C. || 5. *Pericli* Goerenz: *pericy* B, *periclis* ceteri. || 6. *Antiochum cum audis* Madvig. || 7. *poterit* G: *poteris* ceteri. — *pr. Aristoteles est* nos: *pr. fuit Aristoteles* G, *pr. Aristoteles* ceteri, *pr. est Aristoteles* T. || 8. *si qui deus* Goerenz: *si quid eos* B, *si quis deus* ceteri. || 9. *ut poëtice loquar* Bakio auctore seclusi. || 11. *qualem esse in re p. principem* G: *qualem in re p. principem* ceteri, *qualem in re p. principem esse* cum Cratandro T. || 12. *patris* Lambinus: *patri* C. || 14. *ne* Bremius: om. C. || 17. *quid ultimum* cod. Spirensis: *et quid ultimum* B, *et ultimum* ceteri. || 18. *ascitam* Madvig et G: *assertum* B, *ascitum* ceteri. — *unum aliquid* Wesenberg: *unum aliquod* C. || 19. *voluptatis* Madvig: *aut voluptatis* C. || 20. *nisi* Ursinus: *ne si* C. || 21. *Calliphonti* Schuetz: *calliphoni* C. — *quae de voluptate* Nissen: *quae de voluptate. quoando igitur et de voluptate cum torquato et de honestate, in qua una omne bonum poneretur, cum catone est disputatum, primum, quae contra voluptatem dicta sunt, eadem fere cadunt contra vacuitatem doloris* C. || 23. *aut honestum* Lambinus: *quod non aut honestum* C. || 24. *quidque* nos: *quicquid* C. — *habeat* Lambinus: *habet* C. || 25. *sua cuiusque* nos: om. CT. — *sint -- desiderat* nos: *sint -- desideret* BT; *sunt -- desiderat* ceteri. || 26. *ut suo* Madvig: *et suo* C. || 27. *aetati nunc -- audientis* Madvig: *aetati et huic nunc -- audienti* CT. — *haec* G et Aldus nepos: *hic* B, *hoc* ceteri. — *natura ac conprehenditur* nos: *natura comprehenditur* C, *natura comprehenditurque* cum Cratandro T. || 28. *quoniam* Madvig: *cum* CT. Cf. Keil Quaestt. Tull. II. p. 10. — *ipse sibi* Ernestius: *ipsi sibi* C. — *vitae est* Madvig: *vitae sunt* C. || 30. *id satis est* Manutius: *id satis* B, *satis est id* ceteri. — *prop. sumus* Lambinus: *prop. simus* C. — *si qui dicere* nos: *si quid dicere* B, *si quis dicere* ceteri. — *ne intelligi quidem, ut* Manutius: *intellegi quidem* C. || 31. *sit quam non* Manutius et G: *sit non* ceteri. — *sanguen* Nonius (p. 224.): *sanguis* C. Cf. Cic. de orat. III, 218. et Priscian. VI, 12, 66. — *quod idem* Madvig: *quod item* CT. || 33. *videmus* Marsus: *videamus* C. — *qui contine-*

tur Schoemann (Opusc. Acad. III. p. 399. n.): *qui continentur* C, *quia continentur* cum Davisio T. ‖ 34. *et animum* nos: *animum* B, *animumque* ceteri. ‖ 35. *propriae sint* Lambinus: *propriae sunt* C. ‖ 36. Ante v. *docilitas* (εὐμάθεια) excidisse videtur *sollertia* (ἀγχίνοια). Cf. Aristot. Magn. Mor. I, 5, 1. ‖ 37. *quid* Bremius: *quod* C. ‖ 38. *sine animo sunt* Ernestius: *sine animo sint* C. — *aut non multo* Manutius: *aut multo* C. — *eorum* C. — *putisceret* Nonius: *putresceret* C, *putesceret* Madvig. — *ut* ante vv. *in equis* om. C. ‖ 39. *possint ire* Davisius: *possit ire* C. — *loqui possint* Manutius: *loqui possent* C. ‖ 40. *ipsa* -- *ipsa* Cratander: *ipsam* -- *ipsam* C. — *adiuncta est* Madvig: *adiuncta sit* C. — *ei finis* Goerenz: *et finis* C. — *tuenda sint et haec* Orellius: *tuendas inter haec* B et Madvigii P: *tuenda inter haec* ceteri. — *sic exstitit* Madvig: *sicque* vel *sitque* B, *sic et* ceteri. — *commendatione* Lambinus: *commutatione* B, *communitate* alii. ‖ 42. *nepas* Nonius (p. 145.): *vespas* C. — *man. utuntur* ed. Juntina: *man. utantur* C. — *vicerunt* Madvig: *vicerint* B, *vincunt* ceteri. — *victi animos* nos: *victi debilitantur animos* B, *victi debilitantur animosque* cum ceteris T. ‖ 43. *germen* J. F. Gronovius: *carmen* C. — *ille quidem* Manutius: *quidem* (*quid* B) *ille* C. — *tantum* Madvig et Wesenberg: *tamen* C. ‖ 44. *una nostri, ut vim c.* Madvig: *una nostri ut c.* B, *una ut vim nostri c.* ceteri. — *vitam, quae* Bremius: *vitam quae rebus* C. ‖ 46. *summe* Mich. Brutus: *summa* C. ‖ 47. *quid* ed. Veneta: *quod* C. — *fugimus* Manutius: *fugiamus* C. ‖ 49. *finxit* cod. Basil. et Vindob.: *finxerint* B, *finxerit* ceteri. — *rerum* Marsus: *regum* C. — *p. cariorem esse* nos: *p. cariorem* C, *p. esse cariorem* Lambinus. ‖ 50. *magnum ac cogn.* Bremius: *magna cogn.* C et (obelo praefixo) T. ‖ 53. *futura* Clericus: *natura* C. ‖ 54. *scripsit* G: *scribit* ceteri. ‖ 55. *quod* -- *arbitrantur* G et Madvigii Leid.: *qui* -- *arbitrentur* BT, *quod arbitrentur* ceteri codd. — *voluntatem* Lambinus: *voluptatem* C. — *processerunt* Nonius (p. 211.): *processerint* C. ‖ 57. *possint* Ernestius: *possunt* C. ‖ 58. *cognitioque* Manutius: *cognitione* B, *cognitiove* cett. — *fortis, iusta* Madvig: *forti si iusta* B, *fortis et iusta* cett. — *teneritas* Nonius (p. 495.): *temeritas* C. ‖ 60. *quae sint* Matthiae: *quaeque sint* C. — *quibusque* Davisius: *quaeque* C. ‖ 61. *cum vicerunt* Madvig: *cum vicerint* C. — *perferunt* Madvig: *non perferunt* C. — *huius* Madvig (coll. §§. 54. et 58.): om. C. ‖ 62. *in legendoque* C: *legendoque* cum edd. antiquis T. ‖ 63. *loquor* Morgenstern et Matthiae: *loquar* C. — *una necarier* Madvig: *sunanegamum* B, *una vivere* ceteri. — *ecquandone* Davisius: *et quando ne* B, *et quandove* alii. ‖ 64. *et quae* Victorius: *lucretia et quae* C. — *morte elueret* Bake (Mnemos. VIII. p. 213.): *morte lueret* CT. — *quin* Madvig: *qui* B, *qui non* ceteri. ‖ 65. *denique* Madvig: *deinde* CT. Cf. §. 67. ‖ 66. *in ceteras* B: *usu in ceteras* ceteri, *[usu] in ceteras* T. ‖ 69. *ei* Orellius: *et* C. — *orta a virt.* Lambinus et G: *orta virt.* ceteri. — *sequuntur duce natura* Madvig: *utentes sequuntur duce natura tamquam* B, *utentes sequuntur tamquam duce natura* ceteri. ‖ 72. *ipsi iecerint* Gifanius: *ipsi egerint* C, *ipsi fecerint* cum Lambino T. Cf. Cic. de lege agr. II, 38. — *est enim* Davisius: *est tamen* C. — *fateantur* Madvig: *fatebantur* CT. — *esse tantam* Madvig: *tantam* CT. ‖ 74. *quaerunt* - - *habent* -- *dicunt* Lambinus: *quaerant* - - *habeant* - - *dicant* C. — *faciant* Ernestius: *faciunt* C. — *rem* Davisius: om. C. ‖ 76. *perdidicerit* Goerenz: *perdiderit* B, *didicerit* ceteri. ‖ 78. *quaerebam* Madvig: *quaeram* C. ‖ 80. *quae dicunt* nos: *que quē dicunt* B, *quae quidem dicunt* ceteri.

— *bona* Lambinus: om. C. ‖ 81. *illud dicere* Madvig: om. C. — *sint* nos: *sunt* CT. — *ergo nemo* nos: *et nemo* C, † *et nemo* T. (*nemo ergo* Madvig.) ‖ 83. *ordiendum* Madvig: *audiendum* C. — *esse positam* nos: *positam* C, *positam esse* edd. ‖ 84. *non potes* Davisius et G: *non potest* ceteri. — *miser morbus* Madvig: *morbus* B, *miserum morbus* ceteri. — *magis* Madvig: om. C. ‖ 85. *quod* Madvig: *quid* B, *quia* ceteri. ‖ 86. *quaeris* Manutius: *quaeres* C. — *respondero* Lambinus: *respondebo* C. — *ut ait Theophrastus* hoc loco Lambinus: post verba *tecum enim* C. ‖ 87. *Arionem* Valerius Max. (VIII. 7. ext. §. 3.): *arrionem* B, *acrionem* ceteri. — *non* Davisius: om. C. ‖ 88. *alio modo* Manutius: *fecit alio modo* C. Cf. Cic. epp. ad famil. XIII, 27, 1. ‖ 90. *in virtutis* Manutius: *in virtutes* C. ‖ 91. *paulum* Bremius: *parum* C. — *sunt* cod. Leid. Madvigii: *sint* ceteri. — *vetere* nos: *veteri* C. — *potius quam aliquod* Lambinus: *potius quam aliud* G, *quam aliquid* (*aliquam* B) *potius* ceteri. ‖ 92. *in mare* Victorius: *in mari* CT. — *Oroete* Victorius: *oronte* C. ‖ 93. *Stoici scilicet* Lambinus: *stoicis licet* C. — *voluptatem crearet* nos: *voluptate maceret* B, *voluptatem acciret* edd. ‖ 94. *quasi* Lambinus: *quis* C. — *et esse* Manutius: *et esset* C. ‖ 96. *laetorque eam* Davisius: *laetor quidem* C. — *reliquarum* Madvig: *reliquorum* C. — *mihi fuit oratio* Madvig et G: *mihi oratio* ceteri, *fuit mihi oratio* Lambinus. — *verbis aptis* Goerenzio auctore seclusimus. (*a te nec minus plane verbis quam dicuntur a graecis aptis* B.)

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER PRIMUS.

§. 3. *annis fere* GR: *annis enim fere* B, *annis [enim] fere* T. — *CCCCCX* Manutius: *CCCCX* C. — *qui fuit -- et Naevius* Buherio auctore seclusi. ‖ 4. *ante annos* C. ‖ 5. *carbonem* Beroaldus: *catonem* C. ‖ 7. *scientia, copia* Lambinus: *scientiae copia* C. — *docere* om. C; ante nos post v. *adulescentis* inserebatur. — *dedimus* Muretus: *operam dedimus* C. ‖ 12. *quid tandem* C. — *tum* cum Mosero seclusi. ‖ 13. *qui m. sint* Wesenberg: *qui m. sunt* C. ‖ 15. *ecqui ergo* C. — *in vita* cum Davisio seclusi. — *nihili* Aldus: *nihil* C. — *sed* Manutius: *et* C. ‖ 16. *maiora molior* nos: om. C, *sed etiam maiora molior* edd. superiores, *sed maiora molior* cum Wesenbergio T. — *post mortem* altero loco del. Cobet Mnemos. VIII. p. 456. ‖ 18. *putant* C. ‖ 19. *nostri. declarat nomen. nam* Davisius: *nostri declarant nomen. nam* C. — *et animosos -- animi sententia* secl. Schuetz. — *multo* Rich. Bentley: *multi* C. ‖ 20. *esse, [verum] numerum* Tregder: *esse uerum numerum* C, *esse verum: numerum* cum Klotzio T. Cf. O. Heine Quaestt. Tull. p. 10. — *animum* Bentley: *animam* C. — *partis ei parere* Davisius: *partes separare* C. — *suis locis* nos: *locis* C, *locis suis* cum Davisio T. ‖ 22. *invenire aliquid et meminisse, et tam multa alia, amare* O. Heine (in Jahnii Annal. vol. 85. p. 501.): *inuenire aliquid et tam multa alia, meminisse, amare* CT. ‖ 25. *iam istuc* C. ‖ 26. *si potes* et *docebis* del. Cobet l. l. ‖ 29. *hinc* Bake (coll. §§. 74. 99. de lege agr. II, 94.): *hinc nobis* C, *hinc a nobis* edd. -- *tractari coepta sunt* Keil (Quaestt. Tull. specim. p. XI.): *tractari coepissent* C. — *cognouerunt* C. ‖ 30. *aut consessus* Bouhier: *aut consensus* C, *[aut consensus]* cum Tischero T. Cf. O. Heine l. l. p. 6. et infra §. 37. — *effecit* Bouhier: *efficit* C. ‖ 30. *hoc* cod. Bernensis: *haec* CT. ‖ 31. *Statius* Beroaldus: om. C. — *monumenta* cum Tregdero secl. T. Cf. O. Heine l. l. p. 8. ‖ 34.

decoret -- faxit om. C. — *cum inscr. non liceret* C: *cum inscribere nomen non liceret* cum Ernestio T; Kaysero auctore verba seclusi. ‖ 35. *arbitrabimur* C. ‖ 36. *quales sint* Keil l. l.: *qualesque sint* CT. ‖ 37. *consensus* B, *consensu* GR. — *possunt* Ernestius: *possent* C. — *aperto ex ostio* Madvig: *apertae hostio* GR, *opertae ostio* B et Davisius, *aperto ostio* ceteri. — *mortuorum imagines* Gulielmius: *imagines mortuorum* C. ‖ 38. *sevocare* Augustinus (ad Volus. ep. 3.): *revocare* C. — *syrus primum* C. — *honore* cum Tregdero seclusi. ‖ 40. *isto* Wesenberg: *ipso* C. — *sicut* Bentley: *an sicut* C. — *gr. feruntur* Kayser. ‖ 41. *est* Madvig: *sit* C. — *aliquid animus* GR: *aliquid est animus* B, *aliquid animus est* cum aliis T. ‖ 43. *iunctus* GR¹B. — *se* cum C. F. W. Müllero (Philol. Schneidew. XVII. p. 106.) seclusi. Cf. §. 53. -- *adeptus est tamquam* ed. Veneta: *adeptus tamquam* C. ‖ 45. *patritam* Nonius (p. 161.): *patriam* C. ‖ 47. *quale quidque est* (i. e. *quidque tale*, *quale est*) Bake: *quale quidque sit* CT. ‖ 48. *qui -- fuerint* codd. plerique: *quoniam -- fuerunt* CT. Cf. Keil l. l. ‖ 50. *aut*, *si* Lambinus: *ut si* C. — *vivo* Bentley: *uno* C. ‖ 52. *quo monet* del. Bake. — *tributum deo* Wesenberg (coll. Cic. de finn. V, 44. de legg. I, 58.): *tributum a deo sit hoc se ipsum posse cognoscere* C. ‖ 53. *aliunde* Macrobius (de rep. VI, 27.): *alicunde* C. ‖ 54. *nec ex se* Macrobius: *nec se* C. — *qua a primo* Macrobius: *qua primo* C. — *semper* uncis inclusit Wesenberg. ‖ 55. *sim passus* C. ‖ 58. *solum esset* C. — *sit*, *quam* Keil (coll. Acad. I, 30.): om. C. ‖ 59. *comm. omnium mem.* C. ‖ 60. *animae sit* Bentley: *anima sit* CT. — *ignisue* C: *ignisne* cum Lambino T. ‖ 62. *institiones* Manutius: *institutiones* C. ‖ 62. *cum* Davisius: *tum* C. — *qui vidit* F. A. Wolf: *qui animus uidit* C, *qui [animus] vidit* T. ‖ 65. *ne in deo quidem* cod. Coloniensis: *ne (nec* corr. B.) *in deo* C. — *ergo animus* Lambinus: *ergo animus qui* C. — *hoc* del. Wesenberg. ‖ 67. *se ipse* Davisius: *se ipsum ipse* C. — *quamquam fortasse* Wolf: *fortasse quamquam* C. — *motus celeritatem* Bentley (coll. §. 70.): *motum*, *celeritatem* CT. ‖ 69. *deorum* Bouhier: *deorum eorum* GR, *deorum eorumque* B. ‖ 71. *ne interire quidem* Madvig: *ne interire* C, *nec interire* alii. — *coniunctione* Madvig: *iunctione* C. ‖ 72. *vel dom.* Bentley: *uelut dom.* C. ‖ 73. *cum* del. Lambinus et Manutius. — *reverens* Beroaldus: *reuertens* C. — *ratio* Camerarius: *oratio* C. ‖ 75. *ipsum auocamus* C. — *ecquid aliud est quam* Tregder: *nec quicquam aliud* C. — *mori* Bentley: *emori* (pro *ē mori*) C. — *si liberetur* C. ‖ 76. *celeriter* Kühner: *celeriter et* C. — *aliud*, *certe sit nihil* Wesenberg: *aliud certe*, *sed nihil* C. — *ulla uti ratione* Lambinus: *ulla uti ratione ut* C. — *contemnit* uncis incl. Wesenberg, cum Manutio om. T. ‖ 77. *si ista sit* C. ‖ 78. *nimis* Erasmus: *animis* C. — *id circumcidant* Madvig: *idcirco non dant* C, *id certe non dant* alii. ‖ 80. *faciunt* Lambinus: *faciant* C. — *nascatur* C. ‖ 81. *dissimilitudines* Bentley: *similitudines* C. ‖ 82. *Democritii* Bentley: *democritici* C. — *an ipse* Lambinus: *an quoniam ipse* C, *an [quoniam] ipse* T. — *sed* Wesenberg: *et* C. ‖ 84. *in quo* Bentley: *quod* C. — *idem* Ernestius: *id* C. ‖ 85. *honoratis* Bentley: *honoratus* C. — *e* om. C. — *ista vi* Petrus Crassus: *ista uel* C. — *occidisset*, *talem* Bentley: *accidisset tamen* C. ‖ 86. *non liberi defleti* nos circumscripsimus; O. Heinio (l. l. p. 15 sq.) etiam verba *non fortunae -- possiderentur* spuria videntur. — *proinde* C: *perinde* cum aliis T. Cf. de domo §. 31. pro Milone §§. 17. 19. 84. Acad. II, 109. ‖ 87. *aut si cornibus* C, *etsi cornibus* alii. — *ecquis id* Davisius:

sit quid G, *sit qui id* RB. ‖ 88. *est arguendum* C. — *carere in morte* C: *carere in malo* alii, *malo carere in morte* Madvig, *ita carere in morte* Herm. Sauppe. O. Heinio (l. l. p. 22.) verba *carere in morte -- quod est malum* delenda videntur. ‖ 89. *Litana* Lindemann: *latina* C. ‖ 90. *urbe nostra* cod. Colon.: *urbem nostram* C. ‖ 91. *si se sic* Bake: *se sic* C. ‖ 92. *sui* Keil: *sues* C. — *qui est mons Cariae* del. Ant. Augustinus. — *in* ante *eius* om. C. ‖ 94. *hominis prud.* C. — *aut longa* codd. aliquot: *auita longa* C, *ita longa* alii, *ita aut longa* T. ‖ 95. *lenius* Bentley: *leuius* CT. ‖ 96. *pendemus animi* Ursinus: *pendemus animis* CT. ‖ 97. *vadit in* codd. aliquot: *uadit enim in* CT, *vadit en in* Lachmann (ad Lucret. p. 133.), cui emendationi obstare videtur particula *en* altero loco posita. — *cui si similis* Bentley: *cui similis* C. ‖ 98. *rhad. aiacem tript.* C. — *iuste cum* C. — *iniquo circumventos* Bentley: *iniquorum uentos* C. ‖ 100. *misera, miseriae finis* cum uno codice Wolf. ‖ 101. *e quibus* Bentley: *quid ille dux semidam* (*Leonidas* alii) *dicit? pergite animo forti, Lacedaemonii; hodie apud inferos fortasse cenabimus. fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges vigebant. e quibus* C. ‖ 102. *morte n. d. occumbere* C. ‖ 103. *mei quicquam* Bentley: *me quicquam* C, *quidquam mei* alii. — *ut tibi videtur* C. ‖ 104. *quidem idem* Wolf: *quidem* C, *idem* Bentley. — *in patriam* del. Bake. ‖ 105. *sum passa* Ribbeck: *me passa* CT. ‖ 106. *suspensam* Porphyrio (ad Horat. Sat. II, 3, 60.): *suspenso* C. — *tuum* Bentley: om. C. — *reliquias, quaeso, meas sieris* Ribbeck: *reliquias semiassireis* GR, *reliquias semiassis reis* B, *reliquias sic meas siris* Bentley, *reliquias ... meas sieris* T. ‖ 107. *p. mortem, quamquam multi* Kayser. — *quae essent* Ernestius: *quam essent* C. — *nulla sunt sine sensu* Tregder: *nulla sine sensu* C, *nulla sine sensu sunt* alii. ‖ 108. *ita tamen -- vivi sentiamus* inclusit Wesenberg. — *quam utinam* Davisius: *quae utinam* C. — *suis* Lambinus: *summis* C. ‖ 110. *Salamina* Manutius: *salaminam* C. — *res feret* Lambinus: *refert* C, *res fert* alii. ‖ 113. *Argivae* Lambinus: *argiae* CT. — *statutum* C. ‖ 115. *omni* Davisius: *omnes* C. ‖ 116. *rebus* del. Lambinus. — *Alcidamas* Ursinus: *alchidamus* C. — *Codrum -- Athenas fore* spuria esse docuit Morstadt in Mus. Rhen. XVII. p. 475 sq. — *qui item* Davisius: *quidem* C. — *in ore est et* Rath: *in ore et* C. ‖ 117. *ita* ante *velut* seclusit Wesenberg. ‖ 118. *nostram* Wesenberg: *in nostram* C. ‖ 119. *quos dies* C. — *e* om. C.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER II.

§. 1. *in* om. C. ‖ 2. *liberentur* C. — *comparavit* Manutius: *comparat* C. ‖ 3. *nisi si* nos: *nisi* CT. ‖ 4. *a* Lambinus: om. C. ‖ 5. *transferant* Boëthius (ad Cic. Top. p. 372, 36.): *praeferant* GR, *perferant* B, *traferant* cum Wesenbergio T. — *ad id* Wesenberg: *id* C. ‖ 7. *ne* margo ed. Lamb. a. 1584: om. C. ‖ 8. *id* ante *ita* del. Bake. ‖ 10. *ductus* Cratander: *inductus* C. ‖ 11. *ipsi sibi* C. ‖ 13. *accii probae* Muretus: *acinprobe* GB, *acimprobe* R. (*Accius in Atreo: si in segetem deteriorem datae sunt fruges* Schol. ad Vergil. Georg. I, 1. in Museo Rhen. XVI. p. 442 sq.) ‖ 14. *quidem dicere* Wesenberg: *dicere quidem* CT, *dicere equidem* Halmius. ‖ 16. *scilicet* (*sc.*) Bentley: *se* C. — *et si quis* C. ‖ 17. *Hercule* ante *digna* del. Bake. ‖ 18. *Epicurus* Bentley: *epicurus uoluptatem* C. — *si fortis est* Halmius: *si forte* C, *sit fortis* alii. ‖ 19. *consolantur* Bentley:

consolabantur C. ‖ 20. *latere inhaerens* C. — *gigantium* C. — *inflixit* Lambinus: *infixit* C. — *ecferitatem* Klotz: *ic feritatem* GR¹, *hic feritatem* R². — *feminae vir feminea* Wesenberg: *feminea uir feminea* CT. (*feminae vir, feminae* Bentley.) — *neve occidentem* Wolf: *ne me occidentem* C, *ne me occidente* cum Klotzio T. ‖ 21. *ecfeminata* Klotzius: *sic feminata* C, *effeminata* alii. — *eviscerati* Bentley: *euisceratum* C. ‖ 22. *pacavit* Turnebus: *placauit* C. ‖ 23. *Mulciberi* Wesenberg: *mulcebri* GR, *mulcibri* B. ‖ 24. *avolans* Turnebus: *advolans* C. — *hanc custodem* -- *quae* Bentley: *hunc custodem* -- *qui* C. ‖ 26. *Philo noster* Bentley: *philo et proprium noster* C. — *etiam* Halmius (in Jahnii Annal. vol. 71. p. 49.): *enim* C, om. cum aliis T. ‖ 27. *eiciuntur* duo codd. Davisii: *dicuntur* G¹R¹, *ducuntur* G²R²B, *educuntur* alii. — *a pueritia et* Bake: *et a pueritia* CT. ‖ 28. *roga* Manutius: *rogo* C, *rogaro* Wesenberg. ‖ 30. *gloriantem. nihil* Lambinus: *gloriantem dum nihil* C. — *aspernetur* Davisius: *aspernatur* C. — *nec malum ullum, ne si in unum quidem locum* Bake: *ne malum quidem ullum nec si in unum locum* CT. — *comparandum* Halmius: *comparanda* CT. ‖ 31. *dum h. dum d. dum d.* cod. Bern.: *tum h. tum d. tum d.* C. — *frustra* Lamb. et Bentley: om. C. ‖ 32. *nescis* Ernestius et Bake: *scis* CT. ‖ 33. *aut Prometheum* Lallemand: om. CT. — *discedere* Bentley: *discere* C. ‖ 33. *tecto* Bouhier: *lecto* C. — *mutum* Cic. de finn. II, 94: *multum* C. ‖ 34. *sive Juppiter* om. C. — *videbam* Bentley: *audiebam* CT. ‖ 35. *differt* C. — *Graeculi* nos: *graeci illi* CT (*graeculli* G). — *efficiat* GR, *efficiet* B. ‖ 36. *eurota* C. — *labor militiae* Bouhier: *labor militia* C. — *studio* Lambinus: *in studio* C. ‖ 37. *ad modum* C: *agmen* Tregder. — *et* Davisius: om. C. — *ferat* Lambinus: *foret* C, *fuerit* cum Bentleio T. ‖ 38. *quidem. hominem* Tischer: *quidem est. hominem* C. ‖ 39. *luctum continuatus* C. — *paratum* Bentley: *paratam* C. — *vidi minus* Victorius: *uidimus* C. ‖ 40. *exercet* Herm. Sauppe: *exercebit* C. — *se* post *posse* om. C. — *in nive in montibus; uri* Muther: *in nive, in montibus uri* T. — *patiuntur Indi; pugiles* Davisius (coll. V, 77.): *patiuntur. inde pugiles* C; *patiuntur; pugiles* cum Lambino T. ‖ 42. *est* Kayser: *sit* CT. — *doloremque* Ernestius: *doloremque eius* C. ‖ 44. *istaec* Manutius: *ista* C. ‖ 45. *hunc* codd. tres Oxonn.: *nunc* C. ‖ 45. *catus* Nonius (p. 92.): *cautus* C. ‖ 46. *ferri* Manutius: *fieri* C. — *pluribus* cum Cobeto (Mnemos. VIII. p. 456.) seclusi. — *utor* Manutius: *utar* C. ‖ 47. *dicitur* Wesenberg: *dicatur* C. — *languidum. si nihil esset* Manutius: *languidum senile. sed* C. ‖ 48. *atque* Halm: *ac ad* C, *ac* alii. — *inquit, et* Davisius: *inquit ite et* C. ‖ 49. *leniter* Bake: *leviter* CT. — *dubitant* Lallemand: *dubitarunt* C. ‖ 50. *opprimit* G. J. Vossius: *opprimite* C. ‖ 51. *vero* Bentley: *uiro* C. ‖ 52. *viro* Tregder: *uero* C. — *Timocreontis* C: *Nicocreontis* cum Plutarcho, Diogene Laërtio, Valerio Maximo T. — *Callanus* C (et Valerius Max. I, 8. ext., 10.): *Calanus* T. — *sed fac totum dolere corpus* C: *si tactum dolore* T. Emblema ego seclusi. ‖ 55. *hoc idem* C. ‖ 56. *quo doleant* nos: *quod doleant* C. — *eici* Lambinus: *elici* C. ‖ 57. *gravior cum est* C. ‖ 60. *dedoctus* Bentley: *deductus* C. — *si qui, cum* -- *dedisset* -- *posset* Ernestius: *qui cum* -- *dedissem* -- *possem* C, *quia si, cum* -- *dedissem* -- *possem* cum Madvigio T. (*quia si, cum* -- *dederim* -- *possim, satis sit* Kayser.) ‖ 62. *contendendo* Bentley: *contempno* GR, *contemptu* B, *contemnendo* alii. — *uidemusne. ut apud* C. ‖ 64. *animi* ego seclusi. ‖ 67. *praedones si* Wopkens: *praedones*

C. — *te e naui* nos: *te naui* C, *te de naui* alii. — *tanti sint, ut f. non sint* Manutius: *tanti non sint ut f. sint* C. — *conf. ut uides* C. — *et tibi* Turnebus: *sed tibi* C.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER III.

§. 1. *causa* del. Cobet. — *atque eius* Manutius: *eius atque* C. ‖ 2. *confirmatae* Nonius (p. 416.): *confirmata* C. ‖ 3. *accessit* cod. Vaticanus: om. C. — *naturae uim uidisse* Madvig: *naturam inuidisse* C. — *anquirit* Moser: *inquirit* C. — *gloriae* ego seclusi. — *excellenti* Wesenberg: *excellente* C. — *imago* Philargyrius: *imago gloriae* C. ‖ 4. *caecati* Schlenger (coll. I, 72.): *caecitate* CT. — *quod ins. cont. omnibus* del. Bake. ‖ 5. *hoc enim ipso* Bake: *hi enim ipsi* C. — *poti (potiri)* Ribbeck: *pati* C, † *pati* T. — *ipse* codd. aliquot dett.: *ipsam* CT. — *animus* om. unus cod. Bouherii, ego seclusi. — *sint* Tregder: *sunt* C. ‖ 6. *opibus atque viribus* Bentley: *opibus uiribus* C, *opibus [viribus]* cum Tregdero T. ‖ 8. *morbum* Bentley: *morbum, id est insanitatem et aegrotum animum quam appellarunt insaniam* C. ‖ 9. *omnis autem -- igitur insaniunt* del. Bake. — *posset* Ernestius: *possit* C. ‖ 11. *nullo est, qui c. adf. sunt* Kayser. — *quia non sint* C. — *unde appellant* C. — *escit* Bouhier: *esset* Nonius, *esse incipit* C. — *stultitiam -- constantia* cod. Vaticanus: *stultitia -- inconstantiam* GR¹, *stultitiam -- inconstantiam* R²B. ‖ 12. *natura* Lambinus: *naturabile* C. — *ne aegr. sim: si sim, qui f.* Halmius: *nec aegrotassem. si inquit f.* C. ‖ 14. *ita fit -- repugnet* del. O. Heine l. l. p. 19. ‖ 15. *qui magni animi* om. C. ‖ 18. *est* Wesenberg: om. C. ‖ 19. *aliud quodpiam* Turnebus: *aliquod quippiam* C. ‖ 22. *aliquando* C. — *mediocre, malum* Bouhier: *mediocre magnum* C. ‖ 24. *altera quae est* Davisius: *altera cupiditas quae recte vel libido dici potest quae est* C. ‖ 25. *quas in vitam* Lambinus: *quasi in uita* C. ‖ 26. *socro* Klotz: *socero* C, *socru* Bentley. — *nanctust* Tregderus: *nanctus* C. — *istinc* Pearce: *istic* C. — *meo* Bentley: om. C. — *situm inter oris* Lachmann: *situ nitoris* C. — *pedore* C: *paedore* T. Cf. Fleckeisen in Jahnii annal. vol. 83. p. 574. — *recenti* Bake: *recentis* C. ‖ 28. *scibam* Fronto (de bello Parth. p. 199. ed. Rom.): *sciebam* C. ‖ 31. *cum* secl. Davisius. — *Socrate* (*socratem* C) del. Bake. — *esset* cod. Bern.: *essent* C. ‖ 33. *facit* Wesenberg: om. C. ‖ 34. *cogitavit* Davisius: *cogitaverit* C. — *humana humane* cod. Vaticanus: *humana* G, *humane* RB. ‖ 35. *qui quod a natura* Tregder: *quia natura* C. ‖ 36. *patiatur* C. — *et nec* O. Heine (l. l. p. 8.): *nec* C. ‖ 40. *animus rem condidit* C. ‖ 43. *sertis* Wolf: *et sertis* C. ‖ 44. *mi* Grotius: *mihi* C. — *accidam* Bentley: *accedam* C. — *illa in* Tregder: *illum* C, *illud in* alii. ‖ 45. *regiis* Davisius: *regis* C. ‖ 46. *adducamus, hedychri* Madvig: *adducamus damus hedrycum* C. — *quidem te* Lambinus: *te quidem* C. — *alia multa d.* C. — *existimas* Manutius: *existimabas* C. ‖ 47. *summamque esse* margo Lamb.: *summamque* CT. ‖ 50. *sed* Schlenger: *et* CT. ‖ 52. *ferire* Rivius: *fieri* C. — *magis aliquando* C. ‖ 54. *quanta inueterata* C. ‖ 55. *at qui* Bake et corr. R: *aut qui* cum ceteris T. — *id* secl. Tregder. ‖ 59. *attingit* C. — *multis* Lambinus: *multi* C. — *genere* C. — *nequiquam* nos: *nequicquam* C. ‖ 60. *pugnare cohibet* C. ‖ 61. *aegritudinis* post *causa* mallem abesset. — *aegritudo* del. Ernestius. ‖ 62. *pedores* B: *paedores* T. Cf. §. 26. ‖ 63. *Medeai* Turnebus: *medeae* C. ‖ 64. *declarat* Wolf: *declaratur* C. — *intellectaque est* C. ‖ 65. *cadentes* Manutius: *carentis* C. ‖ 66. *curae [aegritudinis]* nos: *curae aegritudinis* C, *curae et aegritudinis* T. — *ab sapienti viro* Bentley: *ac sapientia uera* C. ‖ 67. *ferant* C. — *obduruisseque iam* Tregder: *obduruisse quam* C. — *ipsam fontem* Dobree: *ipsam atque causam fontem* C, *ipsam causam atque fontem* cum aliis T. ‖ 71. *esset, idem cum* Bake, *esset, is cum idem* Kayser. — *clade ut subita* C. — *hi tamen* C, *qui tamen*

Kayser. — *ab illis* Ursinus: *ab aliis* C. ‖ 73. *ut vero* ed. Juntina: *at uero* C. — *fortuna* om. C. — *se* Davisius: om. C. ‖ 75. *ut vigeat* Bentley: *et uigeat* C. — *non appellabatur* C. ‖ 76. *docere* Lambinus: om. CT. — *abducunt -- putant* C. — *ut Cyrenaici* Bouhier et Davisius: *nihil mali* C. — *manu* Camerarius: *manus* C. ‖ 77. *Cleanthes* del. Bake. — *baiolum* C: *baiulum* T. — *tum in illa* C. ‖ 79. *lenienda. nam quam* C. ‖ 80. *num quid* Wesenberg: *nunc quod* C, *num quod* alii. ‖ 82. *sustulit*, *sustulit etiam*, *si* Keil: *sustulit tamen si* C. — *alicunde* Ernestius: *aliunde* C. ‖ 83. *at quae* Bentley: *atque* C. — *eligendae* C (hic et infra): *elidendae* T. Cf. Madvigii Emendatt. Liv. p. 155. n. ‖ 84. *haec quidem* Wesenberg: *quidem haec* C.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER IIII.

§. 2. *sapientiae nobilitate* Madvig: *sapientia et nobilitate* CT. ‖ 3. *descriptos* J. F. Gronovius: *rescriptos* C. ‖ 4. *repperisse* Davisius: *perperisse* C. ‖ 6. *hominum* Lambinus: *omnium* C. — *dicens* C: *Picens* Gulielmius, *Epicureus* Kayser. — *invitabantur* Wolf: *inuitabatur* C. ‖ 7. *et tam* Davisius: *etiam* C. ‖ 8. *noui asentiabare* C. ‖ 10. *faciunt* del. Bake. — *cum* Wesenberg: *tum* C. ‖ 12. *appellemus* Wesenberg: *appellamus* C. — *a ratione aversa* Orellius: *ratione aduersa* C. ‖ 13. *decl. cum* Bentley: *decl. si cum* C. — *a ratione* Mich. Brutus: *ratione* C. — *stultorum* nescio qui ap. Wolfium: *stulta autem* C, *stulti autem* alii. — *eaque* Bake: *ea qua* CT. ‖ 16. *laetans malo alieno* del. Bentley. ‖ 19. *pudorem metum sanguinem* (ex corde ad exteras partes) *diffundentem* nos (coll. A. Gellio XIX, 6.): om. CT, sed haec cum signo lacunae. — *ennius* C. — *mi examimato* Cic. de orat. III, 218: *mihi ex anima* C. — *expectorat* Cic. de orat. l. l.: *expectoret* B, *expectaret* GR. ‖ 20. *sunt et oc.* Nonius (p. 227.): *sunt oc.* C. ‖ 21. *definiuntur ut* C. — *intimo animo* Lambinus: *intimo odio* C. — *ipsarum* Bouhier: *ipsarum est* C, *ipsarum sit* cum Bentleio T. ‖ 22. *mente defectio* Bentley: *mente a recta ratione def.* C, *mente et a recta ratione def.* T. ‖ 24. *evelli* Wopkens: *auelli* C. ‖ 27. *saepe*, *sic* Manutius: *saepe sint* C. — *et ebriositatem* Nonius (p. 444.): om. C. ‖ 28. *et lividi* secl. Wesenberg. — *ferantur* Wesenberg: *feruntur* C. — *dicatur* Bentley: *dicitur* C. ‖ 29. *est vitium* cod. Gryphianus: *et uitium* C. — *pares h. dissensiones* Bentley: *partis h. dissentientis* C. ‖ 30. *valetudo*, *pulchritudo*, *vires* Ursinus: *pulchritudo uires ualetudo* C. — *animo. ut enim* Camerarius: *animo enim* C. — *curatione* Victorius: *curatione et perturbatione* C. ‖ 31. *similibus quoque* Manutius: *similibusque* C. — *tempt. possunt*, *ut corpora possunt* Bentley: *tempt. non possunt*, *corpora possunt* C. ‖ 32. *sunt enim* Madvig: *non enim* C. — *possunt* Lambinus: *non possunt* C. — *qui* Davisius *quia* C, *quia hi* Lamb. ‖ 34. *ut aliis* Manutius: *et aliis* C. — *concitantur* Camerarius: *cogitantur* C. ‖ 35. *adepta erit* Lambinus: *eademptaretur* C. — *ecferetur* Wesenberg: *fert* C, *fertur* cod. Gryphianus, *affertur* et *ea fertur* alii, *effertur* Davisius. — *aliqui talis* Jac. Gronovius: *aliquid aliis* C. ‖ 36. *modestum*, *tum temp.* Wolf: *modestum temp.* C, *modestum et temp.* alii. ‖ 37. *laet. adferendum* C. ‖ 39. *qui error* C. F. W. Müller (l. l. p. 15 sq.): *qui si error* C. ‖ 40. *P. Rupilium* Manutius: *p. rutilium* C. — *sit* Bentley: *sed* C. ‖ 43. *habere* (cum Bentleio) -- *excanduerit* (cum Wopkensio) Bake: *habent -- excanduit* C. ‖ 44. *quod s. c. n. posset* ego seclusi. ‖ 45. *homines* Manutius: *omnes* C. ‖ 46. *existimant* Bake: *existiment* CT. ‖ 47. *quaestione*, *quo* Bouhier: *quaestione equa* (superscr. *o*) B, *quaestione aequa* GR. ‖ 48. *possint* Bentley: *possim* C. — *atque* Tregder: *atqui* C. — *quaerunt* Schlenger: *quaeruntur* (*quer.* B) C. — *suria* C, *furia* alii, *furi* Tischer. ‖ 49. *dep. est* Bake: *dep. esset* CT. ‖ 51. *vellent* Wesenberg: *uellet* C. ‖ 52. *quidem modo* Wesenberg: *modo quidem* C. — *perfecit*, *manu sua restituit proelium*

God. Hermann: *perficit manus restituit proelium* C. — *insaniens* a poëta ad Ciceronem transtulit Kayser. ‖ 57. *ei* Manutius: *et* C. — *non praemeditatum sit* om. C. ‖ 58. *in ipsis* Bake: *in his ipsis* C. ‖ 60. *doceas et b.* C. — Verba *putat aliquis -- avocari potest*, quae et nimis abrupte interposita sunt et neque cum proxime antecedentibus neque cum proxime sequentibus, in quibus non de cupiditate, sed de aegritudine sermo est, apte cohaerent, ego seclusi. ‖ 61. *et mala -- et bona* Lambinus: *nec mala -- nec bona* C. Cf. §. 60. — *spernentem* Anonymus apud Lambinum: *prementem* C. — *esse dicunt* C. Cf. §. 65. ‖ 63. *doceret* Priscianus (Inst. gr. VI, 11, 61.): *diceret* C. — *invectum* Priscianus (de metris 2, 19.): *inuentum* C. ‖ 64. *esset* Bentley: *est* C. ‖ 65. *ducuntur* Wolf: *dicuntur* C. Cf. §. 61. extr. ‖ 66. *cavere* Davisius: *confidere* C, *providere* cum Tregdero T. Cf. §. 13. ‖ 68. *existumet* C. — *cuius* Ernestius: *cui* C. — *sanari* Manutius: *insanire* C. — Post verba *in morbum iniici* talem fere versum excidisse vidit Bentley: *quem odio esse, quem contemni, quem excludi foras.* — *arcessiri* C. ‖ 69. *servavisti* Cratander: *seruasti* C. ‖ 71. *edunt* Lambinus: *edant* C. ‖ 73. *hic* Madvig: *sic* C. — *effecit. et Apollo* C. ‖ 74. *ostendatur* Davisius: *ostendat* C. ‖ 75. *admonendus est* nos: *admonendus* C. ‖ 76. *etiam* Manutius: *enim* C. ‖ 77. *usquam* Bentley: *umquam* C. — *item* Fleckeisen: *autem* CT. — *miscendumst* Wolf (coll. Cic. de deor. nat. III, 68. de orat. III, 219.): *miscendum* C. — *erumpit* Davisius: *erunt* C. — *ipsus* Lag. 69. (ap. Cic. de orat. III, 217.): *ipsum* C, *impius* Bentley. ‖ 79. *ulta* Manutius: *ulla* C. ‖ 80. *ut igitur -- in malo* del. Wesenberg. Etiam quae proxime antecedunt verba *et si fidentia -- necesse est metum* argumentationem magis turbant quam adiuvant; nec minus ea, quae proxime sequuntur, *ergo ut -- erroris est.* — *insita* Bentley: *signa* C. ‖ 81. *videri natura* Tregder: *uideri ut natura* C. — *depellitur* altero loco del. Davisius. ‖ 82. *tamen* Lambinus: *tamen ita* C.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER V.

§. 4. *cum* Tregder: *tum* C. ‖ 6. *primis est* Bake: *primisset* R[1], *primi sit* G, *primis sit* R[2], *primũ sit* B. ‖ 7. *qui a Graecis -- nominabantur* del. Herm. Sauppe. ‖ 8. *cumque* Cobet (Mnemos. XII. p. 168.): *eumque cum* CT. ‖ 9. *cogitationemque* C. ‖ 10. *recederent* C. ‖ 11. *efficit* C. ‖ 12. *sed de hoc* C. — Verba *qui male vivat, non eum miserum dicere, aut* exciderunt e T. ‖ 13. *Caepione, M'. Aquilio* Fabricius: *caepionem* (pro *Caepione M.*) *aquilo* C. ‖ 14. *ipsa prudentia* uncis incl. Ernestius. ‖ 18. *sed ante docuisset* C. ‖ 19. *in philosophia* ego seclusi. ‖ 20. *fuisset* Bentley: *fuit* C. ‖ 21. et 22. *Aristo* Malaspina: *aristone* C. — *quae scripta sit* C. ‖ 23. *quamque partem* C. ‖ 27. *eius* Lambinus: om. C. — *expoliare potest* C. ‖ 28. *quod dicam* C. ‖ 31. *nunc* Wesenberg: *nec hunc* C. ‖ 35. *ain tu? an aliter* B[2]: *an tu an aliter* GRB[1], *an tu aliter* T. ‖ 37. *oriri* C. — *ipsis est* Halmius: *ipsis sit* C. ‖ 40. *quidem ista* C. — *compleatur* Wopkens: *complectitur* C, *completur* cum Bentleio T. ‖ 41. *pauca* nos: *parua* CT, *parum* Lamb. ‖ 42. *expetitam* Manutius: *expeditam* C. — *minitante* Bentley: *militanti* C. — *cum* Lambinus: *tum* C. ‖ 43. *atque cum* Bentley: *at quicumque* C. — *quae* Bentley: *cum* C, *cum haec* alii. — *pugnant* nos: *pugnent* C. ‖ 47. *rationem. rationis* C. ‖ 50. *quod si est* Lambinus: *quod si* C. ‖ 51. *illam* nos: *illam boni lancem* C, *illam lancem* Bentley. ‖ 52. *at nos*] *at nos autem* C, *nos autem* alii. ‖ 53. *atque* Bentley: *atqui* C. ‖ 54. *populo* Madvig: *bono populo* C. — *repulsam fert. suffragiis praeteritur. sed tamen* C. ‖ 55. *collegae sui* Manutius: *collegae sui consulis* C, *c. sui [consulis]* T. — *qui hos* cod. Bern.: *quos* C. ‖ 56. *hunc illi* margo ed. Cratandrinae: *huic illi* C, *huic*

illum alii. ‖ 59. *ipse* K. Scheibe (in Jahnii Annal. philol. vol. 81. p. 375.): *ipsum* CT. Cf. Valer. Max. IX, 13. ext. 4. ‖ 61. *opes* del. Maur. Seyffert. — *eam deg.* Klotz: *eadem deg.* C, *eandem deg.* alii. — *mortis* post *vadem* del. Scheibe l. l. coll. Cic. de offic. III, 45. et Valer. Max. IV, 7. ext. 1. ‖ 65. *agragianas* C: *Achradinas* Ursinus, *Agragantinas* Camerarius. (*Gaianas* Nonius p. 335.) — *famuli* Lattmann (Zeitschr. f. d. Gymnasialw. XVI. p. 109.): *multi* CT, *tumuli* K. Scheibe (l. l.), *milites* Maur. Seyffert (Zeitschr. f. d. G. XV. p. 62.) ‖ 66. *Arpinati* Wesenberg: *arpinate* C. ‖ 68. *fugiendarumve rerum et in ratione vivendi* Wesenberg: *fugiendarumque ue rerum ne uiuendi* GR[1], *fugiendarumque rerum* R[2]B. ‖ 69. *necesse esset* C. — *sustineantur*, *qua* Davisius: *sustineant in qua* C. ‖ 70. *completur* Bentley: *compleatur* C. — *conlocatum* cod. Pithoeanus: *conlocata* GR, *conlocatam* B. ‖ 72. *prudentia* Lambinus: *contineri prudentia* C. ‖ 73. *utut habet* Kayser. ‖ 74. *praecepta fortitudinis* del. Maur. Seyffert. ‖ 76. *ea* Lambinus: *ut ea* C, *[ut] ea* T. — *virtutis* Wesenberg: *uirtuti* C. ‖ 78. *in India* incl. Davisius. – *pravis* Lambinus: *prauitatis* CT. ‖ 79. *gratia* del. Ursinus. ‖ 80. *a com. p. segregata* Lambinus: *com. p. segregata* C, *com. p. segregato* C. F. W. Müller Coniect. Tull. p. 21. ‖ 82. *in sapientis* Lambinus: *in sapiente* C. — *molestum est* Halmius: *molestum sit* C. ‖ 83. *quidem illud* Wesenberg: *illud quidem* C. ‖ 84. *doloris* om. C. — *bonis* uncis incl. Goerenz. ‖ 85. *extulerunt* Madvig: *extulerint* C. — *esse dicunt* -- *adepti sint* Bake: *esse dicant* -- *adepti sunt* C. ‖ 86. *omni* Ursinus: *omnis* C. ‖ 87. *horum* Victorius: *bonorum* C. — *minimis blandimentis* C: *minis aut blandimentis* cum Bentleio T. — *retro* Wesenberg: *et retro* C. — *illud Carneadeum* Bake: *illum carneadeum* GR, *illum carneadem* B. — *enim eorum quin* Ernestius: *enim qui eorum* C. ‖ 88. *quod tibi Epicurus* C: *quae tibi Epicuri* T. — *vid. aut dolorem* cod. Vindob.: *uid. an dolorem* C. — *cuius* Bentley: *quorum* C. — *lenitate* C. ‖ 94. *contemnunt* Madvig: *non contemnunt* CT. ‖ 95. *que* ante *putet* om. C. – *ut et* Orellius: *ut* B, *et* GR. ‖ 96. *voluptatum cum* Madvig: *uoluptatum* C. ‖ 98. *labor in venatu*, *cursus ad Eurotam*, *sudor* Wesenberg. — *ad Eurotam* Bentley: *ab eurota* C. ‖ 99. *praestanti* Lambinus: *praestantia* C. ‖ 102. *tabulis studes* Maur. Seyffert (Zeitschr. f. d. Gymnasialw. XV. p. 68.): *tabulis ludis* C, † *tabulis ludis* T. — *in nostra* Wolf: *nostra* C. — *privatim* Lambinus: *priuati* C. ‖ 105. *infinitatem* -- *cognoscimus* adfert Nonius p. 122. ‖ 106. *abesse patria* CT. ‖ 107. *tandem a* Davisius: *damna* C. — *Carneades Clitomachus*, *Philo Antiochus*, *Panaetius* O. Heine (in Jahnii Annal. philol. vol. 85. p. 500.): *carneades philo antiochus* G[1]R[1] *carneades panaetius clitomachus carneades philo antiochus* G[2]B, *Carneades*, *Panaetius*, *Clitomachus*, *Philo*, *Antiochus* R[2]T. — *sine ignominia. an potest exsilium ignominia adficere* Wesenberg: *sine ignominia adficere* C, *sine ignominia.* *** *adficere* T. — *id accipere* C. ‖ 112. *C. Drusi* Gebhard: *gatrusi* (ex *gai drusi*) C. ‖ 113. *vix est* Bake: *uix esset* CT. ‖ 115. *attingere* Manutius: *attingeret* C, *attingere. et* alii. ‖ 116. *nostri* Davisius: *epicurei nostri* C. — *item* Manutius: *id* C, *idem* alii, om. cum Davisio T. ‖ 117. *quoniam m. ibidem est* Bentleio auctore incl Davisius. ‖ 119. *ei tamen* Wesenberg: *et tamen* C. — *iudicas* nos et Maur. Seyffert (Zeitschr. f. d. Gymnasialw. XV. p. 63.): *uides* C, *putas* cum Tregdero T. ‖ 121. *simus* Beroaldus: *sumus* C.

M. TULLII CICERONIS ACADEMICORUM QUAE SUPERSUNT.

PROOEMIUM.

Cicero, qui ab ineunte aetate philosophiae operam dederat, cum ceteras philosophorum scholas earumque decreta cognovit, tum inprimis ad Academicorum rationem disciplinamque se applicavit, non solum propterea quod eorum praecepta proxime ad veritatem accedere videbantur, sed etiam quod eorum consuetudine de omnibus rebus in utramque partem disputandi maxime oratorem ali adiuvarique sibi persuaserat. Cum igitur defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino aut magna ex parte esset liberatus, et post bellum civile Pompeio devicto et occiso is esset rei publicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius rei publicae causa philosophiam Romanis explicandam putavit, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri, deinde etiam ad animi aegritudinem leniendam, fortunae magna et gravi commotam iniuria, melius nihil facere posse sibi visus est quam si se non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedisset.

Postquam igitur in libro, quem Hortensium inscripserat, universam philosophiam collaudaverat ad eiusque studium cohortatus erat, contulit se ad Academicorum doctrinam explicandam, quod eorum genus philosophandi minime arrogans maximeque et constans et elegans arbitrabatur. Haec Academica initio duobus libris comprehenderat in iisque Catulum, Lucullum, Hortensium disputantes induxerat, quorum librorum ipse priorem Catulum, alterum Lucullum nominavit. Quos cum Attico describendos misisset, postea nova prooemia addidit (Cic. ad Att. XIII, 32.), quorum alterum, in Luculli laudem, exstat, alterum, quod Catulum laudibus extulit, cum ipso libro, cui praemissum erat, periit. Sed cum Academica sua in Catuli, Luculli, Hortensii personas minus cadere videret, quod erat hominibus nota non illorum quidem ἀπαιδευσία, sed in iis rebus ἀτριψία, eosdem illos sermones ad Catonem Brutumque transtulit. (Cic. ad Att. XIII, 16.) Monitus vero ab Attico, M. Terentium Varronem, qui Ciceroni magnam et gravem προσφώνησιν denuntiaverat, moleste ferre, quod ipsi in libris Tullianis locus nondum datus esset, totam illam Ἀκαδημικὴν σύνταξιν ab hominibus nobilissimis abstulit transtulitque in Varronem et ex duobus libris contulit in quattuor, ita ut totum opus quamvis multis detractis grandius efficeretur, multa vero splendidiora, breviora,

meliora fierent. (Cic. ad Att. XIII, 12. 13. 16. cf. Quintil. III, 6, 64.) In his quattuor libris, quibus Academicam omnem quaestionem ita accurate absolvit, ut nihil posset supra, quae erant contra *ἀκαταληψίαν* praeclare collecta ab Antiocho Varroni dedit et ad ea ipse respondit Philonis partibus sibi adsumptis; tertius in illo sermone erat Atticus. (Cic. ad Att. XIII, 19.) Diu tamen dubitavit atque cum Attico deliberavit, utrum re vera hi libri ad Varronem mittendi essent an ad Brutum transeundum, qui ipse quoque erat Antiochius. (Cic. ad Att. XIII, 14. 19. 22. 23. 25.) Tandem omni dubitatione sublata quattuor illae *διφθέραι* ad Varronem missae sunt adiuncta epistula, quam inter epistulas ad familiares servatam (IX, 8.) cum aliis nos quoque libro primo praemisimus. Etsi vero priorem editionem Academicorum duobus libris comprehensam Cicero ipse noluit in manus hominum pervenire, divulgata tamen sunt ex apographo ad Atticum misso quaedam exempla, quo factum est ut alter liber, qui Lucullus inscriptus est, ad nostram usque aetatem perveniret. Posterioris autem editionis ad Varronem missae fragmentum tantum superest libri primi; reliqua praeter locos non nullos a grammaticis, praesertim Nonio, item a Lactantio et Augustino servatos perierunt. Ceterum in Academicorum posteriorum libro primo et secundo ea potissimum Ciceronem retractasse, quae in Catulo, in tertio et quarto ea, quae in Lucullo exposita erant, et per se veri simile est et ex parte confirmatur eo, quod Nonius quattuordecim locos, qui in Lucullo leguntur, ad Academicorum libros tertium et quartum rettulit, ad tertium quidem tres (Luc. §§. 27. 51. 57.), ad quartum undecim (Luc. §§. 67—137.), ut liber tertius in Luculli §. 63 finem, quartus a §. 64 initium cepisse videatur. Unde etiam id sequitur, aptius posteriorum Academicorum librum primum Lucullo praeponi, cum alii, quos Orellius secutus est, Lucullo priorem locum adsignaverint. Totum autem corpus Academica nominavit ipse Cicero de offic. II. §. 8. Tim. c. 1. ad Att. XIII, 13. 19; Academicam quaestionem ad Att. XIII, 19; *Ἀκαδημικὴν σύνταξιν* ad Att. XIII, 16; *Ἀκαδημικήν* ad Att. XIII, 12; Academiam XIII, 13; Academicos libros ad Att. XVI, 6, 4. Tusc. disp. II. 54. de deorum nat. I. §. 11. de divinat. II. §. 1.

CICERO VARRONI.

Etsi munus flagitare, quamvis quis ostenderit, ne 1
populus quidem solet nisi concitatus, tamen ego exspectatione promissi tui moveor, ut admoneam te, non ut flagitem. misi autem ad te quattuor admonitores non nimis verecundos; nosti enim profecto os [eius] adulescentioris Academiae: ex ea igitur media excitatos misi, qui metuo ne te forte flagitent; ego autem mandavi, ut rogarent. exspectabam omnino iam diu meque sustinebam, ne ad te prius ipse quid scriberem quam aliquid accepissem, ut possem te remunerari quam simillimo munere. sed cum tu tardius faceres, id est, ut ego interpretor, diligentius, teneri non potui quin coniunctionem studiorum amorisque nostri quo possem litterarum genere declararem. feci igitur sermonem inter nos habitum in Cumano, cum esset una Pomponius: tibi dedi partis Antiochinas, quas a te probari intellexisse mihi videbar; mihi sumpsi Philonis. puto fore ut, cum legeris, mirere nos id locutos esse inter nos, quod numquam locuti sumus; sed nosti morem dialogorum. post haec autem, mi 2
Varro, quam plurima, si videbitur, et de nobis inter nos; sero fortasse, sed superiorum temporum fortuna rei publicae causam sustineat, haec ipsi praestare debemus. atque utinam quietis temporibus atque aliquo si non bono, at saltem certo statu civitatis haec inter nos studia exercere possemus! quamquam tum quidem vel aliae quaepiam rationes honestas nobis et curas et actiones darent: nunc autem quid est sine his cur vivere velimus? mihi vero cum his ipsis vix, his autem detractis ne vix quidem. sed haec coram et saepius. migrationem et emptionem feliciter evenire volo tuumque in ea re consilium probo. cura ut valeas.

M. TULLII CICERONIS ACADEMICORUM POSTERIORUM AD M. VARRONEM

LIBER PRIMUS.

In hoc Academicorum posteriorum fragmento post exordium, quo Cicero de instituto philosophiae Latinis litteris illustrandae agit et sermonis instituendi occasionem demonstrat c. 1—3, Varro primum, inde a Socrate repetens usque ad Arcesilam, philosophiae rationem exponit, c. 4—13; deinde Cicero ab Arcesila incipit et in Carneade desinit. Summa sermonis Varroniani haec est: Socratem primum coepisse de moribus magis quam de rerum natura disputare, in qua sola superiores philosophi versati erant, atque in omnibus sermonibus usum esse illa εἰρωνείᾳ, qua nihil se scire diceret nisi id ipsum, quod nihil sciret. Huius discipuli, Platonis, auctoritate unam et consentientem duobus vocabulis philosophiae formam institutam esse, Academicorum et Peripateticorum, qui certam et completam philosophiae formulam composuerint, sed Socraticam dubitationem et de omnibus rebus sine adsensione disputandi consuetudinem reliquerint, atque ita artem philosophiae effecerint, c. 4. Triplicem autem fuisse philosophandi rationem, unam, de vita et moribus, quae a natura peteretur, cui parendum, in qua summum bonum quaerendum dicerent, c. 5. 6; de natura alteram, quae contineretur effectione et materia, quam fingeret et formaret effectio, c. 7 coll. c. 2; tertiam, quae in ratione et disserendo versaretur, ductam illam quidem a sensibus, sed ita, ut iudicium veritatis non tribueretur sensibus fallentibus, sed menti, quae sola cerneret quod semper esset, simplex et unius modi et tale, quale esset, quam ἰδέαν appellavisset Plato. Omnem a sensibus ductam cognitionem opinabilem tantum esse, scientiam tantum in animi motionibus et rationibus inesse, c. 8. Aristotelem deinde primum ἰδέας labefactasse, Theophrastum vitam beatam in sola virtute esse positam negasse, Stratonem totum se ad naturae obscuritatem contulisse, c. 9; Zenonem autem, disciplinam corrigere conatum, plurima in triplici illa ratione novasse, c. 10. 11. Tum vero Zenoni se opposuisse Arcesilam, rerum obscuritate commotum, et revocasse veterem illam omnibus de rebus dubitandi consuetudinem nihilque dixisse sciri posse, ne id ipsum quidem, quod Socrates excepisset, cf. lib. II. c. 24. Hanc esse Academiam novam appellatam et ad Carneadem perductam, c. 12.

In Cumano nuper cum mecum Atticus noster esset, 1 1
nuntiatum est nobis a M. Varrone, venisse eum Roma
pridie vesperi et, nisi de via fessus esset, continuo ad nos
venturum fuisse: quod cum audissemus, nullam moram
interponendam putavimus quin videremus hominem no-
biscum et studiis eisdem et vetustate amicitiae coniun-
ctum; itaque confestim ad eum ire perreximus, paulum-
que cum ab eius villa abessemus, ipsum ad nos venientem
vidimus, atque illum complexi, ut mos amicorum est,
satis tum longo intervallo, ad suam villam reduximus.
hic pauca primo, atque [ea] percontantibus nobis, ecquid 2
forte Roma novi, Atticus 'omitte ista, quae nec percon-
tari nec audire sine molestia possumus, quaeso,' inquit 'et
quaere potius, ecquid ipse novi; silent enim diutius Mu-
sae Varronis quam solebant, nec tamen istum cessare,
sed celare quae scribat existimo.' 'minime vero;' inquit
ille 'intemperantis enim arbitror esse scribere quod oc-
cultari velis; sed habeo opus magnum in manibus idque
iam pridem; ad hunc enim ipsum' — me autem dicebat
— 'quaedam institui, quae et sunt magna sane et liman-
tur a me politius.' et ego 'ista quidem,' inquam 'Varro, 3
iam diu exspectans non audeo tamen flagitare; audivi
enim e Libone nostro, cuius nosti studium — nihil enim
eum eius modi celare possumus —, non te ea intermittere,
sed accuratius tractare nec de manibus umquam depo-
nere. illud autem mihi ante hoc tempus numquam in
mentem venit a te requirere; sed nunc, postea quam sum
ingressus res eas, quas tecum simul didici, mandare mo-
nimentis philosophiamque veterem illam a Socrate ortam
Latinis litteris inlustrare, quaero quid sit cur, cum multa
scribas, hoc genus praetermittas, praesertim cum et ipse
in eo excellas et id studium totaque ea ars longe ceteris
et studiis et artibus antecedat.'

Tum ille 'rem a me saepe deliberatam et multum 2 4
agitatam requiris; itaque non haesitans respondebo, sed
ea dicam, quae mihi sunt in promptu, quod ista ipsa de
re multum, ut dixi, et diu cogitavi. nam cum philoso-
phiam viderem diligentissime Graecis litteris explicatam,
existimavi, si qui de nostris eius studio tenerentur, si
essent Graecis doctrinis eruditi, Graeca potius quam

nostra lecturos, sin a Graecorum artibus et disciplinis
abhorrerent, ne haec quidem curaturos, quae sine erudi-
tione Graeca intellegi non possunt; itaque ea nolui scri-
bere, quae nec indocti intellegere possent nec docti legere
5 curarent. vides autem — eadem enim ipse didicisti —
non posse nos Amafinii aut Rabirii similis esse, qui nulla
arte adhibita de rebus ante oculos positis volgari sermone
disputant; nihil definiunt, nihil partiuntur, nihil apta in-
terrogatione concludunt, nullam denique artem esse nec
dicendi nec disserendi putant. nos autem praeceptis dia-
lecticorum et oratorum etiam, quoniam utramque vim
unam esse nostri putant, sic parentes, ut legibus, ver-
bis quoque novis cogimur uti, quae docti, ut dixi, a
Graecis petere malent, indocti ne a nobis quidem acci-
6 pient, ut frustra omnis suscipiatur *labor*. iam vero phy-
sica, si Epicurum, id est, si Democritum probarem, pos-
sem scribere ita plane, ut Amafinius. quid est enim
magnum, cum causas rerum efficientis sustuleris, de cor-
pusculorum — ita enim appellat atomos — concursione
fortuita loqui? nostra tu physica nosti: quae cum con-
tineantur ex effectione et ex materia ea, quam fingit et
format effectio, adhibenda etiam geometria est, quam
quibusnam quisquam enuntiare verbis aut quem ad in-
tellegendum poterit adducere? haec ipsa de vita et mori-
bus et de expetendis fugiendisque rebus **. illi enim
simpliciter pecudis et hominis idem bonum esse censent:
apud nostros autem non ignoras quae sit et quanta sub-
7 tilitas. sive enim Zenonem sequare, magnum est efficere
ut quis intellegat, quid sit illud verum et simplex bonum,
quod non possit ab honestate seiungi — quod bonum
quale sit negat omnino Epicurus *se* sine voluptatibus
sensum moventibus ne suspicari *quidem* —: si vero Aca-
demiam veterem persequamur, quam nos, ut scis, proba-
mus, quam erunt illa acute explicanda nobis! quam argute,
quam obscure etiam contra Stoicos disserendum! totum
igitur illud philosophiae studium mihi quidem ipse sumo
et ad vitae constantiam quantum possum et ad delecta-
tionem animi, nec ullum arbitror, ut apud Platonem est,
8 maius aut melius a dis datum munus homini. sed meos
amicos, in quibus est studium, in Graeciam mitto [id est,

ad Graecos ire iubeo], ut ea a fontibus potius hauriant
quam rivulos consectentur; quae autem nemo adhuc
docuerat, nec erat unde studiosi scire possent, ea quan-
tum potui — nihil enim magno opere meorum miror —
feci ut essent nota nostris; a Graecis enim peti non po-
terant, ac post L. Aelii nostri occasum ne a Latinis qui-
dem. et tamen in illis veteribus nostris, quae, Menippum
imitati, non interpretati, quadam hilaritate conspersimus,
quo facilius minus docti intellegerent, iucunditate quadam
ad legendum invitati, multa admixta ex intima philoso-
phia, multa dicta dialectice; in laudationibus, in his ipsis
antiquitatum prooemiis philosophe scribere voluimus, si
modo consecuti sumus.' tum ego 'sunt' inquam 'ista, 3
Varro; nam nos in nostra urbe peregrinantis errantisque 9
tamquam hospites tui libri quasi domum reduxerunt, ut
possemus aliquando qui et ubi essemus agnoscere: tu
aetatem patriae, tu descriptiones temporum, tu sacrorum
iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam discipli-
nam, tu sedem regionum locorum, tu omnium divinarum
humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas
aperuisti, plurimumque idem poëtis nostris omninoque
Latinis et litteris luminis et verbis attulisti, atque ipse
varium et elegans omni fere numero poëma fecisti philo-
sophiamque multis locis inchoasti, ad impellendum satis,
ad edocendum parum. causam autem probabilem tu 10
quidem adfers; aut enim Graeca legere malent qui erunt
eruditi, aut ne haec quidem qui illa nescient: sed eam
mihi non sane probas: immo vero haec et qui illa non
poterunt et qui Graeca poterunt non contemnent sua.
quid enim causae est cur poëtas Latinos Graecis litteris
eruditi legant, philosophos non legant? an quia delectat
Ennius, Pacuvius, Accius, multi alii, qui non verba, sed
vim Graecorum expresserunt poëtarum? quanto magis
philosophi delectabunt, si, ut illi Aeschylum, Sophoclem,
Euripidem, sic hi Platonem imitentur, Aristotelem, Theo-
phrastum? oratores quidem laudari video, si qui e nostris
Hyperidem sunt aut Demosthenem imitati. ego autem 11
— dicam enim, ut res est — dum me ambitio, dum ho-
nores, dum causae, dum rei publicae non solum cura,
sed quaedam etiam procuratio multis officiis implicatum

et constrictum tenebat, haec inclusa habebam et, ne obsolescerent, renovabam, cum licebat, legendo: nunc vero et fortunae gravissimo percussus volnere et administratione rei publicae liberatus doloris medicinam a philosophia peto et otii oblectationem hanc honestissimam iudico; aut enim huic aetati hoc maxime aptum est, aut iis rebus, si quas dignas laude gessimus, hoc in primis consentaneum, aut etiam ad nostros civis erudiendos nihil utilius, aut, si haec ita non sunt, nihil aliud video
12 quod agere possimus. Brutus quidem noster, excellens omni genere laudis, sic philosophiam Latinis litteris persequitur, nihil ut isdem de rebus Graeca desideres, et eandem quidem sententiam sequitur quam tu; nam Aristum Athenis audivit aliquam diu, cuius tu fratrem Antiochum: quam ob rem da, quaeso, te huic etiam generi litterarum.'

4 13 Tum ille: 'istuc quidem considerabo, nec vero sine te. sed de te ipso quid est,' inquit 'quod audio?' 'quanam' inquam 'de re?' 'relictam a te veterem Academiam,' inquit 'tractari autem novam.' 'quid? ergo' inquam 'Antiocho id magis licuerit, nostro familiari, remigrare in domum veterem e nova quam nobis in novam e vetere? certe enim recentissima quaeque sunt correcta et emendata maxime: quamquam Antiochi magister Philo, magnus vir, ut tu existimas ipse, negat in libris, quod coram etiam ex ipso audiebamus, duas Academias esse erroremque eorum, qui ita putarunt, coarguit.' 'est,' inquit 'ut dicis; sed ignorare te non arbitror, quae contra Philonia
14 Antiochus scripsit.' 'immo vero et ista et totam veterem Academiam, a qua absum iam diu, renovari a te, nisi molestum est, velim;' et simul 'adsidamus,' inquam 'si videtur.' 'sane istuc quidem;' inquit 'sum enim admodum infirmus; sed videamus, idemne Attico placeat fieri a me, quod te velle video.' 'mihi vero;' ille 'quid est enim quod malim quam ex Antiocho iam pridem audita recordari et simul videre satisne ea commode dici possint Latine?'

quae cum dicta, in conspectu consedimus omnes.
15 Tum Varro ita exorsus est: 'Socrates mihi videtur, id quod constat inter omnis, primus a rebus occultis et ab ipsa natura involutis, in quibus omnes ante eum philo-

sophi occupati fuerunt, avocavisse philosophiam et ad vitam communem adduxisse, ut de virtutibus et vitiis omninoque de bonis rebus et malis quaereret, caelestia autem vel procul esse a nostra cognitione censeret, vel, si maxime cognita essent, nihil tamen ad bene vivendum. hic in omnibus fere sermonibus, qui ab iis, qui 16
illum audierunt, perscripti varie copioseque sunt, ita disputat, ut nihil adfirmet ipse, refellat alios; nihil se scire dicat nisi id ipsum, eoque praestare ceteris, quod illi quae nesciant scire se putent, ipse, se nihil scire, id unum sciat; ob eamque rem se arbitrari ab Apolline omnium sapientissimum esse dictum, quod haec esset una hominis sapientia, non arbitrari se scire quod nesciat. quae cum diceret constanter et in ea sententia permaneret, omnis eius oratio tantum in virtute laudanda et in hominibus ad virtutis studium cohortandis consumebatur, ut e Socraticorum libris maximeque Platonis intellegi potest. Platonis autem auctoritate, qui varius et multi- 17
plex et copiosus fuit, una et consentiens duobus vocabulis philosophiae forma instituta est, Academicorum et Peripateticorum, qui rebus congruentes nominibus differebant; nam cum Speusippum, sororis filium, Plato philosophiae quasi heredem reliquisset, duo autem praestantissimos studio atque doctrina, Xenocratem Calchedonium et Aristotelem Stagiritem, qui erant cum Aristotele Peripatetici dicti sunt, quia disputabant inambulantes in Lycio, illi autem, qui Platonis instituto in Academia, quod est alterum gymnasium, coetus erant et sermones habere soliti, e loci vocabulo nomen habuerunt. sed utrique Platonis ubertate completi certam quandam disciplinae formulam composuerunt et eam quidem plenam ac refertam, illam autem Socraticam dubitanter de omnibus rebus et nulla adfirmatione adhibita consuetudinem disserendi reliquerunt; ita facta est, quod minime Socrates probabat, ars quaedam philosophiae et rerum ordo et descriptio disciplinae. quae quidem erat primo 18
duobus, ut dixi, nominibus una; nihil enim inter Peripateticos et illam veterem Academiam differebat: abundantia quadam ingenii praestabat, ut mihi quidem videtur, Aristoteles, sed idem fons erat utrisque et eadem rerum

5 expetendarum fugiendarumque partitio. Sed quid
ago?' inquit 'aut sumne sanus, qui haec vos doceo? nam
etsi non sus Minervam, ut aiunt, tamen inepte quisquis
Minervam docet.' tum Atticus 'tu vero' inquit 'perge,
Varro; valde enim amo nostra atque nostros, meque ista
delectant, cum Latine dicuntur et isto modo.' 'quid me'
inquam 'putas, qui philosophiam iam professus sim po-
pulo nostro me exhibiturum?' 'pergamus igitur,' inquit
19 'quoniam placet. Fuit ergo iam accepta a Platone
philosophandi ratio triplex: una de vita et moribus, altera
de natura et rebus occultis, tertia de disserendo et, quid
verum quid falsum, quid rectum in oratione pravumve,
quid consequens quid repugnans, iudicando. ac primum
illam partem bene vivendi a natura petebant eique pa-
rendum esse dicebant, neque ulla alia in re nisi in natura
quaerendum esse illud summum bonum, quo omnia refer-
rentur; constituebantque extremum esse rerum expeten-
darum et finem bonorum, adeptum esse omnia a natura
et animo et corpore et vita. corporis autem alia ponebant
esse in toto, alia in partibus: valetudinem, viris, pulchri-
tudinem in toto, in partibus autem sensus integros et
praestantiam aliquam partium singularum, ut in pedibus
celeritatem, vim in manibus, claritatem in voce, in lingua
20 etiam explanatam vocum impressionem; animi autem,
quae essent ad conprehendendam virtutem idonea; eaque
ab iis in naturam et *in* mores dividebantur. naturae
celeritatem ad discendum et memoriam dabant, quorum
utrumque mentis esset proprium et ingenii; morum au-
tem putabant studia esse et quasi consuetudinem, quam
partim exercitationis adsiduitate, partim ratione formabant,
in quibus erat philosophia ipsa: in qua quod inchoatum
est neque absolutum, progressio quaedam ad virtutem
appellatur, quod autem absolutum, virtus, id est quasi
perfectio naturae omniumque rerum, quas in animis po-
21 nunt, una res optima. ergo haec animorum: vitae autem
— id enim erat tertium — adiuncta esse dicebant, quae
ad virtutis usum valerent; nam virtus in animi bonis et in
corporis cernitur et in quibusdam, quae non tam naturae
quam beatae vitae adiuncta sunt; hominem enim esse cen-
sebant quasi partem quandam civitatis et universi generis

humani, cumque esse coniunctum cum omnibus communi
quadam societate. ac de summo quidem atque naturali
bono sic agunt; cetera autem pertinere ad id putant aut
adaugendum aut tenendum, ut divitias, ut opes, ut glo-
riam, ut gratiam. ita tripartita ab iis inducitur ratio bo-
norum. atque haec illa sunt tria genera, quae putant 6 22
plerique Peripateticos dicere: id quidem non falso; est
enim haec partitio illorum: illud inprudenter, si alios esse
Academicos, qui tum appellabantur, alios Peripateticos
arbitrantur. communis haec ratio et utrisque hic bono-
rum finis videbatur, adipisci, quae essent prima natura
quaeque ipsa per sese expetenda, aut omnia aut maxima;
ea sunt autem maxima, quae in ipso animo atque in ipsa
virtute versantur. itaque omnis illa antiqua philosophia
sensit in una virtute esse positam beatam vitam, nec
tamen beatissimam, nisi adiungerentur et corporis et
cetera, quae supra dicta sunt, ad virtutis usum idonea.
ex hac descriptione agendi quoque aliquid in vita et 23
officii ipsius initium reperiebatur, quod erat in conserva-
tione earum rerum, quas natura praescriberet. hinc
gignebatur fuga desidiae voluptatumque contemptio, ex
quo laborum dolorumque susceptio multorum magnorum-
que recti honestique causa et earum rerum, quae erant
congruentes cum praescriptione naturae, unde et amicitia
exsistebat et iustitia atque aequitas; eaeque et voluptati-
bus et multis vitae commodis anteponebantur. haec qui-
dem fuit apud eos morum institutio et eius partis, quam
primam posui, forma atque descriptio.

De natura autem — id enim sequebatur — ita dice- 24
bant, ut eam dividerent in res duas, ut altera esset effi-
ciens, altera autem quasi huic se praebens, ea qua effi-
ceretur aliquid. in eo, quod efficeret, vim esse censebant,
in eo autem, quod efficeretur, materiam quandam; in
utroque tamen utrumque: neque enim materiam ipsam
cohaerere potuisse, si nulla vi contineretur, neque vim
esse sine aliqua materia; nihil est enim quod non alicubi
esse cogatur. sed quod ex utroque, id iam corpus et
quasi qualitatem quandam nominabant; dabitis enim
profecto, ut in rebus inusitatis, quod Graeci ipsi faciunt,
a quibus haec iam diu tractantur, utamur verbis inter-

7 dum inauditis.' 'nos vero,' inquit Atticus 'quin etiam
25 Graecis licebit utare, cum voles, si te Latina forte defi-
cient.' 'bene sane facis; sed enitar ut Latine loquar,
nisi in huiusce modi verbis, ut philosophiam aut rheto-
ricam aut physicam aut dialecticam appellem, quibus, ut
aliis multis, consuetudo iam utitur pro Latinis. qualita-
tes igitur appellavi, quas *ποιότητας* Graeci vocant; quod
ipsum apud Graecos non est volgi verbum, sed philoso-
phorum, atque id in multis; dialecticorum vero verba
nulla sunt publica; suis utuntur. et id quidem commune
omnium fere est artium: aut enim nova sunt rerum no-
varum facienda nomina aut ex aliis transferenda. quod
si Graeci faciunt, qui in his rebus tot iam saecula ver-
santur, quanto id nobis magis concedendum est, qui haec
26 nunc primum tractare conamur?' 'tu vero,' inquam
'Varro, bene etiam meriturus mihi videris de tuis civibus,
si eos non modo copia rerum auxeris, uti fecisti, sed
etiam verborum.' 'audebimus ergo' inquit 'novis verbis
uti te auctore, si necesse erit. earum igitur qualitatum
sunt aliae principes, aliae ex iis ortae: principes sunt
unius modi et simplices, ex iis autem ortae variae sunt
et quasi multiformes. itaque aër — hoc quoque utimur
iam pro Latino — et ignis et aqua et terra primae sunt,
ex iis autem ortae animantium formae earumque rerum,
quae gignuntur e terra. ergo illa initia et, ut e Graeco
vertam, elementa dicuntur: e quibus aër et ignis movendi
vim habent et efficiendi, reliqua partis accipiendi et quasi
patiendi, aquam dico et terram. quintum genus, e quo
essent astra mentesque, singulare eorumque quattuor,
quae supra dixi, dissimile Aristoteles quoddam esse re-
27 batur. sed subiectam putant omnibus sine ulla specie
atque carentem omni illa qualitate — faciamus enim tra-
ctando usitatius hoc verbum et tritius — materiam quan-
dam, e qua omnia expressa atque efficta sint: quae for-
mas omnis accipere possit omnibusque modis mutari
atque ex omni parte; eoque etiam interire, non in nihilum,
sed in suas partis, quae infinite secari ac dividi possint,
cum sit nihil omnino in rerum natura minimum, quod
dividi nequeat; quae autem moveantur, omnia intervallis
28 moveri, quae intervalla item infinite dividi possint. et

cum ita moveatur illa vis, quam qualitatem esse diximus, et cum sic ultro citroque versetur, et materiam ipsam totam penitus commutari putant et illa effici, quae appellant qualia; e quibus, omni natura cohaerente et continuata, cum omnibus suis partibus unum effectum esse mundum, extra quem nulla pars materiae sit nullumque corpus; partis autem esse mundi omnia, quae insint in eo, quae natura sentiente teneantur, in qua ratio perfecta insit, quae sit eadem sempiterna; nihil enim valentius
esse, a quo intereat; quam vim animum esse dicunt 29
mundi eandemque esse mentem sapientiamque perfectam, quem deum appellant omniumque rerum, quae sunt ei subiectae, quasi prudentiam quandam, procurantem caelestia maxime, deinde in terris ea, quae pertineant ad homines; quam interdum eandem necessitatem appellant, quia nihil aliter possit atque ab ea constitutum sit evenire, quasi fatalem et inmutabilem continuationem ordinis sempiterni; non numquam eandem fortunam, quod efficiat multa inprovisa et necopinata nobis propter obscuritatem ignorationemque causarum.

Tertia deinde philosophiae pars, quae erat in ratione 8 30
et in disserendo, sic tractabatur ab utrisque: quamquam oreretur a sensibus, tamen non esse iudicium veritatis in sensibus; mentem volebant esse rerum iudicem; solam censebant idoneam cui crederetur, quia sola cerneret id, quod semper esset simplex et unius modi et tale quale esset. hanc illi ἰδέαν appellant, iam a Platone ita nominatam, nos recte speciem possumus dicere. sensus 31
autem omnis hebetes et tardos esse arbitrabantur, nec percipi ullo modo res ullas, quae subiectae sensibus viderentur, quod aut ita essent parvae, ut sub sensum cadere non possent, aut ita mobiles et concitatae, ut nihil umquam unum esset *et* constans, ne idem quidem, quia continenter laberentur et fluerent omnia. itaque hanc omnem partem rerum opinabilem appellabant. scien- 32
tiam autem nusquam esse censebant nisi in animi notionibus atque rationibus; qua de causa definitiones rerum probabant et has ad omnia, de quibus disceptabatur, adhibebant. verborum etiam explicatio probabatur, id est, qua de causa quaeque essent ita nominata, quam ἐτυμο-

λογίαν appellabant; post argumentis quibusdam et rerum
notis quasi ducibus utebantur ad probandum et ad con-
cludendum id, quod explanari volebant: in quo tradeba-
tur omnis dialecticae disciplina, id est orationis ratione
conclusae: huic quasi ex altera parte oratoria vis dicendi
adhibebatur, explicatrix orationis perpetuae ad persua-
dendum accommodatae.

33 Haec erat illis forma a Platone tradita, cuius quas
acceperim dissupationes, si voltis, exponam.' 'nos vero
volumus' inquam 'ut pro Attico etiam respondeam.' 'et
recte,' inquit 'respondes; praeclare enim explicatur Peri-
9 pateticorum et Academiae veteris auctoritas.' 'Aristoteles
igitur primus species, quas paulo ante dixi, labefactavit,
quas mirifice Plato erat amplexatus, ut in iis quiddam
divinum esse diceret. Theophrastus autem, vir et ora-
tione suavis et ita moratus, ut probitatem quandam prae
se et ingenuitatem ferret, vehementius etiam fregit quo-
dam modo auctoritatem veteris disciplinae; spoliavit enim
virtutem suo decore inbecillamque reddidit, quod negavit
34 in ea sola positum esse beate vivere; nam Strato, eius
auditor, quamquam fuit acri ingenio, tamen ab ea di-
sciplina omnino semovendus est: qui cum maxime neces-
sariam partem philosophiae, quae posita est in virtute et
moribus, reliquisset totumque se ad investigationem na-
turae contulisset, in ea ipsa plurimum dissedit a suis;
Speusippus autem et Xenocrates, qui primi Platonis ra-
tionem auctoritatemque susceperant, et post eos Polemo
et Crates unaque Crantor, in Academia congregati, dili-
genter ea, quae a superioribus acceperant, tuebantur.
iam Polemonem audiverant adsidue Zeno et Arcesilas;
35 sed Zeno, cum Arcesilam anteiret aetate valdeque sub-
tiliter dissereret et peracute † moveretur, corrigere cona-
tus est disciplinam.

Eam quoque, si videtur, correctionem explicabo, sicut
solebat Antiochus.' 'mihi vero' inquam 'videtur; quod
10 vides idem significare Pomponium.' 'Zeno igitur nullo
modo is erat, qui, ut Theophrastus, nervos virtutis inci-
deret, sed contra qui omnia, quae ad beatam vitam per-
tinerent, in una virtute poneret nec quicquam aliud nu-
meraret in bonis, idque appellaret honestum, quod esset

simplex quoddam et solum et unum bonum. cetera au- 36
tem etsi nec bona nec mala essent, tamen alia secundum
naturam dicebat, alia naturae esse contraria; his ipsis
alia interiecta et media numerabat. quae autem secun-
dum naturam essent, ea sumenda et quadam aestimatione
dignanda docebat contraque contraria; neutra autem in
mediis relinquebat, in quibus ponebat nihil omnino [esse]
momenti. sed quae essent sumenda, ex iis alia pluris 37
esse aestimanda, alia minoris: quae pluris, ea praeposita
appellabat, reiecta autem, quae minoris; atque ut haec
non tam rebus quam vocabulis commutaverat, sic inter
recte factum atque peccatum officium et contra officium
media locabat quaedam, recte facta sola in bonis actio-
nibus ponens, prave, id est peccata, in malis; officia au-
tem [et] servata praetermissaque media putabat, ut dixi.
cumque superiores non omnem virtutem in ratione esse 38
dicerent, sed quasdam virtutes natura aut more perfectas,
hic omnis in ratione ponebat; cumque illi ea genera vir-
tutum, quae supra dixi, seiungi posse arbitrarentur, hic
nec id ullo modo fieri posse disserebat, nec virtutis usum
modo, ut superiores, sed ipsum habitum per se esse
praeclarum; nec tamen virtutem cuiquam adesse, quin
ea semper uteretur; cumque perturbationes animi illi ex
homine non tollerent naturaque et condolescere et concu-
piscere et extimescere et efferri laetitia dicerent, sed eas
contraherent in angustumque deducerent, hic omnibus
his quasi morbis voluit carere sapientem; cumque eas 39
perturbationes antiqui naturalis esse dicerent et rationis
expertis, aliaque in parte animi cupiditatem, *in* alia ratio-
nem conlocarent, ne his quidem adsentiebatur; nam et
perturbationes voluntarias esse putabat opinionisque iu-
dicio suscipi, et omnium perturbationum matrem esse
arbitrabatur immoderatam quandam intemperantiam. haec
fere de moribus. De naturis autem sic sentiebat, 11
primum uti quattuor initiis rerum illis quintam hanc na-
turam, ex qua superiores sensus et mentem effici reban-
tur, non adhiberet; statuebat enim ignem esse ipsam *eam*
naturam, quae cuique gigneret mentem atque sensus.
discrepabat etiam ab isdem, quod nullo modo arbitrabatur
quicquam effici posse ab ea, quae expers esset corporis,

cuius generis Xenocrates et superiores etiam animum esse
dixerant; nec vero aut quod efficeret aliquid aut quod
40 efficeretur posse esse non corpus. Plurima etiam in
illa tertia philosophiae parte mutavit: in qua primum de
sensibus ipsis quaedam dixit nova, quos iunctos esse cen-
suit e quadam quasi inpulsione oblata extrinsecus — quam
ille *φαντασίαν*, nos visum appellemus licet; et teneamus
hoc quidem verbum; erit enim utendum in reliquo ser-
mone saepius —; sed ad haec, quae visa sunt et quasi
accepta sensibus, adsensionem adiungit animorum, quam
41 esse volt in nobis positam et voluntariam. visis non
omnibus adiungebat fidem, sed iis solum, quae propriam
quandam haberent declarationem earum rerum, quae
viderentur; id autem visum, cum ipsum per se cernere-
tur, conprehendibile, — feretis hoc? 'nos vero;' inquam
'quonam enim alio modo *καταληπτόν* diceres?' — sed,
cum acceptum iam et adprobatum esset, conprehen-
sionem appellabat, similem iis rebus, quae manu prehen-
derentur; ex quo etiam nomen hoc duxerat, cum eo verbo
antea nemo tali in re usus esset; plurimisque idem novis
verbis — nova enim dicebat — usus est. quod autem
erat sensu conprehensum, id ipsum sensum appellabat
et, si ita erat conprehensum, ut convelli ratione non
posset, scientiam, sin aliter, inscientiam nominabat; ex
qua exsisteret etiam opinio, quae esset inbecilla et cum
42 falso incognitoque communis. sed inter scientiam et in-
scientiam conprehensionem illam, quam dixi, conlocabat
eamque neque in rectis neque in pravis numerabat, sed
soli credendum esse dicebat. e quo sensibus etiam fidem
tribuebat, quod, ut supra dixi, conprehensio facta sensi-
bus et vera esse illi et fidelis videbatur, non quod omnia,
quae essent in re, conprehenderet, sed quia nihil, quod
cadere in eam posset, relinqueret, quodque natura quasi
normam scientiae et principium sui dedisset, unde postea
notiones rerum in animis inprimerentur, e quibus non
principia solum, sed latiores quaedam ad rationem in-
veniendam viae aperirentur; errorem autem et temerita-
tem et ignorantiam et opinationem et suspitionem et uno
nomine omnia, quae essent aliena firmae et constantis
adsensionis, a virtute sapientiaque removebat. atque in

his fere commutatio constitit omnis dissensioque Zenonis a superioribus.'

Quae cum dixisset, 'breviter sane minimeque ob- 12 43
scure exposita est' inquam 'a te, Varro, et veteris Academiae ratio et Stoicorum: † verum esse autem arbitror, ut Antiocho, nostro familiari, placebat, correctionem veteris Academiae potius quam novam aliquam disciplinam putandam.' tunc Varro 'tuae sunt nunc partes,' inquit 'qui ab antiquorum ratione desciscis et ea, quae ab Arcesila novata sunt, probas, docere, quod et qua de causa discidium factum sit, ut videamus satisne ista sit iusta
defectio.' tum ego 'cum Zenone,' inquam 'ut accepimus, 44
Arcesilas sibi omne certamen instituit, non pertinacia aut studio vincendi, ut mihi quidem videtur, sed earum rerum obscuritate, quae ad confessionem ignorationis adduxerant Socratem et iam ante Socratem Democritum, Anaxagoram, Empedoclem, omnis paene veteres, qui nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse dixerunt: angustos sensus, inbecillos animos, brevia curricula vitae, et, ut Democritus, in profundo veritatem esse demersam, opinionibus et institutis omnia teneri, nihil veritati relinqui,
denique omnia tenebris circumfusa esse [dixerunt]. ita- 45
que Arcesilas negabat esse quicquam quod sciri posset, ne illud quidem ipsum, quod Socrates sibi reliquisset; sic omnia latere censebat in occulto, neque esse quicquam, quod cerni aut intellegi posset; quibus de causis nihil oportere neque profiteri neque adfirmare quemquam neque adsensione adprobare, cohibereque semper et ab omni lapsu continere temeritatem, quae tum esset insignis, cum aut falsa aut incognita res adprobaretur; neque hoc quicquam esse turpius quam cognitioni et perceptioni adsensionem adprobationemque praecurrere. huic rationi quod erat consentaneum faciebat, ut contra omnium sententias disserens de sua plerosque deduceret, ut, cum in eadem re paria contrariis in partibus momenta rationum invenirentur, facilius ab utraque parte
adsensio sustineretur. hanc Academiam novam appel- 46
lant, quae mihi vetus videtur, si quidem Platonem ex illa vetere numeramus, cuius in libris nihil adfirmatur et in utramque partem multa disseruntur, de omnibus quaeritur,

nihil certi dicitur: sed tamen illa, quam exposuisti, vetus, haec nova nominetur, quae usque ad Carneadem perducta, qui quartus ab Arcesila fuit, in eadem Arcesilae ratione permansit. Carneades autem nullius philosophiae partis ignarus et, ut cognovi ex iis, qui illum audierant, maximeque ex Epicureo Zenone, qui cum ab eo plurimum dissentiret, unum tamen praeter ceteros mirabatur, incredibili quadam fuit facultate et co*pia dicendi* * * *

M. TULLII CICERONIS ACADEMICORUM PRIORUM LIBER SECUNDUS QUI INSCRIBITUR LUCULLUS.

ARGUMENTUM.

In hoc libro post prooemium de laudibus Luculli, de instituto suo, de occasione ineundae huius disputationis, Lucullus c. 4 sq. ingreditur disputationem contra Academicos et Philonem ab Antiocho acceptam, quocum saepe fuerat. Eius summa haec est: esse *καταληπτά*, quae comprehendi possint, hoc est, e definitione Zenonis, quam reiciebat Philo, talia visa (*φαντασίας*) impressa et efficta ex eo, unde sint, qualia esse non possint ex eo, unde non sint, c. 6 extr., in quo tota controversia agitur. Initio facto a sensibus ostendit sensuum iudicia vera et certa esse, si sani sint et valentes et omnia removeantur, quae obstent et impediant, inprimis si exercitatio et ars adhibeatur; ex his igitur visis oriri *ἐννοίας*, notitias, quae si falsae aut incertae sint, omnem rerum et cognitionem et memoriam tolli; maxime vero virtutum cognitionem documento esse, multa et comprehendi posse et percipi. Ergo si qui comprehendi quicquam posse negent, eos ipsam virtutem tollere, immo vitam evertere funditus et animal animo orbare, c. 7—10. Deinde cum horum reicit sententiam, qui certum esse quicquam negant, veri simile concedunt, quod sublata veri et falsi notione et constituta communitate veri cum falso similitudo veri iudicari non possit, tum eorum rationem, qui, percepta cum negent, perspicua largiuntur: neque enim perspicuum esse quicquam posse, v. c. avem album esse, quando accidere possit, ut eadem sit nigra, c. 10. 11. Quoniam autem perceptio cum adsensione coniuncta sit, hanc docet esse certissimam c. 12. His disputatis et expositis c. 13 totius Academicorum rationis fundamentis, ostendit aut eorum ratiocinationes, quibus nihil comprehendi contendant, incertas esse aut falsum id, quod disputent, c. 14. Sed ut pares esse Academicis possimus neque a veritate desciscamus, necesse esse primo quae pro perspicuitate responderi possint teneamus, deinde captiosis eorum interrogationibus occurrere possimus, c. 15. Itaque explicatis c. 15 tribus Academicorum argumentis, quorum primum et ultimum est genus illud interrogandi, quod soriten veteres vocabant, quibus contendunt nihil inter visa falsa et vera interesse, iis c. 16, 17, 18 respondet et totum illud genus interrogandi tamquam vitiosum reicit. His singulis deinde respondet Cicero, postea quam primo se Lucullo excusavit de philosophiae Academicae studio,

magnum se opinatorem esse confessus, c. 20, 21; deinde de Antiochi in deserenda Philonis disciplina levitate pauca dixit c. 22. Commemoratis ergo summorum hominum auctoritatibus, qui nihil certi esse contenderint, c. 23, 24 sensuum veritatem impugnat. Aut cum Epicuro dicendum esse sensus numquam fallere hominem et, si semel mentiti sint, numquam iis credendum, aut cum Lucullo alia sensuum visa esse vera, alia falsa: quo sumpto nullam verorum a falsis discernendorum notam relinqui, c. 25, 26. Male autem illud obici, artificiis adhibitis et cogitatione effici posse ut intellegamus aliter res esse ac videantur, somnia, ubi evigilaverimus, falsa putari et visa vinolentorum et furiosorum, ubi se receperint. Nam de hoc non disputari, sed qualia haec videantur, cum videantur, id quaeri. Non enim esse dubium quin, cum videantur, probentur, ex quo efficiatur inter visa vera et falsa ad animi adsensum nihil interesse, c. 27, 28. Neque rationem magis quicquam ac sensus percipere. Nam quod dialecticae multum Stoici tribuant, primum non posse dialecticum v. c. de rebus geometricis iudicare, nisi geometriam didicerit, deinde non posse solvere soritas, propterea quod natura nobis eam cognitionem negarit, ut ullius rei fines statuere possimus, idque magno argumento esse falsam esse illam definitionem, effatum esse id, quod aut verum aut falsum sit, c. 28–30. Quod sublata perceptione, quamvis relicta probabilitate, vitam omnem, sensum, memoriam, artem etc. tolli putet, in eo valde errare. Nam in plerisque actionibus, vel Stoicis consentientibus, tamquam in navigando probabilitate homines duci eamque ad actiones sufficere; eadem sentire Academicum quae Stoicum, nihil mutari, iudicio tantum utrumque discrepare, quod ad ipsos sensus nullam vim habeat: memoria etiam errores, non tantum comprehensa, teneri, in artibus autem plerisque nos probabilitate duci, nihil dialectica opus esse, c. 30–34. Neque vero ex Antiochi mente eum repugnantia dicere, qui visa concedat aut vera esse aut falsa, nihil tamen inter se differre contendat. Neque enim verum ab Academicis omnino tolli, sed tantum percipiendi signum, c. 34. A cap. 35 deinceps usque ad c. 47 copiosam addit disputationem de summorum philosophorum dissensionibus in omnibus philosophiae partibus: ex quo pateat nihil exploratum esse, sed in omnibus probabilitatem esse sequendam, atque etiam, id quod omnes praeter Stoicos concedant, sapientem posse opinari.

---

1 Magnum ingenium L. Luculli magnumque optima-
1 rum artium studium, tum omnis liberalis et digna homine nobili ab eo percepta doctrina, quibus temporibus florere in foro maxume potuit, caruit omnino rebus urbanis. ut enim admodum adulescens cum fratre pari pietate et industria praedito paternas inimicitias magna cum gloria est persecutus, in Asiam quaestor profectus, ibi per mul-

tos annos admirabili quadam laude provinciae praefuit; deinde absens factus aedilis, continuo praetor — licebat enim celerius legis praemio —, post in Africam, inde ad consulatum; quem ita gessit, ut diligentiam admirarentur omnes, ingenium agnoscerent. post ad Mithridaticum bellum missus a senatu non modo opinionem vicit omnium, quae de virtute eius erat, sed etiam gloriam superiorum. idque eo fuit mirabilius, quod ab eo laus 2
imperatoria non admodum exspectabatur, qui adulescentiam in forensi opera, quaesturae diuturnum tempus, Murena bellum in Ponto gerente, in [Asia] pace consumpserat. sed incredibilis quaedam ingenii magnitudo non desideravit indocilem usus disciplinam. itaque cum totum iter et navigationem consumpsisset partim in percontando a peritis, partim in rebus gestis legendis, in Asiam factus imperator venit, cum esset Roma profectus rei militaris rudis. habuit enim divinam quandam memoriam rerum, verborum maiorem Hortensius — sed, quo plus in negotiis gerendis res quam verba prosunt, hoc erat memoria illa praestantior; quam fuisse in Themistocle, quem facile Graeciae principem ponimus, singularem ferunt: qui quidem etiam pollicenti cuidam se artem ei memoriae, quae tum primum proferebatur, traditurum respondisse dicitur oblivisci se malle discere: credo, quod haerebant in memoria quaecumque audierat et viderat. tali ingenio praeditus Lucullus adiunxerat etiam illam, quam Themistocles spreverat, disciplinam; itaque, ut litteris consignamus quae monimentis mandare volumus, sic ille in animo res insculptas habebat. tan- 3
tus ergo imperator in omni genere belli fuit, proeliis, oppugnationibus, navalibus pugnis totiusque belli instrumento et adparatu, ut ille rex post Alexandrum maxumus hunc a se maiorem ducem cognitum quam quemquam eorum, quos legisset, fateretur. in eodem tanta prudentia fuit in constituendis temperandisque civitatibus, tanta aequitas, ut hodie stet Asia Luculli institutis servandis et quasi vestigiis persequendis. sed etsi magna cum utilitate rei publicae, tamen diutius quam vellem tanta vis virtutis atque ingenii peregrinata afuit ab oculis et fori et curiae. quin etiam, cum victor a Mithridatico

bello revertisset, inimicorum calumnia triennio tardius
quam debuerat triumphavit; nos enim consules intro-
duximus paene in urbem currum clarissumi viri, cuius
mihi consilium et auctoritas quid tum in maximis rebus
profuisset dicerem, nisi de me ipso dicendum esset, quod
hoc tempore non est necesse. ita privabo potius illum
debito testimonio quam id cum mea laude communicem.
2 sed quae populari gloria decorari in Lucullo debuerunt,
4 ea fere sunt et Graecis litteris celebrata et Latinis; nos
autem illa externa cum multis, haec interiora cum paucis
ex ipso saepe cognovimus: maiore enim studio Lucullus
cum omni litterarum generi, tum philosophiae deditus
fuit, quam qui illum ignorabant arbitrabantur, nec vero
ineunte aetate solum, sed et pro quaestore aliquot annos
et in ipso bello, in quo ita magna rei militaris esse oc-
cupatio solet, ut non multum imperatori sub ipsis pelli-
bus otii relinquatur. cum autem e philosophis ingenio
scientiaque putaretur Antiochus, Philonis auditor, excel-
lere, eum secum et quaestor habuit et post aliquot annos
imperator, quique esset ea memoria, qua ante dixi, ea
saepe audiendo facile cognovit, quae vel semel audita
meminisse potuisset. delectabatur autem mirifice lectione
librorum, de quibus audiebat.

5 At vereor interdum ne talium personarum, cum am-
plificare velim, minuam etiam gloriam. sunt enim multi,
qui omnino Graecas non ament litteras, plures, qui phi-
losophiam, reliqui, qui etiam si haec non inprobent, tamen
earum rerum disputationem principibus civitatis non ita
decoram putent. ego autem, cum Graecas litteras M.
Catonem in senectute didicisse acceperim, P. autem Afri-
cani historiae loquantur in legatione illa nobili, quam
ante censuram obiit, Panaetium unum omnino comitem
fuisse, nec litterarum Graecarum nec philosophiae iam
6 ullum auctorem requiro. restat ut iis respondeam, qui
sermonibus eius modi nolint personas tam gravis inli-
gari: quasi vero clarorum virorum aut tacitos congressus
esse oporteat aut ludicros sermones aut rerum conloquia
leviorum! etenim, si quodam in libro vere est a nobis
philosophia laudata, profecto eius tractatio optimo atque
amplissimo quoque dignissima est, nec quicquam aliud

videndum est nobis, quos populus Romanus hoc in gradu conlocavit, nisi ne quid privatis studiis de opera publica detrahamus. quod si, cum fungi munere debebamus, non modo operam nostram numquam a populari coetu removimus, sed ne litteram quidem ullam fecimus nisi forensem, quis reprehendet otium nostrum, qui in eo non modo nosmet ipsos hebescere et languere nolumus, sed etiam ut plurimis prosimus enitimur? gloriam vero non modo non minui, sed etiam augeri arbitramur eorum, quorum ad popularis inlustrisque laudes has etiam minus
notas minusque pervolgatas adiungimus. sunt etiam qui 7
negent in his, qui in nostris libris disputent, fuisse earum rerum, de quibus disputatur, scientiam: qui mihi videntur non solum vivis, sed etiam mortuis invidere. restat 3
unum genus reprehensorum, quibus Academiae ratio non probatur; quod gravius ferremus, si quisquam ullam disciplinam philosophiae probaret praeter eam, quam ipse sequeretur. nos autem, quoniam contra omnis, qui *se scire arbitrantur*, dicere quae videntur solemus, non possumus, quin alii a nobis dissentiant, recusare: quamquam nostra quidem causa facilis est, qui verum invenire sine ulla contentione volumus, idque summa cura studioque conquirimus. etsi enim omnis cognitio multis est obstructa difficultatibus eaque est et in ipsis rebus obscuritas et in iudiciis nostris infirmitas, ut non sine causa antiquissimi et doctissimi invenire se posse quod cuperent diffisi sint, tamen nec illi defecerunt neque nos studium exquirendi defatigati relinquemus; neque nostrae disputationes quicquam aliud agunt nisi ut in utramque partem dicendo eliciant et tamquam exprimant aliquid, quod aut verum sit aut ad id quam proxime accedat.
nec inter nos et eos, qui se scire arbitrantur, quicquam 8
interest, nisi quod illi non dubitant quin ea vera sint quae defendunt, nos probabilia multa habemus, quae sequi facile, adfirmare vix possumus. hoc autem liberiores et solutiores sumus, quod integra nobis est iudicandi potestas, nec ut omnia, quae praescripta et quasi imperata sint, defendamus necessitate ulla cogimur. nam ceteri primum ante tenentur adstricti, quam quid esset optimum iudicare potuerunt; deinde infirmissimo tempore

aetatis aut obsecuti amico cuidam aut una alicuius, quem primum audierunt, oratione capti de rebus incognitis iudicant et, ad quamcumque sunt disciplinam quasi tempestate delati, ad eam tamquam ad saxum adhaerescunt.
9 nam quod dicunt omnia se credere ei, quem iudicent fuisse sapientem, probarem, si id ipsum rudes et indocti iudicare potuissent — statuere enim, qui sit sapiens, vel maxime videtur esse sapientis —, sed, ut *potuerint*, potuerunt omnibus rebus auditis, cognitis etiam reliquorum sententiis, iudicaverunt autem re semel audita *atque* ad unius se auctoritatem contulerunt. sed nescio quo modo plerique errare malunt eamque sententiam, quam adamaverunt, pugnacissime defendere quam sine pertinacia, quid constantissime dicatur, exquirere.

Quibus de rebus et alias saepe nobis multa quaesita et disputata sunt et quondam in Hortensii villa, quae est ad Baulos, cum eo Catulus et Lucullus nosque ipsi postridie venissemus quam apud Catulum fuissemus; quo quidem etiam maturius venimus, quod erat constitutum, si ventus esset, Lucullo in Neapolitanum, mihi in Pompeianum navigare. cum igitur pauca in xysto locuti
4 essemus, tum eodem in spatio consedimus. hic Catulus
10 'etsi heri' inquit 'id quod quaerebatur paene explicatum est, ut tota fere quaestio tractata videatur, tamen exspecto ea, quae te pollicitus es, Luculle, ab Antiocho audita dicturum.' 'equidem' inquit Hortensius 'feci plus quam vellem; totam enim rem Lucullo integram servatam oportuit. et tamen fortasse servata est; a me enim ea, quae in promptu erant, dicta sunt, a Lucullo autem reconditiora desidero.' tum ille 'non sane,' inquit 'Hortensi, conturbat me exspectatio tua, etsi nihil est iis, qui placere volunt, tam adversarium; sed quia non laboro, quam valde ea, quae dico, probaturus sim, eo minus conturbor; dicam enim nec mea et ea, in quibus, si non fuerint, vinci me malim quam vincere. sed me hercule, ut quidem nunc se causa habet, etsi hesterno sermone labefactata est, mihi tamen videtur esse verissima. agam igitur, sicut Antiochus agebat; nota enim mihi res est: nam et vacuo animo illum audiebam et magno studio, eadem de re etiam saepius, ut etiam maiorem exspecta-

tionem mei faciam quam modo fecit Hortensius.' cum
ita esset exorsus, ad audiendum animos ereximus. at 11
ille 'cum Alexandriae pro quaestore' inquit 'essem, fuit
Antiochus mecum, et erat iam antea Alexandriae fami-
liaris Antiochi Heraclitus Tyrius, qui et Clitomachum
multos annos et Philonem audierat, homo sane in ista
philosophia, quae nunc prope dimissa revocatur, proba-
tus et nobilis, cum quo Antiochum saepe disputantem
audiebam, sed utrumque leniter; et quidem isti libri duo
Philonis, de quibus heri dictum a Catulo est, tum erant
adlati Alexandriam tumque primum in Antiochi manus
venerant; et homo natura lenissumus — nihil enim po-
terat fieri illo mitius — stomachari tamen coepit. mira-
bar; nec enim umquam ante videram. at ille, Heracliti
memoriam inplorans, quaerere ex eo, viderenturne illa
Philonis aut ea num vel e Philone vel ex ullo Acade-
mico audivisset aliquando? negabat: Philonis tamen scri-
ptum agnoscebat; nec id quidem dubitari poterat; nam
aderant mei familiares, docti homines, P. et C. Selii et
Tetrilius Rogus, qui se illa audivisse Romae de Philone
et ab eo ipso illos duo libros dicerent descripsisse. tum 12
et illa dixit Antiochus, quae heri Catulus commemoravit
a patre suo dicta Philoni, et alia plura; nec se tenuit
quin contra suum doctorem librum etiam ederet, qui So-
sus inscribitur. tum igitur et cum Heraclitum studiose
audirem contra Antiochum disserentem et item Antio-
chum contra Academicos, dedi Antiocho operam diligen-
tius, ut causam ex eo totam cognoscerem. itaque con-
pluris dies adhibito Heraclito doctisque conpluribus et
in iis Antiochi fratre, Aristo, et praeterea Aristone et
Dione, quibus ille secundum fratrem plurumum tribue-
bat, multum temporis in ista una disputatione consum-
psimus. sed ea pars, quae contra Philonem erat, prae-
termittenda est; minus enim acer est adversarius is, qui
ista, quae sunt heri defensa, negat Academicos omnino
dicere: etsi enim mentitur, tamen est adversarius lenior.
ad Arcesilan Carneademque veniamus.' quae cum di-
xisset, sic rursus exorsus est: 'primum mihi videmini — 13
me autem nomine appellabat —, cum veteres physicos
nominatis, facere idem, quod seditiosi cives solent, cum

aliquos ex antiquis claros viros proferunt, quos dicant
fuisse popularis, ut eorum ipsi similes esse videantur.
repetunt iam *a* P. Valerio, qui exactis regibus primo
anno consul fuit, commemorant reliquos, qui leges popu-
laris de provocationibus tulerint, cum consules essent;
tum ad hos notiores, C. Flaminium, qui legem agrariam
aliquot annis ante secundum Punicum bellum tribunus
pl. tulerit invito senatu et postea bis consul factus sit,
L. Cassium, Q. Pompeium: illi quidem etiam P. Africa-
num referre in eundem numerum solent; duo vero sa-
pientissimos et clarissimos fratres, P. Crassum et P.
Scaevolam, aiunt Ti. Graccho legum auctores fuisse,
alterum quidem [ut videmus] palam, alterum [ut suspi-
cantur] obscurius. addunt etiam C. Marium; et de hoc
quidem nihil mentiuntur. horum nominibus tot virorum
atque tantorum expositis, eorum se institutum sequi di-
14 cunt: similiter vos, cum perturbare, ut illi rem publicam,
sic vos philosophiam bene iam constitutam velitis, Em-
pedoclen, Anaxagoran, Democritum, Parmeniden, Xeno-
phanen, Platonem etiam et Socratem profertis; sed neque
Saturninus, ut nostrum inimicum potissimum nominem,
simile quicquam habuit veterum illorum, nec Arcesilae
calumnia conferenda est cum Democriti verecundia. et
tamen isti physici raro admodum, cum haerent aliquo
loco, exclamant quasi mente incitati, Empedocles quidem,
ut interdum mihi furere videatur, abstrusa esse omnia,
nihil nos sentire, nihil cernere, nihil omnino quale sit
posse reperire: maiorem autem partem mihi quidem om-
nes isti videntur nimis etiam quaedam adfirmare plusque
15 profiteri se scire quam sciant. quod si illi tum in novis
rebus, quasi modo nascentes, haesitaverunt, nihilne tot
saeculis, summis ingeniis, maxumis studiis explicatum
putamus? nonne, cum iam philosophorum disciplinae
gravissimae constitissent, tum exortus est, ut in optuma
re publica Ti. Gracchus, qui otium perturbaret, sic Ar-
cesilas, qui constitutam philosophiam everteret et in eorum
auctoritate delitisceret, qui negavissent quicquam sciri
aut percipi posse? quorum e numero tollendus est et
Plato et Socrates: alter, quia reliquit perfectissimam di-
sciplinam, Peripateticos et Academicos, nominibus diffe-

rentis, re congruentis, a quibus Stoici ipsi verbis magis
quam sententiis dissenserunt; Socrates autem de se ipse
detrahens in disputatione plus tribuebat iis, quos volebat
refellere; ita cum aliud diceret atque sentiret, libenter uti
solitus est ea dissimulatione, quam Graeci εἰρωνείαν vocant;
quam ait etiam in Africano fuisse Fannius, idque propterea
vitiosum in illo non putandum, quod idem fuerit in So-
crate. sed fuerint illa veteribus, si voltis, incognita: 6 16
nihilne est igitur actum, quod investigata sunt, postea-
quam Arcesilas Zenoni, ut putatur, obtrectans, nihil novi
reperienti, sed emendanti superiores inmutatione verbo-
rum, dum huius definitiones labefactare volt, conatus est
clarissimis rebus tenebras obducere? cuius primo non
admodum probata ratio, quamquam floruit cum acumine
ingenii tum admirabili quodam lepore dicendi, proxime
a Lacyde solo retenta est, post autem confecta a Car-
neade, qui est quartus ab Arcesila; audivit enim Hege-
sinum, qui Euandrum audierat, Lacydi discipulum, cum
Arcesilae Lacydes fuisset. sed ipse Carneades diu tenuit
— nam nonaginta vixit annos —, et qui illum audierant
admodum floruerunt: e quibus industriae plurimum in
Clitomacho fuit — declarat multitudo librorum —, in-
genii non minus in Hagnone, in Charmada eloquentiae,
in Melanthio Rhodio suavitatis. bene autem nosse Car-
neaden Stratoniceus Metrodorus putabatur. iam Clito- 17
macho Philo vester operam multos annos dedit; Philone
autem vivo patrocinium Academiae non defuit. sed quod
nos facere nunc ingredimur, ut contra Academicos dis-
seramus, id quidam e philosophis, et ii quidem non me-
diocres, faciundum omnino non putabant; nec vero esse
ullam rationem disputare cum iis, qui nihil probarent;
Antipatrumque Stoicum, qui multus in eo fuisset, repre-
hendebant, nec definiri aiebant necesse esse, quid esset
cognitio aut perceptio aut, si verbum e verbo volumus,
conprehensio, quam κατάληψιν illi vocant; eosque, qui
persuadere vellent, esse aliquid quod conprehendi et
percipi posset, inscienter facere dicebant, propterea quod
nihil esset clarius ἐναργείᾳ, ut Graeci, perspicuitatem
aut evidentiam nos, si placet, nominemus fabricemurque,
si opus erit, verba, ne hic sibi — me appellabat iocans —

hoc licere soli putet: sed tamen orationem nullam putabant inlustriorem ipsa evidentia reperiri posse, nec ea, quae tam clara essent, definienda censebant. alii autem negabant se pro hac evidentia quicquam priores fuisse dicturos, sed ad ea, quae contra dicerentur, dici oportere
18 putabant, ne qui fallerentur. plerique tamen et definitiones ipsarum etiam evidentium rerum non inprobant, et rem idoneam, de qua quaeratur, et homines dignos, quibuscum disseratur, putant. Philo autem, dum nova quaedam commovet, quod ea sustinere vix poterat, quae contra Academicorum pertinaciam dicebantur, et aperte mentitur, ut est reprehensus a patre Catulo, et, ut docuit Antiochus, in id ipsum se induit, quod timebat. cum enim ita negaret quicquam esse, quod conprehendi posset — id enim volumus esse καταληπτόν —, si illud esset, sicut Zeno definiret, tale visum — iam enim hoc pro φαντασίᾳ verbum satis hesterno sermone trivimus —, visum igitur inpressum effictumque ex eo, unde esset, quale esse non posset ex eo, unde non esset: — id nos a Zenone definitum rectissime dicimus; qui enim potest quicquam conprehendi, ut plane confidas perceptum id cognitumque esse, quod est tale, quale vel falsum esse possit? — hoc cum infirmat tollitque Philo, iudicium tollit incogniti et cogniti; ex quo efficitur nihil posse conprehendi: ita inprudens eo, quo minime volt, revolvitur. qua re omnis oratio contra Academiam suscipitur a nobis, ut retineamus eam definitionem, quam Philo voluit evertere; quam nisi obtinemus, percipi nihil posse concedimus.

7
19 Ordiamur igitur a sensibus, quorum ita clara iudicia et certa sunt, ut, si optio naturae nostrae detur et ab ea deus aliqui requirat, contentane sit suis integris incorruptisque sensibus, an postulet melius aliquid, non videam quid quaerat amplius. nec vero hoc loco exspectandum est, dum de remo inflexo aut de collo columbae respondeam; non enim is sum, qui quicquid videtur tale dicam esse quale videatur: Epicurus hoc viderit et alia multa. meo autem iudicio ita est maxima in sensibus veritas, si et sani sunt ac valentes et omnia removentur, quae obstant et inpediunt. itaque et lumen mutari saepe volumus et situs earum rerum, quas intuemur, et intervalla

aut contrahimus aut diducimus, multaque facimus usque
eo, dum aspectus ipse fidem faciat sui iudicii. quod idem
fit in vocibus, in odore, in sapore, ut nemo sit nostrum,
qui in sensibus sui cuiusque generis iudicium requirat
acrius. adhibita vero exercitatione et arte [ut oculi pi- 20
ctura teneantur, aures cantibus,] quis est quin cernat,
quanta vis sit in sensibus? quam multa vident pictores
in umbris et in eminentia, quae nos non videmus! quam
multa, quae nos fugiunt in cantu, exaudiunt in eo genere
exercitati! qui primo inflatu tibicinis Antiopam esse
aiunt aut Andromacham, cum id nos ne suspicemur qui-
dem. nihil necesse est de gustatu et odoratu loqui, in
quibus intellegentia, etsi vilior, est quaedam tamen. quid
de tactu, et eo quidem, quem philosophi interiorem vo-
cant, aut doloris aut voluptatis? in quo Cyrenaici solo
putant veri esse iudicium, cui adsentiatur: — potestne
igitur quisquam dicere inter eum, qui doleat, et inter
eum, qui in voluptate sit, nihil interesse? aut, ita qui
sentiet, non apertissime insaniat? atqui qualia sunt haec, 21
quae sensibus percipi dicimus, talia sequuntur ea, quae
non sensibus ipsis percipi dicuntur, sed quodam modo
sensibus, ut haec: 'illud est album, hoc dulce, canorum
illud, hoc bene olens, hoc asperum.' animo iam haec
tenemus conprehensa, non sensibus. 'ille' deinceps
'equus est, ille canis.' cetera series deinde sequitur,
maiora nectens, ut haec, quae quasi expletam rerum con-
prehensionem amplectuntur: 'si homo est, animal est
mortale, rationis particeps.' quo e genere nobis notitiae
rerum inprimuntur, sine quibus nec intellegi quicquam
nec quaeri disputarive potest. quod si essent falsae no- 22
titiae — *ἐννοίας* enim notitias appellare tu videbare —,
si igitur essent eae falsae aut eius modi visis inpressae,
qualia visa a falsis discerni non possent, quo tandem iis
modo uteremur? quo modo autem, quid cuique rei con-
sentaneum esset, quid repugnaret, videremus? memoriae
quidem certe, quae non modo philosophiam, sed omnis
vitae usus omnisque artis una maxime continet, nihil
omnino loci relinquitur. quae potest enim esse memoria
falsorum? aut quid quisquam meminit, quod non animo
conprehendit et tenet? ars vero quae potest esse nisi

quae non ex una et duabus, sed ex multis animi perceptionibus constat? quas si subtraxeris, qui distingues artificem ab inscio? non enim fortuito hunc artificem dicemus esse, illum negabimus, sed cum alterum percepta et conprehensa tenere videmus, alterum non item. cumque artium aliud eius modi genus sit, ut tantum modo animo rem cernat, aliud, ut moliatur aliquid et faciat, quo modo aut geometres cernere ea potest, quae aut nulla sunt aut internosci a falsis non possunt, aut is, qui fidibus utitur, explere numeros et conficere versus? quod idem in similibus quoque artibus continget, quarum omne opus est in faciendo atque agendo. quid enim est quod arte effici possit, nisi is, qui artem tractabit, multa perceperit?

8 23 Maxime vero virtutum cognitio confirmat percipi et conprehendi multa posse. in quibus solis inesse etiam scientiam dicimus, quam nos non conprehensionem modo rerum, sed eam stabilem quoque et inmutabilem esse censemus, itemque sapientiam, artem vivendi, quae ipsa ex sese habeat constantiam; ea autem constantia si nihil habeat percepti et cogniti, quaero unde nata sit aut quo modo? quaero etiam, ille vir bonus, qui statuit omnem cruciatum perferre, intolerabili dolore lacerari potius quam aut officium prodat aut fidem, cur has sibi tam gravis leges inposuerit, cum, quam ob rem ita oporteret, nihil haberet conprehensi, percepti, cogniti, constituti? nullo igitur modo fieri potest ut quisquam tanti aestimet aequitatem et fidem, ut eius conservandae causa nullum supplicium recuset, nisi iis rebus adsensus sit, quae falsae
24 esse non possint. ipsa vero sapientia, si se ignorabit sapientia sit necne, quo modo primum obtinebit nomen sapientiae? deinde quo modo suscipere aliquam rem aut agere fidenter audebit, cum certi nihil erit quod sequatur? cum vero dubitabit, quid sit extremum et ultimum bonorum, ignorans quo omnia referantur, qui poterit esse sapientia? atque etiam illud perspicuum est, constitui necesse esse initium, quod sapientia, cum quid agere incipiat, sequatur, idque initium esse naturae accommodatum. nam aliter adpetitio — eam enim volumus esse *ὁρμήν* —, qua ad agendum inpellimur et id adpetimus,
25 quod est visum, moveri non potest. illud autem, quod

movet, prius oportet videri eique credi: quod fieri non potest, si id, quod visum erit, discerni non poterit a falso. quo modo autem moveri animus ad adpetendum potest, si id, quod videtur, non percipitur, accommodatumne naturae sit an alienum? itemque, si quid officii sui sit non occurrit animo, nihil umquam omnino aget, ad nullam rem umquam inpelletur, numquam movebitur. quod si aliquid aliquando acturus est, necesse est id ei verum, quod occurrit, videri. Quid quod, si ista vera sunt, 26
ratio omnis tollitur, quasi quaedam lux lumenque vitae, tamenne in ista pravitate perstabitis? nam quaerendi initium ratio attulit, quae perfecit virtutem, cum esset ipsa ratio confirmata quaerendo; quaestio autem est adpetitio cognitionis quaestionisque finis inventio. at nemo invenit falsa, nec ea, quae incerta permanent, inventa esse possunt, sed, cum ea, quae quasi involuta fuerunt, aperta sunt, tum inventa dicuntur: sic et initium quaerendi et exitus percipiundi et conprehendendi tenetur. argumenti conclusio, quae est Graece ἀπόδειξις, ita definitur: ratio, quae ex rebus perceptis ad id, quod non percipiebatur, adducit. quod si omnia visa eius modi essent, qualia 9 27
isti dicunt, ut ea vel falsa esse possent, neque ea posset ulla notio discernere, quo modo quemquam aut conclusisse aliquid aut invenisse diceremus? aut quae esset conclusi argumenti fides? ipsa autem philosophia, quae rationibus progredi debet, quem habebit exitum? sapientiae vero quid futurum est? quae neque de se ipsa dubitare debet neque de suis decretis, quae philosophi vocant δόγματα, quorum nullum sine scelere prodi poterit: cum enim decretum proditur, lex veri rectique proditur; quo e vitio et amicitiarum proditiones et rerum publicarum nasci solent. non potest igitur dubitari quin decretum nullum falsum possit esse sapientis, neque satis sit non esse falsum, sed etiam stabile, fixum, ratum esse debeat, quod movere nulla ratio queat. talia autem neque esse neque videri possunt eorum ratione, qui illa visa, e quibus omnia decreta sunt nata, negant quicquam a falsis interesse. ex hoc illud est natum, quod postulabat Hor- 28
tensius, ut id ipsum saltem perceptum a sapiente diceretis, nihil posse percipi. sed Antipatro hoc idem postu-

lanti, cum diceret, ei, qui adfirmaret nihil posse percipi,
unum tamen illud dicere percipi posse consentaneum esse,
ut alia non possent, Carneades acutius resistebat; nam
tantum abesse dicebat, ut id consentaneum esset, ut ma-
xime etiam repugnaret. qui enim negaret quicquam esse
quod perciperetur, eum nihil excipere: ita necesse esse
ne id ipsum quidem, quod exceptum non esset, conpre-
29 hendi et percipi ullo modo posse. Antiochus ad istum
locum pressius videbatur accedere: quoniam enim id ha-
berent Academici decretum — sentitis enim iam hoc me
δόγμα dicere —, nihil posse percipi, non debere eos in suo
decreto, sicut in ceteris rebus, fluctuari, praesertim cum
in eo summa consisteret; hanc enim esse regulam totius
philosophiae, constitutionem veri falsi, cogniti incogniti:
quam rationem quoniam susciperent docereque vellent,
quae visa accipi oporteret, quae repudiari, certe hoc
ipsum, ex quo omne veri falsique iudicium esset, perci-
pere eos debuisse: etenim duo esse haec maxima in phi-
losophia, iudicium veri et finem bonorum, nec sapientem
posse esse, qui aut cognoscendi initium ignoret aut ex-
tremum expetendi, ut aut unde proficiscatur aut quo per-
veniendum sit nesciat: haec autem habere dubia nec iis
ita confidere, ut moveri non possint, abhorrere a sapien-
tia plurimum. hoc igitur modo potius erat ab his postu-
landum, ut hoc unum saltem, percipi nihil posse, per-
ceptum esse dicerent. sed de inconstantia totius illorum
sententiae, si ulla sententia cuiusquam esse potest nihil
10 adprobantis, est, ut opinor, dictum satis. Sequitur
30 disputatio copiosa illa quidem, sed paulo abstrusior —
habet enim aliquantum a physicis —, ut verear ne maio-
rem largiar ei, qui contra dicturus est, libertatem et licen-
tiam. nam quid eum facturum putem de abditis rebus
et obscuris, qui lucem eripere conetur? sed disputari
poterat subtiliter, quanto quasi artificio natura fabricata
esset primum animal omne, deinde hominem maxime,
quae vis esset in sensibus, quem ad modum primum visa
nos pellerent, deinde adpetitio ab his pulsa sequeretur,
tum ut sensus ad res percipiendas intenderemus. mens
enim ipsa, quae sensuum fons est atque etiam ipsa sensus
est, naturalem vim habet, quam intendit ad ea, quibus

movetur. itaque alia visa sic arripit, ut iis statim utatur,
alia quasi recondit, e quibus memoria oritur. cetera
autem similitudinibus construit, ex quibus efficiuntur
notitiae rerum, quas Graeci tum ἐννοίας, tum προλήψεις
vocant. eo cum accessit ratio argumentique conclusio
rerumque innumerabilium multitudo, tum et perceptio
eorum omnium adparet, et eadem ratio perfecta his gra-
dibus ad sapientiam pervenit. ad rerum igitur scientiam 31
vitaeque constantiam aptissima cum sit mens hominis,
amplectitur maxime cognitionem, et istam κατάληψιν,
quam, ut dixi, verbum e verbo exprimentes, conprehen-
sionem dicemus, cum ipsam per se amat — nihil enim
est ei veritatis luce dulcius — tum etiam propter usum.
quocirca et sensibus utitur et artis efficit, quasi sensus
alteros, et usque eo philosophiam ipsam corroborat, ut
virtutem efficiat, ex qua re una vita omnis apta est. ergo
ii, qui negant quicquam posse conprehendi, haec ipsa
eripiunt vel instrumenta vel ornamenta vitae, vel potius
etiam totam vitam evertunt funditus ipsumque animal
orbant animo, ut difficile sit de temeritate eorum perinde
ut causa postulat dicere.

Nec vero satis constituere possum, quod sit eorum 32
consilium aut quid velint. interdum enim cum adhibe-
mus ad eos orationem eius modi, si ea, quae disputent,
vera sint, tum omnia fore incerta, respondent: quid ergo
istud ad nos? num nostra culpa est? naturam accusa,
quae in profundo veritatem, ut ait Democritus, penitus
abstruserit. alii autem elegantius, qui etiam queruntur,
quod eos insimulemus omnia incerta dicere, quantumque
intersit inter incertum et id, quod percipi non possit,
docere conantur eaque distinguere. cum his igitur aga-
mus, qui haec distinguunt: illos, qui omnia sic incerta
dicunt, ut stellarum numerus par an inpar sit, quasi
desperatos aliquos relinquamus. volunt enim — et hoc
quidem vel maxime vos animadvertebam moveri — pro-
babile aliquid esse et quasi veri simile, eaque se uti re-
gula et in agenda vita et in quaerendo ac disserendo.
quae ista regula est [veri et falsi], si notionem veri et 11
falsi, propterea quod ea non possunt internosci, nullam 33
habemus? nam si habemus, interesse oportet, ut inter

rectum et pravum, sic inter verum et falsum: si nihil
interest, nulla regula est, nec potest is, cui est visio veri
falsique communis, ullum habere iudicium aut ullam
omnino veritatis notam. nam cum dicunt hoc se unum
tollere, ut quicquam possit ita *verum* videri, ut non eodem
modo falsum etiam possit videri, cetera autem concedere,
faciunt pueriliter; quo enim omnia iudicantur sublato
reliqua se negant tollere; ut si quis quem oculis priva-
verit, dicat ea, quae cerni possent, se ei non ademisse.
ut enim illa oculis modo agnoscuntur, sic reliqua visis,
sed propria veri, non communi veri et falsi nota. quam
ob rem, sive tu probabilem visionem, sive probabilem et
quae non inpediatur, ut Carneades volebat, sive aliud
quid proferes quod sequare, ad visum illud, de quo agi-
34 mus, tibi erit revertendum. in eo autem si erit commu-
nitas cum falso, nullum erit iudicium, quia proprium [in]
communi signo notari non potest; sin autem commune
nihil erit, habeo quod volo: id enim quaero, quod ita
mihi videatur verum, ut non possit item falsum videri.
simili in errore versantur, cum convitio veritatis coacti
perspicua a perceptis volunt distinguere et conantur
ostendere esse aliquid perspicui, verum illud quidem *et*
inpressum in animo atque mente, neque tamen id percipi
ac conprehendi posse. quo enim modo perspicue dixeris
album esse aliquid, cum possit accidere ut id, quod ni-
grum sit, album esse videatur? aut quo modo ista aut
perspicua dicemus aut *menti* inpressa subtiliter, cum sit
incertum, vere inaniterne moveatur? ita neque color ne-
que corpus nec veritas nec argumentum nec sensus
35 neque perspicuum ullum relinquitur. ex hoc illud iis
usu venire solet, ut, quicquid dixerint, a quibusdam in-
terrogentur: 'ergo istuc quidem percipis?' sed qui ita
interrogant, ab iis inridentur. non enim urguent, ut
coarguant, neminem ulla de re posse contendere nec ad-
severare sine aliqua eius rei, quam sibi quisque placere
dicit, certa et propria nota. quod est igitur istuc vestrum
probabile? nam si, quod cuique occurrit et primo quasi
aspectu probabile videtur, id confirmatur, quid eo levius?
36 sin, ex circumspectione aliqua et accurata consideratione
quod visum sit, id se dicent sequi, tamen exitum non

habebunt, primum quia iis visis, inter quae nihil interest, aequaliter omnibus abrogatur fides; deinde, cum dicant posse accidere sapienti ut, cum omnia fecerit diligentissimeque circumspexerit, exsistat aliquid, quod et veri simile videatur et absit longissime a vero, *ne* si magnam partem quidem, ut solent dicere, ad verum ipsum aut quam proxime accedant, confidere sibi poterunt; ut enim confidant, notum iis esse debebit insigne veri: quo obscuro et oppresso quod tandem verum sibi videbuntur attingere? quid autem tam absurde dici potest quam cum ita loquuntur: est hoc quidem illius rei signum aut argumentum, et ea re id sequor, sed fieri potest ut id, quod significatur, aut falsum sit aut nihil [sit] omnino. sed de perceptione hactenus. si quis enim ea, quae dicta sunt, labefactare volet, facile etiam absentibus nobis veritas se ipsa defendet.

His satis cognitis, quae iam explicata sunt, nunc de 12 37
adsensione atque adprobatione, quam Graeci *συγκατάθεσιν* vocant, pauca dicemus, non quo non latus locus sit, sed paulo ante iacta sunt fundamenta. nam cum vim, quae esset in sensibus, explicabamus, simul illud aperiebatur, conprehendi multa et percipi sensibus, quod fieri sine adsensione non potest. deinde cum inter inanimum et animal hoc maxime intersit, quod animal agit aliquid — nihil enim agens ne cogitari quidem potest quale sit —, aut ei sensus adimendus est aut ea, quae est in nostra potestate sita, reddenda adsensio. at vero animus quo- 38
dam modo eripitur iis, quos neque sentire neque adsentiri volunt. ut enim necesse est lancem in libra ponderibus inpositis deprimi, sic animum perspicuis cedere. nam quo modo non potest animal ullum non adpetere id, quod accommodatum ad naturam adpareat — Graeci id *οἰκεῖον* appellant —, sic non potest obiectam rem perspicuam non adprobare. quamquam, si illa, de quibus disputatum est, vera sunt, nihil attinet de adsensione omnino loqui; qui enim quid percipit, adsentitur statim. sed haec etiam sequuntur, nec memoriam sine adsensione posse constare nec notitias rerum nec artis, idque, quod maximum est, ut sit aliquid in nostra potestate, in eo, qui rei nulli adsentietur, non erit. ubi igitur virtus, si 39

nihil situm est in ipsis nobis? maxime autem absurdum, vitia in ipsorum esse potestate neque peccare quemquam nisi adsensione, hoc idem in virtute non esse, cuius omnis constantia et firmitas ex iis rebus constat, quibus adsensa est et quas adprobavit; omninoque ante videri aliquid quam agamus necesse est, eique, quod visum sit, adsentiatur. qua re qui aut visum aut adsensum tollit, is omnem actionem tollit e vita.

13 Nunc ea videamus, quae contra ab his disputari so-
40 lent. sed prius † potestis totius eorum rationis quasi
fundamenta cognoscere. conponunt igitur primum artem
quandam de iis, quae visa dicimus, eorumque et vim et
genera definiunt; in his, quale sit id, quod percipi et
conprehendi possit, totidem verbis quot Stoici. deinde
illa exponunt duo, quae quasi contineant omnem hanc
quaestionem: quae ita videantur, ut etiam alia eodem
modo videri possint nec in iis quicquam intersit, non
posse eorum alia percipi, alia non percipi; nihil interesse
autem, non modo si omni ex parte eiusdem modi sint,
sed etiam si discerni non possint. quibus positis unius
argumenti conclusione tota ab his causa conprehenditur.
conposita autem ea conclusio sic est: 'eorum, quae videntur, alia vera sunt, alia falsa;' et 'quod falsum est,
id percipi non potest; quod autem verum visum est, id
omne tale est, ut eiusdem modi falsum etiam possit videri;' et 'quae visa sunt eius modi, ut in iis nihil intersit,
non potest accidere ut eorum alia percipi possint, alia
non possint: nullum igitur est visum, quod percipi pos-
41 sit.' quae autem sumunt, ut concludant id, quod volunt,
ex his duo sibi putant concedi; neque enim quisquam
repugnat. ea sunt haec: 'quae visa falsa sint, ea percipi
non posse;' et alterum: 'inter quae visa nihil intersit, ex
iis non posse alia talia esse, ut percipi possint, alia, ut
non possint;' reliqua vero multa et varia oratione defendunt, quae sunt item duo, unum: 'quae videantur, eorum
alia vera esse, alia falsa;' alterum: 'omne visum, quod
sit a vero, tale esse, quale etiam a falso possit esse.'
42 haec duo proposita non praetervolant, sed ita dilatant,
ut non mediocrem curam adhibeant et diligentiam. dividunt enim in partis, et eas quidem magnas: primum in

sensus, deinde in ea, quae ducuntur a sensibus et ab
omni consuetudine, quae obscurare volunt. tum per-
veniunt ad eam partem, ut ne ratione quidem et con-
iectura ulla res percipi possit. haec autem universa
concidunt etiam minutius: ut enim de sensibus hesterno
sermone vidistis, item faciunt de reliquis, in singulisque
rebus, quas in minima dispertiunt, volunt efficere iis
omnibus, quae visa sint, veris adiuncta esse falsa, quae a
veris nihil differant: ea cum talia sint, non posse conpre-
hendi. hanc ego subtilitatem philosophia quidem dignis- 14 43
simam iudico, sed ab eorum causa, qui ita disserunt,
remotissimam. definitiones enim et partitiones et horum
luminibus utens oratio, tum similitudines dissimilitudines-
que et earum tenuis et acuta distinctio fidentium est
hominum, illa vera et firma et certa esse, quae tutentur,
non eorum, qui clament nihilo magis vera illa esse quam
falsa. quid enim agant, si, cum aliquid definierint, roget
eos quispiam, num illa definitio possit in aliam rem trans-
ferri quamlubet? si posse dixerint, quid dicere habeant,
cur illa vera definitio sit? si negaverint, fatendum sit,
quoniam [vel illa] vera definitio transferri non possit in
falsum, quod ea definitione explicetur, id percipi posse:
quod minime illi volunt. eadem dici poterunt in omni-
bus partibus. si enim dicent ea, de quibus disserant, se 44
dilucide perspicere nec ulla communione visorum inpe-
diri, conprehendere ea se fatebuntur; sin autem negabunt
vera visa a falsis posse distingui, qui poterunt longius
progredi? occurretur enim, sicut occursum est. nam
concludi argumentum non potest nisi iis, quae ad con-
cludendum sumpta erunt, ita probatis, ut falsa eiusdem
modi nulla possint esse. ergo si rebus conprehensis et
perceptis nisa et progressa ratio hoc efficiet, nihil posse
conprehendi, quid potest reperiri, quod ipsum sibi repu-
gnet magis? cumque ipsa natura accuratae orationis hoc
profiteatur, se aliquid patefacturam quod non adpareat
et, quo id facilius adsequatur, adhibituram et sensus et
ea quae perspicua sint, qualis est istorum oratio, qui
omnia non tam esse quam videri volunt? maxime autem
convincuntur, cum haec duo pro congruentibus sumunt,
tam vehementer repugnantia: primum, esse quaedam falsa

visa; quod cum volunt, declarant quaedam esse vera; deinde ibidem, inter falsa visa et vera nihil interesse. at primum sumpseras, tamquam interesset: ita priori posterius, posteriori superius non iungitur.

45 Sed progrediamur longius et ita agamus, ut nihil nobis adsentati esse videamur, quaeque ab iis dicuntur, sic persequamur, ut nihil in praeteritis relinquamus. primum igitur perspicuitas illa, quam diximus, satis magnam habet vim, ut ipsa per sese ea, quae sint, nobis, ita ut sint, indicet; sed tamen, ut maneamus in perspicuis firmius et constantius, maiore quadam opus est vel arte vel diligentia, ne ab iis, quae clara sint ipsa per sese, quasi praestigiis quibusdam et captionibus depellamur. nam qui voluit subvenire erroribus [Epicurus] iis, qui videntur conturbare veri cognitionem, dixitque sapientis esse opinionem a perspicuitate seiungere, nihil fecit; ipsius enim opinionis errorem nullo modo sustulit. quam ob
46 rem, cum duae causae perspicuis et evidentibus rebus adversentur, auxilia totidem sunt contra conparanda. adversatur enim primum, quod parum defigunt animos et intendunt in ea, quae perspicua sunt, ut, quanta luce ea circumfusa sint, possint agnoscere; alterum est, quod fallacibus et captiosis interrogationibus circumscripti atque decepti quidam, cum eas dissolvere non possunt, desciscunt a veritate. oportet igitur et ea, quae pro perspicuitate responderi possunt, in promptu habere, de quibus iam diximus, et esse armatos, ut occurrere possimus interrogationibus eorum captionesque discutere, quod
47 deinceps facere constitui. exponam igitur generatim argumenta eorum, quoniam ipsi etiam illi solent non confuse loqui. Primum conantur ostendere multa posse videri esse, quae omnino nulla sint, cum animi inaniter moveantur eodem modo rebus iis, quae nullae sint, ut iis, quae sint. nam cum dicatis, inquiunt, visa quaedam mitti a deo, velut ea, quae in somnis videantur quaeque oraculis, auspiciis, extis declarentur — haec enim aiunt probari Stoicis, quos contra disputant —, quaerunt, quonam modo, falsa visa quae sint, ea deus efficere possit probabilia, quae autem plane proxume ad verum accedant, efficere non possit? aut, si ea quoque possit, cur

illa non possit, quae perdifficiliter, internoscantur tamen?
et, si haec, cur non inter quae nihil sit omnino? deinde, 48
cum mens moveatur ipsa per sese, ut et ea declarant,
quae cogitatione depingimus, et ea, quae vel dormienti-
bus vel furiosis videntur non numquam, veri simile est
sic etiam mentem moveri, ut non modo non internoscat,
vera illa visa sint anne falsa, sed ut in iis nihil intersit
omnino; ut si qui tremerent et exalbescerent, vel ipsi
per se motu mentis aliquo, vel obiecta terribili re extrin-
secus, nihil ut esset, qui distingueretur tremor ille et
pallor, neque ut quicquam interesset inter intestinum et
oblatum. postremo, si nulla visa sunt probabilia, quae
falsa sint, alia ratio est; sin autem sunt, cur non etiam
quae non facile internoscantur? cur non ut plane nihil
intersit? praesertim cum ipsi dicatis sapientem in furore
sustinere se ab omni adsensu, quia nulla in visis distin-
ctio adpareat. ad has omnis visiones inanis Antiochus 16 49
quidem et permulta dicebat et erat de hac una re unius
diei disputatio: mihi autem non idem faciundum puto,
sed ipsa capita dicenda. et primum quidem hoc repre-
hendendum, quod captiosissimo genere interrogationis
utuntur, quod genus minime in philosophia probari solet,
cum aliquid minutatim et gradatim additur aut demitur.
soritas hoc vocant, quia acervum efficiunt uno addito
grano. vitiosum sane et captiosum genus! sic enim ad-
scenditis: si tale visum obiectum est a deo dormienti, ut
probabile sit, cur non etiam ut valde veri simile? cur
deinde non ut difficiliter a vero internoscatur? deinde ut
ne internoscatur quidem? postremo ut nihil inter hoc et
illud intersit? huc si perveneris, me tibi primum quidque
concedente, meum vitium fuerit; sin ipse tua sponte pro-
cesseris, tuum. quis enim tibi dederit aut omnia deum 50
posse aut ita facturum esse, si possit? quo modo autem
sumis, ut, si quid cui simile esse possit, sequatur ut etiam
difficiliter internosci possint? deinde ut ne internosci qui-
dem? postremo ut eadem sint? ut, si lupi canibus similes
sunt, eosdem dices ad extremum. et quidem honestis
similia sunt quaedam non honesta et bonis non bona et
artificiosis minime artificiosa: quid dubitamus igitur ad-
firmare nihil inter haec interesse? ne repugnantia qui-

dem videmus? nihil est enim, quod de suo genere in
aliud genus transferri possit. at si efficeretur, ut inter
visa differentium generum nihil interesset, reperirentur
quae et in suo genere essent et in alieno. quod fieri qui
51 potest? omnium deinde inanium visorum una depulsio
est, sive illa cogitatione informantur, quod fieri solere
concedimus, sive in quiete sive per vinum sive per insa-
niam; nam ab omnibus eiusdem modi visis perspicuita-
tem, quam mordicus tenere debemus, abesse dicemus.
quis enim, cum sibi fingit aliquid et cogitatione depingit,
non, simul ac se ipse commovit atque ad se revocavit,
sentit quid intersit inter perspicua et inania? eadem ratio
est somniorum. num censes Ennium, cum in hortis cum
Servio Galba, vicino suo, ambulavisset, dixisse: 'visus
sum mihi cum Galba ambulare'? at, cum somniavit, ita
narravit:

. . . . visus Homerus adesse poëta.

idemque in Epicharmo:

nam videbar somniare med ego esse mortuum.

itaque, simul ut experrecti sumus, visa illa contemnimus
17 neque ita habemus, ut ea, quae in foro gessimus. 'at
52 enim dum videntur, eadem est in somnis species eorum-
que, quae vigilantes videmus.' primum interest, sed id
omittamus: illud enim dicimus, non eandem esse vim
neque integritatem dormientium et vigilantium nec mente
nec sensu. ne vinulenti quidem quae faciunt, eadem
adprobatione faciunt qua sobrii: dubitant, haesitant, re-
vocant se interdum iisque, quae videntur, inbecillius ad-
sentiuntur; cumque edormiverunt, illa visa quam levia
fuerint intellegunt. quod idem contingit insanis, ut et
incipientes furere sentiant et dicant aliquid, quod non sit,
id videri sibi, et, cum relaxentur, sentiant atque illa di-
cant Alcmaeonis:

sed mihi ne utiquam cor consentit cum oculorum aspectu.

53 'at enim ipse sapiens sustinet se in furore, ne adprobet
falsa pro veris.' et alias quidem saepe, si aut in sensi-
bus ipsius est aliqua forte gravitas aut tarditas, aut ob-
scuriora sunt quae videntur, aut a perspiciendo temporis
brevitate excluditur. quamquam totum hoc, sapientem
aliquando sustinere adsensionem, contra vos est: si enim

inter visa nihil interesset, aut semper sustineret aut num-
quam. sed ex hoc genere toto perspici potest levitas
orationis eorum, qui omnia cupiunt confundere. quaeri-
mus gravitatis, constantiae, firmitatis, sapientiae iudicium:
utimur exemplis somniantium, furiosorum, ebriosorum.
illud attendimus, in hoc omni genere quam inconstanter
loquamur? non enim proferremus vino aut somno op-
pressos aut mente captos tam absurde, ut tum diceremus
interesse inter vigilantium visa et sobriorum et sanorum
et eorum, qui essent aliter adfecti, tum nihil interesse.
ne hoc quidem cernunt, omnia se reddere incerta, quod 54
nolunt; ea dico incerta, quae ἄδηλα Graeci. si enim res
se ita habeant, ut nihil intersit, utrum ita cui videatur,
ut insano an *ut* sano, cui possit exploratum esse de sua
sanitate? quod velle efficere non mediocris insaniae est.

Similitudines vero aut geminorum aut signorum
anulis inpressorum pueriliter consectantur. quis enim
nostrum similitudines negat esse, cum eae plurimis in
rebus adpareant? sed, si satis est ad tollendam cognitio-
nem similia esse multa multorum, cur eo non estis con-
tenti, praesertim concedentibus nobis? et cur id potius
contenditis, quod rerum natura non patitur, ut non suo
quidque genere sit tale, quale est, nec sit in duobus aut
pluribus nulla re differens nulla communitas? ut si sint
et ova ovorum et apes apium simillimae. quid pugnas
igitur? aut quid tibi vis in geminis? conceditur enim si-
milis esse, quo contentus esse potueras: tu autem vis
eosdem plane esse, non similis; quod fieri nullo modo
potest. dein confugis ad physicos eos, qui maxime in 55
Academia inridentur, a quibus ne tu quidem iam te abs-
tinebis: et ais Democritum dicere, innumerabilis esse
mundos, et quidem sic quosdam inter sese non solum
similis, sed undique perfecte et absolute ita paris, ut in-
ter eos nihil prorsus intersit, [et eos quidem innumera-
bilis,] itemque homines. deinde postulas ut, si mundus
ita sit par alteri mundo, ut inter eos ne minimum quidem
intersit, concedatur tibi, ut in hoc quoque nostro mundo
aliquid alicui sic sit par, ut nihil differat, nihil intersit.
cur enim, inquies, ex illis individuis, unde omnia Demo-
critus gigni adfirmat, in reliquis mundis et in iis quidem

innumerabilibus innumerabiles Quinti Lutatii Catuli non
modo possint esse, sed etiam sint, in hoc tanto mundo
Catulus alter non possit effici?
18 Primum quidem me ad Democritum vocas, cui non
56 adsentior potiusque refello propter id, quod dilucide do-
cetur a politioribus physicis singularum rerum singulas
proprietates esse. fac enim antiquos illos Servilios, qui
gemini fuerunt, tam similis quam dicuntur, num censes
etiam eosdem fuisse? non cognoscebantur foris, at domi;
non ab alienis, at a suis. an non videmus hoc usu ve-
nire, ut, quos numquam putassemus a nobis internosci
posse, eos consuetudine adhibita tam facile internoscere-
57 mus, uti ne minimum quidem similes viderentur? hic
pugnes licet, non repugnabo: quin etiam concedam illum
ipsum sapientem, de quo omnis hic sermo est, cum ei
res similes occurrant, quas non habeat dinotatas, reten-
turum adsensum nec umquam ulli viso adsensurum, nisi
quod tale fuerit, quale falsum esse non possit. sed et
ad ceteras res habet quandam artem, qua vera a falsis
possit distinguere, et ad similitudines istas usus adhiben-
dus est. ut mater geminos internoscit consuetudine ocu-
lorum, sic tu internosces, si adsueveris. videsne ut in
proverbio sit ovorum inter se similitudo? tamen hoc ac-
cepimus, Deli fuisse conpluris, salvis rebus illis, qui
gallinas alere permultas quaestus causa solerent: ii cum
ovum inspexerant, quae id gallina peperisset dicere sole-
58 bant. neque id est contra nos; nam nobis satis est ova illa
non internoscere: nihil enim magis adsentiri par est, hoc
illud esse, quasi inter illa omnino nihil interesset: habeo
enim regulam, ut talia visa vera iudicem, qualia falsa
esse non possint; ab hac mihi non licet transversum, ut
aiunt, digitum discedere, ne confundam omnia. veri enim
et falsi non modo cognitio, sed etiam natura tolletur, si
nihil erit quod intersit; ut etiam illud absurdum sit, quod
interdum soletis dicere, cum visa in animos inprimantur,
non vos id dicere, inter ipsas inpressiones nihil interesse,
sed inter species et quasdam formas eorum. quasi vero
non specie visa iudicentur! quae fidem nullam habebunt
59 sublata veri et falsi nota. Illud vero perabsurdum,
quod dicitis, probabilia vos sequi, si re nulla inpediamini.

primum qui potestis non inpediri, cum a veris falsa non distent? deinde quod iudicium est veri, cum sit commune falsi? ex his illa necessario nata est ἐποχή, id est adsensionis retentio, in qua melius sibi constitit Arcesilas, si vera sunt quae de Carneade non nulli existimant: si enim percipi nihil potest, quod utrique visum est, tollendus adsensus est. quid enim est tam futile quam quicquam adprobare non cognitum? Carneadem autem etiam heri audiebamus solitum esse *eo* delabi interdum, ut diceret opinaturum, id est, peccaturum esse sapientem. mihi porro non tam certum est esse aliquid, quod conprehendi possit, de quo iam nimium etiam diu disputo, quam sapientem nihil opinari, id est numquam adsentiri rei vel falsae vel incognitae. Restat illud, quod dicunt, veri 60
inveniundi causa contra omnia dici oportere et pro omnibus. volo igitur videre quid invenerint. 'non solemus' inquit 'ostendere.' quae sunt tandem ista mysteria? aut cur celatis, quasi turpe aliquid, sententiam vestram? 'ut, qui audient,' inquit 'ratione potius quam auctoritate ducantur.' quid, si utroque, num peius est? unum tamen illud non celant, nihil esse quod percipi possit. an in eo auctoritas nihil obest? mihi quidem videtur vel plurimum: quis enim ista tam aperte perspicueque et perversa et falsa secutus esset, nisi tanta in Arcesila, multo etiam maior in Carneade, et copia rerum et dicendi vis fuisset?

Haec Antiochus fere et Alexandreae tum et multis 19 61
annis post multo etiam adseverantius, in Syria cum esset mecum, paulo ante quam est mortuus. sed iam confirmata causa te, hominem amicissimum — me autem appellabat — et aliquot annis minorem natu, non dubitabo monere: tune, cum tantis laudibus philosophiam extuleris Hortensiumque nostrum dissentientem commoveris, eam philosophiam sequere, quae confundit vera cum falsis, spoliat nos iudicio, privat adprobatione omni, orbat sensibus? et Cimmeriis quidem, quibus aspectum solis sive deus aliquis sive natura ademerat sive eius loci, quem incolebant, situs, ignes tamen aderant, quorum illis uti lumine licebat: isti autem, quos tu probas, tantis offusis tenebris ne scintillam quidem ullam nobis

ad dispiciendum reliquerunt; quos si sequamur, iis vin-
62 clis simus astricti, ut nos commovere nequeamus. sublata enim adsensione omnem et motum animorum et actionem rerum sustulerunt; quod non modo recte fieri, sed omnino fieri non potest. provide etiam ne uni tibi istam sententiam minime liceat defendere: an tu, cum res occultissimas aperueris in lucemque protuleris iratusque dixeris ea te conperisse — quod mihi quoque licebat, qui ex te illa cognoveram —, negabis esse rem ullam, quae cognosci, conprehendi, percipi possit? vide, quaeso, etiam atque etiam ne illarum quoque rerum pulcherrimarum a te ipso minuatur auctoritas.' quae cum dixisset ille,
63 finem fecit. Hortensius autem vehementer admirans — quod quidem perpetuo Lucullo loquente fecerat, ut etiam manus saepe tolleret; nec mirum: nam numquam arbitror contra Academiam dictum esse subtilius — me quoque, iocansne an ita sentiens — non enim satis intellegebam —, coepit hortari ut sententia desisterem.

Tum mihi Catulus 'si te' inquit 'Luculli oratio flexit, quae est habita memoriter, accurate, copiose, taceo neque te quo minus, si tibi ita videatur, sententiam mutes deterrendum puto: illud vero non censuerim, ut eius auctoritate moveare; tantum enim te modo monuit,' inquit adridens 'ut caveres ne quis inprobus tribunus pl., quorum vides quanta copia semper futura sit, arriperet te et in contione quaereret, qui tibi constares, cum idem negares quicquam certi posse reperiri, idem te conperisse dixisses. hoc, quaeso, cave ne te terreat. de causa autem ipsa malim quidem te ab hoc dissentire; sin cesseris, non magno opere mirabor. memini enim Antiochum ipsum, cum annos multos alia sensisset, simul ac visum est, sententia destitisse.' haec cum dixisset Catulus, me omnes intueri.

20
64 Tum ego non minus commotus, quam soleo in causis maioribus, huius modi quadam oratione sum exorsus: 'me, Catule, oratio Luculli de ipsa re ita movit, ut docti hominis et copiosi et parati et nihil praetereuntis eorum, quae pro illa causa dici possent, non tamen, ut ei responderi posse diffiderem; auctoritas autem tanta plane me movebat, nisi tu opposuisses non minorem tuam. adgre-

diar igitur, si pauca ante quasi de fama mea dixero. ego enim si aut ostentatione aliqua adductus aut studio 65 certandi ad hanc potissimum philosophiam me adplicavi, non modo stultitiam meam, sed etiam mores et naturam condemnandam puto. nam si in minimis rebus pertinacia reprehenditur, calumnia etiam coërcetur, ego de omni statu consilioque totius vitae aut certare cum aliis pugnaciter aut frustrari cum alios tum etiam me ipsum velim? itaque, nisi ineptum putarem in tali disputatione id facere, quod, cum de re publica disceptatur, fieri interdum solet, iurarem per Iovem deosque penatis me et ardere studio veri reperiendi et ea sentire, quae dicerem. qui enim possum non cupere verum invenire, cum gau- 66 deam, si simile veri quid invenerim? sed, ut hoc pulcherrimum esse iudico, vera videre, sic pro veris probare falsa turpissimum est. nec tamen ego is sum, qui nihil umquam falsi adprobem, qui numquam adsentiar, qui nihil opiner: sed quaerimus de sapiente. ego vero ipse et magnus quidem sum opinator — non enim sum sapiens — et meas cogitationes sic dirigo, non ad illam parvulam Cynosuram,

qua fidunt duce nocturna Phoenices in alto,

ut ait Aratus, eoque directius gubernant, quod eam tenent,

quae cursu interiore brevi convertitur orbe,

sed Helicen et clarissimos Septentriones, id est rationes has latiore specie, non ad tenue elimatas: eo fit ut errem et vager latius. sed non de me, ut dixi, sed de sapiente quaeritur; visa enim ista cum acriter mentem sensumve pepulerunt, accipio iisque interdum etiam adsentior, nec percipio tamen; nihil enim arbitror posse percipi. non sum sapiens: itaque visis cedo nec possum resistere. sapientis autem hanc censet Arcesilas vim esse maximam, Zenoni adsentiens, cavere ne capiatur ne fallatur videre; nihil est enim ab ea cogitatione, quam habemus de gravitate sapientis, errore, levitate, temeritate diiunctius. quid igitur loquar de firmitate sapientis? quem quidem nihil opinari tu quoque, Luculle, concedis. quod quoniam a te probatur — ut praepostere tecum agam; mox referam me ad ordinem —, haec primum conclusio

21 quam habeat vim considera. si ulli rei sapiens adsen-
67 tietur umquam, aliquando etiam opinabitur; numquam
autem opinabitur: nulli igitur rei adsentietur. hanc con-
clusionem Arcesilas probabat; confirmabat enim et pri-
mum et secundum; Carneades non numquam [secundum]
illud dabat, adsentiri aliquando: ita sequebatur etiam
opinari; quod tu non vis et recte, ut mihi videris. sed
illud primum, sapientem, si adsensurus esset, etiam opi-
naturum, falsum esse Stoici dicunt et eorum adstipulator
Antiochus; posse enim eum falsa a veris et quae non
68 possint percipi ab iis, quae possint, distinguere. nobis
autem primum, etiam si quid percipi possit, tamen ipsa
consuetudo adsentiendi periculosa esse videtur et lubrica.
quam ob rem cum tam vitiosum esse constet adsentiri
quicquam aut falsum aut incognitum, sustinenda est po-
tius omnis adsensio, ne praecipitet, si temere processerit.
ita enim finitima sunt falsa veris eaque, quae percipi non
possunt, *iis, quae possunt* — si modo ea sunt quaedam;
iam enim videbimus —, ut tam in praecipitem locum
non debeat se sapiens committere. sin autem omnino
nihil esse, quod percipi possit, a me sumpsero et, quod
tu mihi das, accepero, sapientem nihil opinari, effectum
illud erit, sapientem adsensus omnis cohibiturum, ut vi-
dendum tibi sit, idne malis an aliquid opinaturum esse
sapientem. neutrum, inquies, illorum. nitamur igitur,
nihil posse percipi; etenim de eo omnis est controversia.

22 Sed prius pauca cum Antiocho, qui haec ipsa,
69 quae a me defenduntur, et didicit apud Philonem tam
diu, ut constaret diutius didicisse neminem, et scripsit
de his rebus acutissime; et idem haec non acrius accu-
savit in senectute quam antea defensitaverat. quamvis
igitur fuerit acutus, ut fuit, tamen inconstantia levatur
auctoritas; quis enim iste dies inluxerit, quaero, qui illi
ostenderit eam, quam multos annos esse negitavisset,
veri et falsi notam. excogitavit aliquid? eadem dicit
quae Stoici. paenituit illa sensisse? cur non se trans-
tulit ad alios et maxime ad Stoicos? eorum enim erat
propria ista dissensio. quid? eum Mnesarchi paenitebat?
quid? Dardani? qui erant Athenis tum principes Stoico-
rum. numquam a Philone discessit, nisi postea quam

ipse coepit qui se audirent habere. unde autem subito 70
vetus Academia revocata est? nominis dignitatem vide-
tur, cum a re ipsa descisceret, retinere voluisse, quod
erant qui illum gloriae causa facere dicerent, *cum* speraret
etiam fore ut ii, qui se sequerentur, Antiochii vocaren-
tur. mihi autem magis videtur non potuisse sustinere
concursum omnium philosophorum. etenim de ceteris
sunt inter illos non nulla communia: haec Academicorum
est una sententia, quam reliquorum philosophorum nemo
probet. itaque cessit; et ut ii, qui sub Novis solem non
ferunt, item ille, cum aestuaret, veterum, ut Maeniano-
rum, sic Academicorum umbram secutus est; quoque 71
solebat uti argumento tum, cum ei placebat nihil posse
percipi, cum quaereret, Dionysius ille Heracleotes utrum
conprehendisset certa illa nota, qua adsentiri dicitis
oportere, illudne, quod multos annos tenuisset Zenonique
magistro credidisset, honestum quod esset, id bonum so-
lum esse, an quod postea defensitavisset, honesti inane
nomen esse, voluptatem esse summum bonum, — qui ex
illius commutata sententia docere vellet nihil ita signari
in animis nostris a vero posse, quod non eodem modo
possit a falso, is curavit *ut*, quod argumentum ex Dio-
nysio ipse sumpsisset, ex eo ceteri sumerent.

Sed cum hoc alio loco plura, nunc ad ea, quae a te,
Lucullle, dicta sunt; et primum quod initio dixisti videa- 25 72
mus quale sit: similiter a nobis de antiquis philosophis
commemorari atque seditiosi solerent claros viros, sed
tamen popularis aliquos nominare. illi, cum res non bonas
tractent, similes bonorum videri volunt: nos autem ea
dicimus nobis videri, quae vosmet ipsi nobilissimis philo-
sophis placuisse conceditis. Anaxagoras nivem nigram
dixit esse. ferres me, si ego idem dicerem? tu, ne si
dubitarem quidem. at quis est? num hic sophistes? —
sic enim appellabantur ii, qui ostentationis aut quaestus
causa philosophabantur —: maxima fuit et gravitatis et
ingenii gloria. quid loquar de Democrito? quem cum 73
eo conferre possumus non modo ingenii magnitudine, sed
etiam animi? qui ita sit ausus ordiri: 'haec loquor de
universis.' nihil excipit de quo non profiteatur; quid
enim esse potest extra universa? quis hunc philosophum

non anteponit Cleanthi, Chrysippo, reliquis inferioris
aetatis? qui mihi cum illo collati quintae classis videntur.
atque is non hoc dicit, quod nos, qui veri esse aliquid
non negamus, percipi posse negamus: ille esse verum
plane negat, sensusque idem non obscuros dicit, sed
tenebricosos; sic enim appellat [eos]. is, qui hunc ma-
xime est admiratus, Chius Metrodorus, initio libri, qui
est de natura, 'nego' inquit 'scire nos sciamusne aliquid
an nihil sciamus, ne id ipsum quidem, nescire aut scire,
74 scire nos, nec omnino, sitne aliquid an nihil sit.' furere
tibi Empedocles videtur, at mihi dignissimum rebus iis,
de quibus loquitur, sonum fundere. num ergo is excaecat
nos aut orbat sensibus, si parum magnam vim censet in
iis esse ad ea, quae sub eos subiecta sunt, iudicanda?
Parmenides, Xenophanes, minus bonis quamquam versi-
bus, sed tamen illi versibus increpant eorum adrogantiam
quasi irati, qui, cum sciri nihil possit, audeant se scire
dicere. et ab iis aiebas removendum Socraten et Plato-
nem. cur? an de ullis certius possum dicere? vixisse
cum iis equidem videor: ita multi sermones perscripti
sunt, e quibus dubitari non possit quin Socrati nihil sit
visum sciri posse; excepit unum tantum 'scire se nihil
se scire,' nihil amplius. quid dicam de Platone? qui
certe tam multis libris haec persecutus non esset, nisi
probavisset. ironiam enim alterius, perpetuam praeser-
24 75 tim, nulla fuit ratio persequi. videorne tibi, non, ut Sa-
turninus, nominare modo inlustris homines, sed etiam
imitari? num quem nisi clarum, nisi nobilem? atqui ha-
bebam molestos vobis, sed minutos, Stilponem, Diodorum,
Alexinum, quorum sunt contorta et aculeata quaedam
sophismata; sic enim appellantur fallaces conclusiunculae.
sed quid eos colligam, cum habeam Chrysippum, qui
fulcire putatur porticum Stoicorum? quam multa ille
contra sensus, quam multa contra omnia, quae in con-
suetudine probantur! at dissolvit idem. mihi quidem non
videtur: sed dissolverit sane. certe tam multa non col-
legisset, quae nos fallerent probabilitate magna, nisi vi-
76 deret iis resisti non facile posse. quid Cyrenaici *tibi*
videntur, minime contempti philosophi? qui negant esse
quicquam quod percipi possit extrinsecus: ea se sola

percipere, quae tactu intumo sentiant, ut dolorem, ut
voluptatem; neque se quo quid colore aut quo sono sit
scire, sed tantum sentire adfici se quodam modo. satis
multa de auctoribus. quamquam ex me quaesieras, nonne
putarem post illos veteres tot saeculis inveniri verum
potuisse, tot ingeniis tantisque studiis quaerentibus. quid
inventum sit paulo post videro, te ipso quidem iudice.
Arcesilan vero non obtrectandi causa cum Zenone pugna-
visse, sed verum invenire voluisse, sic intellegitur: nemo 77
umquam superiorum non modo expresserat, sed ne di-
xerat quidem posse hominem nihil opinari, nec solum
posse, sed ita necesse esse sapienti: visa est Arcesilae
cum vera sententia, tum honesta et digna sapiente; quae-
sivit de Zenone fortasse, quid futurum esset, si nec per-
cipere quicquam posset sapiens nec opinari sapientis
esset. ille, credo, nihil opinaturum, quoniam esset, quod
percipi posset. quid ergo id esset? visum, credo. quale
igitur visum? tum illum ita definisse, ex eo, quod esset,
sicut esset, inpressum et signatum et effictum. post
requisitum, etiamne, si eiusdem modi esset visum verum,
quale vel falsum: hic Zenonem vidisse acute nullum esse
visum quod percipi posset, si id tale esset ab eo, quod
est, ut eiusdem modi ab eo, quod non est, posset esse.
recte consensit Arcesilas; ad definitionem additum: neque
enim falsum percipi posse neque verum, si esset tale,
quale vel falsum. incubuit autem in eas disputationes,
ut doceret nullum tale esse visum a vero, ut non eius-
dem modi etiam a falso posset esse. haec est una con- 78
tentio, quae adhuc permanserit; nam illud, nulli rei ad-
sensurum esse sapientem, nihil ad hanc controversiam
pertinebat. licebat enim nihil percipere et tamen opinari,
quod a Carneade dicitur probatum; equidem, Clitomacho
plus quam Philoni aut Metrodoro credens, hoc magis
ab eo disputatum quam probatum puto. sed id omitta-
mus: illud certe opinatione et perceptione sublata se-
quitur, omnium adsensionum retentio, ut, si ostendero
nihil posse percipi, tu concedas numquam adsensurum
esse.

Quid ergo est quod percipi possit, si ne sensus qui- 25 79
dem vera nuntiant? quos tu, Luculle, communi loco de-

fendis: quod ne [id] facere posses, idcirco heri non ne-
cessario loco contra sensus tam multa dixeram. tu autem
te negas infracto remo neque columbae collo commoveri.
primum cur? nam et in remo sentio non esse id, quod
videatur, et in columba pluris videri colores nec esse
plus uno. deinde nihilne praeterea diximus? maneant
illa omnia; laceratur ista causa; veracis vos esse sensus
dicitis. igitur semper auctorem habetis eum, qui magno
suo periculo causam agat. eo enim rem dimittit Epicu-
rus, si unus sensus semel in vita mentitus sit, nulli um-
80 quam esse credendum. hoc est verum esse, confidere
suis testibus † et inportata insistere! itaque Timagoras
Epicureus negat sibi umquam, cum oculum torsisset,
duas ex lucerna flammulas esse visas; opinionis enim
esse mendacium, non oculorum: quasi quaeratur, quid
sit, non quid videatur. sit hic quidem maiorum similis:
tu vero, qui visa sensibus alia vera dicas esse, alia falsa,
qui ea distinguis? sed desine, quaeso, communibus locis;
domi nobis ista nascuntur. si, inquis, deus te interroget,
sanis modo et integris sensibus, num amplius quid desi-
deres, quid respondeas? utinam quidem roget! audiet,
quam nobiscum male egerit. ut enim vera videamus,
quam longe videmus? ego Catuli Cumanum ex hoc loco
cerno, [regionem video,] Pompeianum non cerno, neque
quicquam interiectum est, quod obstet, sed intendi acies
longius non potest. o praeclarum prospectum! Puteolos
videmus: at familiarem nostrum C. Avianium, fortasse
81 in porticu Neptuni ambulantem, non videmus. at ille
nescio qui, qui in scholis nominari solet, mille et octingenta
stadia quod abesset videbat; quaedam volucres longius:
responderem igitur audacter isti vestro deo me plane his
oculis non esse contentum. dicet me acrius videre quam
illos piscis fortasse, qui neque videntur a nobis, et nunc
quidem sub oculis sunt, neque ipsi nos suspicere possunt:
ergo ut illis aqua, sic nobis aër crassus offunditur. 'at
amplius non desideramus.' quid? talpam num desiderare
lumen putas? neque tam quererer cum deo quod parum
longe quam quod falsum viderem. videsne navem illam?
stare nobis videtur, at iis, qui in nave sunt, moveri haec
villa. quaere rationem cur ita videatur; quam ut ma-

xime inveneris, quod haud scio an non possis, non tu
verum testem habere, sed cum non sine causa falsum
testimonium dicere ostenderis. *sed* quid ego de nave? 26
vidi enim a te remum contemni. maiora fortasse quaeris. 82
quid potest esse sole maius? quem mathematici amplius
duodeviginti partibus confirmant maiorem esse quam ter-
ram. quantulus nobis videtur! mihi quidem quasi pe-
dalis. Epicurus autem posse putat etiam minorem esse
eum quam videatur, sed non multo; ne maiorem quidem
multo putat esse vel tantum esse, quantus videatur: ut
oculi aut nihil mentiantur aut non multum mentiantur.
ubi igitur illud est semel? sed ab hoc credulo, qui num-
quam sensus mentiri putat, discedamus: quin ne nunc
quidem, cum ille sol, qui tanta incitatione fertur, ut
celeritas eius quanta sit ne cogitari quidem possit, tamen
nobis stare videatur! sed, ut minuam controversiam, vi- 83
dete, quaeso, quam in parvo lis sit. quattuor sunt capita,
quae concludant nihil esse, quod nosci, percipi, conpre-
hendi possit, de quo haec tota quaestio est; e quibus pri-
mum est esse aliquod visum falsum, secundum non posse
id percipi, tertium, inter quae visa nihil intersit, fieri
non posse ut eorum alia percipi possint, alia non possint,
quartum nullum esse visum verum a sensu profectum,
cui non adpositum sit visum aliud, quod ab eo nihil in-
tersit quodque percipi non possit: horum quattuor capi-
tum secundum et tertium omnes concedunt; primum
Epicurus non dat; vos, quibuscum res est, id quoque
conceditis: omnis pugna de quarto est. qui igitur P. 84
Servilium Geminum videbat, si Quintum se videre pu-
tabat, incidebat in eius modi visum, quod percipi non
posset, quia nulla nota verum distinguebatur a falso; qua
distinctione sublata quam haberet in C. Cotta, qui bis
cum Gemino consul fuit, agnoscendo eius modi notam,
quae falsa esse non posset? negas tantam similitudinem
in rerum natura esse. pugnas omnino, sed cum adver-
sario facili. ne sit sane: videri certe potest: fallet igitur
sensum, et si una fefellerit similitudo, dubia omnia red-
diderit. sublato enim iudicio illo, quo oportet agnosci,
etiam si ipse erit, quem videris, qui tibi videbitur, tamen
non ea nota iudicabis, qua dicis oportere, ut non possit

85 esse eiusdem modi falsa. quando igitur potest tibi Pu-
blius Geminus Quintus videri, quid habes explorati, cur
non possit tibi Cotta videri, qui non sit, quoniam aliquid
videtur esse, quod non est? omnia dicis sui generis esse,
nihil esse idem, quod sit aliud. Stoicum est quidem nec
admodum credibile 'nullum esse pilum omnibus rebus
talem, qualis sit pilus alius, nullum granum.' haec re-
felli possunt, sed pugnare nolo. ad id enim, quod agitur,
nihil interest, omnibusne partibus visa res nihil differat,
an internosci non possit, etiam si differat. sed, si homi-
num similitudo tanta esse non potest, ne signorum qui-
dem? dic mihi, Lysippus eodem aere, eadem tempera-
tione, eodem caelo, † aqua, ceteris omnibus, centum
Alexandros eiusdem modi facere non posset? qua igitur
86 notione discerneres? quid? si in eiusdem modi cera cen-
tum sigilla hoc anulo inpressero, ecquae poterit in agno-
scendo esse distinctio? an tibi erit quaerendus anularius
aliqui, quoniam gallinarium invenisti Deliacum illum,
27 qui ova cognosceret? Sed adhibes artem advocatam
etiam sensibus. pictor videt quae nos non videmus, et,
simul inflavit tibicen, a perito carmen agnoscitur. quid?
hoc nonne videtur contra te valere, si sine magnis arti-
ficiis, ad quae pauci accedunt, nostri quidem generis
admodum, nec videre nec audire possimus? Iam illa
praeclara quanto artificio esset sensus nostros mentem-
que et totam constructionem hominis fabricata natura!
87 cur non extimescam opinandi temeritatem? etiamne hoc
adfirmare potes, Luculle, esse aliquam vim, cum pru-
dentia et consilio scilicet, quae finxerit vel, ut tuo verbo
utar, quae fabricata sit hominem? qualis ista fabrica est?
ubi adhibita? quando? cur? quo modo? tractantur ista
ingeniose, disputantur etiam eleganter; denique videan-
tur sane, ne adfirmentur modo. sed de physicis mox, et
quidem ob eam causam, ne tu, qui id me facturum paulo
ante dixeris, videare mentitus.

Sed ut ad ea, quae clariora sunt, veniam, res iam universas profundam, de quibus volumina inpleta sunt non a nostris solum, sed etiam a Chrysippo: de quo queri solent Stoici, dum studiose omnia conquisierit contra sensus et perspicuitatem contraque omnem consuetu-

dinem contraque rationem, ipsum sibi respondentem inferiorem fuisse, itaque ab eo armatum esse Carneadem.
ea sunt eius modi, quae a te diligentissime tractata sunt: 88
dormientium et vinulentorum et furiosorum visa inbecilliora esse dicebas quam vigilantium, siccorum, sanorum. quo modo? quia, cum experrectus esset Ennius, non diceret 'se vidisse Homerum,' sed 'visum esse:' Alcmaeo autem,

sed mihi ne utiquam cor consentit . . .

similia de vinulentis. quasi quisquam neget et qui experrectus sit, eum somnia *sua visa puta*re, et, cuius furor consederit, putare non fuisse ea vera, quae essent sibi visa in furore. sed non id agitur: tum, cum videbantur, quo modo viderentur, id quaeritur. nisi vero Ennium non putamus ita totum illud audivisse,

o pietas animi . . .,

si modo id somniavit, ut si vigilans audiret. experrectus enim potuit illa visa putare, ut erant, somnia: dormienti vero aeque ac vigilanti probabantur. quid? Iliona somno illo

mater, te appello —

nonne ita credidit filium locutum, ut experrecta etiam crederet? unde enim illa:

.. age asta: mane, audi: itera dum eadem istaec mihi:

num videtur minorem habere visis quam vigilantes fidem?

Quid loquar de insanis? qualis tandem fuit adfinis 28 89
tuus, Catule, Tuditanus? quisquam sanissimus tam certa putat quae videt quam is putabat quae videbantur? quid ille, qui

video, video te: vive, Ulixes, dum licet,

nonne etiam bis exclamavit se videre, cum omnino non videret? quid? apud Euripidem Hercules, cum, ut Eurysthei filios, ita suos configebat sagittis, cum uxorem interemebat, cum conabatur etiam patrem, non perinde movebatur falsis, ut veris moveretur? quid? ipse Alcmaeo tuus, qui negat cor sibi cum oculis consentire, nonne ibidem incitato furore:

. . unde haec flamma oritur?

et illa deinceps,

incedunt, incedunt: adsunt, me expetunt.

quid? cum virginis fidem inplorat:

fer mi auxilium: pestem abige a me, flammiferam hanc vim, quae me excruciat!
caerulea incinctae angui incedunt: circumstant cum ardentibus taedis:

num dubitas quin sibi haec videre videatur? itemque cetera:

intendit crinitus Apollo
arcum auratum luna innixus;
Diana facem iacit a laeva.

90 qui magis haec crederet, si essent, quam credebat, quia
videbantur? adparet enim iam 'cor cum oculis consen-
tire.' omnia autem haec proferuntur, ut illud efficiatur,
quo certius nihil potest esse, inter visa vera et falsa ad
animi adsensum nihil interesse; vos autem nihil agitis,
cum illa falsa vel furiosorum vel somniantium recorda-
tione ipsorum refellitis; non enim id quaeritur, qualis
recordatio fieri soleat eorum, qui experrecti sint, aut
eorum, qui furere destiterint, sed qualis visio fuerit aut
furentium aut somniantium tum, cum movebantur. sed
abeo a sensibus.

91 Quid est quod ratione percipi possit? dialecticam in-
ventam esse dicitis, veri et falsi quasi disceptatricem et
iudicem. cuius veri et falsi? et in qua re? in geome-
triane quid sit verum aut falsum iudicabit an in litteris
an in musicis? at ea non novit. in philosophia igitur?
sol quantus sit, quid ad illam? quod sit summum bonum
quid habet ut queat iudicare? quid igitur iudicabit? quae
coniunctio, quae diiunctio vera sit, quid ambigue dictum
sit, quid sequatur quamque rem, quid repugnet. si haec
et horum similia iudicat, de se ipsa iudicat; plus autem
pollicebatur: nam haec quidem iudicare ad ceteras res,
quae sunt in philosophia multae atque magnae, non est
92 satis. sed quoniam tantum in ea arte ponitis, videte ne
contra vos tota nata sit: quae primo progressu festive
tradit elementa loquendi et ambiguorum intellegentiam
concludendique rationem, tum paucis additis venit ad
soritas, lubricum sane et periculosum locum, quod tu
29 modo dicebas esse vitiosum interrogandi genus. quid
ergo? istius vitii num nostra culpa est? rerum natura

nullam nobis dedit cognitionem finium, ut ulla in re statuere possimus, quatenus; nec hoc in acervo tritici solum, unde nomen est, sed nulla omnino in re minutatim interrogati 'dives pauper, clarus obscurus sit, multa pauca, magna parva, longa brevia, lata angusta,' quanto aut addito aut dempto certum respondeamus [non] habemus.
'at vitiosi sunt soritae.' frangite igitur eos, si potestis, 93
ne molesti sint; erunt enim, nisi cavetis. 'cautum est' inquit. 'placet enim Chrysippo, cum gradatim interrogetur, verbi causa 'tria pauca sint anne multa,' aliquanto prius quam ad multa perveniat quiescere, id est, quod ab his dicitur, ἡσυχάζειν.' 'per me vel stertas licet,' inquit Carneades 'non modo quiescas.' sed quid proficit? sequitur enim, qui te ex somno excitet et eodem modo interroget: quo in numero conticuisti, si ad eum numerum unum addidero, multane erunt? progrediere rursus, quoad videbitur. quid plura? hoc enim fateris, neque ultimum te paucorum neque primum multorum respondere posse. cuius generis error ita manat, ut non videam
quo non possit accedere. 'nihil me laedit;' inquit 'ego 94
enim, ut agitator callidus, prius quam ad finem veniam, equos sustinebo, eoque magis, si locus is, quo ferentur equi, praeceps erit. sic me' inquit 'ante sustineo nec diutius captiose interroganti respondeo.' si habes quod liqueat neque respondes, superbe; si non habes, ne tu quidem percipis: si, quia obscura, concedo; sed negas te usque ad obscura progredi: *in* inlustribus igitur rebus insistis. si id tantum modo, ut taceas, nihil adsequeris; quid enim ad illum, qui te captare volt, utrum tacentem inretiat te an loquentem? sin autem usque ad novem, verbi gratia, sine dubitatione respondes pauca esse, in decumo insistis, etiam a certis et inlustrioribus cohibes adsensum: hoc idem me in obscuris facere non sinis; nihil igitur te contra soritas ars ista adiuvat, quae nec augendi nec minuendi quid aut primum sit aut postremum, do-
cet. Quid? quod eadem illa ars, quasi Penelope 95
telam retexens, tollit ad extremum superiora, utrum ea nostra an vestra culpa est? nempe fundamentum dialecticae est, quicquid enuntietur — id autem appellant ἀξίωμα, quod est quasi effatum — aut verum esse aut

falsum. quid igitur? haec vera an falsa sunt? 'si te
mentiri dicis idque verum dicis, mentiris *an* verum dicis?'
haec scilicet inexplicabilia esse dicitis. quod est odiosius
quam illa, quae nos non conprehensa et non percepta
30 dicimus. sed hoc omitto: illud quaero, si ista explicari
non possunt, nec eorum ullum iudicium invenitur, ut
respondere possitis verane an falsa sint, ubi est illa de-
finitio, effatum esse id, quod aut verum aut falsum sit?
rebus sumptis adiungam ex iis sequendas esse alias, alias
96 inprobandas, quae sint in genere contrario: quo modo igi-
tur hoc conclusum esse iudicas? 'si dicis nunc lucere et
verum dicis, *lucet; dicis autem nunc lucere et verum dicis:*
lucet igitur.' probatis certe genus et rectissime conclu-
sum dicitis; itaque in docendo eum primum concludendi
modum traditis: aut quicquid igitur eodem modo conclu-
ditur probabitis, aut ars ista nulla est. vide ergo hanc
conclusionem probaturusne sis: 'si dicis te mentiri ve-
rumque dicis, mentiris; dicis autem te mentiri verumque
dicis: mentiris igitur.' qui potes hanc non probare, cum
probaveris eiusdem generis superiorem? haec Chrysippea
sunt, ne ab ipso quidem dissoluta; quid enim faceret
huic conclusioni 'si lucet, lucet; lucet autem: lucet
igitur'? cederet scilicet; ipsa enim ratio conexi, cum
concesseris superius, cogit inferius concedere. quid ergo
haec ab illa conclusione differt 'si mentiris, mentiris;
mentiris autem: mentiris igitur'? hoc negas te posse
nec adprobare nec inprobare. qui igitur magis illud? si
ars, si ratio, si via, si vis denique conclusionis valet,
97 eadem est in utroque. sed hoc extremum eorum est:
postulant ut excipiantur haec inexplicabilia. tribunum
aliquem censeo videant: a me istam exceptionem num-
quam inpetrabunt. etenim cum ab Epicuro, qui totam
dialecticam et contemnit et inridet, non inpetrent ut verum
esse concedat, quod ita effabimur 'aut vivet cras Her-
marchus aut non vivet,' cum dialectici sic statuant,
omne, quod ita disiunctum sit, quasi 'aut etiam aut
non' non modo verum esse, sed etiam necessarium: —
vide quam sit catus is, quem isti tardum putant; si enim,
inquit, alterutrum concessero necessarium esse, necesse
erit cras Hermarchum aut vivere aut non vivere; nulla

autem est in natura rerum talis necessitas —: cum hoc
igitur dialectici pugnent, id est Antiochus et Stoici; to-
tam enim evertit dialecticam; nam si e contrariis disiun-
ctio — contraria autem ea dico, cum alterum aiat, alte-
rum neget —, si talis disiunctio falsa potest esse, nulla
vera est; mecum vero quid habent litium, qui ipsorum 98
disciplinam sequor? cum aliquid huius modi inciderat,
sic ludere Carneades solebat: 'si recte conclusi, teneo;
sin vitiose, minam Diogenes mihi reddet:' ab eo enim
Stoico dialecticam didicerat; haec autem merces erat dia-
lecticorum. sequor igitur eas vias, quas didici ab An-
tiocho, nec reperio, quo modo iudicem 'si lucet, lucet'
verum esse, ob eam causam, quod ita didici, omne, quod
ipsum ex se conexum sit, verum esse, non iudicem 'si
mentiris, mentiris,' eodem modo [esse] conexum. aut
igitur hoc et illud, aut, nisi hoc, ne illud quidem iu-
dicabo.

Sed ut omnis istos aculeos et totum tortuosum genus 31
disputandi relinquamus ostendamusque qui simus, iam
explicata tota Carneadis sententia Antiochea ista con-
ruent universa. nec vero quicquam ita dicam, ut quis-
quam id fingi suspicetur: a Clitomacho sumam, qui usque
ad senectutem cum Carneade fuit, homo et acutus, ut
Poenus, et valde studiosus ac diligens; et quattuor eius
libri sunt de sustinendis adsensionibus; haec autem, quae
iam dicam, sunt sumpta de primo. duo placet esse Car- 99
neadi genera visorum: in uno hanc divisionem: 'alia
visa esse quae percipi possint, alia quae non possint,' in
altero autem: 'alia visa esse probabilia, alia non proba-
bilia.' itaque, quae contra sensus contraque perspicui-
tatem dicantur, ea pertinere ad superiorem divisionem;
contra posteriorem nihil dici oportere; qua re ita placere:
tale visum nullum esse, ut perceptio consequatur, ut au-
tem probatio, multa. etenim contra naturam est, proba-
bile nihil esse, et sequitur omnis vitae ea, quam tu,
Luculle, commemorabas, eversio. itaque et sensibus
probanda multa sunt, teneatur modo illud, non inesse in
iis quicquam tale, quale non etiam falsum nihil ab eo
differens esse possit. sic, quicquid acciderit specie pro-
babile, si nihil se offeret quod sit probabilitati illi con-

trarium, utetur eo sapiens, ac sic omnis ratio vitae guber-
nabitur. etenim is quoque, qui a vobis sapiens inducitur,
multa sequitur probabilia, non conprehensa neque per-
cepta neque adsensa, sed similia veri; quae nisi probet,
100 omnis vita tollatur. quid enim? conscendens navem sa-
piens num conprehensum animo habet atque perceptum
se ex sententia navigaturum? qui potest? sed si iam ex
hoc loco proficiscatur Puteolos stadia triginta, probo na-
vigio, bono gubernatore, hac tranquillitate, probabile *ei*
videatur se illuc venturum esse salvum. huius modi
igitur visis consilia capiet et agendi et non agendi, faci-
liorque erit, ut albam esse nivem probet, quam erat Ana-
xagoras, qui id non modo ita esse negabat, sed sibi, quia
sciret aquam nigram esse, unde illa concreta esset, albam
101 ipsam esse ne videri quidem; et quaecumque res eum
sic attinget, ut sit visum illud probabile neque ulla re
inpeditum, movebitur; non enim est e saxo sculptus aut
e robore dolatus: habet corpus, habet animum, movetur
mente, movetur sensibus, ut ei vera multa videantur;
neque tamen habere insignem illam et propriam perci-
piendi notam; eoque sapientem non adsentiri, quia possit
eiusdem modi exsistere falsum aliquod, cuius modi hoc
verum. neque nos contra sensus aliter dicimus ac Stoici,
qui multa falsa esse dicunt longeque aliter se habere ac
32 sensibus videantur. hoc autem si ita sit, ut unum modo
sensibus falsum videatur, praesto est qui neget rem ullam
percipi posse sensibus: ita nobis tacentibus ex uno Epi-
curi capite, altero vestro perceptio et conprehensio tolli-
tur. quod est caput Epicuri? 'si ullum sensus visum
falsum est, nihil potest percipi.' quod vestrum? 'sunt
falsa sensus visa.' quid sequitur? ut taceam, conclusio
ipsa loquitur: 'nihil posse percipi.' 'non concedo' in-
quit 'Epicuro.' certa igitur cum illo, qui a te totus
diversus est: noli mecum, qui hoc quidem certe, falsi
102 esse aliquid in sensibus, tibi adsentior. quamquam nihil
mihi tam mirum videtur quam ita dici, ab Antiocho qui-
dem maxime, cui erant ea, quae paulo ante dixi, notis-
sima. licet enim hoc quivis arbitratu suo reprehendat,
quod negemus rem ullam percipi posse, certe levior re-
prehensio est, quod tamen dicimus esse quaedam proba-

bilia. non videtur hoc satis esse vobis. ne sit: illa certe debemus effugere, quae a te vel maxime agitata sunt: 'nihil igitur cernis? nihil audis? nihil tibi est perspicuum?' explicavi paulo ante Clitomacho auctore, quo modo ista Carneades diceret. accipe, quem ad modum eadem dicantur a Clitomacho in eo libro, quem ad C. Lucilium scripsit [poëtam], cum scripsisset isdem de rebus ad L. Censorinum, eum, qui consul cum M'. Manilio fuit. scripsit igitur his fere verbis — sunt enim mihi nota, propterea quod earum ipsarum rerum, de quibus agimus, prima institutio et quasi disciplina illo libro
continetur —: sed scriptum est ita: Academicis placere 103
esse rerum eius modi dissimilitudines, ut aliae probabiles videantur, aliae contra: id autem non esse satis, cur alia posse percipi dicas, alia non posse, propterea quod multa falsa probabilia sint, nihil autem falsi perceptum et cognitum possit esse. itaque ait vehementer errare eos, qui dicant ab Academia sensus eripi, a quibus numquam dictum sit aut colorem aut saporem aut sonum nullum esse, illud sit disputatum, non inesse in iis propriam,
quae nusquam alibi esset, veri et certi notam. quae 104
cum exposuisset, adiungit dupliciter dici adsensus sustinere sapientem: uno modo, cum hoc intellegatur, omnino eum rei nulli adsentiri; altero, cum se a respondendo [ut aut adprobet quid aut inprobet] sustineat, ut neque neget aliquid neque aiat. id cum ita sit, alterum placere, ut numquam adsentiatur, alterum tenere, ut sequens probabilitatem, ubicumque haec aut occurrat aut deficiat, aut 'etiam' aut 'non' respondere possit; et cum placeat, eum, qui de omnibus rebus contineat se ab adsentiendo, moveri tamen et agere aliquid, relinqui eius modi visa, quibus ad actionem excitemur; item ea, quae interrogati in utramque partem respondere possimus, sequentes tantum modo, quod ita visum sit, dum sine adsensu; neque tamen omnia eius modi visa adprobari, sed ea, quae nulla
re inpedirentur. haec si vobis non probamus, sint falsa 105
sane, invidiosa certe non sunt; non enim lucem eripimus, sed ea, quae vos percipi conprehendique, eadem nos, si
modo probabilia sint, videri dicimus. sic igitur inducto 33
et constituto probabili, et eo quidem expedito, soluto,

libero, nulla re inplicato, vides profecto, Luculle, iacere iam illud tuum perspicuitatis patrocinium; isdem enim hic sapiens, de quo loquor, oculis, quibus iste vester, caelum, terram, mare intuebitur, isdem sensibus reliqua, quae sub quemque sensum cadunt, sentiet. mare illud, quod nunc Favonio nascente purpureum videtur, idem huic nostro videbitur, nec tamen adsentietur, quia nobismet ipsis modo caeruleum videbatur, mane ravum, quodque nunc, qua a sole conlucet, albescit et vibrat, dissimile est proximo et continenti; ut, etiam si possis rationem reddere, cur id eveniat, tamen non possis id verum esse,
106 quod videbatur oculis, defendere. unde memoria, si nihil percipimus? sic enim quaerebas. quid? meminisse visa nisi conprehensa non possumus? quid? Polyaenus, qui magnus mathematicus fuisse dicitur, is postea quam Epicuro adsentiens totam geometriam falsam esse credidit, num illa etiam, quae sciebat, oblitus est? atqui, falsum quod est, id percipi non potest, ut vobismet ipsis placet. si igitur memoria perceptarum conprehensarumque rerum est, omnia, quae quisque meminit, habet ea conprehensa atque percepta; falsi autem conprehendi nihil potest, et omnia meminit Sciron Epicuri dogmata: vera igitur illa sunt nunc omnia. hoc per me licet: sed tibi aut concedendum est ita esse, quod minime vis, aut memoriam mihi remittas oportet et fateare esse ei locum, etiam si conprehensio perceptioque nulla sit.

107 Quid fiet artibus? quibus? iisne, quae ipsae fatentur coniectura se plus uti quam scientia, an iis, quae tantum id, quod videtur, sequuntur nec habent istam artem vestram, qua vera et falsa diiudicent? Sed illa sunt lumina duo, quae maxime causam istam continent: primum enim negatis fieri posse ut quisquam nulli rei adsentiatur. at id quidem perspicuum est: cum Panaetius, princeps prope meo quidem iudicio Stoicorum, ea de re dubitare se dicat, quam omnes praeter eum Stoici certissimam putant, vera esse haruspicum *responsa*, auspicia, oracula, somnia, vaticinationes, seque ab adsensu sustineat, quod is potest facere vel de iis rebus, quas illi, a quibus ipse didicit, certas habuerunt, cur id sapiens de reliquis rebus facere non possit? an est aliquid, quod positum vel in-

probare vel adprobare possit, dubitare non possit? an tu in
soritis poteris hoc, cum voles, ille in reliquis rebus non
poterit eodem modo insistere? praesertim cum possit sine
adsensione ipsam veri similitudinem non inpeditam sequi.
alterum est, quod negatis, actionem ullius rei posse in 108
eo esse, qui nullam rem adsensu suo conprobet: primum
enim videri oportere, in quo sit etiam adsensus; dicunt
enim Stoici sensus ipsos adsensus esse, quos quoniam
adpetitio consequatur, actionem sequi; tolli autem omnia,
si visa tollantur. hac de re in utramque partem et dicta 34
sunt et scripta multa, sed brevi res potest tota confici;
ego enim etsi maximam actionem puto, repugnare visis,
obsistere opinionibus, adsensus lubricos sustinere, credo-
que Clitomacho, ita scribenti, Herculi quendam laborem
exanclatum a Carneade, quod, ut feram et inmanem be-
luam, sic ex animis nostris adsensionem, id est opinatio-
nem et temeritatem, extraxisset, tamen, ut ea pars de-
fensionis relinquatur, quid inpediet actionem eius, qui
probabilia sequitur, nulla re inpediente? 'hoc' inquit 109
'ipsum inpediet, quod statuet ne id quidem, quod probet,
posse percipi.' iam istuc te quoque inpediet in navi-
gando, in conserendo, in uxore ducenda, in liberis pro-
creandis plurimisque in rebus, in quibus nihil sequere
praeter probabile. Et tamen illud usitatum et saepe
repudiatum refers, non ut Antipater, sed, ut ais, 'pres-
sius:' nam Antipatrum reprehensum, quod diceret con-
sentaneum esse ei, qui adfirmaret nihil posse conpre-
hendi, id ipsum saltem dicere posse conprehendi, quod
ipsi Antiocho pingue videbatur et sibi ipsum contrarium;
non enim potest convenienter dici nihil conprehendi
posse, si quicquam conprehendi posse dicatur. illo modo
potius putat urguendum fuisse Carneadem: cum sapientis
nullum decretum esse posset nisi conprehensum, per-
ceptum, cognitum, ut hoc ipsum decretum, quo sapientis
esset nihil posse percipi, fateretur esse perceptum: pro-
inde quasi sapiens nullum aliud decretum habeat et sine
decretis vitam agere possit! sed ut illa habet probabilia 110
non percepta, sic hoc ipsum, nihil posse percipi; nam si
in hoc haberet cognitionis notam, eadem uteretur in ce-
teris: quam quoniam non habet, utitur probabilibus.

itaque non metuit ne confundere omnia videatur et in-
certa reddere; non enim, quem ad modum, si quaesitum
ex eo sit, stellarum numerus par an inpar sit, item, si
de officio multisque aliis de rebus, in quibus versatus
exercitatusque sit, nescire se dicat. in incertis enim nihil
est probabile; in quibus autem est, in iis non deerit sa-
111 pienti nec quid faciat nec quid respondeat. Ne illam
quidem praetermisisti, Luculle, reprehensionem Antiochi
—nec mirum; in primis enim est nobilis —, qua solebat
dicere [Antiochus] Philonem maxime perturbatum: cum
enim sumeretur unum, esse quaedam falsa visa, alterum,
nihil ea differre a veris, non attendere superius illud ea
re a se esse concessum, quod videretur esse quaedam in
visis differentia; eam tolli altero, quo neget visa a falsis
vera differre: nihil tam repugnare. id ita esset, si nos
verum omnino tolleremus: non facimus; nam tam vera
quam falsa cernimus: sed probandi species est; perci-
piendi signum nullum habemus.

35 Ac mihi videor nimis etiam nunc agere ieiune; cum
112 sit enim campus in quo exsultare possit oratio, cur eam
tantas in angustias et Stoicorum *in* dumeta conpellimus?
si enim mihi cum Peripatetico res esset, qui id percipi
posse diceret, 'quod inpressum esset e vero,' neque ad-
deret illam magnam accessionem, 'quo modo inprimi
non posset a falso,' cum simplici homine simpliciter age-
rem nec magno opere contenderem, atque etiam, si, cum
ego nihil dicerem posse conprehendi, diceret ille sapien-
tem interdum opinari, non repugnarem, praesertim ne
Carneade quidem huic loco valde repugnante: nunc quid
113 facere possum? quaero enim quid sit, quod conprehendi
possit. respondet mihi non Aristoteles aut Theophrastus,
ne Xenocrates quidem aut Polemo, sed his minores: tale
verum, quale falsum esse non possit. nihil eius modi
invenio; itaque incognito nimirum adsentiar, id est,
opinabor. hoc mihi et Peripatetici et vetus Academia
concedit: vos negatis, Antiochus in primis, qui me valde
movet, vel quod amavi hominem, sicut ille me, vel quod
ita iudico, politissimum *esse* et acutissimum omnium no-
strae memoriae philosophorum. a quo primum quaero,
quo tandem modo sit eius Academiae, cuius esse se pro-

fiteatur? ut omittam alia, haec duo, de quibus agitur,
quis umquam dixit aut veteris Academiae aut Peripate-
ticorum, vel id solum percipi posse, quod esset verum
tale, quale falsum esse non posset, vel sapientem nihil
opinari? certe nemo. horum neutrum ante Zenonem
magno opere defensum est; ego tamen utrumque verum
puto, nec dico temporis causa, sed ita plane probo: illud 36
ferre non possum: tu, cum me incognito adsentiri vetes 114
idque turpissimum esse dicas et plenissimum temeritatis,
tantum tibi adroges, ut exponas disciplinam sapientiae,
naturam rerum omnium evolvas, mores fingas, finis bo-
norum malorumque constituas, officia describas, quam
vitam ingrediar definias, idemque etiam disputandi et
intellegendi iudicium dicas te et artificium traditurum,
perficies ut ego ista innumerabilia conplectens nusquam
labar, nihil opiner? quae tandem ea est disciplina, ad
quam me deducas, si ab hac abstraxeris? vereor ne sub-
adroganter facias, si dixeris tuam. atqui ita dicas ne-
cesse est; neque vero tu solus, sed ad suam quisque
rapiet. age, restitero Peripateticis, qui sibi cum oratori- 115
bus cognationem esse, qui claros viros a se instructos
dicant rem publicam saepe rexisse; sustinuero Epicureos,
tot meos familiaris, tam bonos, tam inter se amantis vi-
ros: Diodoto quid faciam, Stoico, quem a puero audivi?
qui mecum vivit tot annos? qui habitat apud me? quem
et admiror et diligo? qui ista Antiochea contemnit. 'no-
stra' inquies 'sola vera sunt.' certe sola, si vera; plura
enim vera discrepantia esse non possunt: utrum igitur
nos inpudentes, qui labi nolimus, an illi adrogantes, qui
sibi persuaserint scire se solos omnia? 'non me quidem,'
inquit 'sed sapientem dico scire.' optime: nempe ista
scire, quae sunt in tua disciplina. hoc primum quale
est, a non sapiente explicari sapientiam? sed discedamus
a nobismet ipsis: de sapiente loquamur, de quo, ut saepe
iam dixi, omnis haec quaestio est.

In tris igitur partis et a plerisque et a vobismet ipsis 116
distributa sapientia est. primum ergo, si placet, quae
de natura rerum sint quaesita, videamus, vel illud ante:
estne quisquam tanto inflatus errore, ut sibi se illa scire
persuaserit? non quaero rationes eas, quae ex coniectura

pendent, quae disputationibus huc et illuc trahuntur, nullam adhibent persuadendi necessitatem: geometrae provideant, qui se profitentur non persuadere, sed cogere, et qui omnia vobis, quae describunt, probant. non quaero ex his illa initia mathematicorum, quibus non concessis digitum progredi non possunt: punctum esse, quod magnitudinem nullam habeat; extremitatem et quasi libramentum, in quo nulla omnino crassitudo sit; liniamentum longitudinem latitudine carentem. haec cum vera esse concessero, si adigam ius iurandum sapientem, nec prius, quam Archimedes eo inspectante rationes omnis descripserit eas, quibus efficitur multis partibus solem maiorem esse quam terram, iuraturum putas? si fecerit, solem ipsum, quem deum censet esse, contem-
117 pserit. quod si geometricis rationibus non est crediturus, quae vim adferunt in docendo, vos ipsi ut dicitis, ne ille longe aberit ut argumentis credat philosophorum, aut, si est crediturus, quorum potissimum? omnia enim physicorum licet explicare; sed longum est: quaero tamen quem sequatur. finge aliquem nunc fieri sapientem, nondum esse: quam potissimum sententiam eliget et disciplinam? etsi quamcumque eliget, insipiens eliget. sed sit ingenio divino, quem unum e physicis potissimum probabit? nec plus uno poterit. non persequor quaestiones infinitas: tantum de principiis rerum, e quibus omnia constant, videamus quem probet; est enim inter magnos
37 homines summa dissensio. princeps Thales, unus e
118 septem, cui sex reliquos concessisse primas ferunt, ex aqua dixit constare omnia. at hoc Anaximandro, populari et sodali suo, non persuasit; is enim infinitatem naturae dixit esse, e qua omnia gignerentur. post eius auditor Anaximenes infinitum aëra, sed ea, quae ex eo orerentur, definita; gigni autem terram, aquam, ignem, tum ex his omnia; Anaxagoras materiam infinitam, sed ex ea particulas, similis inter se, minutas; eas primum confusas, postea in ordinem adductas mente divina; Xenophanes, paulo etiam antiquior, unum esse omnia neque id esse mutabile, et id esse deum, neque natum umquam et sempiternum, conglobata figura; Parmenides ignem, qui moveat terram, quae ab eo formetur;

Leucippus plenum et inane; Democritus huic in hoc si-
milis, uberior in ceteris; Empedocles haec pervolgata et
nota quattuor; Heraclitus ignem; Melissus hoc, quod
esset infinitum et inmutabile, et fuisse semper et fore;
Plato ex materia in se omnia recipiente mundum factum
esse censet a deo sempiternum; Pythagorei ex numeris
et mathematicorum initiis proficisci volunt omnia. ex
his eliget vester sapiens unum aliquem, credo, quem
sequatur; ceteri tot viri et tanti repudiati ab eo condem-
natique discedent. quamcumque vero sententiam pro- 119
baverit, eam sic animo conprehensam habebit, ut ea,
quae sensibus; nec magis adprobabit nunc lucere, quam,
quoniam Stoicus est, hunc mundum esse sapientem, ha-
bere mentem, quae et se et ipsum fabricata sit et omnia
moderetur, moveat, regat. erit ei persuasum etiam so-
lem, lunam, stellas omnis, terram, mare deos esse, quod
quaedam animalis intellegentia per omnia ea permeet
et transeat; fore tamen aliquando ut omnis hic mundus
ardore deflagret. sint ista vera — vides enim iam me 38
fateri aliquid esse veri —, conprehendi ea tamen et
percipi nego. cum enim tuus iste Stoicus sapiens sylla-
batim tibi ista dixerit, veniet flumen orationis aureum
fundens Aristoteles, qui illum desipere dicat: neque enim
ortum esse umquam mundum, quod nulla fuerit novo
consilio inito tam praeclari operis inceptio, et ita esse
eum undique aptum, ut nulla vis tantos queat motus
mutationemque moliri, nulla senectus diuturnitate tem-
porum efficere ut hic ornatus umquam dilapsus occidat.
tibi hoc repudiare, illud autem superius, sicut caput et
famam tuam, defendere necesse erit: mihi ne ut dubi-
tem quidem relinquatur? ut omittam levitatem temere 120
adsentientium, quanti libertas ipsa aestimanda est, non
mihi necesse esse, quod tibi est, *respondere*, cur deus,
omnia nostra causa cum faceret — sic enim voltis —,
tantam vim natricum viperarumque fecerit? cur tam
multa pestifera terra marique disperserit? negatis haec
tam polite tamque subtiliter effici potuisse sine divina
aliqua sollertia, cuius quidem vos maiestatem deducitis
usque ad apium formicarumque perfectionem, ut etiam
inter deos Myrmecides aliqui, minutorum opusculorum

121 fabricator, fuisse videatur. negas sine deo posse quicquam *esse*: ecce tibi e transverso Lampsacenus Strato, qui det isti deo inmunitatem magni quidem muneris — et cum sacerdotes deorum vacationem habeant, quanto est aequius habere ipsos deos! — negat opera deorum se uti ad fabricandum mundum; quaecumque sint, docet omnia effecta esse natura, nec, ut ille, qui asperis et levibus et hamatis uncinatisque corporibus concreta haec esse dicat interiecto inani; — somnia censet haec esse Democriti, non docentis, sed optantis; — ipse autem singulas mundi partis persequens, quicquid aut sit aut fiat, naturalibus fieri aut factum esse docet ponderibus et motibus. ne ille et deum opere magno liberat et me timore; quis enim potest, cum existimet curari se a deo, non et dies et noctis divinum numen horrere? et, si quid adversi acciderit — quod cui non accidit? — extimescere ne id iure evenerit? nec Stratoni tamen adsentior, nec vero tibi: modo hoc, modo illud probabilius videtur.
39 latent ista omnia, Luculle, crassis occultata et circumfusa
122 tenebris, ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in caelum, terram intrare possit: corpora nostra non novimus; qui sint situs partium, quam vim quaeque pars habeat ignoramus; itaque medici ipsi, quorum intererat ea nosse, aperuerunt, ut viderentur; nec eo tamen aiunt empirici notiora esse illa, quia possit fieri ut patefacta et detecta mutentur. sed ecquid nos eodem modo rerum naturas persecare, aperire, dividere possumus, ut videamus, terra penitusne defixa sit et quasi radicibus
123 suis haereat an media pendeat? habitari ait Xenophanes in luna eamque esse terram multarum urbium et montium: portenta videntur, sed tamen nec ille, qui dixit, iurare posset ita se rem habere, neque ego non ita. vos etiam dicitis esse e regione nobis, in contraria parte terrae, qui adversis vestigiis stent contra nostra vestigia, quos *ἀντίποδας* vocatis: cur mihi magis suscensetis, qui ista non aspernor, quam eis, qui, cum audiunt, desipere vos arbitrantur? Hicetas Syracosius, ut ait Theophrastus, caelum, solem, lunam, stellas, supera denique omnia stare censet, neque praeter terram rem ullam in mundo moveri; quae cum circum axem se summa celeritate

convertat et torqueat, eadem effici omnia, quae, si stante terra caelum moveretur. atque hoc etiam Platonem in Timaeo dicere quidam arbitrantur, sed paulo obscurius. quid tu, Epicure? loquere. putas solem esse tantulum? 'egone? ne bis quidem tantum.' et vos ab illo inridemini et ipsi illum vicissim eluditis. liber igitur a tali inrisione Socrates, liber Aristo Chius, qui nihil istorum sciri putat posse. sed redeo ad animum et corpus. sa- 124
tisne tandem ea nota sunt nobis, quae nervorum natura sit, quae venarum? tenemusne, quid sit animus? ubi sit? denique sitne an, ut Dicaearcho visum est, ne sit quidem ullus? si est, trisne partis habeat, ut Platoni placuit, rationis, irae, cupiditatis, an simplex unusque sit? si simplex, utrum sit ignis an anima an sanguis? an, ut Xenocrates, numerus nullo corpore? — quod intellegi quale sit vix potest — et, quicquid est, mortale sit an aeternum? nam utramque in partem multa dicuntur. horum aliquid vestro sapienti certum videtur, nostro ne quid maxime quidem probabile sit occurrit: ita sunt in plerisque contrariarum rationum paria momenta.

Sin agis verecundius et me accusas, non quod tuis 40 125
rationibus non adsentiar, sed quod nullis, vincam animum cuique adsentiar deligam: quem potissimum? quem? Democritum; semper enim, ut scitis, studiosus nobilitatis fui. urguebor iam omnium vestrum convitio: tune aut inane quicquam putes esse, cum ita conpleta et conferta sint omnia, ut et, quo quid movebitur corporum, *corpus* cedat, et, qua quodque cesserit, aliud ilico subsequatur? aut atomos ullas, e quibus quicquid efficiatur, illarum sit dissimillimum? aut sine aliqua mente rem ullam effici posse praeclaram? et, cum in uno mundo ornatus hic tam sit mirabilis, innumerabilis supra infra, dextra sinistra, ante post, alios dissimilis, alios eiusdem modi mundos esse? et, ut nos nunc simus ad Baulos Puteolosque videamus, sic innumerabilis paribus in locis esse, eisdem nominibus, honoribus, rebus gestis, ingeniis, formis, aetatibus, isdem de rebus disputantis? et, si nunc aut si etiam dormientes aliquid animo videre videamur, imagines extrinsecus in animos nostros per corpus inrumpere? tu vero ista ne asciveris neve fueris conmenticiis rebus ad-

sensus; nihil sentire est melius quam tam prava sentire.
126 non ergo id agitur, ut aliquid adsensu meo conprobem:
quae tu vide ne inpudenter etiam postules, non solum
adroganter, praesertim cum ista tua mihi ne probabilia
quidem videantur; nec enim divinationem, quam probatis,
ullam esse arbitror, fatumque illud, quo omnia contineri
dicitis, contemno; ne exaedificatum quidem hunc mun-
dum divino consilio existimo, atque haud scio an ita sit.
41 sed cur rapior in invidiam? licetne per vos nescire quod
nescio? an Stoicis ipsis inter se disceptare, cum iis non
licebit? Zenoni et reliquis fere Stoicis aether videtur
summus deus, mente praeditus, qua omnia regantur;
Cleanthes, qui quasi maiorum est gentium Stoicus, Ze-
nonis auditor, solem dominari et rerum potiri putat: ita
cogimur dissensione sapientium dominum nostrum igno-
rare, quippe qui nesciamus, soli an aetheri serviamus.
solis autem magnitudinem — ipse enim hic radiatus me
intueri videtur admonens ut crebro faciam mentionem
sui —: vos ergo huius magnitudinem quasi decempeda
permensi refertis; ego me, quasi malis architectis, men-
surae vestrae nego credere: dubium est, uter nostrum
127 sit, leniter ut dicam, inverecundior? nec tamen istas
quaestiones physicorum exterminandas puto; est enim
animorum ingeniorumque naturale quoddam quasi pabu-
lum consideratio contemplatioque naturae: erigimur, alti-
ores fieri videmur, humana despicimus cogitantesque
supera atque caelestia haec nostra, ut exigua et minuta,
contemnimus. indagatio ipsa rerum cum maximarum
tum etiam occultissimarum habet oblectationem; si vero
aliquid occurrit, quod veri simile videatur, humanissima
128 conpletur animus voluptate. quaeret igitur haec et ve-
ster sapiens et hic noster, sed vester, ut adsentiatur, cre-
dat, adfirmet, noster, ut vereatur temere opinari prae-
clareque agi secum putet, si in eius modi rebus veri
simile quod sit invenerit.

Veniamus nunc ad bonorum malorumque notionem.
sed paulum ante dicendum est: non mihi videntur con-
siderare, cum physica ista valde adfirmant, earum etiam
rerum auctoritatem se, quae inlustriores videantur, amit-
tere; non enim magis adsentiuntur nec adprobant lucere

nunc, quam, cum cornix cecinerit, tum aliquid eam aut
iubere aut vetare; nec magis adfirmabunt signum illud,
si erunt mensi, sex pedum esse, quam solem, quem me-
tiri non possunt, plus quam duodeviginti partibus maio-
rem esse quam terram. ex quo illa conclusio nascitur:
si sol quantus sit percipi non potest, qui ceteras res eo-
dem modo, *quo modo* magnitudinem solis, adprobat, is
eas res non percipit; magnitudo autem solis percipi non
potest: qui igitur id adprobat, quasi percipiat, nullam
rem percipit. responderint posse percipi quantus sol sit:
non repugnabo, dum modo eodem pacto cetera percipi
conprehendique dicant; nec enim possunt dicere aliud
alio magis minusve conprehendi, quoniam omnium re-
rum una est definitio conprehendendi. Sed quod 42
coeperam: quid habemus in rebus bonis et malis explo- 129
rati? nempe fines constituendi sunt, ad quos et bonorum
et malorum summa referatur: qua de re igitur inter sum-
mos viros maior dissensio est? omitto illa, quae relicta
iam videntur: Erillum, qui in cognitione et scientia sum-
mum bonum ponit; qui cum Zenonis auditor esset, vides
quantum ab eo dissenserit et quam non multum a Pla-
tone. Megaricorum fuit nobilis disciplina, cuius, ut scri-
ptum video, princeps Xenophanes, quem modo nominavi;
deinde eum secuti Parmenides et Zeno, itaque ab iis
Eleatici philosophi nominabantur; post Euclides, Socratis
discipulus, Megareus, a quo idem illi Megarici dicti, qui
id bonum solum esse dicebant, quod esset unum et simile
et idem semper: hi quoque multa a Platone. a Mene-
demo autem, quod is Eretria fuit, Eretriaci appellati,
quorum omne bonum in mente positum et mentis acie,
qua verum cerneretur: Erilli similia, sed, opinor, expli-
cata uberius et ornatius. hos si contemnimus et iam 130
abiectos putamus, illos certe minus despicere debemus,
Aristonem, qui, cum Zenonis fuisset auditor, re probavit
ea quae ille verbis, nihil esse bonum nisi virtutem, nec
malum nisi quod virtuti esset contrarium: in mediis ea
momenta, quae Zeno voluit, nulla esse censuit. huic
summum bonum est, in his rebus neutram in partem
moveri, quae *ἀδιαφορία* ab ipso dicitur; Pyrrho autem
ea ne sentire quidem sapientem, quae *ἀπάθεια* nomina-

tur. has igitur tot sententias ut omittamus, haec nunc
131 videamus, quae diu multumque defensa sunt. alii volu-
ptatem finem esse voluerunt, quorum princeps Aristippus,
qui Socratem audierat, unde Cyrenaici; post Epicurus,
cuius est disciplina nunc notior nec tamen cum Cyre-
naicis de ipsa voluptate consentiens; voluptatem autem
et honestatem finis esse Callipho censuit; vacare omni
molestia Hieronymus; hoc idem cum honestate Diodorus;
ambo hi Peripatetici. honeste autem vivere fruentem
rebus iis, quas primas homini natura conciliet, et vetus
Academia censuit, ut indicant scripta Polemonis, quem
Antiochus probat maxime, et Aristoteles eiusque amici
huc proxime videntur accedere; introducebat etiam Car-
neades, non quo probaret, sed ut opponeret Stoicis, sum-
mum bonum esse frui rebus iis, quas primas natura
conciliavisset. honeste autem vivere, quod ducatur a
conciliatione naturae, Zeno statuit finem esse bonorum,
43 qui inventor et princeps Stoicorum fuit. iam illud per-
132 spicuum est, omnibus his finibus bonorum, quos exposui,
malorum finis esse contrarios. ad vos nunc refero,
quem sequar; modo ne quis illud tam ineruditum absur-
dumque respondeat: 'quemlubet, modo aliquem:' nihil
potest dici inconsideratius. cupio sequi Stoicos. licetne
— omitto per Aristotelem, meo iudicio in philosophia
prope singularem — per ipsum Antiochum? qui appel-
labatur Academicus, erat quidem, si perpauca mutavis-
set, germanissimus Stoicus. erit igitur res iam in dis-
crimine; nam aut Stoicus constituetur sapiens aut veteris
Academiae. utrumque non potest; est enim inter eos
non de terminis, sed de tota possessione contentio; nam
omnis ratio vitae definitione summi boni continetur, de
qua qui dissident, de omni vitae ratione dissident: non
potest igitur uterque esse sapiens, quoniam tanto opere
dissentiunt, sed alter. si Polemoneus, peccat Stoicus,
rei falsae adsentiens — nam vos quidem nihil dicitis a
sapiente tam alienum esse —: sin vera sunt Zenonis,
eadem in veteres Academicos Peripateticosque dicenda.
hic igitur, neutri adsentiens, si numquam, uter *sit sapiens,*
133 *adparebit, nonne utroque* est prudentior? quid? cum ipse
Antiochus dissentit quibusdam in rebus ab his, quos

amat, Stoicis, nonne indicat non esse illa probanda sa-
pienti? placet Stoicis omnia peccata esse paria: at hoc
Antiocho vehementissime displicet. liceat tandem mihi
considerare utram sententiam sequar. 'praecide,' inquit
'statue aliquando quidlibet.' quid? *si* quae dicuntur in
utramque partem et acuta mihi videntur et paria, nonne
caveam ne scelus faciam? scelus enim dicebas esse, Lu-
culle, dogma prodere: contineo igitur me, ne incognito
adsentiar; quod mihi tecum est dogma commune. ecce 134
multo maior etiam dissensio: Zeno in una virtute posi-
tam beatam vitam putat. quid Antiochus? 'etiam' in-
quit 'beatam, sed non beatissimam.' deus ille, qui nihil
censuit deesse virtuti, homuncio hic, qui multa putat
praeter virtutem homini partim cara esse, partim etiam
necessaria. sed ille vereor ne virtuti plus tribuat quam
natura patiatur, praesertim Theophrasto multa diserte
copioseque *contra* dicente; et hic metuo ne vix sibi con-
stet, qui, cum dicat esse quaedam et corporis et fortunae
mala, tamen eum, qui in his omnibus sit, beatum fore
censeat, si sapiens sit. distrahor: tum hoc mihi proba-
bilius, tum illud videtur, et tamen, nisi alterutrum sit,
virtutem iacere plane puto. verum in his discrepant:
quid? illa, in quibus consentiunt, num pro veris probare 44
possumus? sapientis animum numquam nec cupiditate 135
moveri nec laetitia ecferri. age, haec probabilia sane
sint: num etiam illa, numquam timere, numquam dolere?
sapiensne non timeat ne patria deleatur? non doleat, si
deleta sit? durum, sed Zenoni necessarium, cui praeter
honestum nihil est in bonis, tibi vero, Antioche, minime,
cui praeter honestatem multa bona, praeter turpitudinem
multa mala videntur, quae et venientia metuat sapiens
necesse est et venisse doleat. sed quaero, quando ista
fuerint *ab* Academia vetere decreta, ut animum sapientis
commoveri et conturbari negarent? mediocritates illi pro-
babant et in omni permotione naturalem volebant esse
quendam modum. legimus omnes Crantoris, veteris
Academici, de luctu; est enim non magnus, verum au-
reolus et, ut Tuberoni Panaetius praecipit, ad verbum
ediscendus libellus. atque illi quidem etiam utiliter a
natura dicebant permotiones istas animis nostris datas,

metum cavendi causa, misericordiam aegritudinemque
clementiae; ipsam iracundiam fortitudinis quasi cotem
136 esse dicebant: recte secusne alias viderimus. atrocitas
quidem ista tua quo modo in veterem Academiam inru-
perit, nescio: illa vero ferre non possum, non quo mihi
displiceant — sunt enim Socratica pleraque mirabilia
Stoicorum, quae παράδοξα nominantur —, sed ubi Xeno-
crates, ubi Aristoteles ista tetigit? hos enim quasi eos-
dem esse voltis. illi umquam dicerent sapientis solos
reges, solos divites, solos formosos? omnia, quae ubique
essent, sapientis esse? neminem consulem, praetorem,
imperatorem, nescio an ne quinquevirum quidem quem-
quam nisi sapientem? postremo solum civem, solum libe-
rum? insipientis omnis peregrinos, exsules, servos, furio-
sos? denique scripta Lycurgi, Solonis, duodecim tabulas
nostras non esse leges? ne urbis quidem aut civitates,
137 nisi quae essent sapientium? haec tibi, Luculle, si es
adsensus Antiocho, familiari tuo, tam sunt defendenda
quam moenia; mihi autem bono modo, tantum quantum
45 videbitur. legi apud Clitomachum, cum Carneades et
Stoicus Diogenes ad senatum in Capitolio starent, Au-
lum Albinum, qui tum P. Scipione [et] M. Marcello
consulibus praetor esset, eum, qui cum avo tuo, Luculle,
consul fuit, doctum sane hominem, ut indicat ipsius histo-
ria scripta Graece, iocantem dixisse Carneadi: 'ego tibi,
Carneade, praetor esse non videor, quia sapiens non
sum; nec haec urbs nec in ea civitas.' tum ille: 'huic
[Stoico] non videris.' Aristoteles aut Xenocrates, quos
Antiochus sequi volebat, non dubitavisset quin et prae-
tor ille esset et Roma urbs et eam civitas incoleret; sed
ille noster est plane, ut supra dixi, Stoicus perpauca
138 balbuttiens. vos autem mihi verenti, ne labar ad opina-
tionem et aliquid adsciscam et conprobem incognitum,
quod minime voltis, quid consilii datis? testatur saepe
Chrysippus tris solas esse sententias, quae defendi pos-
sint, de finibus bonorum; circumcidit et amputat multi-
tudinem: aut enim honestatem esse finem aut voluptatem
aut utrumque; nam qui summum bonum dicant id esse,
si vacemus omni molestia, eos invidiosum nomen volu-
ptatis fugere, sed in vicinitate versari; quod facere eos

etiam, qui illud idem cum honestate coniungerent, nec multo secus eos, qui ad honestatem prima naturae commoda adiungerent: ita tris relinquit sententias, quas putat
probabiliter posse defendi. sit sane ita — quamquam a 139
Polemonis et Peripateticorum et Antiochi finibus non facile divellor, nec quicquam habeo adhuc probabilius —, verum tamen video, quam suaviter voluptas sensibus nostris blandiatur; labor eo, ut adsentiar Epicuro aut Aristippo: revocat virtus vel potius reprehendit manu; pecudum illos motus esse dicit, hominem iungit deo. possum esse medius, ut, quoniam Aristippus, quasi animum nullum habeamus, corpus solum tuetur, Zeno, quasi corporis simus expertes, animum solum conplectitur, [ut] Calliphontem sequar, cuius quidem sententiam Carneades ita studiose defensitabat, ut eam probare etiam videretur — quamquam Clitomachus adfirmabat numquam se intellegere potuisse, quid Carneadi probaretur —: sed, si istum finem velim sequi, nonne ipsa veritas et gravis et recta ratio mihi adversetur? tun, cum honestas in voluptate contemnenda consistat, honestatem cum voluptate
tamquam hominem cum belua copulabis? unum igitur 46 140
par, quod depugnet, reliquum est, voluptas cum honestate; de quo Chrysippo fuit, quantum ego sentio, non magna contentio: alteram si sequare, multa ruunt et maxime communitas cum hominum genere, caritas, amicitia, iustitia, reliquae virtutes; quarum esse nulla potest, nisi erit gratuita; nam quae voluptate quasi mercede aliqua ad officium inpellitur, ea non est virtus, sed fallax imitatio simulatioque virtutis. audi contra illos, qui nomen honestatis a se ne intellegi quidem dicant, nisi forte, quod gloriosum sit in volgus, id honestum velimus dicere: fontem omnium bonorum in corpore esse, hanc normam, hanc regulam, hanc praescriptionem esse naturae, a qua qui aberravisset, eum numquam quid in vita sequeretur
habiturum. nihil igitur me putatis, haec et alia innu- 141
merabilia cum audiam, moveri? tam moveor quam tu, Luculle, nec me minus hominem quam te putaveris; tantum interest, quod tu, cum es commotus, adsciscis, adsentiris, adprobas, verum illud, certum, conprehensum, perceptum, ratum, firmum, fixum vis, deque eo

nulla ratione neque pelli neque moveri potes, ego nihil eius modi esse arbitror, cui si adsensus sim, non adsentiar saepe falso, quoniam vera a falsis nullo discrimine separantur, praesertim cum iudicia ista dialecticae nulla sint.

142 Venio enim iam ad tertiam partem philosophiae. aliud iudicium Protagorae est, qui putat id cuique verum esse, quod cuique videatur; aliud Cyrenaicorum, qui praeter permotiones intumas nihil putant esse iudicii; aliud Epicuri, qui omne iudicium in sensibus et in rerum notitiis et in voluptate constituit; Plato autem omne iudicium veritatis veritatemque ipsam, abductam ab opinionibus et a sensibus, cogitationis ipsius et mentis esse
143 voluit. num quid horum probat noster Antiochus? ille vero ne maiorum quidem suorum: ubi enim aut Xenocraten sequitur, cuius libri sunt de ratione loquendi multi et multum probati, aut ipsum Aristotelem, quo profecto nihil est acutius, nihil politius? a Chrysippo pedem num-
47 quam. quid ergo Academici appellamur? an abutimur gloria nominis? aut cur cogimur eos sequi, qui inter se dissident? in hoc ipso, quod in elementis dialectici docent, quo modo iudicare oporteat, verum falsumne sit, si quid ita conexum est, ut hoc 'si dies est, lucet,' quanta contentio est! aliter Diodoro, aliter Philoni, Chrysippo aliter placet. quid? cum Cleanthe, doctore suo, quam multis rebus Chrysippus dissidet! quid? duo vel principes dialecticorum, Antipater et Archidemus, † opinosissimi homines, nonne multis in rebus dissentiunt?
144 quid me igitur, Luculle, in invidiam et tamquam in contionem vocas? et quidem, ut seditiosi tribuni solent, occludi tabernas iubes? quo enim spectat illud, cum artificia tolli quereris a nobis, nisi ut opifices concitentur? qui si undique omnes convenerint, facile contra vos incitabuntur: expromam primum illa invidiosa, quod eos omnis, qui in contione stabunt, exsules, servos, insanos esse dicatis; deinde ad illa veniam, quae iam non ad multitudinem, sed ad vosmet ipsos, qui adestis, pertinent: negat enim vos Zeno, negat Antiochus scire quicquam. 'quo modo?' inquies 'nos enim defendimus etiam insi-
145 pientem multa conprehendere.' at scire negatis quem-

quam rem ullam nisi sapientem. et hoc quidem Zeno
gestu conficiebat: nam, cum extensis digitis adversam
manum ostenderat, visum, inquiebat, huius modi est;
dein, cum paulum digitos contraxerat, adsensus huius
modi; tum, cum plane conpresserat pugnumque fecerat,
conprehensionem illam esse dicebat, qua ex similitudine
etiam nomen ei rei, quod ante non fuerat, κατάληψιν in-
posuit; cum autem laevam manum admoverat et illum
pugnum arte vehementerque conpresserat, scientiam
talem esse dicebat, cuius compotem nisi sapientem esse
neminem. sed qui sapiens sit aut fuerit, ne ipsi quidem
solent dicere. ita tu nunc, Catule, lucere nescis, nec tu,
Hortensi, in tua villa nos esse. num minus haec invi- 146
diose dicuntur? nec tamen nimis eleganter: illa subtilius.
sed quo modo tu, si conprehendi nihil posset, artificia
concidere dicebas nec mihi dabas id, quod probabile
esset, satis magnam vim habere ad artis, sic ego nunc
tibi refero artem sine scientia esse non posse. an pate-
retur hoc Zeuxis aut Phidias aut Polyclitus, nihil se
scire, cum in iis esset tanta sollertia? quod si eos do-
cuisset aliquis, quam vim habere diceretur scientia, de-
sinerent irasci; ne nobis quidem suscenserent, cum didi-
cissent id tollere nos, quod nusquam esset, quod autem
satis esset ipsis, relinquere. quam rationem maiorum
etiam conprobat diligentia, qui primum iurare 'ex sui
animi sententia' quemque voluerunt; deinde ita teneri,
'si sciens falleret,' quod inscientia multa versaretur in
vita; tum, qui testimonium diceret, ut 'arbitrari' se di-
ceret, etiam quod ipse vidisset; quaeque iurati iudices
cognovissent, ut ea non esse facta, sed ut 'videri' pro-
nuntiarentur.

Verum, quoniam non solum nauta significat, sed 48 147
etiam Favonius ipse insusurrat navigandi nobis, Luculle,
tempus esse, et quoniam satis multa dixi, est mihi pero-
randum. posthac tamen cum haec quaeremus, potius
de dissensionibus tantis summorum virorum disseramus,
de obscuritate naturae deque errore tot philosophorum,
qui de bonis contrariisque rebus tanto opere discrepant,
ut, cum plus uno verum esse non possit, iacere necesse
sit tot tam nobilis disciplinas, quam de oculorum sen-

suumque reliquorum mendaciis et de sorite aut pseudo-
148 meno, quas plagas ipsi contra se Stoici texuerunt.' tum Lucullus 'non moleste' inquit 'fero nos haec contulisse; saepius enim congredientes nos, et maxume in Tusculanis nostris, si quae videbuntur requiremus.' 'optume,' inquam 'sed quid Catulus sentit? quid Hortensius?' tum Catulus 'egone?' inquit 'ad patris revolvor sententiam, quam quidem ille Carneadeam esse dicebat, ut percipi nihil putem posse, adsensurum autem non percepto, id est opinaturum, sapientem existumem, sed ita, ut intellegat se opinari sciatque nihil esse, quod conprehendi et percipi possit; qua re ἐποχὴν illam omnium rerum non probans illi alteri sententiae, nihil esse quod percipi possit, vehementer adsentior.' 'habeo' inquam 'sententiam tuam, nec eam admodum aspernor; sed tibi quid tandem videtur, Hortensi?' tum ille ridens: 'tollendum.' 'teneo te;' inquam 'nam ista Academicae est propria sententia.' ita sermone confecto Catulus remansit; nos ad naviculas nostras descendimus.

FRAGMENTA ACADEMICORUM POSTERIORUM.

EX LIBRO I.

1. Nonius p. 65 Merc. *Digladiari dictum est dissentire et dissidere, dictum a gladiis. Cicero Academicorum lib. I:* quid autem stomachatur Mnesarchus? quid Antipater digladiatur cum Carneade tot voluminibus?

2. Nonius s. v. *concinnare* p. 43. *Idem in Academicis lib. I:* qui cum similitudine verbi concinere maxime sibi videretur.

EX LIBRO II.

3. Nonius p. 65. *Aequor ab aequo et plano Cicero Academicorum lib. II vocabulum accepisse confirmat:* quid tam planum videtur quam mare? e quo etiam aequor illud poëtae vocant.

4. Nonius p. 69. *Adamare. Cicero Academicorum lib. II:* qui enim serius honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos nec satis commendati multitudini possunt esse.

5. Nonius p. 104. *Exponere pro exempla boni ostentare. Cicero Academicis lib. II:* frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum iuventuti.

6. Nonius p. 121: *Hebes positum pro obscuro aut obtuso. Cicero Academicorum lib. II:* quid? lunae quae liniamenta sint, potesne dicere? cuius et nascentis et senescentis alias hebetiora, alias acutiora videntur cornua.

7. Nonius p. 162. *Purpurascit. Cic. Academicorum lib. II:* quid? mare nonne caeruleum? at eius unda, cum est pulsa remis, purpurascit: et quidem aquae tinctum quodam modo et infectum . .

8. Nonius p. 162. *Perpendiculi et normae. Cic. Academicorum lib. II:* atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non normis, non regulis.

9. Nonius p. 394. (cf. Sext. Empir. VII, 413.) *Siccum dicitur aridum et sine humore ... Siccum dicitur et sobrium, non madidum .. Cic. Academicorum lib. II:* alius *(color)* adultis, alius adulescentibus, alius aegris, *alius sanis,* alius siccis, alius vinulentis . .

10. Nonius p. 474. *Urinantur. Cic. in Academicis lib. II:* si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil superum aut obscure admodum cernimus.

11. Nonius p. 545. *Alabaster. Cic. Academicorum lib. II:* quibus etiam alabaster plenus unguenti puter esse videtur.

EX LIBRO III.

Cicero ad Att. XVI, 6, 4. *De gloria librum ad te misi: at in eo* prooemium *id est, quod in Academico tertio.*

12. Nonius p. 65. *Digladiari ... idem tertio:* digladiari autem semper, depugnare cum facinorosis et audacibus, quis non cum miserrimum, tum etiam stultissimum dixerit?

13. Nonius p. 65. *Exultare dictum est exilire. Cic. Academicorum lib. III:* et ut nos nunc sedemus ad Lucrinum pisciculosque exultantes videmus . .

14. Nonius p. 123. *Ingeneraretur ut innasceretur. Cic. Academicorum lib. III:* in tanta animantium varietate, homini ut soli cupiditas ingeneraretur cognitionis et scientiae.

15. Nonius p. 419. *Vindicare, trahere, liberare . . Cicero Academicorum lib. III:* aliqua potestas sit, vindicet se in libertatem.

16. Lactantius inst. div. VI, 24. *Nec tamen deficiat aliquis aut de se ipse desperet, si aut cupiditate victus aut libidine impulsus aut errore deceptus aut vi coactus ad iniustitiae viam lapsus est. potest enim reduci ac liberari, si eum paeniteat actorum et ad meliora conversus satis deo faciat. quod fieri posse Cicero non putavit, cuius haec in Academico tertio verba sunt:* quod si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutis corrigere errorem paenitendo, facilior esset emendatio temeritatis.

17. Diomedes p. 377 ed. Keil. *Varro ad Ciceronem*

tertio fixum *et Cicero Academicorum tertio* (= *Lucullus* §. 27). * malcho in opera adfixa.

18. Nonius p. 139. *Mordicibus et mordicus pro morsu, pro morsibus . . . Cic. Academicorum lib. III:* perspicuitatem, quam mordicus tenere debemus, abesse dicemus. = *Lucullus* §. 51.

19. Nonius p. 117. *Gallinas. Cic. Academicorum lib. III:* qui gallinas alere permultas quaestus causa solerent: ii cum ovum inspexerant, quae gallina peperisset, dicere solebant. = *Lucullus* §. 57.

EX LIBRO IIII.

20. Nonius p. 69. *Adstipulari positum est adsentiri. Cic. in Academicis lib. IIII:* falsum esse - - Antiochus. = *Lucullus* §. 67.

21. Nonius p. 65: *Maeniana ab inventore eorum Maenio dicta sunt; unde et columna Maenia. Cic. Academicorum lib. IIII:* item ille, cum aestuaret, veterum, ut Maenianorum, sic Academicorum viam secutus est. = *Lucullus* §. 70.

22. Nonius p. 99. *Dolitum, quod dolatum usu dicitur, quod est percaesum vel abrasum vel effossum . . Cicero dolatum Academicorum lib. IIII:* non enim est e saxo sculptus aut e robore dolatus. = *Luc.* §. 100.

23. Nonius p. 164. *Ravum fulvum. Cic. Acad. l. IIII:* quia nobismet ipsis tum caeruleum, tum ravum videtur, quodque nunc a sole conlucet . . . = *Luc.* §. 105.

24. Nonius p. 107. *Exanclare est perpeti vel superare. Cic. Acad. l. IIII:* credoque Clitomacho ita scribenti ut Herculi quendam laborem exanclatum. = *Luc.* §. 108.

25. Nonius p. 163. *Pingue positum pro impedito et inepto. Cic. Acad. l. IIII:* quod ipsi -- contrarium. = *Luc.* §. 109.

26. Nonius p. 122. *Infinitatem. Cic. Acad. l. IIII:* at hoc Anaximandro -- infinitatem. = *Luc.* §. 118.

27. Nonius p. 65. *Natrices dicuntur angues natantes. Cic. Acad. lib. IIII:* sic enim voltis - - fecerit. = *Luc.* §. 120.

28. Nonius p. 189. *Uncinatum ab unco. Cic. Acad.*

lib. IIII: nec, ut ille, qui asperis et levibus et hamatis uncinatisque corpusculis concreta haec esse dicat. = *Luc.* §. 121.

29. Martianus Capella V §. 517 p. 444 ed. Kopp. *Vitandum similiter ne in eodem loco tres aut quattuor longas brevesque continuo ponamus, neve in notissimos versus et maxime heroicos structura fundatur iambicosque versus, quamvis eos Cicero non evitet . . . et heroici versus finem vel initium non declinet, cum dicit:* o miserum cui peccare licebat, *et in Academicis:* latent ista omnia, Varro, magnis obscurata et circumfusa tenebris. = *Luc.* 122.

30. Nonius p. 102: *E regione positum est ex adverso. Cic. Acad. lib. IIII:* nec ego non ita. vos etiam dicitis esse e regione nobis in contraria parte terrae, qui adversis vestigiis stent contra nostra vestigia. = *Luc.* §. 123.

31. Nonius p. 80. *Balbuttire est cum quadam linguae haesitatione et confusione trepidare. Cic. Acad. lib. IIII:* plane, ut supra dictum'st, Stoicus perpauca balbuttiens. = *Luc.* §. 137.

EX LIBRIS INCERTIS.

32. Lactantius inst. div. III, 14: *Cedo igitur quid didiceris aut in qua secta veritatem deprehenderis. in Academia scilicet, quam secutus es, quam probasti. at haec nihil docet nisi ut scias te nihil scire. tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philosophia disci possit ad vitam. haec tua verba sunt:* mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi.

33. Augustinus contra Academicos II, 11, 26: *Audite ergo, inquam, quid sit, vos: id probabile vel veri simile Academici vocant, quod nos ad agendum sine adsensione potest invitare. sine adsensione autem dico, ut id quod agimus non opinemur verum esse aut non id scire arbitremur, agamus tamen. ut verbi causa, utrum hesterna nocte tam liquida ac pura hodie tam laetus sol exorturus esset, si nos quispiam rogaret, credo, quod nos id scire negaremus, diceremus tamen ita videri.* talia, *inquit Academicus,* mihi videntur omnia, quae probabilia vel veri similia putavi nominanda: quae tu si alio nomine vis vocare, nihil

repugno; satis enim mihi est te iam bene accepisse quid dicam, id est, quibus rebus haec nomina inponam; non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem. *Satisne intellexistis, quo modo mihi ludicra illa, quibus vos agitabam, de manibus excussa sint? hic cum ambo se intellexisse respondissent vultuque ipso responsionem postularent meam, Quid putatis, inquam, Ciceronem, cuius haec verba sunt, inopem fuisse Latinae linguae, ut minus apta rebus, quas sentiebat, nomina inponeret?*

34. Augustinus c. Acad. III, 7, 15: *Sed primo illud videamus quale sit, unde amatores Academicorum gloriari nimium solent. nam est in libris Ciceronis, quos in huius causae patrocinium scripsit, locus quidam, ut mihi videtur, mira urbanitate conditus, ut nonnullis autem, etiam firmitate roboratus. difficile est prorsus ut quemquam non moveat quod ibi dictum est:* Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes videntur, secundas partis dari, cum primas sibi quemque vindicare necesse sit: ex quo posse probabiliter confici eum recte primum esse iudicio suo, qui omnium ceterorum iudicio sit secundus. fac enim, verbi causa, Stoicum adesse sapientem; nam contra eos potissimum Academicorum exarsit ingenium. ergo Zeno vel Chrysippus si interrogarentur, quis sit sapiens, respondebit eum esse, quem ipse descripserit; contra Epicurus vel quis alius adversariorum negabit suumque potius peritissimum voluptatum aucupem sapientem esse contendet. inde ad iurgium: clamat Zeno et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil aliud esse quam *ad* honestatem; ipsam suo splendore ad se animos ducere, nullo prorsus commodo extrinsecus posito et quasi lenocinante mercede; voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. contra ille convocata de hortulis in auxilium quasi Liber turba temulentorum, quaerentium tamen, quem incomptis unguibus bacchantes asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans instat acriter, ut nisi ea beatus nemo esse posse videatur. in quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentis

se ad suas partis, sed si in illos aut in istos concesserit, ab eis, quos deseret, insanus, inperitus temerariusque clamabitur. itaque cum et hac et illac aurem diligenter admoverit, interrogatus, quid ei videatur, dubitare se dicet. roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicurusne, qui delirare illum clamat, an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronuntiat: nemo dubitat Academicum praelatum iri. rursus te ad illum converte et quaere, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia vocatur, an Arcesilan, a quo audit: 'tu fortasse verum dicis, sed requiram diligentius.' nonne apertum est totam illam porticum insanam, Academicos autem prae illis modestos cautosque homines videri Epicuro? *Ita peraeque prope de omnibus sectis copiosissime Cicero iucundissimum legentibus quasi spectaculum praebet, velut ostendens nullum illorum esse, qui non, cum sibi primas partes dederit, quod necesse est, secundas ei dicat dare, quem non repugnare, sed dubitare conspexerit.*

35. Augustinus c. Acad. III, 20, 43. *Hoc mihi de Academicis interim probabiliter, ut potui, persuasi. quod si falsum est, nihil ad me, cui satis est iam non arbitrari non posse ab homine inveniri veritatem. quisquis autem putat hoc sensisse Academicos, ipsum Ciceronem audiat. ait enim* illis morem fuisse occultandi sententiam suam nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixissent, aperire consuesse.

36. Augustinus de Civit. Dei VI, 2. *Denique et ipse Tullius huic* (M. Terentio Varroni) *tale testimonium perhibet, ut in libris Academicis dicat eam, quae ibi versatur, disputationem se habuisse cum Marco Varrone,* homine, *inquit,* omnium facile acutissimo et sine ulla dubitatione doctissimo. *Non ait 'eloquentissimo' vel 'facundissimo,' quoniam re vera in hac facultate multum impar est, sed* omnium, *inquit,* facile acutissimo. *et in eis libris, id est Academicis, ubi cuncta dubitanda esse contendit, addidit* sine ulla dubitatione doctissimo. *profecto de hac re sic erat certus, ut auferret dubitationem, quam solet in omnibus adhibere, tamquam de hoc uno etiam pro Academicorum dubitatione disputaturus se Academicum fuisset oblitus.*

M. TULLII CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM AD M. BRUTUM LIBRI QUINQUE.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cicero, cum fundamentum esset philosophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgavit hunc locum quinque libris, ut quid a quoque et quid contra quemque philosophum diceretur intellegi posset. (Cic. de divinat. II. §. 2.) Hos libros scripsit eodem fere tempore, quo Academica (a.u.709.), Asturae, ubi villam habebat, brevissimo spatio et celeriter. (ad Att. XII, 45. XIII, 32.) In opere componendo secutus est, ut alibi, Aristotelis dialogorum morem, hic quidem etiam ita, ut ipse partes easque praecipuas sermonis haberet. Sed eam formam accommodavit ad suum consilium. Nam cum non una et communi quaestione argumentum comprehensurus esset, sed singularum disciplinarum decreta expositurus, in tres sermones tempore diversos opus distribuit, quorum primus (libri I. & II.), qui de Epicurea philosophia est, inter Ciceronem et L. Manlium Torquatum et C. Valerium Triarium a. u. 704 in Ciceronis villa Cumana habitus fingitur, secundus (libri III. et IV.), in quo Stoica sunt, inter Ciceronem et M. Catonem a. u. 702 in Luculli Tusculano, tertius autem (liber V.) multis annis ante (a. u. 675.) Athenis inter Ciceronem iuvenem eiusque Q. fratrem et L. fratrem patruelem et T. Pomponium Atticum et M. Pupium Pisonem Calpurnianum, cuius in eo primae partes sunt. Reiecit autem Cicero sermonem in id tempus, quod eorum personis uti malebat, qui mortui iam essent; ex iis opportunus visus erat Piso, qui cum una cum Cicerone Athenis fuisset et ipsum Antiochum, cuius doctrina in libro quinto exponitur, audisset, apte inducebatur sermo illo ipso tempore habitus.

Libri primi argumentum hoc est: Initio libri Cicero M. Brutum adloquens consilium suum ea, quae Graeci de philosophia scripsissent, Latinis litteris mandandi a vituperatoribus sic defendit, ut, quoniam universae philosophiae reprehensoribus in Hortensio responsum sit, contra eos autem, qui philosophiam non prorsus reiciant, sed minus studii et operae in ea ponendum putent, pugnare vix opus sit, eos maxime refellat, qui Graeca scripta legere malint, Latine conversa nolint (cap. 1—3). Se vero,

quem ad modum olim rei publicae res gerendo non defuerit, sic nunc neglectis obtrectatoribus elaboraturum, ut cives sint opera sua doctiores. Nec quicquam esse quod potius scribere debeat quam haec, in quibus gravissima quae philosophiam contineat quaestio de summo bono pertractetur (cap. 4). Ut autem a facillimis ordiatur, ab Epicuro initium facit, cuius disciplinam accurate quondam a L. Torquato, cum C. Triarius adesset, apud se in Cumano expositam esse narrat et contra eam a se disputatum. Nam cum Torquatus e Cicerone quaesisset quae esset causa cur minus Epicurum probaret, Cicero breviter omnem Epicuri philosophiam sic percurrit, ut demonstret quid in physicis, dialecticis, ethicis eius desideret et reprehendat (cap. 6. 7). Defensionem Epicuri Torquatus suscipit et ceteris in aliud tempus reiectis eius de summo bono sententiam explicat (cap. 8). Exponit igitur, Epicuri formam docendi sequens et saepe verbis eius utens, omne animal a primo ortu natura voluptatem adpetere, dolorem respuere, ut adpareat illam per se expetendam, hunc reiciendum esse (cap. 9). Sed ita probari voluptatem, improbari dolorem, ut delectus faciendus sit et saepe voluptates praetermittendae, ne maiores dolores consequantur, et dolores et pericula subeunda maiorum voluptatum causa (cap. 10). Voluptatem autem ab Epicuro intellegi non eam solam, quae sensus motu quodam titillet, sed maximam illam putari, quae percipiatur omni dolore remoto (cap. 11). In hac esse summum bonum facile intellegi posse, posita ante oculos imagine cum eius, qui omnibus voluptatibus fruatur, nulla re impediente, tum eius, qui in summo doloris cruciatu sit. Itaque summum esse bonum iucunde vivere (cap. 12). Virtutes autem non per se expeti, sed quod multa adferant ad iucunde et tranquille vivendum: id facile perspici in sapientia sive prudentia — ubi etiam cupiditatum divisio attingitur —, temperantia, fortitudine, iustitia (cap. 13—16). Voluptatem et dolorem animi e corpore oriri, nec tamen non maius esse multo utrumque in animo quam in corpore, quod hoc praesentis solum temporis particeps sit, animus praeterita meminerit, futura exspectet (cap. 17). Non posse iucunde vivi, nisi honeste, nec honeste, nisi iucunde. Sedato demum animo sublatisque cupiditatibus et terroribus beate vivi posse (cap. 18). Itaque sapientem semper esse beatum, fortunae potestati non multum subiectum. Dialecticis Epicurum non multum tribuisse, quod ea ad beate vivendum essent inutilia, physicis plurimum, quod utilissima essent (cap. 19). Postremo amicitiam, quamquam non nullis tolli videatur Epicuri doctrina, tamen vel maxime ab eo laudari et confirmari ab utilitate proficiscentem (cap. 20). Summam igitur gratiam Epicuro habendam esse, qui naturae voci parens viam beatae et quietae vitae monstraverit (cap. 21).

Non eram nescius, Brute, cum, quae summis ingeniis 1 1
exquisitaque doctrina philosophi Graeco sermone tracta-
vissent, ea Latinis litteris mandaremus, fore ut hic noster
labor in varias reprehensiones incurreret; nam quibusdam,
et iis quidem non admodum indoctis, totum hoc displicet
philosophari; quidam autem non tam id reprehendunt, si
remissius agatur, sed tantum studium tamque multam
operam ponendam in eo non arbitrantur; erunt etiam, et
hi quidem eruditi Graecis litteris, contemnentes Latinas,
qui se dicant in Graecis legendis operam malle consu-
mere; postremo aliquos futuros suspicor, qui me ad alias
litteras vocent, genus hoc scribendi, etsi sit elegans, per-
sonae tamen et dignitatis esse negent. contra quos 2
omnis dicendum breviter existimo: quamquam philoso-
phiae quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro,
quo a nobis philosophia defensa et conlaudata est, cum
esset accusata et vituperata ab Hortensio. qui liber cum
et tibi probatus videretur et iis, quos ego posse iudicare
arbitrarer, plura suscepi, veritus ne movere hominum
studia viderer, retinere non posse. Qui autem, si
maxime hoc placeat, moderatius tamen id volunt fieri,
difficilem quandam temperantiam postulant in eo, quod
semel admissum coërceri reprimique non potest, ut prope
modum iustioribus utamur illis, qui omnino avocent a
philosophia, quam his, qui rebus infinitis modum consti-
tuant in reque eo meliore, quo maior sit, mediocritatem
desiderent: sive enim ad sapientiam perveniri potest, non 3
paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam est; sive hoc
difficile est, tamen nec modus est ullus investigandi veri,
nisi inveneris, et quaerendi defetigatio turpis est, cum
id, quod quaeritur, sit pulcherrimum. etenim si delecta-
mur, cum scribimus, quis est tam invidus, qui ab eo nos
abducat? sin laboramus, quis est, qui alienae modum
statuat industriae? nam ut Terentianus Chremes non
inhumanus, qui novum vicinum non volt

fodere aut arare aut aliquid ferre denique

— non enim illum ab industria, sed ab inliberali labore
deterret —, sic isti curiosi, quos offendit noster minime
nobis iniucundus labor. Iis igitur est difficilius sa- 2 4
tis facere, qui se Latina scripta dicunt contemnere: in

quibus hoc primum est, in quo admirer, cur in gravissimis rebus non delectet eos sermo patrius, cum idem fabellas Latinas ad verbum e Graecis expressas non inviti legant. quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Antiopam Pacuvii spernat aut reiciat, quod se isdem Euripidis fabulis delectari dicat, Latinas litteras oderit? 'Synephebos ego' inquit 'potius Caecilii aut Andriam Terentii quam utram-
5 que Menandri legam?' a quibus tantum dissentio, ut, cum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Atilii mihi legendam putem, de quo Licinius 'ferreum scriptorem,' verum, opinor, scriptorem tamen, ut legendus sit. rudem enim esse omnino in nostris poëtis aut inertissimae segnitiae est aut fastidii delicatissimi. mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. an

utinam ne in nemore

nihilo minus legimus quam hoc idem Graecum, quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata
6 sunt, haec explicari non placebit Latine? quod si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus, quid habent cur Graeca anteponant iis, quae et splendide dicta neque sint conversa de Graecis? nam si dicent ab illis has res esse tractatas, ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant, quam legendi sunt. quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium, multos alios in primisque familiarem nostrum Posidonium. quid? Theophrastus mediocriterne delectat, cum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? quid? Epicurei num desistunt de isdem, de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis, ad arbitrium suum scribere? quod si Graeci leguntur a Graecis isdem de rebus alia ratione compositis,
3 7 quid est cur nostri a nostris non legantur? quamquam, si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem, ut verterunt nostri poëtae fabulas, male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem; sed id neque feci adhuc nec mihi tamen ne

faciam interdictum puto: locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, cum inciderit ut id apte fieri possit, ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. nec vero, ut noster Lucilius, recusabo quo minus omnes mea legant. utinam esset ille Persius! Scipio vero et Rutilius multo etiam magis: quorum ille iudicium reformidans Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis scribere. facete is quidem, sicut alia; sed neque tam docti tum erant, ad quorum iudicium elaboraret, et sunt illius scripta leviora, ut urbanitas summa adpareat, doctrina mediocris. ego autem 8
quem timeam lectorem, cum ad te, ne Graecis quidem cedentem in philosophia, audeam scribere? quamquam a te ipso id quidem facio provocatus gratissimo mihi libro, quem ad me de virtute misisti. sed ex eo credo quibusdam usu venire ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de malis Graecis Latine scripta deterius; quibus ego adsentior, dum modo de isdem rebus ne Graecos quidem legendos putent: res vero bonas, verbis electis graviter ornateque dictas, quis non legat? nisi qui se plane Graecum dici velit, ut a Scaevola est praetore salutatus Athenis Albucius; quem qui- 9
dem locum cum multa venustate et omni sale idem Lucilius, apud quem praeclare Scaevola:

Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum,
municipem Ponti, Tritani, centurionum,
praeclarorum hominum ac primorum, signiferumque,
maluisti dici. Graece ergo praetor Athenis,
id quod maluisti, te, cum ad me accedi', saluto:
χαῖρε, inquam, Tite; lictores, turma omni' cohorsque:
χαῖρε, Tite! hinc hostis mi Albucius, hinc inimicus.

sed iure Mucius. ego autem rimari non queo, unde hoc 10
sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. non est omnino hic docendi locus, sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut volgo putarent, sed locupletiorem etiam esse quam Graecam. quando enim nobis, vel dicam aut oratoribus bonis aut poëtis, postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit? ego 4
vero, quoniam forensibus operis, laboribus, periculis non

deseruisse mihi videor praesidium, in quo a populo Ro-
mano locatus sum, debeo profecto, quantumcumque pos-
sum, in eo quoque elaborare, ut sint opera, studio, labore
meo doctiores cives mei, nec cum istis tanto opere pu-
gnare, qui Graeca legere malint, modo legant illa ipsa,
ne simulent, et iis servire, qui vel utrisque litteris uti
velint vel, si suas habent, illas non magno opere deside-
11 rent. Qui autem alia malunt scribi a nobis, aequi
esse debent, quod et scripta multa sunt, sic ut plura
nemini e nostris, et scribentur fortasse plura, si vita
suppetet; et tamen qui diligenter haec, quae de philoso-
phia litteris mandamus, legere adsueverit, iudicabit nulla
ad legendum his esse potiora. quid est enim in vita
tanto opere quaerendum, quam cum omnia in philoso-
phia, tum id, quod his libris quaeritur, qui sit finis, quid
extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi
recteque faciendi consilia referenda, quid sequatur natura
ut summum ex rebus expetendis, quid fugiat ut extre-
mum malorum? qua de re cum sit inter doctissimos
summa dissensio, quis alienum putet eius esse dignitatis,
quam mihi quisque tribuit, quid in omni munere vitae
12 optimum et verissimum sit, exquirere? an, partus ancillae
sitne in fructu habendus, disseretur inter principes civi-
tatis, P. Scaevolam Maniumque Manilium, ab hisque M.
Brutus dissentiet, quod et acutum genus est et ad usus
civium non inutile, nosque ea scripta reliquaque eiusdem
generis et legimus libenter et legemus: haec, quae vitam
omnem continent, neglegentur? nam, ut sint illa vendi-
biliora, haec uberiora certe sunt; quamquam id quidem
licebit iis existimare, qui legerint.

Nos autem hanc omnem quaestionem de finibus bo-
norum et malorum fere a nobis explicatam esse his lit-
teris arbitramur, in quibus, quantum potuimus, non
modo quid nobis probaretur, sed etiam quid a singulis
5 13 philosophiae disciplinis diceretur, persecuti sumus. ut
autem a facillimis ordiamur, prima veniat in medium
Epicuri ratio, quae plerisque notissima est, quam a nobis
sic intelleges expositam, ut ab ipsis, qui eam disciplinam
probant, non soleat accuratius explicari; verum enim in-
venire volumus, non tamquam adversarium aliquem con-

vincere. accurate autem quondam a L. Torquato, homine
omni doctrina erudito, defensa est Epicuri sententia de
voluptate, a meque ei responsum, cum C. Triarius, in
primis gravis et doctus adulescens, ei disputationi inter-
esset. nam cum ad me in Cumanum salutandi causa 14
uterque venisset, pauca primo inter nos de litteris, qua-
rum summum erat in utroque studium; deinde Torquatus
'quoniam nacti te' inquit 'sumus aliquando otiosum, certe
audiam, quid sit quod Epicurum nostrum non tu quidem
oderis, ut fere faciunt qui ab eo dissentiunt, sed certe
non probes, eum, quem ego arbitror unum vidisse verum
maximisque erroribus animos hominum liberavisse et
omnia tradidisse, quae pertinerent ad bene beateque vi-
vendum: sed existimo te, sicut nostrum Triarium, minus
ab eo delectari, quod ista Platonis, Aristoteli, Theophrasti
orationis ornamenta neglexerit; nam illud quidem adduci
vix possum, ut ea, quae senserit ille, tibi non vera vi-
deantur.' 'vide quantum' inquam 'fallare, Torquate. ora- 15
tio me istius philosophi non offendit; nam et conplectitur
verbis quod volt et dicit plane quod intellegam: et tamen
ego a philosopho, si adferat eloquentiam, non asperner,
si non habeat, non admodum flagitem: re mihi non aeque
satis facit, et quidem locis pluribus. sed quot homines,
tot sententiae; falli igitur possumus.' 'quam ob rem
tandem' inquit 'non satis facit? te enim iudicem aequum
puto, modo quae dicat ille bene noris.' 'nisi mihi Phae- 16
drum' inquam 'mentitum aut Zenonem putas, quorum
utrumque audivi, cum mihi nihil sane praeter sedulitatem
probarent, omnes mihi Epicuri sententiae satis notae sunt,
atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter
audivi, cum miraretur ille quidem utrumque, Phaedrum
autem etiam amaret, cotidieque inter nos ea, quae audie-
bamus, conferebamus, neque erat umquam controversia,
quid ego intellegerem, sed quid probarem.' 'quid igitur 6
est?' inquit 'audire enim cupio, quid non probes.' 17
'Principio' inquam 'in physicis, quibus maxime gloriatur,
primum totus est alienus: Democritea dicit, perpauca
mutans, sed ita, ut ea, quae corrigere volt, mihi quidem
depravare videatur. ille atomos, quas appellat, id est
corpora individua propter soliditatem, censet in infinito

inani, in quo nihil nec summum nec infimum nec me-
dium nec ultimum nec extremum sit, ita ferri, ut concur-
sionibus inter se cohaerescant, ex quo efficiantur ea,
quae sint quaeque cernantur, omnia, eumque motum ato-
morum nullo a principio, sed ex aeterno tempore intellegi
18 convenire; Epicurus autem, in quibus sequitur Democri-
tum, non fere labitur: quamquam utriusque cum multa
non probo, tum illud in primis, quod, cum in rerum na-
tura duo quaerenda sint, unum, quae materia sit, ex qua
quaeque res efficiatur, alterum, quae vis sit, quae quid-
que efficiat, de materia disseruerunt, vim et causam effi-
ciendi reliquerunt. sed hoc commune vitium: illae Epi-
curi propriae ruinae; censet enim eadem illa individua
et solida corpora ferri deorsum suo pondere ad liniam,
19 hunc naturalem esse omnium corporum motum. deinde
ibidem homo acutus, cum illud occurreret, si omnia deor-
sum e regione ferrentur et, ut dixi, ad liniam, numquam
fore ut atomus altera alteram posset attingere, † itaque
attulit rem commenticiam: declinare dixit atomum per-
paulum, quo nihil posset fieri minus; ita effici conplexio-
nes et copulationes et adhaesiones atomorum inter se, ex
quo efficeretur mundus omnesque partes mundi quaeque
in eo essent. quae cum res tota ficta sit pueriliter, tum
ne efficit quidem quod volt; nam et ipsa declinatio ad
libidinem fingitur — ait enim declinare atomum sine
causa, quo nihil turpius physico quam fieri quicquam
sine causa dicere —, et illum motum naturalem omnium
ponderum, ut ipse constituit, e regione inferiorem locum
petentium, sine causa eripuit atomis, nec tamen id, cuius
20 causa haec finxerat, adsecutus est. nam si omnes atomi
declinabunt, nullae umquam cohaerescent, sive aliae de-
clinabunt, aliae suo nutu recte ferentur, primum erit hoc
quasi provincias atomis dare, quae recte, quae oblique
ferantur; deinde eadem illa atomorum — in quo etiam
Democritus haeret — turbulenta concursio hunc mundi
ornatum efficere non poterit. ne illud quidem physici,
credere aliquid esse minimum; quod profecto numquam
putavisset, si a Polyaeno, familiari suo, geometrica di-
scere maluisset quam illum etiam ipsum dedocere. sol
Democrito magnus videtur, quippe homini erudito in

geometriaque perfecto: huic pedalis fortasse; tantum
enim esse censet, quantus videtur, vel paulo aut maio-
rem aut minorem. ita, quae mutat, ea corrumpit, quae 21
sequitur, sunt tota Democriti: atomi, inane, imagines,
quae εἴδωλα nominant, quorum incursione non solum
videamus, sed etiam cogitemus; infinitio ipsa, quam
ἀπειρίαν vocant, tota ab illo est, tum innumerabiles
mundi, qui et oriantur et intereant cotidie; quae etsi
mihi nullo modo probantur, tamen Democritum, lauda-
tum a ceteris, ab hoc, qui eum unum secutus esset, nol-
lem vituperatum. Iam in altera philosophiae parte, 7
quae est quaerendi ac disserendi, quae λογική dicitur, 22
iste vester plane, ut mihi quidem videtur, inermis ac nu-
dus est: tollit definitiones; nihil de dividendo ac par-
tiendo docet; non, quo modo efficiatur concludaturque
ratio, tradit; non, qua via captiosa solvantur, ambigua
distinguantur, ostendit: iudicia rerum in sensibus ponit,
quibus si semel aliquid falsi pro vero probatum sit, sub-
latum esse omne iudicium veri et falsi putat.
Confirmat autem illud vel maxime, quod ipsa natura, ut 23
ait ille, sciscat et probet, id est voluptatem et dolorem:
ad haec et quae sequamur et quae fugiamus refert om-
nia; quod quamquam Aristippi est a Cyrenaicisque me-
lius liberiusque defenditur, tamen eius modi esse iudico,
ut nihil homine videatur indignius: ad maiora enim
quaedam nos natura genuit et conformavit, ut mihi qui-
dem videtur. ac fieri potest ut errem, sed ita prorsus
existimo, neque eum Torquatum, qui hoc primus cogno-
men invenit, aut torquem illum hosti detraxisse, ut ali-
quam ex eo perciperet corpore voluptatem, aut cum
Latinis tertio consulatu conflixisse apud Veserim propter
voluptatem; quod vero securi percussit filium, privavisse
se etiam videtur multis voluptatibus, cum ipsi naturae
patrioque amori praetulerit ius maiestatis atque imperii.
quid? Torquatus is, qui consul cum Cn. Octavio fuit, 24
cum illam severitatem in eo filio adhibuit, quem in ado-
ptionem D. Silano emancipaverat, ut eum, Macedonum
legatis accusantibus, quod pecunias praetorem in pro-
vincia cepisse arguerent, causam apud se dicere iuberet
reque ex utraque parte audita pronuntiaret, eum non

talem videri fuisse in imperio, quales eius maiores fuis-
sent, et in conspectum suum venire vetuit, num quid
tibi videtur de voluptatibus suis cogitavisse? sed ut omit-
tam pericula, labores, dolorem etiam, quem optimus quis-
que pro patria et pro suis suscipit, ut non modo nullam
captet, sed etiam praetereat omnis voluptates, dolores
denique quosvis suscipere malit quam deserere ullam
officii partem, ad ea, quae hoc non minus declarant, sed
25 videntur leviora, veniamus. quid tibi, Torquate, quid
huic Triario litterae, quid historiae cognitioque rerum,
quid poëtarum evolutio, quid tanta tot versuum memoria
voluptatis adfert? nec mihi illud dixeris: 'haec enim ipsa
mihi sunt voluptati et erant illa Torquatis.' numquam
hoc ita defendit Epicurus neque Metrodorus aut quis-
quam eorum, qui aut saperet aliquid aut ista didicisset.
et quod quaeritur saepe, cur tam multi sint Epicurei,
sunt aliae quoque causae, sed multitudinem haec maxime
adlicit, quod ita putant dici ab illo, recte et honesta quae
sint, ea facere ipsa per se laetitiam, id est voluptatem.
homines optimi non intellegunt totam rationem everti, si
ita res se habeat; nam si concederetur, etiam si ad cor-
pus nihil referatur, ista sua sponte et per se esse iucunda,
per se esset et virtus et cognitio rerum, quod minime ille
26 volt, expetenda. haec igitur Epicuri non probo, inquam.
de cetero vellem equidem aut ipse doctrinis fuisset in-
structior — est enim, quod tibi ita videri necesse est,
non satis politus iis artibus, quas qui tenent eruditi ap-
pellantur —, aut ne deterruisset alios a studiis: quam-
quam te quidem video minime esse deterritum.'

8 Quae cum dixissem, magis ut illum provocarem quam
ut ipse loquerer, tum Triarius leniter adridens 'tu qui-
dem' inquit 'totum Epicurum paene e philosophorum
choro sustulisti: quid ei reliquisti nisi te, quoquo modo
loqueretur, intellegere, quid diceret? aliena dixit in phy-
sicis, nec ea ipsa, quae tibi probarentur; si qua in iis cor-
rigere voluit, deteriora fecit; disserendi artem nullam
habuit; voluptatem cum summum bonum diceret, primum
in eo ipso parum vidit, deinde hoc quoque alienum, nam
ante Aristippus et ille melius; addidisti ad extremum
27 etiam indoctum fuisse.' 'fieri,' inquam 'Triari, nullo

pacto potest ut non dicas, quid non probes eius, a quo
dissentias. quid enim me prohiberet Epicureum esse, si
probarem, quae ille diceret? cum praesertim illa per-
discere ludus esset. quam ob rem dissentientium inter
se reprehensiones non sunt vituperandae: maledicta, con-
tumeliae, tum iracundae contentiones concertationesque [in
disputando] pertinaces indignae philosophia mihi videri
solent.' tum Torquatus 'prorsus' inquit 'adsentior; neque 28
enim disputari sine reprehensione, nec cum iracundia aut
pertinacia recte disputari potest: sed ad haec, nisi mo-
lestum est, habeo quae velim.' 'an me,' inquam 'nisi te
audire vellem, censes haec dicturum fuisse?' 'utrum igi-
tur' inquit 'percurri omnem Epicuri disciplinam placet,
an de una voluptate quaeri, de qua omne certamen est?'
'tuo vero id quidem' inquam 'arbitratu.' 'sic faciam igi-
tur:' inquit 'unam rem explicabo eamque maximam; de
physicis alias, et quidem tibi et declinationem istam ato-
morum et magnitudinem solis probabo et Democriti errata
ab Epicuro reprehensa et correcta permulta: nunc dicam
de voluptate, nihil scilicet novi, ea tamen, quae te ipsum
probaturum esse confidam.' 'certe' inquam 'pertinax
non ero tibique, si mihi probabis ea, quae dices, libenter
adsentiar.' 'probabo,' inquit 'modo ista sis aequitate, 29
quam ostendis; sed uti oratione perpetua malo quam in-
terrogare aut interrogari.' 'ut placet,' inquam.

Tum dicere exorsus est. 'primum igitur' inquit 'sic 9
agam, ut ipsi auctori huius disciplinae placet: constituam,
quid et quale sit id, de quo quaerimus, non quo ignorare
vos arbitrer, sed ut ratione et via procedat oratio. quae-
rimus igitur, quid sit extremum et ultimum bonorum,
quod omnium philosophorum sententia tale debet esse,
ut ad id omnia referri oporteat, ipsum autem nusquam.
hoc Epicurus in voluptate ponit, quod summum bonum
esse volt, summumque malum dolorem; idque instituit
docere sic: omne animal, simul atque natum sit, volupta- 30
tem adpetere eaque gaudere ut summo bono, dolorem
aspernari ut summum malum et, quantum possit, a se
repellere, idque facere nondum depravatum, ipsa natura
incorrupte atque integre iudicante. itaque negat opus
esse ratione neque disputatione, quam ob rem voluptas

expetenda, fugiendus dolor sit; sentiri haec [putat], ut
calere ignem, nivem esse albam, mel dulce, quorum nihil
oportere exquisitis rationibus confirmare, tantum esse
satis admonere; interesse enim inter argumentum conclu-
sionemque rationis et inter mediocrem animadversionem
atque admonitionem: altera occulta quaedam et quasi
involuta aperiri, altera prompta et aperta indicari. etenim
quoniam detractis de homine sensibus reliqui nihil est,
necesse est, quid aut ad naturam aut contra sit, a natura
ipsa iudicari. ea quid percipit aut quid iudicat, quo aut
petat aut fugiat aliquid, praeter voluptatem et dolorem?
31 sunt autem quidam e nostris, qui haec subtilius velint
tradere et negent satis esse, quid bonum sit aut quid
malum, sensu iudicari, sed animo etiam ac ratione intel-
legi posse, et voluptatem ipsam per se esse expetendam
et dolorem ipsum per se esse fugiendum; itaque aiunt
hanc quasi naturalem atque insitam in animis nostris
inesse notionem, ut alterum esse adpetendum, alterum
aspernandum sentiamus. alii autem, quibus ego adsen-
tior, cum a philosophis conpluribus permulta dicantur,
cur nec voluptas in bonis sit numeranda nec in malis
dolor, non existimant oportere nimium nos causae con-
fidere, sed et argumentandum et accurate disserendum
et rationibus conquisitis de voluptate et dolore disputan-
10 32 dum putant. sed ut perspiciatis, unde omnis iste natus
error sit voluptatem accusantium doloremque laudantium,
totam rem aperiam eaque ipsa, quae ab illo inventore
veritatis et quasi architecto beatae vitae dicta sunt, ex-
plicabo. nemo enim ipsam voluptatem, quia voluptas
sit, aspernatur aut odit aut fugit, sed quia consequuntur
magni dolores eos, qui ratione voluptatem sequi nesciunt;
neque porro quisquam est qui dolorem ipsum, quia dolor
sit, amet, consectetur, adipisci velit, sed quia non num-
quam eius modi tempora incidunt, ut labore et dolore
magnam aliquam quaerat voluptatem. ut enim ad mi-
nima veniam, quis nostrum exercitationem ullam corporis
suscipit laboriosam, nisi ut aliquid ex ea commodi con-
sequatur? quis autem vel eum iure reprehenderit, qui in
ea voluptate velit esse, quam nihil molestiae consequatur,
vel illum, qui dolorem eum fugiat, quo voluptas nulla

pariatur? at vero eos et accusamus et iusto odio dignis- 33
simos ducimus, qui blanditiis praesentium voluptatum
deleniti atque corrupti, quos dolores et quas molestias
excepturi sint, obcaecati cupiditate non provident, simili-
que sunt in culpa, qui officia deserunt mollitia animi, id
est laborum et dolorum fuga. et harum quidem rerum
facilis est et expedita distinctio; nam libero tempore,
cum soluta nobis est eligendi optio, cumque nihil inpedit,
quo minus id, quod maxime placeat, facere possimus,
omnis voluptas adsumenda est, omnis dolor depellendus.
temporibus autem quibusdam et aut officiis debitis aut
rerum necessitatibus saepe eveniet, ut et voluptates re-
pudiandae sint et molestiae non recusandae: itaque earum
rerum hic tenetur a sapiente delectus, ut aut reiciendis
voluptatibus maiores alias consequatur aut perferendis
doloribus asperiores repellat. hanc ego cum teneam sen- 34
tentiam, quid est cur verear ne ad eam non possim ac-
commodare Torquatos nostros? quos tu paulo ante cum
memoriter, tum etiam erga nos amice et benevole col-
legisti; nec me tamen laudandis maioribus meis corrupisti
nec segniorem ad respondendum reddidisti: quorum facta
quem ad modum, quaeso, interpretaris? sicine eos censes
aut in armatum hostem impetum fecisse aut in liberos
atque in sanguinem suum tam crudelis fuisse, nihil ut de
utilitatibus, nihil ut de commodis suis cogitarent? at id
ne ferae quidem faciunt, ut ita ruant itaque turbent, ut,
earum motus et impetus quo pertineant, non intellega-
mus: tu tam egregios viros censes tantas res gessisse
sine causa? quae fuerit causa, mox videro; interea hoc 35
tenebo, si ob aliquam causam ista, quae sine dubio prae-
clara sunt, fecerint, virtutem iis per se ipsam causam
non fuisse. torquem detraxit hosti: et quidem se texit,
ne interiret. at magnum periculum adiit: in oculis qui-
dem exercitus. quid ex eo est consecutus? laudem et
caritatem, quae sunt vitae sine metu degendae praesidia
firmissima. filium morte multavit: si sine causa, nollem
me ab eo ortum, tam inportuno tamque crudeli; sin, ut
dolore suo sanciret militaris imperii disciplinam exerci-
tumque in gravissimo bello animadversionis metu contine-
ret, saluti prospexit civium, qua intellegebat contineri

36 suam. atque haec ratio late patet. in quo enim maxime
consuevit iactare vestra se oratio, tua praesertim, qui
studiose antiqua persequeris, claris et fortibus viris com-
memorandis eorumque factis non emolumento aliquo, sed
ipsius honestatis decore laudandis, id totum evertitur eo
delectu rerum, quem modo dixi, constituto, ut aut vo-
luptates omittantur maiorum voluptatum adipiscendarum
causa aut dolores suscipiantur maiorum dolorum effu-
11 giendorum gratia. sed de clarorum hominum factis
37 inlustribus et gloriosis satis hoc loco dictum est; erit
enim iam de omnium virtutum cursu ad voluptatem pro-
prius disserendi locus.

Nunc autem explicabo, voluptas ipsa quae qualisque
sit, ut tollatur error omnis inperitorum, intellegaturque
ea, quae voluptaria, delicata, mollis habeatur disciplina,
quam gravis, quam continens, quam severa sit. non
enim hanc solam sequimur, quae suavitate aliqua natu-
ram ipsam movet et cum iucunditate quadam percipitur
sensibus, sed maximam voluptatem illam habemus, quae
percipitur omni dolore detracto. nam quoniam, cum
privamur dolore, liberatione et vacuitate omnis molestiae
gaudemus, omne autem id, quo gaudemus, voluptas est,
ut omne, quo offendimur, dolor, doloris omnis privatio
recte nominata est voluptas. ut enim, cum cibo et po-
tione fames sitisque depulsa est, ipsa detractio molestiae
consecutionem adfert voluptatis, sic in omni re doloris
38 amotio successionem efficit voluptatis. itaque non placuit
Epicuro medium esse quiddam inter dolorem et volupta-
tem: illud enim ipsum, quod quibusdam medium videre-
tur, omni dolore carere, non modo voluptatem esse, verum
etiam summam voluptatem. quisquis enim sentit, quem
ad modum sit adfectus, eum necesse est aut in voluptate
esse aut in dolore; omnis autem privatione doloris putat
Epicurus terminari summam voluptatem, ut postea vari-
ari voluptas distinguique possit, augeri amplificarique
39 non possit. at etiam Athenis, ut a patre audiebam,
facete et urbane Stoicos inridente, statua est in Ceramico
Chrysippi sedentis porrecta manu, quae manus significet
illum in hac esse rogatiuncula delectatum: 'num quidnam
manus tua sic adfecta, quem ad modum adfecta nunc

est, desiderat? nihil sane. at, si voluptas esset bonum,
desideraret? ita credo. non est igitur voluptas bonum.'
hoc ne statuam quidem dicturam pater aiebat, si loqui
posset; conclusum est enim contra Cyrenaicos satis acute,
nihil ad Epicurum. nam si ea sola voluptas esset, quae
quasi titillaret sensus, ut ita dicam, et ad eos cum sua-
vitate adflueret et inlaberetur, nec manus esse contenta
posset nec ulla pars vacuitate doloris sine iucundo motu
voluptatis: sin autem summa voluptas est, ut Epicuro
placet, nihil dolere, primum tibi recte, Chrysippe, con-
cessum est, nihil desiderare manum, cum ita esset ad-
fecta, secundum non recte, si voluptas esset bonum,
fuisse desideraturam; idcirco enim non desideraret, quia,
quod dolore caret, id in voluptate est. Extremum 12
autem esse bonorum voluptatem ex hoc facillime perspici 40
potest: constituamus aliquem magnis, multis, perpetuis
fruentem et animo et corpore voluptatibus, nullo dolore
nec inpediente nec inpendente, quem tandem hoc statu
praestabiliorem aut magis expetendum possimus dicere?
inesse enim necesse est in eo, qui ita sit adfectus, et fir-
mitatem animi nec mortem nec dolorem timentis, quod
mors sensu careat, dolor in longinquitate levis, in gravi-
tate brevis soleat esse, ut eius magnitudinem celeritas,
diuturnitatem adlevatio consoletur. ad ea cum accedit, 41
ut neque divinum numen horreat nec praeteritas volu-
ptates effluere patiatur earumque adsidua recordatione
laetetur, quid est quod huc possit, quod melius sit, acce-
dere? statue contra aliquem confectum tantis animi cor-
porisque doloribus, quanti in hominem maximi cadere
possunt, nulla spe proposita fore levius aliquando, nulla
praeterea neque praesenti nec exspectata voluptate, quid
eo miserius dici aut fingi potest? quod si vita doloribus
referta maxime fugienda est, summum profecto malum
est vivere cum dolore; cui sententiae consentaneum est,
ultimum esse bonorum cum voluptate vivere. nec enim
habet nostra mens quicquam, ubi consistat tamquam in
extremo, omnesque et metus et aegritudines ad dolorem
referuntur, nec praeterea est res ulla, quae sua natura
aut sollicitare possit aut angere. praeterea et adpetendi 42
et refugiendi et omnino rerum gerendarum initia profi-

ciscuntur aut a voluptate aut a dolore: quod cum ita sit,
perspicuum est omnis rectas res atque laudabilis eo re-
ferri, ut cum voluptate vivatur. quoniam autem id est
vel summum vel ultimum vel extremum bonorum —
quod Graeci *τέλος* nominant —, quod ipsum nullam ad
aliam rem, ad id autem res referuntur omnes, fatendum
13 est summum esse bonum iucunde vivere. id qui in una
virtute ponunt et splendore nominis capti, quid natura
postulet, non intellegunt, errore maximo, si Epicurum
audire voluerint, liberabuntur; istae enim vestrae eximiae
pulchraeque virtutes nisi voluptatem efficerent, quis eas
aut laudabilis aut expetendas arbitraretur? ut enim me-
dicorum scientiam non ipsius artis, sed bonae valetudinis
causa probamus, et gubernatoris ars, quia bene navigandi
rationem habet, utilitate, non arte laudatur, sic sapientia,
quae ars vivendi putanda est, non expeteretur, si nihil
efficeret; nunc expetitur, quod est tamquam artifex con-
43 quirendae et comparandae voluptatis. quam autem ego
dicam voluptatem, iam videtis, ne invidia verbi labefa-
ctetur oratio mea. nam cum ignoratione rerum bonarum
et malarum maxime hominum vita vexetur, ob eumque
errorem et voluptatibus maximis saepe priventur et du-
rissimis animi doloribus torqueantur, sapientia est adhi-
benda, quae et terroribus cupiditatibusque detractis et
omnium falsarum opinionum temeritate derepta certissi-
mam se nobis ducem praebeat ad voluptatem. sapientia
enim est una, quae maestitiam pellat ex animis, quae
nos exhorrescere metu non sinat; qua praeceptrice in
tranquillitate vivi potest omnium cupiditatum ardore re-
stincto. cupiditates enim sunt insatiabiles, quae non
modo singulos homines, sed universas familias evertunt,
44 totam etiam labefactant saepe rem publicam. ex cupi-
ditatibus odia, discidia, discordiae, seditiones, bella na-
scuntur, nec eae se foris solum iactant, nec tantum in
alios caeco impetu incurrunt, sed intus etiam in animis
inclusae inter se dissident atque discordant, ex quo vitam
amarissimam necesse est effici, ut sapiens solum, ampu-
tata circumcisaque inanitate omni et errore, naturae fini-
bus contentus, sine aegritudine possit et sine metu vivere.
45 quae est enim aut utilior aut ad bene vivendum aptior

partitio quam illa, qua est usus Epicurus? qui unum genus posuit earum cupiditatum, quae essent et naturales et necessariae, alterum, quae naturales essent nec tamen necessariae, tertium, quae nec naturales nec necessariae: quarum ea ratio est, ut necessariae nec opera multa nec impensa expleantur; ne naturales quidem multa desiderant, propterea quod ipsa natura divitias, quibus contenta sit, et parabilis et terminatas habet; inanium autem cupiditatum nec modus ullus nec finis inveniri potest.

Quod si vitam omnem perturbari videmus errore et 14 46
inscientia, sapientiamque esse solam, quae nos a libidinum impetu et a formidinum terrore vindicet et ipsius fortunae modice ferre doceat iniurias et omnis monstret vias, quae ad quietem et tranquillitatem ferant, quid est cur dubitemus dicere, et sapientiam propter voluptates expetendam et insipientiam propter molestias
esse fugiendam? Eademque ratione ne temperan- 47
tiam quidem propter se expetendam esse dicemus, sed quia pacem animis adferat et eos quasi concordia quadam placet ac leniat; temperantia est enim, quae in rebus aut expetendis aut fugiendis ut rationem sequamur monet; nec enim satis est iudicare, quid faciendum non faciendumve sit, sed stare etiam oportet in eo, quod est iudicatum. plerique autem, quod tenere atque servare id, quod ipsi statuerunt, non possunt, victi et debilitati obiecta specie voluptatis tradunt se libidinibus constringendos nec, quid eventurum sit, provident, ob eamque causam propter voluptatem et parvam et non necessariam et quae vel aliter pararetur et qua etiam carere possent sine dolore tum in morbos gravis, tum in damna, tum in dedecora incurrunt, saepe etiam legum iudiciorumque
poenis obligantur. qui autem ita frui volunt voluptati- 48
bus, ut nulli propter eas consequantur dolores, et qui suum iudicium retinent, ne voluptate victi faciant id, quod sentiant non esse faciendum, ii voluptatem maximam adipiscuntur praetermittenda voluptate; idem etiam dolorem saepe perpetiuntur, ne, si id non faciant, incidant in maiorem: ex quo intellegitur nec intemperantiam propter se esse fugiendam temperantiamque expetendam,

non quia voluptates fugiat, sed quia maiores consequa-
15 49 tur. Eadem fortitudinis ratio reperietur; nam neque
laborum perfunctio neque perpessio dolorum per se ipsa
adlicit, nec patientia nec adsiduitas nec vigiliae nec ipsa,
quae laudatur, industria, ne fortitudo quidem, sed ista
sequimur, ut sine cura metuque vivamus animumque et
corpus, quantum efficere possimus, molestia liberemus.
ut enim mortis metu omnis quietae vitae status pertur-
batur et ut succumbere doloribus eosque humili animo
inbecilloque ferre miserum est, ob eamque debilitatem
animi multi parentes, multi amicos, non nulli patriam,
plerique autem se ipsos penitus perdiderunt, sic robustus
animus et excelsus omni est liber cura et angore, cum
et mortem contemnit, qua qui adfecti sunt, in eadem
causa sunt qua ante quam nati, et ad dolores ita paratus
est, ut meminerit maximos morte finiri, parvos multa
habere intervalla requietis, mediocrium nos esse dominos,
ut, si tolerabiles sint, feramus, si minus, animo aequo e
vita, cum ea non placeat, tamquam e theatro exeamus:
quibus rebus intellegitur nec timiditatem ignaviamque
vituperari nec fortitudinem patientiamque laudari suo
nomine, sed illas reici, quia dolorem pariant, has optari,
16 50 quia voluptatem. Iustitia restat, ut de omni virtute
sit dictum; sed similia fere dici possunt. ut enim sa-
pientiam, temperantiam, fortitudinem copulatas esse do-
cui cum voluptate, ut ab ea nullo modo nec divelli nec
distrahi possint, sic de iustitia iudicandum est, quae non
modo numquam nocet cuiquam, sed contra semper ali-
quid *adfert,* cum sua vi atque natura, quod tranquillet
animos, tum spe, nihil earum rerum defuturum, quas
natura non depravata desideret. *et* quem ad modum
temeritas et libido et ignavia semper animum excruciant
et semper sollicitant turbulentaeque sunt, sic *inprobitas
si* cuius in mente consedit, hoc ipso, quod adest, turbu-
lenta est; si vero molita quidpiam est, quamvis occulte
fecerit, numquam tamen id confidet fore semper occul-
tum. plerumque inproborum facta primo suspitio inse-
quitur, dein sermo atque fama, tum accusator, tum index;
51 multi etiam, ut te consule, ipsi se indicaverunt. quod
si qui satis sibi contra hominum conscientiam saepti esse

et muniti videntur, deorum tamen horrent easque ipsas
sollicitudines, quibus eorum animi 'noctisque diesque'
exeduntur, a dis inmortalibus supplicii causa inportari
putant. quae autem tanta ex inprobis factis ad minuen-
das vitae molestias accessio potest fieri, quanta ad au-
gendas, cum conscientia factorum, tum poena legum
odioque civium? et tamen in quibusdam neque pecuniae
modus est neque honoris neque imperii nec libidinum
nec epularum nec reliquarum cupiditatum, quas nulla
praeda umquam inprobe parta minuit, *sed* potius inflam-
mat, ut coërcendi magis quam dedocendi esse videantur.
invitat igitur vera ratio bene sanos ad iustitiam, aequita- 52
tem, fidem; neque homini infanti aut inpotenti iniuste
facta conducunt, qui nec facile efficere possit, quod cone-
tur, nec obtinere, si effecerit; et opes vel fortunae vel
ingenii liberalitati magis conveniunt, qua qui utuntur
benevolentiam sibi conciliant et, quod aptissimum est ad
quiete vivendum, caritatem, praesertim cum omnino
nulla sit causa peccandi. quae enim cupiditates a natura 53
proficiscuntur, facile explentur sine ulla iniuria; quae
autem inanes sunt, iis parendum non est; nihil enim de-
siderabile concupiscunt, plusque in ipsa iniuria detrimenti
est quam in iis rebus emolumenti, quae pariuntur iniuria.
itaque ne iustitiam quidem recte quis dixerit per se ipsam
optabilem, sed quia iucunditatis vel plurimum adferat;
nam diligi et carum esse iucundum est propterea, quia
tutiorem vitam et voluptatem pleniorem efficit. itaque
non ob ea solum incommoda, quae eveniunt inprobis,
fugiendam inprobitatem putamus, sed multo etiam magis,
quod, cuius in animo versatur, numquam sinit eum re-
spirare, numquam acquiescere.

Quod si ne ipsarum quidem virtutum laus, in qua 54
maxime ceterorum philosophorum exsultat oratio, repe-
rire exitum potest, nisi dirigatur ad voluptatem, voluptas
autem est sola, quae nos vocet ad se et adliciat suapte
natura, non potest esse dubium, quin id sit summum at-
que extremum bonorum omnium beateque vivere nihil
aliud sit nisi cum voluptate vivere. huic certae stabilique 17 55
sententiae quae sint coniuncta, explicabo brevi: nullus
in ipsis error est finibus bonorum et malorum, id est in

voluptate aut in dolore, sed in iis rebus peccant, cum, e
quibus haec efficiantur, ignorant. animi autem volupta-
tes et dolores nasci fatemur e corporis voluptatibus et
doloribus. itaque concedo, quod modo dicebas, cadere
causa, si qui e nostris aliter existimant, quos quidem
video esse multos, sed inperitos; quamquam autem et
laetitiam nobis voluptas animi et molestiam dolor adfe-
rat, eorum tamen utrumque et ortum esse e corpore et
ad corpus referri, nec ob eam causam non multo maiores
esse et voluptates et dolores animi quam corporis; nam
corpore nihil nisi praesens et quod adest sentire possu-
mus, animo autem et praeterita et futura. ut enim aeque
doleamus, cum corpore dolemus, fieri tamen permagna
accessio potest, si aliquod aeternum et infinitum inpen-
dere malum nobis opinemur; quod idem licet transferre
in voluptatem, ut ea maior sit, si nihil tale metuamus.
56 iam illud quidem perspicuum est, animi maximam aut
voluptatem aut molestiam plus aut ad beatam aut ad
miseram vitam adferre momenti, quam eorum utrumvis,
si aeque diu sit in corpore. non placet autem detracta
voluptate aegritudinem statim consequi, nisi in voluptatis
locum dolor forte successerit; at contra gaudere nosmet
omittendis doloribus, etiam si voluptas ea, quae sensum
moveat, nulla successerit; eoque intellegi potest, quanta
57 voluptas sit non dolere. sed ut iis bonis erigimur, quae
exspectamus, sic laetamur iis, quae recordamur; stulti
autem malorum memoria torquentur, sapientes bona prae-
terita grata recordatione renovata delectant. est autem
situm in nobis, ut et adversa quasi perpetua oblivione
obruamus et secunda iucunde ac suaviter meminerimus.
sed cum ea, quae praeterierunt, acri animo et attento in-
tuemur, tum fit, ut aegritudo sequatur, si illa mala sint,
laetitia, si bona.

18 O praeclaram beate vivendi et apertam et simplicem
et directam viam! cum enim certe nihil homini possit
melius esse quam vacare omni dolore et molestia per-
fruique maximis et animi et corporis voluptatibus, vide-
tisne, quam nihil praetermittatur, quod vitam adiuvet,
quo facilius id, quod propositum est, summum bonum
consequamur? clamat Epicurus, is, quem vos nimis vo-

luptatibus esse deditum dicitis, non posse iucunde vivi,
nisi sapienter, honeste iusteque vivatur, nec sapienter,
honeste, iuste, nisi iucunde. neque enim civitas in sedi- 58
tione beata esse potest nec in discordia dominorum do-
mus: quo minus animus a se ipse dissidens secumque
discordans gustare partem ullam liquidae voluptatis et
liberae potest. atqui pugnantibus et contrariis studiis
consiliisque semper utens nihil quieti videre, nihil tran-
quilli potest. quod si corporis gravioribus morbis vitae 59
iucunditas inpeditur, quanto magis animi morbis inpediri
necesse est! animi autem morbi sunt cupiditates inmen-
sae et inanes divitiarum, gloriae, dominationis, libidino-
sarum etiam voluptatum; accedunt aegritudines, mole-
stiae, maerores, qui exedunt animos conficiuntque curis
hominum non intellegentium nihil dolendum esse animo,
quod sit a dolore corporis praesenti futurove seiunctum.
nec vero quisquam stultus non horum morborum aliquo
laborat: nemo igitur stultus non miser. accedit etiam 60
mors, quae, quasi saxum Tantalo, semper inpendet, tum
superstitio, qua qui est inbutus quietus esse numquam
potest. praeterea bona praeterita non meminerunt, prae-
sentibus non fruuntur; futura modo exspectant, quae
quia certa esse non possunt, conficiuntur et angore et
metu, maximeque cruciantur, cum sero sentiunt frustra
se aut pecuniae studuisse aut imperiis aut opibus aut
gloriae; nullas enim consequuntur voluptates, quarum po-
tiendi spe inflammati multos labores magnosque susce-
perant. ecce autem alii minuti et angusti, aut omnia 61
semper desperantes aut malevoli, invidi, difficiles, luci-
fugi, maledici, morosi, alii autem etiam amatoriis levita-
tibus dediti, alii petulantes, alii audaces, protervi, idem
intemperantes et ignavi, numquam in sententia perma-
nentes, quas ob causas in eorum vita nulla est interca-
pedo molestiae. igitur neque stultorum quisquam beatus
neque sapientum non beatus, multoque hoc melius nos
veriusque quam Stoici: illi enim negant esse bonum
quicquam nisi nescio quam illam umbram, quod appel-
lant honestum non tam solido quam splendido nomine;
virtutem autem nixam hoc honesto nullam requirere vo-
luptatem atque ad beate vivendum se ipsa esse conten-

19 tam. sed possunt haec quadam ratione dici non modo
62 non repugnantibus, verum etiam adprobantibus nobis.
sic enim ab Epicuro sapiens semper beatus inducitur:
finitas habet cupiditates, neglegit mortem, de dis immor-
talibus sine ullo metu vera sentit, non dubitat, si ita me-
lius sit, migrare de vita. his rebus instructus semper
est in voluptate; neque enim tempus est ullum, quo non
plus voluptatum habeat quam dolorum; nam et praeterita
grate meminit et praesentibus ita potitur, ut animadver-
tat, quanta sint ea quamque iucunda, neque pendet ex
futuris, sed exspectat illa, fruitur praesentibus ab iisque
vitiis, quae paulo ante conlegi, abest plurimum et, cum
stultorum vitam cum sua conparat, magna adficitur vo-
luptate. dolores autem, si qui incurrunt, numquam vim
tantam habent, ut non plus habeat sapiens quod gau-
63 deat quam quod angatur. optime vero Epicurus, quod
exiguam dixit fortunam intervenire sapienti maximasque
[ab eo] et gravissimas res consilio ipsius et ratione ad-
ministrari, neque maiorem voluptatem ex infinito tempore
aetatis percipi posse quam ex hoc percipiatur, quod vi-
deamus esse finitum.

In dialectica autem vestra nullam existimavit esse
nec ad melius vivendum nec ad commodius disserendum
viam: in physicis plurimum posuit. ea scientia et ver-
borum vis et natura orationis et consequentium repu-
gnantiumve ratio potest perspici: omnium autem rerum
natura cognita levamur superstitione, liberamur mortis
metu, non conturbamur ignoratione rerum, e qua ipsa
horribiles exsistunt saepe formidines; denique etiam mo-
rati melius erimus, cum didicerimus, quid natura desi-
deret. tum vero, si stabilem scientiam rerum tenebimus,
servata illa, quae quasi delapsa de caelo est ad cognitio-
nem omnium, regula, ad quam omnia iudicia rerum
dirigentur, numquam ullius oratione victi sententia desi-
64 stemus. nisi autem rerum natura perspecta erit, nullo
modo poterimus sensuum iudicia defendere. quicquid
porro animo cernimus, id omne oritur a sensibus, qui si
omnes veri erunt, ut Epicuri ratio docet, tum denique
poterit aliquid cognosci et percipi; quos qui tollunt et
nihil posse percipi dicunt, ii remotis sensibus ne id ipsum

quidem expedire possunt, quod disserunt. praeterea
sublata cognitione et scientia tollitur omnis ratio et vitae
degendae et rerum gerendarum. sic e physicis et for-
titudo sumitur contra mortis timorem et constantia con-
tra metum religionis et sedatio animi omnium rerum
occultarum ignoratione sublata et moderatio natura cupi-
ditatum generibusque earum explicatis et, ut modo docui,
cognitionis regula et iudicio ab eadem illa constituto
veri a falso distinctio traditur.

Restat locus huic disputationi vel maxime necessarius 20 65
de amicitia, quam, si voluptas summum sit bonum, ad-
firmatis nullam omnino fore; de qua Epicurus quidem
ita dicit, omnium rerum, quas ad beate vivendum sa-
pientia conparaverit, nihil esse maius amicitia, nihil ube-
rius, nihil iucundius; nec vero hoc oratione solum, sed
multo magis vita et factis et moribus conprobavit. quod
quam magnum sit, fictae veterum fabulae declarant, in
quibus tam multis tamque variis ab ultima antiquitate
repetitis tria vix amicorum paria reperiuntur, ut ad Ore-
stem pervenias profectus a Theseo. at vero Epicurus
una in domo, et ea quidem angusta, quam magnos quan-
taque amoris conspiratione consentientis tenuit amicorum
greges! quod fit etiam nunc ab Epicureis. sed ad rem
redeamus: de hominibus dici non necesse est. tribus 66
igitur modis video esse a nostris de amicitia disputatum:
alii, cum eas voluptates, quae ad amicos pertinerent, ne-
garent esse per se ipsas tam expetendas, quam nostras
expeteremus, quo loco videtur quibusdam stabilitas ami-
citiae vacillare, tuentur tamen eum locum seque facile,
ut mihi videtur, expediunt; ut enim virtutes, de quibus
ante dictum est, sic amicitiam negant posse a voluptate
discedere; nam cum solitudo et vita sine amicis insidia-
rum et metus plena sit, ratio ipsa monet amicitias con-
parare, quibus partis confirmatur animus et a spe parien-
darum voluptatum seiungi non potest; atque ut odia, 67
invidiae, despicationes adversantur voluptatibus, sic ami-
citiae non modo fautrices fidelissimae, sed etiam effectri-
ces sunt voluptatum tam amicis quam sibi, quibus non
solum praesentibus fruuntur, sed etiam spe eriguntur
consequentis ac posteri temporis. quod quia nullo modo

sine amicitia firmam et perpetuam iucunditatem vitae
tenere possumus, neque vero ipsam amicitiam tueri, nisi
aeque amicos et nosmet ipsos diligamus, idcirco et hoc
ipsum efficitur in amicitia et amicitia cum voluptate co-
nectitur; nam et laetamur amicorum laetitia aeque atque
68 nostra et pariter dolemus angoribus. quocirca eodem
modo sapiens erit adfectus erga amicum, quo in se ipsum,
quosque labores propter suam voluptatem susciperet,
eosdem suscipiet propter amici voluptatem; quaeque de
virtutibus dicta sunt, quem ad modum eae semper volu-
ptatibus inhaererent, eadem de amicitia dicenda sunt;
praeclare enim Epicurus his paene verbis 'eadem' inquit
'sententia confirmavit animum, ne quod aut sempiternum
aut diuturnum timeret malum, quae perspexit in hoc ipso
69 vitae spatio amicitiae praesidium esse firmissimum.' sunt
autem quidam Epicurei timidiores paulo contra vestra con-
vitia, sed tamen satis acuti, qui verentur ne, si amicitiam
propter nostram voluptatem expetendam putemus, tota
amicitia quasi claudicare videatur; itaque primos congres-
sus copulationesque et consuetudinum instituendarum vo-
luntates fieri propter voluptatem, cum autem usus progre-
diens familiaritatem effecerit, tum amorem efflorescere
tantum, ut, etiam si nulla sit utilitas ex amicitia, tamen
ipsi amici propter se ipsos amentur. etenim si loca, si
fana, si urbis, si gymnasia, si campum, si canes, si equos
ludicra exercendi aut venandi consuetudine adamare so-
lemus, quanto id in hominum consuetudine facilius fieri
70 potuerit et iustius? sunt autem qui dicant foedus esse
quoddam sapientium, ut ne minus amicos quam se ipsos
diligant; quod et posse fieri intellegimus et saepe evenire
videmus et perspicuum est nihil ad iucunde vivendum
reperiri posse, quod coniunctione tali sit aptius: quibus
ex omnibus iudicari potest, non modo non inpediri ra-
tionem amicitiae, si summum bonum in voluptate pona-
tur, sed sine hoc institutionem omnino amicitiae non
posse reperiri.

21 71 Quapropter si ea, quae dixi, sole ipso inlustriora et
clariora sunt, si omnia hausta e fonte naturae, si tota
oratio nostra omnem sibi fidem sensibus confirmat, id
est incorruptis atque integris testibus, si infantes pueri,

mutae etiam bestiae paene loquuntur magistra ac duce natura, nihil esse prosperum nisi voluptatem, nihil asperum nisi dolorem, de quibus neque depravate iudicant neque corrupte, nonne ei maximam gratiam habere debemus, qui hac exaudita quasi voce naturae sic eam firme graviterque conprehenderit, ut omnis bene sanos in viam placatae, tranquillae, quietae, beatae vitae deduceret? qui quod tibi parum videtur eruditus, ea causa est, quod nullam eruditionem esse duxit, nisi quae beatae vitae disciplinam iuvaret. an ille tempus aut in poëtis 72
evolvendis, ut ego et Triarius te hortatore facimus, consumeret, in quibus nulla solida utilitas omnisque puerilis est delectatio, aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret, quae et a falsis initiis profecta vera esse non possunt et, si essent vera, nihil adferrent, quo iucundius, id est quo melius viveremus, — eas ergo artis persequeretur, vivendi artem tantam tamque operosam et perinde fructuosam relinqueret? non ergo Epicurus ineruditus, sed ii indocti, qui, quae pueros non didicisse turpe est, ea putant usque ad senectutem esse discenda.' quae cum dixisset, 'explicavi' inquit 'sententiam meam, et eo quidem consilio, tuum iudicium ut cognoscerem, quae mihi facultas, ut id meo arbitratu facerem, ante hoc tempus numquam est data.'

M. TULLII CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM
AD M. BRUTUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

In hoc libro Epicuri decreta a Cicerone reprehenduntur et refutantur, qui initio non perpetua oratione utitur, sed mavult in singulis insistens Torquatum interrogare et ex iis, quae is concesserit, argumenta concludere (cap. 1). Primum igitur Epicurum in ipsa vi et natura voluptatis constituenda a se dissidere ostendit, breviter subinde Torquato ad interrogata respondente: tum enim eam voluptatem Epicurum dicere, quae ab omnibus dicatur, quae sit in iucundo motu sensus, tum eam, quae posita sit in non dolendo; haec autem diversa esse, non eadem (cap. 2. 3), nec omnino voluptatem esse nihil dolere, sed inter voluptatem et dolorem tertium hoc interiectum esse, cum neque in dolore neque in voluptate simus (cap. 4. 5). Hinc iam Torquato respondere nolente, quod dialecticis captionibus se irretiri putat, Cicero perpetua oratione idem explicare pergit, Epicurum, si duo illa coniungere vellet, duplici fine bonorum uti debuisse; duas enim esse res, non solum verba (cap. 6); nunc unum eum ex duobus facere conari; nam interdum ita loqui de motu voluptatis in corpore, ut etiam luxuriae patrocinium suscipere videatur (cap. 7), modo quis eleganter et caute luxuriosus sit — et tamen luxuriosos suaviter vivere, non bene, quae longe sint diiuncta (cap. 8), nec recte Epicurum cupiditates divisisse, desideria naturae cum cupiditatibus confundentem —; deinde autem, cum huius eum turpitudinis puduerit, sic alterum illud, non dolere, laudare, ut prior illa et vera voluptas obscuretur (cap. 9). Itaque non recte eum a pueris et bestiis argumentum sumere, cum eos suavem illam voluptatem expetere dicat, summum autem bonum non dolere esse velit (cap. 10). Nec omnino animal primum ortum, ut voluptatem petat, natura moveri, sed ut se diligat et conservet; itaque in iis, quae prima adpetantur, multa esse praeter voluptatem, atque ab horum primorum naturalium constitutione fluere omnem bonorum et malorum rationem; ceteros philosophos sibi constitisse, ut iis, quae prima posuissent, finis bonorum responderet, Epicurum a se discrepare (cap. 11). Deinde Cicero disputat non sensuum hoc esse de summo bono iudicium, sed rationis, quae omnes sententias aut voluptatis participes aut virtutis expertes reiciat (cap. 12). Huius se exemplo controversiam minuere velle, semoturumque a philosophia ceteras sententias, in quibus nulla sit virtutis adiunctio (cap. 13). Ita relinqui inter virtutem et voluptatem ab Epicuro de-

fensam certamen: iam si ostenderit aliquid honestum esse, quod sit sua vi propter seque expetendum, iacere putat totam Epicuri disciplinam (cap. 14). Exponit igitur, quo modo e natura hominis omnis virtus oriatur (cap. 14), nec, ut Epicurus putet, id esse honestum, quod populari fama laudetur (cap. 15): quod autem Epicurus voluptatis causa et incommodorum metu virtutes expeti doceat, perinfirma ea improbitatis vincula in callidis et potentibus hominibus esse, cum praesertim Epicuro et qui eum sequantur, etiam cum periculo magnae voluptates eaque, quibus illae parentur, velut pecuniae, petenda sint (cap. 16—18); eandemque temperantiae et fortitudinis rationem esse, ut eae tum demum adpareant, si nullius commodi causa honeste agatur (cap. 19). Si Epicuri vera sit sententia, beatum dicendum esse, qui in omnium voluptatum copia molliter, sed caute et prudenter vivat, ut L. Thorius Balbus fecerit; sibi beatiorem videri fuisse Regulum tum ipsum, cum cruciaretur (cap. 20). Epicuri sententiam sequenti et Lucretiae et L. Verginii facta vituperanda esse, nec omnino in illa schola claros viros testes adhiberi, virtutesque ipsas induci voluptatis ancillulas (cap. 21). Quod autem neget Epicurus quemquam, qui honeste non vivat, iucunde vivere posse, non posse virtutem retineri, si omnia ad voluptatem dirigantur, sed tantum fictam speciem (cap. 22). Illud autem quale esse, quod ne profiteri quidem quisquam eam sententiam audeat apud populum, se omnia voluptatis aut non dolendi causa facere? (cap. 23.) Nec amicitiam consistere posse, quae mutata utilitate ipsa mutetur necesse sit (cap. 24). Quod ipse Epicurus amicitias cum fide coluerit, melius eum fecisse quam dixisse (cap. 25), nec probandam esse ullam ex tribus rationibus, quas Torquatus de amicitia proposuisset (cap. 26). Perfecto igitur et concluso, neque virtuti neque amicitiae in Epicuri disciplina locum esse, breviter Cicero reliquae Torquati orationi respondet, primum beatam vitam, si voluptas sit summum bonum, in potestate sapientis non futuram, nec verum esse, quod Epicurus dicat, non minorem voluptatem ex brevi tempore quam ex longinquo percipi (c. 27). Et si concedatur ipsam naturam sapientem locupletare et summam voluptatem ex vilissimis rebus percipi, quid de dolore dicendum esse? qui si summum sit malum, omnem beatae vitae constitutionem everti (cap. 28); nam remedia doloris ab Epicuro proposita nullam vim habere; virtutis potius et magnitudinis animi fomentis eum leniri, idque ex ipsius Epicuri epistola ad Hermarchum adparere (cap. 29. 30). Sed ut haec epistola laudanda sit, sic improbandum Epicuri testamentum, in quo, qui nihil ad quemquam post mortem pertinere statuerit, tamen diligenter de memoria sua caveat (cap. 31). Percurruntur deinde, quae a Torquato de memoria voluptatum dicta erant (cap. 32) et de animi voluptatum et dolorum e corpore origine et magnitudine (cap. 33). Peroratio libri excellentiam humanae naturae praedicat, ex qua adpareat nos ad altiora et magnificentiora quaedam natos esse, voluptate autem dominante vitam confundi omnesque virtutes iacere necesse esse (cap. 34. 35).

1 1 Hic cum uterque me intueretur seseque ad audien-
dum significarent paratos, ‘primum’ inquam ‘deprecor ne
me tamquam philosophum putetis scholam vobis aliquam
explicaturum, quod ne in ipsis quidem philosophis ma-
gno opere umquam probavi. quando enim Socrates, qui
parens philosophiae iure dici potest, quicquam tale fecit?
eorum erat iste mos, qui tum sophistae nominabantur,
quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias
in conventu poscere quaestionem, id est iubere dicere,
qua de re quis vellet audire: audax negotium, dicerem
inpudens, nisi hoc institutum postea translatum ad phi-
2 sophos nostros esset; sed et illum, quem nominavi, et
ceteros sophistas, ut e Platone intellegi potest, lusos vi-
demus a Socrate. is enim percontando atque interro-
gando elicere solebat eorum opiniones, quibuscum dis-
serebat, ut ad ea, quae ii respondissent, si quid videretur,
diceret. qui mos cum a posterioribus non esset retentus,
Arcesilas eum revocavit instituitque ut ii, qui se audire
vellent, non de se quaererent, sed ipsi dicerent, quid sen-
tirent; quod cum dixissent, ille contra; sed eum qui
audiebant, quoad poterant, defendebant sententiam suam.
apud ceteros autem philosophos qui quaesivit aliquid
tacet; quod quidem iam fit etiam in Academia: ubi enim
is, qui audire volt, ita dixit ‘voluptas mihi videtur esse
summum bonum’, perpetua oratione contra disputatur, ut
facile intellegi possit eos, qui aliquid sibi videri dicant,
non ipsos in ea sententia esse, sed audire velle contraria.
3 nos commodius agimus; non enim solum Torquatus dixit,
quid sentiret, sed etiam cur: ego autem arbitror, quam-
quam admodum delectatus sum eius oratione perpetua,
tamen commodius, cum in rebus singulis insistas et in-
tellegas, quid quisque concedat, quid abnuat, ex rebus
concessis concludi quod velis et ad exitum perveniri;
cum enim fertur quasi torrens oratio, quamvis multa
cuiusque modi rapiat, nihil tamen teneas, nihil adprehen-
das, nusquam orationem rapidam coërceas. omnis autem
in quaerendo, quae via quadam et ratione habetur, oratio
praescribere primum debet, ut quibusdam in formulis EA
2 RES AGETUR, ut, inter quos disseritur, conveniat quid sit
4 id, de quo disseratur. hoc positum in Phaedro a Platone

probavit Epicurus sensitque in omni disputatione id fieri
oportere; sed quod proximum fuit non vidit: negat enim
definiri rem placere, sine quo fieri interdum non potest
ut inter eos, qui ambigunt, conveniat, quid sit id, de quo
agatur; velut in hoc ipso, de quo nunc disputamus:
quaerimus enim finem bonorum: possumusne hoc scire
quale sit, nisi contulerimus inter nos, cum finem bono-
rum dixerimus, quid finis, quid etiam sit ipsum bonum?
atqui haec patefactio quasi rerum opertarum, cum quid 5
quidque sit aperitur, definitio est, qua tu etiam inprudens
utebare non numquam; nam hunc ipsum sive finem sive
extremum sive ultimum definiebas id esse, quo omnia,
quae recte fierent, referrentur, neque id ipsum usquam
referretur: praeclare hoc quidem. bonum ipsum etiam
quid esset, fortasse, si opus fuisset, definisses aut quod
esset natura adpetendum aut quod prodesset aut quod
iuvaret aut quod liberet modo. nunc idem, nisi mole-
stum est, quoniam tibi non omnino displicet definire et
id facis, cum vis velim definias, quid sit voluptas, de
quo omnis haec quaestio est.' 'quis, quaeso,' inquit 'est 6
qui, quid sit voluptas, nesciat, aut qui, quo magis id in-
tellegat, definitionem aliquam desideret?' 'me ipsum esse,
dicerem,' inquam 'nisi mihi viderer habere bene cogni-
tam voluptatem et satis firme conceptam animo atque
conprehensam: nunc autem dico ipsum Epicurum nescire
et in eo nutare, eumque, qui crebro dicat diligenter
oportere exprimi, quae vis subiecta sit vocibus, non in-
tellegere interdum, quid sonet haec vox voluptatis, id
est, quae res huic voci subiciatur.' tum ille ridens 'hoc 3
vero' inquit 'optimum, ut is, qui finem rerum expeten-
darum voluptatem esse dicat, id extremum, id ultimum
bonorum, id ipsum quid et quale sit, nesciat!' 'atqui'
inquam 'aut Epicurus, quid sit voluptas, aut omnes mor-
tales, qui ubique sunt, nesciunt.' 'quonam' inquit
'modo?' 'quia voluptatem hanc esse sentiunt omnes,
quam sensus accipiens movetur et iucunditate quadam
perfunditur.' 'quid ergo? istam voluptatem' inquit 'Epi- 7
curus ignorat?' 'non semper;' inquam 'nam interdum
nimis etiam novit, quippe qui testificetur ne intellegere
quidem se posse, ubi sit aut quod sit ullum bonum prae-

ter illud, quod cibo et potione et aurium delectatione et
obscena voluptate capiatur. an haec ab eo non dicun-
tur?' 'quasi vero me pudeat' inquit 'istorum, aut non
possim, quem ad modum ea dicantur, ostendere!' 'ego
vero non dubito,' inquam 'quin facile possis, nec est
quod te pudeat sapienti adsentiri, qui se unus, quod
sciam, sapientem profiteri sit ausus; nam Metrodorum
non puto ipsum professum, sed, cum appellaretur ab Epi-
curo, repudiare tantum beneficium noluisse; septem au-
tem illi non suo, sed populorum suffragio omnium nomi-
8 nati sunt. verum hoc loco sumo verbis his eandem certe
vim voluptatis Epicurum nosse quam ceteros; omnes
enim iucundum motum, quo sensus titillaretur, Graece
ἡδονήν, Latine voluptatem vocant.' 'quid est igitur' in-
quit 'quod requiras?' 'dicam,' inquam 'et quidem discendi
causa magis quam quo te aut Epicurum reprehensum
velim.' 'ego quoque' inquit 'didicerim libentius, si quid
attuleris, quam te reprehenderim.' 'tenesne igitur,' in-
quam 'Hieronymus Rhodius quid dicat esse summum
bonum, quo putet omnia referri oportere?' 'teneo,' inquit
'finem illi videri nihil dolere.' 'quid? idem iste' inquam
9 'de voluptate quid sentit?' 'negat esse eam' inquit 'pro-
pter se expetendam.' 'aliud igitur esse censet gaudere,
aliud non dolere.' 'et quidem' inquit 'vehementer errat;
nam, ut paulo ante docui, augendae voluptatis finis est
doloris omnis amotio.' 'non dolere' inquam 'istud quam
vim habeat, postea videro: aliam vero vim voluptatis
esse, aliam nihil dolendi, nisi valde pertinax fueris, con-
cedas necesse est.' 'atqui reperies' inquit 'in hoc qui-
dem pertinacem; dici enim nihil potest verius.' 'estne,
quaeso,' inquam 'sitienti in bibendo voluptas?' 'quis
istud possit' inquit 'negare?' 'eademne, quae restincta
siti?' 'immo alio genere; restincta enim sitis stabilitatem
voluptatis habet,' inquit 'illa autem voluptas ipsius re-
stinctionis in motu est.' 'cur igitur' inquam 'res tam
10 dissimilis eodem nomine appellas?' 'quid paulo ante'
inquit 'dixerim, nonne meministi, cum omnis dolor de-
tractus esset, variari, non augeri voluptatem?' 'memini
vero;' inquam 'sed tu istuc dixti bene Latine, parum
plane; varietas enim Latinum verbum est, idque proprie

quidem in disparibus coloribus dicitur, sed transfertur in
multa disparia: varium poëma, varia oratio, varii mores,
varia fortuna; voluptas etiam varia dici solet, cum perci-
pitur e multis dissimilibus rebus dissimilis efficientibus
voluptates: eam si varietatem diceres, intellegerem, ut
etiam non dicente te intellego: ista varietas quae sit, non
satis perspicio, quod ais, cum dolore careamus, tum in
summa voluptate nos esse, cum autem vescamur iis re-
bus, quae dulcem motum adferant sensibus, tum esse in
motu voluptatem, qui faciat varietatem voluptatum, sed
non augeri illam non dolendi voluptatem, quam cur vo-
luptatem appelles nescio.' 'an potest' inquit ille 'quic- 4 11
quam esse suavius quam nihil dolere?' 'immo sit sane
nihil melius,' inquam — 'nondum enim id quaero — num
propterea idem voluptas est, quod, ut ita dicam, indo-
lentia?' 'plane idem,' inquit 'et maxima quidem, qua
fieri nulla maior potest.' 'quid dubitas igitur,' inquam
'summo bono a te ita constituto, ut id totum in non do-
lendo sit, id tenere unum, id tueri, id defendere? quid 12
enim necesse est, tamquam meretricem in matronarum
coetum, sic voluptatem in virtutum concilium adducere?
invidiosum nomen est, infame, suspectum. itaque hoc
frequenter dici solet a vobis, non intellegere nos quam
dicat Epicurus voluptatem. quod quidem mihi si quando
dictum est — est autem dictum non parum saepe —,
etsi satis clemens sum in disputando, tamen interdum
soleo subirasci: egone non intellego, quid sit ἡδονὴ
Graece, Latine voluptas? utram tandem linguam nescio?
deinde qui fit, ut ego nesciam, sciant omnes, quicumque
Epicurei esse voluerunt? quod vestri quidem vel optime
disputant, nihil opus esse eum, philosophus qui futurus
sit, scire litteras. itaque, ut maiores nostri ab aratro
adduxerunt Cincinnatum illum, ut dictator esset, sic vos
de pagis omnibus conligitis bonos illos quidem viros, sed
certe non pereruditos. ergo illi intellegunt, quid Epicu- 13
rus dicat, ego non intellego? ut scias me intellegere,
primum idem [esse] dico voluptatem, quod ille ἡδονήν.
et quidem saepe quaerimus verbum Latinum par Graeco
et quod idem valeat: hic nihil fuit quod quaereremus.
nullum inveniri verbum potest, quod magis idem declaret

Latine, quod Graece, quam declarat voluptas: huic verbo omnes, qui ubique sunt, qui Latine sciunt, duas res subiciunt, laetitiam in animo, commotionem suavem iucunditatis in corpore. nam et ille apud Trabeam 'voluptatem animi nimiam' laetitiam dicit, eandem, quam ille Caecilianus, qui 'omnibus laetitiis laetum' esse se narrat. sed hoc interest, quod voluptas dicitur etiam in animo — vitiosa res, ut Stoici putant, qui eam sic definiunt, sublationem animi sine ratione, opinantis se magno bono
14 frui —, non dicitur laetitia nec gaudium in corpore. in eo autem voluptas omnium Latine loquentium more ponitur, cum percipitur ea, quae sensum aliquem moveat, iucunditas. hanc quoque iucunditatem, si vis, transfer in animum: iuvare enim in utroque dicitur ex eoque iucundum: modo intellegas inter illum, qui dicat

tanta laetitia auctus sum, ut nihil constet,

et eum, qui

nunc demum mihi animus ardet,

quorum alter laetitia gestiat, alter dolore crucietur, esse illum medium,

quamquam haec inter nos nuper notitia admodum est,

qui nec laetetur nec angatur, itemque inter eum, qui potiatur corporis expetitis voluptatibus, et eum, qui crucietur summis doloribus, esse eum, qui utroque careat.
5 15 satisne igitur videor vim verborum tenere an sum etiam nunc vel Graece loqui vel Latine docendus? et tamen vide ne, si ego non intellegam, quid Epicurus loquatur, cum Graece, ut videor, luculenter sciam, sit aliqua culpa eius, qui ita loquatur, ut non intellegatur. quod duobus modis sine reprehensione fit, si aut de industria facias, ut Heraclitus, 'cognomento qui *σκοτεινὸς* perhibetur, quia de natura nimis obscure memoravit,' aut cum rerum obscuritas, non verborum, facit ut non intellegatur oratio, qualis est in Timaeo Platonis. Epicurus autem, ut opinor, nec non volt, si possit, plane et aperte loqui, nec de re obscura, ut physici, aut artificiosa, ut mathematici, sed de inlustri et facili et iam in volgus pervagata loquitur: quamquam non negatis nos intellegere, quid sit voluptas, sed quid ille dicat; e quo efficitur, non ut nos non intellegamus, quae vis sit istius verbi, sed ut ille suo more

loquatur, nostrum neglegat. si enim idem dicit quod 16
Hieronymus, qui censet summum bonum esse sine ulla
molestia vivere, cur mavolt dicere voluptatem quam va-
cuitatem doloris, ut ille facit, qui quid dicat intellegit?
sin autem voluptatem putat adiungendam eam, quae sit
in motu — sic enim appellat hanc dulcem, in motu, illam
nihil dolentis, in stabilitate —, quid tendit? cum efficere
non possit ut cuiquam, qui ipse sibi notus sit, hoc est,
qui suam naturam sensumque perspexerit, vacuitas do-
loris et voluptas idem esse videatur. hoc est vim adferre,
Torquate, sensibus, extorquere ex animis cognitiones
verborum, quibus inbuti sumus. quis enim est, qui non
videat haec esse in natura rerum tria? unum, cum in
voluptate sumus, alterum, cum in dolore, tertium hoc,
in quo nunc equidem sum, credo item vos, nec in do-
lore nec in voluptate; ut in voluptate sit qui epuletur,
in dolore qui torqueatur: tu autem inter haec tantam
multitudinem hominum interiectam non vides nec lae-
tantium nec dolentium?' 'non prorsus,' inquit 'omnis- 17
que, qui sine dolore sint, in voluptate, et ea quidem
summa, esse dico.' 'ergo in eadem voluptate eum,
qui alteri misceat mulsum ipse non sitiens, et eum, qui
illud sitiens bibat?' tum ille 'finem' inquit 'interro- 6
gandi, si videtur, quod quidem ego a principio ita me
malle dixeram, hoc ipsum providens, dialecticas captio-
nes.' 'rhetorice igitur' inquam 'nos mavis quam dia-
lectice disputare?' 'quasi vero' inquit 'perpetua oratio
rhetorum solum, non etiam philosophorum sit.' 'Zeno-
nis est' inquam 'hoc Stoici: omnem vim loquendi, ut
iam ante Aristoteles, in duas tributam esse partis, rhe-
toricam palmae, dialecticam pugni similem esse dicebat,
quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem con-
pressius. obsequar igitur voluntati tuae dicamque, si
potero, rhetorice, sed hac rhetorica philosophorum, non
nostra illa forensi, quam necesse est, cum populariter
loquatur, esse interdum paulo hebetiorem. sed dum 18
dialecticam, Torquate, contemnit Epicurus, quae una
continet omnem et perspiciendi, quid in quaque re sit,
scientiam et iudicandi, quale sit quidque, et ratione ac
via disputandi, ruit in dicendo, ut mihi quidem videtur,

nec ea, quae docere volt, ulla arte distinguit, ut haec ipsa, quae modo loquebamur.

Summum a vobis bonum voluptas dicitur: aperiendum est igitur, quid sit voluptas; aliter enim explicari quod quaeritur non potest. quam si explicavisset, non tam haesitaret: aut enim eam voluptatem tueretur, quam Aristippus, id est, qua sensus dulciter ac iucunde movetur, quam etiam pecudes, si loqui possent, appellarent voluptatem, aut, si magis placeret suo more loqui quam ut

omnes Danai atque Mycenenses,
Attica pubes, —

reliquique Graeci, qui hoc anapaesto citantur, hoc non dolere solum voluptatis nomine appellaret, illud Aristippeum contemneret, aut, si utrumque probaret, ut probat, coniungeret doloris vacuitatem cum voluptate et duobus
19 ultimis uteretur. multi enim et magni philosophi haec ultima bonorum iuncta fecerunt, ut Aristoteles virtutis usum cum vitae perfectae prosperitate coniunxit, Callipho adiunxit ad honestatem voluptatem, Diodorus ad eandem honestatem addidit vacuitatem doloris. idem fecisset Epicurus, si sententiam hanc, quae nunc Hieronymi est, coniunxisset cum Aristippi vetere sententia. illi enim inter se dissentiunt; propterea singulis finibus utuntur et, cum uterque Graece egregie loquatur, nec Aristippus, qui voluptatem summum bonum dicit, in voluptate ponit non dolere, neque Hieronymus, qui summum bonum statuit non dolere, voluptatis nomine umquam utitur pro illa indolentia, quippe qui ne in expetendis quidem rebus
7 numeret voluptatem. duae sunt enim res quoque, ne tu
20 verba solum putes: unum est sine dolore esse, alterum cum voluptate: vos ex his tam dissimilibus rebus non modo nomen unum, nam id facilius paterer, sed etiam rem unam ex duabus facere conamini, quod fieri nullo modo potest. hic, qui utrumque probat, ambobus debuit uti, sicut facit re, neque tamen dividit verbis; cum enim eam ipsam voluptatem, quam eodem nomine omnes appellamus, laudat locis plurimis, audet dicere, ne suspicari quidem se ullum bonum seiunctum ab illo Aristippeo genere voluptatis, atque ibi hoc dicit, ubi omnis eius est oratio

de summo bono; in alio vero libro, in quo breviter conpre-
hensis gravissimis sententiis quasi oracula edidisse sapi-
entiae dicitur, scribit his verbis, quae nota tibi profecto,
Torquate, sunt: — quis enim vestrum non edidicit Epicuri
κυρίας δόξας, id est quasi maxime ratas, quia gravissi-
mae sint ad beate vivendum breviter enuntiatae sen-
tentiae? — animadverte igitur, rectene hanc sententiam
interpreter: 'si ea, quae sunt luxuriosis efficientia volu- 21
ptatum, liberarent eos deorum et mortis et doloris metu
docerentque, qui essent fines cupiditatum, nihil habere-
mus, *quod reprehenderemus*, cum undique conplerentur
voluptatibus nec haberent ulla ex parte aliquid aut do-
lens aut aegrum, id est autem malum.' Hoc loco
tenere se Triarius non potuit. 'obsecro,' inquit 'Tor-
quate, haec dicit Epicurus?' quod mihi quidem visus est,
cum sciret, velle tamen confitentem audire Torquatum.
at ille non pertimuit saneque fidenter 'istis quidem ipsis
verbis,' inquit 'sed quid sentiat, non videtis.' 'si alia
sentit,' inquam 'alia loquitur, numquam intellegam, quid
sentiat, sed plane dicit quod intellegam; idque si ita
dicit, non esse reprehendendos luxuriosos, si sapientes
sint, dicit absurde, similiter et si dicat non reprehenden-
dos parricidas, si nec cupidi sint nec deos metuant nec
mortem nec dolorem. et tamen quid attinet luxuriosis
ullam exceptionem dari aut fingere aliquos, qui, cum
luxuriose viverent, a summo philosopho non reprehende-
rentur eo nomine dumtaxat, cetera caverent? sed tamen 22
nonne reprehenderes, Epicure, luxuriosos ob eam ipsam
causam, quod ita viverent, ut persequerentur cuiusque
modi voluptates, cum esset praesertim, ut ais tu, summa
voluptas nihil dolere? atqui reperiemus asotos primum
ita non religiosos, ut edint de patella, deinde ita mortem
non timentes, ut illud in ore habeant ex Hymnide,

mihi sex menses sati' sunt vitae, septimum Orco spondeo.

iam doloris medicamenta illa Epicurea tamquam de nar-
thecio proment: 'si gravis, brevis; si longus, levis.' unum
nescio, quo modo possit, si luxuriosus sit, finitas cupidi-
tates habere. quid ergo attinet dicere 'nihil haberem, 8
quod reprehenderem, si finitas cupiditates haberent?' 23

hoc est dicere 'non reprehenderem asotos, si non essent asoti;' isto modo ne inprobos quidem, si essent boni viri. hic homo severus luxuriam ipsam per se reprehendendam non putat; et hercule, Torquate, ut verum loquamur, si summum bonum voluptas est, rectissime non putat. nolim enim mihi fingere asotos, ut soletis, qui in mensam vomant et qui de conviviis auferantur crudique postridie se rursus ingurgitent, qui solem, ut aiunt, nec occidentem umquam viderint nec orientem, qui consumptis patrimoniis egeant: nemo nostrum istius generis asotos iucunde putat vivere: mundos, elegantis, optimis cocis, pistoribus, piscatu, aucupio, venatione, his omnibus exquisitis, vitantis cruditatem, 'quibus vinum defusum e pleno sit, † hirsizon,' ut ait Lucilius, 'cui nil dum sit vis et sacculus abstulerit,' adhibentis ludos et quae sequuntur, illa, quibus detractis clamat Epicurus se nescire quid sit bonum; adsint etiam formosi pueri, qui ministrent; respondeat his vestis, argentum, Corinthium, locus ipse, aedificium: hos ergo asotos bene quidem vi-
24 vere aut beate numquam dixerim. ex quo efficitur, non ut voluptas ne sit voluptas, sed ut voluptas non sit summum bonum. nec ille, qui Diogenem Stoicum adulescens, post autem Panaetium audierat, Laelius, eo dictus est sapiens, quod non intellegeret, quid suavissimum esset, — nec enim sequitur, ut cui cor sapiat, ei non sapiat palatus, — sed quia parvi id duceret.

o lapathe, ut iactare, nec es sati' cognitu' qui sis!
in quo Laeliu' clamores, *σοφὸς* ille, solebat
edere, compellans gumias ex ordine nostros.

praeclare Laelius, et recte *σοφός*, illudque vere:

o Publi, o gurges, Galloni: es homo miser, inquit.
cenasti in vita numquam bene, cum omnia in ista
consumis squilla atque acipensere cum decimano.

is haec loquitur, qui in voluptate nihil ponens negat eum bene cenare, qui omnia ponat in voluptate, et tamen non negat libenter umquam cenasse Gallonium — mentiretur enim —, sed bene. ita graviter et severe voluptatem secrevit a bono. ex quo illud efficitur, qui bene cenent, omnis libenter cenare, qui libenter, non con-

tinuo bene. semper Laelius bene. quid bene? dicet 25
Lucilius:

cocto,

condito,

sed cedo caput cenae

sermone bono,

quid ex eo?

si quaeri', libenter:

veniebat enim ad cenam, ut animo quieto satiaret desideria naturae. recte ergo is negat umquam bene cenasse Gallonium, recte miserum, cum praesertim in eo omne studium consumeret; quem libenter cenasse nemo negat. cur igitur non bene? quia quod bene, id recte, frugaliter, honeste; ille porro prave, nequiter, turpiter cenabat: non igitur *bene*. nec lapathi suavitatem acipenseri Gallonii Laelius anteponebat, sed suavitatem ipsam neglegebat; quod non faceret, si in voluptate summum bonum poneret.
semovenda est igitur voluptas, non solum ut 9
recta sequamini, sed etiam ut loqui deceat frugaliter.
possumusne ergo in vita summum bonum dicere, cum id 26
ne in cena quidem posse videamur?

Quo modo autem philosophus loquitur? 'tria genera cupiditatum: naturales et necessariae, naturales et non necessariae, nec naturales nec necessariae.' primum divisit ineleganter; duo enim genera quae erant fecit tria: hoc est non dividere, sed frangere. qui haec didicerunt, quae ille contemnit, sic solent: 'duo genera cupiditatum, naturales et inanes; naturalium duo, necessariae et non necessariae.' confecta res esset; vitiosum est enim in
dividendo partem in genere numerare. sed hoc sane 27
concedamus; contemnit enim disserendi elegantiam; confuse loquitur: gerendus est mos, modo recte sentiat. equidem illud ipsum non nimium probo, et tantum patior, philosophum loqui de cupiditatibus finiendis. an potest cupiditas finiri? tollenda est atque extrahenda radicitus. quis est enim, in quo sit cupiditas, quin recte cupidus dici possit? ergo et avarus erit, sed finite, et adulter, verum habebit modum, et luxuriosus eodem modo. qualis ista philosophia est, quae non interitum adferat pravitatis, sed sit contenta mediocritate vitiorum? quamquam

in hac divisione rem ipsam prorsus probo, elegantiam desidero. appellet haec desideria naturae: cupiditatis nomen servet alio, ut eam, cum de avaritia, cum de intemperantia, cum de maximis vitiis loquetur, tamquam
28 capitis accuset. sed haec quidem liberius ab eo dicuntur et saepius: quod equidem non reprehendo; est enim tanti philosophi tamque nobilis audacter sua decreta defendere: sed tamen ex eo, quod eam voluptatem, quam omnes gentes hoc nomine appellant, videtur amplexari saepe vehementius, in magnis interdum versatur angustiis, ut hominum conscientia remota nihil tam turpe sit, quod voluptatis causa non videatur esse facturus; deinde, ubi erubuit, — vis enim est permagna naturae, — confugit illuc, ut neget accedere quicquam posse ad voluptatem nihil dolentis. at iste non dolendi status non vocatur voluptas. 'non laboro' inquit 'de nomine.' quid, quod res alia tota est? 'reperiam multos vel innumerabilis potius non tam curiosos nec tam molestos, quam vos estis, quibus, quicquid velim, facile persuadeam.' quid ergo dubitamus quin, si non dolere voluptas sit summa, non esse in voluptate dolor sit maximus? cur non id ita fit? 'quia dolori non voluptas contraria est, sed doloris pri-
10 vatio.' hoc vero non videre, maximo argumento esse
29 voluptatem illam, qua sublata neget se intellegere omnino, quid sit bonum, — eam autem ita persequitur, quae palato percipiatur, quae auribus; cetera addit, quae si appelles, honos praefandus sit —: hoc igitur, quod solum bonum severus et gravis philosophus novit, idem non videt ne expetendum quidem esse, quod eam voluptatem hoc eodem auctore non desideremus, cum dolore carea-
30 mus. quam haec sunt contraria! hic si definire, si dividere didicisset, si loquendi vim, si denique consuetudinem verborum teneret, numquam in tantas salebras incidisset. nunc vides, quid faciat: quam nemo umquam voluptatem appellavit, appellat; quae duo sunt, unum facit. hanc in motu voluptatem — sic enim has suavis et quasi dulcis voluptates appellat — interdum ita extenuat, ut M'. Curium putes loqui, interdum ita laudat, ut, quid praeterea sit bonum, neget se posse ne suspicari quidem: quae iam oratio non a philosopho aliquo, sed a

censore opprimenda est; non est enim vitium in oratione solum, sed etiam in moribus. luxuriam non reprehendit, modo sit vacua infinita cupiditate et timore. hoc loco discipulos quaerere videtur, ut qui asoti esse velint philosophi ante fiant.

A primo, ut opinor, animantium ortu petitur origo 31
summi boni. simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam adpetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum. de malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint, ait optime iudicari. haec et tu ita posuisti et verba vestra sunt. quam multa vitiosa! summum enim bonum et malum vagiens puer utra voluptate diiudicabit, stante an movente? quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus. si stante, hoc natura videlicet volt, salvam esse se, quod concedimus; si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit, quae praetermittenda sit, et simul non proficiscitur animal illud modo natum a summa voluptate, quae est a te posita in non dolendo. nec tamen argumentum hoc Epi- 32
curus a parvis petivit aut etiam a bestiis, quae putat esse specula naturae, ut diceret ab iis duce natura hanc voluptatem expeti nihil dolendi. neque enim haec movere potest adpetitum animi, nec ullum habet ictum, quo pellat animum, status hic non dolendi. itaque in hoc eodem peccat Hieronymus. at ille pellit, qui permulcet sensum voluptate. itaque Epicurus semper hoc utitur, ut probet voluptatem natura expeti, quod ea voluptas, quae in motu sit, et parvos ad se adliciat et bestias, non illa stabilis, in qua tantum inest nihil dolere. qui igitur convenit ab alia voluptate dicere naturam proficisci, in alia summum bonum ponere? bestiarum vero nullum 11 33
iudicium puto: quamvis enim depravatae non sint, pravae tamen esse possunt. ut bacillum aliud est inflexum et incurvatum de industria, aliud ita natum, sic ferarum natura non est illa quidem depravata mala disciplina, sed natura sua. nec vero, ut voluptatem expetat, natura movet infantem, sed tantum ut se ipse diligat, ut integrum se salvumque velit. omne enim animal, simul et ortum est, et se ipsum et omnis partis suas diligit duasque, quae maximae sunt, in primis amplectitur, animum

et corpus, deinde utriusque partis. nam sunt et in animo
praecipua quaedam et in corpore, quae cum leviter agno-
vit, tunc discernere incipit, ut ea, quae prima data sint
34 natura, adpetat asperneturque contraria. in his primis
naturalibus voluptas insit necne, magna quaestio est.
nihil vero putare esse praeter voluptatem, non membra,
non sensus, non ingenii motum, non integritatem cor-
poris, non valetudinem, summae mihi videtur inscitiae.
atque ab isto capite fluere necesse est omnem rationem
bonorum et malorum. Polemoni et iam ante Aristoteli
ea prima visa sunt, quae paulo ante dixi. ergo nata est
sententia veterum Academicorum et Peripateticorum, ut
finem bonorum dicerent secundum naturam vivere, id
est, virtute adhibita frui primis a natura datis. Callipho
ad virtutem nihil adiunxit nisi voluptatem, Diodorus va-
cuitatem doloris. *** his omnibus, quos dixi, conse-
quentes sunt fines bonorum, Aristippo simplex voluptas,
Stoicis consentire naturae, quod esse volunt e virtute, id est
honeste, vivere, quod ita interpretantur, vivere cum intelle-
gentia rerum earum, quae natura evenirent, eligentem ea,
quae essent secundum naturam, reicientemque contraria.
35 ita tres sunt fines expertes honestatis, unus Aristippi vel
Epicuri, alter Hieronymi, Carneadi tertius; tres, in qui-
bus honestas cum aliqua accessione, Polemonis, Calli-
phontis, Diodori; una simplex, cuius Zeno auctor, posita
in decore tota, id est in honestate; nam Pyrrho, Aristo,
Erillus iam diu abiecti. reliqui sibi constiterunt, ut ex-
trema cum initiis convenirent, ut Aristippo voluptas,
Hieronymo doloris vacuitas, Carneadi frui principiis na-
12 turalibus esset extremum. Epicurus autem cum in prima
commendatione voluptatem dixisset, si eam, quam Ari-
stippus, idem tenere debuit ultimum bonorum, quod ille;
sin eam, quam Hieronymus, fecisset idem, ut volupta-
tem illam [Aristippi] in prima commendatione poneret.

36 Nam quod ait sensibus ipsis iudicari voluptatem bo-
num esse, dolorem malum, plus tribuit sensibus, quam
nobis leges permittunt, *cum* privatarum litium iudices
sumus; nihil enim possumus iudicare nisi quod est nostri
iudicii: in quo frustra iudices solent, cum sententiam
pronuntiant, addere SI QVID MEI IVDICII EST: si enim non

fuit eorum iudicii, nihilo magis hoc non addito illud est
iudicatum. quid iudicant sensus? dulce amarum, leve
asperum, prope longe, stare movere, quadratum rotun-
dum. aequam igitur pronuntiabit sententiam ratio, ad- 37
hibita primum divinarum humanarumque rerum scientia,
quae potest appellari rite sapientia, deinde adiunctis vir-
tutibus, quas ratio rerum omnium dominas, tu volupta-
tum satellites et ministras esse voluisti, quarum adeo
omnium sententia pronuntiabit primum de voluptate,
nihil esse ei loci, non modo ut sola ponatur in summi
boni sede, quam quaerimus, sed ne illo quidem modo,
ut ad honestatem adplicetur. de vacuitate doloris eadem
sententia erit; reicietur etiam Carneades, nec ulla de 38
summo bono ratio aut voluptatis non dolendive particeps
aut honestatis expers probabitur. ita relinquet duas, de
quibus etiam atque etiam consideret: aut enim statuet
nihil esse bonum nisi honestum, nihil malum nisi turpe,
cetera aut omnino nihil habere momenti aut tantum, ut
nec expetenda nec fugienda, sed eligenda modo aut rei-
cienda sint, aut anteponet eam, quam cum honestate
ornatissimam, tum etiam ipsis initiis naturae et totius
perfectione vitae locupletatam videbit; quod eo liquidius
faciet, si perspexerit, rerum inter eas verborumne sit
controversia. huius ego nunc auctoritatem sequens idem 13 39
faciam; quantum enim potero, minuam contentiones om-
nisque sententias simplicis eorum, in quibus nulla inest
virtutis adiunctio, omnino a philosophia semovendas pu-
tabo, primum Aristippi Cyrenaicorumque omnium, quos
non est veritum in ea voluptate, quae maxima dulcedine
sensum moveret, summum bonum ponere, contemnentis
istam vacuitatem doloris. hi non viderunt, ut ad cursum 40
equum, ad arandum bovem, ad indagandum canem, sic
hominem ad duas res, ut ait Aristoteles, ad intellegen-
dum et *ad* agendum esse natum, quasi mortalem deum,
contraque ut tardam aliquam et languidam pecudem ad
pastum et ad procreandi voluptatem hoc divinum animal
ortum esse voluerunt, quo nihil mihi videtur absurdius.
atque haec contra Aristippum, qui eam voluptatem non 41
modo summam, sed solam etiam ducit, quam omnes
unam appellamus voluptatem; aliter autem vobis placet.

sed ille, ut dixi, vitiose; nec enim figura corporis nec ratio excellens ingenii humani significat ad unam hanc rem natum hominem, ut frueretur voluptatibus. nec vero audiendus Hieronymus, cui summum bonum est idem, quod vos interdum vel potius nimium saepe dicitis, nihil dolere; non enim, si malum est dolor, carere eo malo satis est ad bene vivendum. hoc dixerit potius Ennius:

nimium boni est, cui nihil est mali.

nos beatam vitam non depulsione mali, sed adeptione boni iudicemus, nec eam cessando, sive gaudentem, ut Aristippus, sive non dolentem, ut hic, sed agendo aliquid
42 considerandove quaeramus. quae possunt eadem contra Carneadeum illud summum bonum dici, quod is non tam, ut probaret, protulit, quam ut Stoicis, quibuscum bellum gerebat, opponeret: id autem eius modi est, ut additum ad virtutem auctoritatem videatur habiturum et expleturum cumulate vitam beatam, de quo omnis haec quaestio est. nam qui ad virtutem adiungunt vel voluptatem, quam unam virtus minimi facit, vel vacuitatem doloris, quae, etiam si malo caret, tamen non est summum bonum, accessione utuntur non ita probabili, nec tamen, cur id tam parce tamque restricte faciant, intellego. quasi enim emendum eis sit, quod addant ad virtutem, primum vilissimas res addunt, dein singulas potius quam omnia, quae prima natura adprobavisset, ea cum hone-
43 state coniungerent; quae quod Aristoni et Pyrrhoni omnino visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime aegrotare nihil prorsus dicerent interesse, recte iam pridem contra eos desitum est disputari: dum enim in una virtute sic omnia esse voluerunt, ut eam rerum selectione exspoliarent nec ei quicquam aut unde oreretur darent aut ubi niteretur, virtutem ipsam, quam amplexabantur, sustulerunt. Erillus autem ad scientiam omnia revocans unum quoddam bonum vidit, sed nec optimum nec quo vita gubernari possit; itaque hic ipse iam pridem est reiectus; post enim Chrysippum non sane est dispu-
14 tatum. restatis igitur vos: nam cum Academicis incerta luctatio est, qui nihil adfirmant et quasi desperata cognitione certi id sequi volunt, quodcumque veri simile vi-
44 deatur. cum Epicuro autem hoc plus est negotii, quod

e duplici genere voluptatis coniunctus est, quodque et ipse et amici eius et multi postea defensores eius sententiae fuerunt et nescio quo modo is, qui auctoritatem minimam habet, maximam vim, populus cum illis facit: quos nisi redarguimus, omnis virtus, omne decus, omnis vera laus deserenda est. ita ceterorum sententiis semotis relinquitur non mihi cum Torquato, sed virtuti cum voluptate certatio; quam quidem certationem homo et acutus et diligens, Chrysippus, non contemnit totumque discrimen summi boni in earum comparatione positum putat; ego autem existimo, si honestum esse aliquid ostendero, quod sit ipsum sua vi propter seque expetendum, iacere vestra omnia; itaque eo quale sit breviter, ut tempus postulat, constituto accedam ad omnia tua, Torquate, nisi memoria forte defecerit.

Honestum igitur id intellegimus, quod tale est, ut 45 detracta omni utilitate sine ullis praemiis fructibusve per se ipsum possit iure laudari; quod quale sit, non tam definitione, qua sum usus, intellegi potest, quamquam aliquantum potest, quam communi omnium iudicio et optimi cuiusque studiis atque factis, qui permulta ob eam unam causam faciunt, quia decet, quia rectum, quia honestum est, etsi nullum consecuturum emolumentum vident. homines enim, etsi aliis multis, tamen hoc uno plurimum a bestiis differunt, quod rationem habent a natura datam mentemque acrem et vigentem celerrimeque multa simul agitantem et, ut ita dicam, sagacem, quae et causas rerum et consecutiones videat et similitudines transferat et disiuncta coniungat et cum praesentibus futura copulet omnemque conplectatur vitae consequentis statum; eademque ratio fecit hominem hominum adpetentem cumque iis natura et sermone et usu congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum serpat longius et se inplicet primum civium, deinde omnium mortalium societate, atque, ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli natum meminerit, sed patriae, sed suis, ut perexigua pars ipsi relinquatur. et quoniam 46 eadem natura cupiditatem ingenuit homini veri videndi, quod facillime adparet, cum vacui curis etiam quid in caelo fiat scire avemus, his initiis inducti omnia vera

diligimus, id est fidelia, simplicia, constantia, tum vana,
falsa, fallentia odimus, ut fraudem, periurium, malitiam,
iniuriam. eadem ratio habet in se quiddam amplum at-
que magnificum, ad imperandum magis quam ad paren-
dum accommodatum, omnia humana non tolerabilia solum,
sed etiam levia ducens, altum quiddam et excelsum, nihil
47 timens, nemini cedens, semper invictum. atque his tri-
bus generibus honestorum notatis quartum sequitur et
in eadem pulchritudine et aptum ex illis tribus, in quo
inest ordo et moderatio; cuius similitudine perspecta in
formarum specie ac dignitate transitum est ad honesta-
tem dictorum atque factorum; nam ex his tribus laudibus,
quas ante dixi, et temeritatem reformidat et non audet
cuiquam aut dicto protervo aut facto nocere, veretur que
quicquam aut facere aut eloqui, quod parum virile vi-
deatur.

15 48 Habes undique expletam et perfectam, Torquate, for-
mam honestatis, quae tota quattuor his virtutibus, quae
a te quoque commemoratae sunt, continetur. hanc se
tuus Epicurus omnino ignorare dicit, quam aut qualem
esse velint, qui honestate summum bonum metiantur.
si ad honestatem enim omnia referant neque in ea vo-
luptatem dicant inesse, ait eos voce inani sonare — his
enim ipsis verbis utitur — neque intellegere nec videre,
sub hanc vocem honestatis quae sit subicienda sententia.
ut enim consuetudo loquitur, id solum dicitur honestum,
quod est populari fama gloriosum. 'quod' inquit 'quam-
quam voluptatibus quibusdam est saepe iucundius, tamen
49 expetitur propter voluptatem.' videsne, quam sit magna
dissensio? philosophus nobilis, a quo non solum Graecia
et Italia, sed etiam omnis barbaria commota est, hone-
stum quid sit, si id non sit in voluptate, negat se intel-
legere, nisi forte illud, quod multitudinis rumore laude-
tur; ego autem hoc etiam turpe esse saepe iudico et, si
quando turpe non sit, tum esse non turpe, cum id a
multitudine laudetur, quod sit ipsum per se rectum atque
laudabile, non ob eam causam tamen illud dici esse ho-
nestum, quia laudetur a multis, sed quia tale sit, ut, vel
si ignorarent id homines vel si obmutuissent, sua tamen
pulchritudine esset specieque laudabile. itaque idem

natura victus, cui obsisti non potest, dicit alio loco id, quod a te etiam paulo ante dictum est, non posse iucunde
vivi nisi etiam honeste. quid nunc honeste dicit? idemne, 50
quod iucunde? ergo ita, non posse honeste vivi, nisi honeste vivatur. an nisi populari fama? sine ea igitur iucunde negat posse *se* vivere? quid turpius quam sapientis vitam ex insipientium sermone pendere? quid ergo hoc loco intellegit honestum? certe nihil nisi quod possit ipsum propter se iure laudari; nam si propter voluptatem, quae est ista laus, quae possit e macello peti? non is vir est, ut, cum honestatem eo loco habeat, ut sine ea iucunde neget posse vivi, illud honestum, quod populare sit, sentiat et sine eo neget iucunde vivi posse, aut quicquam aliud honestum intellegat nisi quod sit rectum ipsumque per se, sua vi, sua sponte, sua natura laudabile.

Itaque, Torquate, cum diceres clamare Epicurum non 16
posse iucunde vivi, nisi honeste et sapienter et iuste vi- 51
veretur, tu ipse mihi gloriari videbare: tanta vis inerat in verbis propter earum rerum, quae significabantur his verbis, dignitatem, ut altior fieres, ut interdum insisteres, ut nos intuens quasi testificarere, laudari honestatem et iustitiam aliquando ab Epicuro. quam te decebat iis verbis uti, quibus si philosophi non uterentur, philosophia omnino non egeremus! istorum enim verborum amore, quae perraro appellantur ab Epicuro, sapientiae, fortitudinis, iustitiae, temperantiae, praestantissimis ingeniis
homines se ad philosophiae studium contulerunt. 'ocu- 52
lorum' inquit Plato 'est in nobis sensus acerrimus, quibus sapientiam non cernimus. quam illa ardentis amores excitaret sui, si videretur!' cur tandem? an quod ita callida est, ut optime possit architectari voluptates? cur iustitia laudatur? aut unde est hoc contritum vetustate proverbium 'quicum in tenebris'? hoc dictum in una re latissime patet, ut in omnibus factis re, non teste movea-
mur. sunt enim levia et perinfirma, quae dicebantur a te, 53
cum animi conscientia inprobos excruciari, tum etiam poenae timore, qua aut adficiantur aut semper sint in metu ne adficiantur aliquando. non oportet timidum aut inbecillo animo fingi non bonum illum virum, qui, quicquid

fecerit, ipse se cruciet omniaque formidet, sed omnia
callide referentem ad utilitatem, acutum, versutum, ve-
teratorem, facile ut excogitet, quo modo occulte, sine
54 teste, sine ullo conscio fallat. an tu me de L. Tubulo
putas dicere? qui cum praetor quaestionem inter sicarios
exercuisset, ita aperte cepit pecunias ob rem iudican-
dam, ut anno proximo P. Scaevola tribunus pl. ferret ad
plebem, vellentne de ea re quaeri; quo plebiscito decreta
a senatu est consuli quaestio Cn. Caepioni: profectus in
exsilium Tubulus *est* statim nec respondere ausus; erat
enim res aperta.

17 Non igitur de inprobo, sed *de* callido inprobo quaeri-
mus, qualis Q. Pompeius in foedere Numantino infitiando
fuit, nec vero omnia timente, sed primum qui animi con-
scientiam non curet, quam scilicet conprimere nihil est
negotii: is enim, qui occultus et tectus dicitur, tantum
abest ut se indicet, perficiet etiam ut dolere alterius
inprobo facto videatur; quid est enim aliud esse versu-
55 tum? memini me adesse P. Sextilio Rufo, cum is rem
ad amicos ita deferret, se esse heredem Q. Fadio Gallo,
cuius in testamento scriptum esset, se ab eo rogatum, ut
omnis hereditas ad filiam perveniret: id Sextilius factum
negabat; poterat autem inpune: quis enim redargueret?
nemo nostrum credebat eratque veri similius hunc men-
tiri, cuius interesset, quam illum, qui id se rogasse scri-
psisset, quod debuisset rogare. addebat etiam se in
legem Voconiam iuratum contra eam facere non audere,
nisi aliter amicis videretur. aderamus nos quidem adu-
lescentes, sed multi amplissimi viri, quorum nemo cen-
suit plus Fadiae dandum, quam posset ad eam lege
Voconia pervenire. tenuit permagnam Sextilius heredi-
tatem, unde, si secutus esset eorum sententiam, qui
honesta et recta emolumentis omnibus et commodis an-
teponerent, nummum nullum attigisset. num igitur eum
postea censes anxio animo aut sollicito fuisse? nihil mi-
nus contraque illa hereditate dives ob eamque rem lae-
tus; magni enim aestimabat pecuniam non modo non
contra leges, sed etiam legibus partam, quae quidem vel
cum periculo est quaerenda vobis: est enim effectrix
56 multarum et magnarum voluptatum. ut igitur illis, qui,

recta et honesta quae sunt, ea statuunt per se expetenda, adeunda sunt quaevis pericula decoris honestatisque causa, sic vestris, qui omnia voluptate metiuntur, pericula adeunda sunt, ut adipiscantur magnas voluptates. si magna res, magna hereditas agetur, cum pecunia voluptates pariantur plurimae, idem erit Epicuro vestro faciendum, si suum finem bonorum sequi volet, quod Scipioni, magna gloria proposita, si Hannibalem in Africam retraxisset. itaque quantum adiit periculum! ad honestatem enim illum omnem conatum suum referebat, non ad voluptatem. sic vester sapiens magno aliquo emolumento commotus † cum causa, si opus erit, dimicabit. occultum facinus esse potuerit, gaudebit: depre- 57
hensus omnem poenam contemnet; erit enim instructus ad mortem contemnendam, ad exsilium, ad ipsum etiam dolorem; quem quidem vos, cum inprobis poenam proponitis, inpetibilem facitis, cum sapientem semper boni plus habere voltis, tolerabilem. sed finge non solum cal- 18
lidum eum, qui aliquid inprobe faciat, verum etiam praepotentem, ut M. Crassus fuit — qui tamen solebat uti suo bono —, ut hodie est noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda: esse enim quam vellet iniquus poterat inpune. quam multa vero iniuste fieri possunt, quae nemo possit reprehendere! si te amicus tuus 58
moriens rogaverit, ut hereditatem reddas suae filiae, nec usquam id scripserit, ut scripsit Fadius, nec cuiquam dixerit, quid facies? tu quidem reddes: ipse Epicurus fortasse redderet, ut Sex. Peducaeus, Sex. f., is, qui hunc nostrum reliquit effigiem et humanitatis et probitatis suae filium, cum doctus, tum omnium vir optimus et iustissimus, cum sciret nemo eum rogatum a C. Plotio, equite Romano splendido, Nursino, ultro ad mulierem venit eique nihil opinanti viri mandatum exposuit hereditatemque reddidit. sed ego ex te quaero, quoniam idem tu certe fecisses, nonne intellegas eo maiorem vim esse naturae, quod ipsi vos, qui omnia ad vestrum commodum et, ut ipsi dicitis, ad voluptatem referatis, tamen ea faciatis, e quibus adpareat non voluptatem vos, sed officium sequi, plusque rectam naturam quam rationem pravam valere? si scieris, inquit Carneades, aspidem oc-

culte latere uspiam et velle aliquem inprudentem super
eam adsidere, cuius mors tibi emolumentum futura sit,
inprobe feceris, nisi monueris ne adsidat; sed inpunite
tamen; scisse enim te quis coarguere possit? sed nimis
multa: perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia
proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem
referantur, virum bonum non posse reperiri, deque his
rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt
19 60 dicta a Laelio. Transfer idem ad modestiam vel
temperantiam, quae est moderatio cupiditatum rationi
oboediens. satisne ergo pudori consulat, si quis sine
teste libidini pareat? an est aliquid per se ipsum flagitio-
sum, etiam si nulla comitetur infamia? quid? fortes viri
voluptatumne calculis subductis proelium ineunt, sangui-
nem pro patria profundunt, an quodam animi ardore
atque impetu concitati? utrum tandem censes, Torquate,
Imperiosum illum, si nostra verba audiret, tuamne de se
orationem libentius auditurum fuisse an meam, cum ego
dicerem nihil eum fecisse sua causa omniaque rei publi-
cae, tu contra nihil nisi sua? si vero id etiam explanare
velles apertiusque diceres nihil eum fecisse nisi voluptatis
causa, quo modo eum tandem laturum fuisse existimas?
61 esto: fecerit, si ita vis, Torquatus propter suas utilitates
— malo enim *ita* dicere quam voluptates, in tanto prae-
sertim viro —: num etiam eius collega P. Decius, prin-
ceps in ea familia consulatus, cum [se devoveret et]
equo admisso in mediam aciem Latinorum inruebat, ali-
quid de voluptatibus suis cogitabat? ubi ut eam caperet
aut quando, cum sciret confestim esse moriendum eam-
que mortem ardentiore studio peteret, quam Epicurus
voluptatem petendam putat? quod quidem eius factum
nisi esset iure laudatum, non esset imitatus quarto con-
sulatu suo filius, neque porro ex eo natus cum Pyrrho
bellum gerens consul cecidisset in proelio seque e conti-
nenti genere tertiam victimam rei publicae praebuisset.
62 contineo me ab exemplis. Graecis hoc modicum est,
Leonidas, Epaminondas, tres aliqui aut quattuor: ego, si
nostros colligere coepero, perficiam illud quidem, ut se
virtuti tradat constringendam voluptas; sed dies me de-
ficiet et, ut A. Varius, qui est habitus iudex durior,

dicere consessori solebat, cum datis testibus alii tamen citarentur, 'aut hoc testium satis est aut nescio, quid satis sit,' sic a me satis datum est testium. quid enim? te ipsum, dignissimum maioribus tuis, voluptasne induxit ut adulescentulus eriperes P. Sullae consulatum? quem cum ad patrem tuum rettulisses, fortissimum virum, qualis ille vel consul vel civis cum semper, tum post consulatum fuit! quo quidem auctore nos ipsi ea gessimus, ut omnibus potius quam ipsis nobis consuluerimus. at quam 63
pulchre dicere videbare, cum ex altera parte ponebas cumulatum aliquem plurimis et maximis voluptatibus, nullo nec praesenti nec futuro dolore, ex altera autem cruciatibus maximis, toto corpore, nulla nec adiuncta nec sperata voluptate, et quaerebas: quis aut hoc miserior aut superiore illo beatior? deinde concludebas, summum malum esse dolorem, summum bonum voluptatem!
L. Thorius Balbus fuit, Lanuvinus, quem meminisse tu 20
non potes; is ita vivebat, ut nulla tam exquisita posset inveniri voluptas, qua non abundaret: erat et cupidus voluptatum et cuiusvis generis intellegens et copiosus, ita non superstitiosus, ut illa plurima in sua patria sacrificia et fana contemneret, ita non timidus ad mortem, ut in acie sit ob rem publicam interfectus. cupiditates non 64
Epicuri divisione finiebat, sed sua satietate; habebat tamen rationem valetudinis: utebatur iis exercitationibus, ut ad cenam et sitiens et esuriens veniret, eo cibo, qui et suavissimus esset et idem facillimus ad concoquendum, vino et ad voluptatem et ne noceret; cetera illa adhibebat, quibus demptis negat se Epicurus intellegere quid sit bonum. aberat omnis dolor, qui si adesset, nec molliter ferret et tamen medicis plus quam philosophis uteretur; color egregius, integra valetudo, summa gratia, vita denique conferta voluptatum omnium varietate. hunc 65
vos beatum; ratio quidem vestra sic cogit: at ego quem huic anteponam non audeo dicere: dicet pro me ipsa virtus nec dubitabit isti vestro beato M. Regulum anteponere, quem quidem, cum sua voluntate, nulla vi coactus praeter fidem, quam dederat hosti, ex patria Karthaginem revertisset, tum ipsum, cum vigiliis et fame cruciaretur, clamat virtus beatiorem fuisse quam potantem in rosa.

Thorium. bella magna gesserat, bis consul fuerat, triumpharat, nec tamen sua illa superiora tam magna neque tam praeclara ducebat quam illum ultimum casum, quem propter fidem constantiamque susceperat, qui nobis miserabilis videtur audientibus, illi perpetienti erat voluptarius. non enim hilaritate nec lascivia nec risu aut ioco, comite levitatis, saepe etiam tristes firmitate et constantia
66 sunt beati. stuprata per vim Lucretia a regis filio, testata civis, se ipsa interemit: hic dolor populi Romani duce et auctore Bruto causa civitati libertatis fuit, ob eiusque mulieris memoriam primo anno et vir et pater eius consul est factus. tenuis L. Verginius unusque de multis sexagesimo anno post libertatem receptam virginem filiam sua manu occidit potius, quam ea Ap. Claudii libidini, qui tum erat summo imperio, dederetur.

21 Aut haec tibi, Torquate, sunt vituperanda aut patro-
67 cinium voluptatis repudiandum. quod autem patrocinium aut quae ista causa est voluptatis, quae nec testis ullos e claris viris nec laudatores poterit adhibere? ut enim nos ex annalium monimentis testis excitamus eos, quorum omnis vita consumpta est in laboribus gloriosis, qui voluptatis nomen audire non possent, sic in vestris disputationibus historia muta est. numquam audivi in Epicuri schola Lycurgum, Solonem, Miltiadem, Themistoclem, Epaminondam nominari, qui in ore sunt ceterorum omnium philosophorum. nunc vero, quoniam haec nos etiam tractare coepimus, suppeditabit nobis Atticus noster
68 e thesauris suis quos et quantos viros! nonne melius est de his aliquid quam tantis voluminibus de Themista loqui? sint ista Graecorum, quamquam ab iis philosophiam et omnis ingenuas disciplinas habemus, sed tamen est aliquid, quod nobis non liceat, liceat illis. pugnant Stoici cum Peripateticis. alteri negant quicquam esse bonum nisi quod honestum sit, alteri plurimum se et longe longeque plurimum tribuere honestati, sed tamen et in corpore et extra esse quaedam bona. et certamen honestum et disputatio splendida! omnis est enim de virtutis dignitate contentio. at cum tuis cum disseris, multa sunt audienda etiam de obscenis voluptatibus, de quibus
69 ab Epicuro saepissime dicitur. non potes ergo ista tueri,

Torquate, mihi crede, si te ipse et tuas cogitationes et studia perspexeris; pudebit te, inquam, illius tabulae, quam Cleanthes sane commode verbis depingere solebat: iubebat eos, qui audiebant, secum ipsos cogitare pictam in tabula Voluptatem, pulcherrimo vestitu et ornatu regali in solio sedentem: praesto esse Virtutes ut ancillulas, quae nihil aliud agerent, nullum suum officium ducerent, nisi ut Voluptati ministrarent et eam tantum ad aurem admonerent, si modo id pictura intellegi posset, ut caveret ne quid faceret inprudens, quod offenderet animos hominum, aut quicquam, e quo oreretur aliquis dolor. 'nos quidem Virtutes sic natae sumus, ut tibi serviremus; aliud negotii nihil habemus.'

At negat Epicurus — hoc enim vestrum lumen est — 22 70
quemquam, qui honeste non vivat, iucunde posse vivere: quasi ego id curem, quid ille aiat aut neget: illud quaero, quid ei, qui in voluptate summum bonum ponat, consentaneum sit dicere. quid adfers, cur Thorius, cur † Chius Postumius, cur omnium horum magister, Orata, non iucundissime vixerit? ipse negat, ut ante dixi, luxuriosorum vitam reprehendendam, nisi plane fatui sint, id est, nisi aut cupiant aut metuant: quarum ambarum rerum cum medicinam pollicetur, luxuriae licentiam pollicetur; his enim rebus detractis negat se reperire in asotorum vita quod reprehendat. non igitur potestis voluptate 71
omnia dirigentes aut tueri aut retinere virtutem; nam nec vir bonus ac iustus haberi debet, qui, ne malum habeat, abstinet se ab iniuria: nosti credo illud:

nemo pius est, qui pietatem - - -.

cave putes quicquam esse verius; nec enim, dum metuit, iustus est; et certe, si metuere destiterit, non erit; non metuet autem, sive celare poterit sive opibus magnis, quicquid fecerit, obtinere, certeque malet existimari bonus vir, ut non sit, quam esse, ut non putetur. ita, quod † certissimum est, pro vera certaque iustitia simulationem nobis iustitiae traditis praecipitisque quodam modo ut nostram stabilem conscientiam contemnamus, aliorum errantem opinionem aucupemur; quae dici eadem de ce- 72
teris virtutibus possunt, quarum omnium fundamenta vos

in voluptate tamquam in aqua ponitis. quid enim? for-
temne possumus dicere eundem illum Torquatum? —
delector enim, quamquam te non possum, ut ais, corrum-
pere, delector, inquam, et familia vestra et nomine; et
hercule mihi vir optimus nostrique amantissimus, A. Tor-
quatus, versatur ante oculos, cuius quantum studium et
quam insigne fuerit erga me temporibus illis, quae nota
sunt omnibus, scire necesse est utrumque vestrum: quae
mihi ipsi, qui volo et esse et haberi gratus, grata non
essent, nisi eum perspicerem mea causa mihi amicum
fuisse, non sua, nisi hoc dicis sua, quod interest omnium
recte facere. si id dicis, vicimus; id enim volumus, id
73 contendimus, ut officii fructus sit ipsum officium. hoc ille
tuus non volt omnibusque ex rebus voluptatem quasi
mercedem exigit: sed ad illum redeo. — si voluptatis
causa cum Gallo apud Anienem depugnavit provocatus
et ex eius spoliis sibi et torquem et cognomen induit
ullam aliam ob causam, nisi quod ei talia facta digna
viro videbantur, fortem non puto. iam si pudor, si mo-
destia, si pudicitia, si uno verbo temperantia poenae aut
infamiae metu coërcebuntur, non sanctitate sua se tue-
buntur, quod adulterium, quod stuprum, quae libido non
se proripiet ac proiciet aut occultatione proposita aut in-
74 punitate ac licentia? quid? illud, Torquate, quale tan-
dem videtur, te isto nomine, ingenio, gloria, quae facis,
quae cogitas, quae contendis quo referas, cuius rei causa
perficere quae conaris velis, quid optimum denique in
vita iudices, non audere in conventu dicere? quid enim
mereri velis, iam cum magistratum inieris et in contio-
nem ascenderis — est enim tibi edicendum, quae sis ob-
servaturus in iure dicendo, et fortasse etiam, si tibi erit
visum, aliquid de maioribus tuis et de te ipso dices more
maiorum —, quid merearis igitur, ut dicas te in eo ma-
gistratu omnia voluptatis causa facturum esse teque
nihil fecisse in vita nisi voluptatis causa? 'an me' inquis
'tam amentem putas, ut apud inperitos isto modo loquar?'
at tu eadem ista dic in iudicio aut, si coronam times, dic
in senatu: numquam facies: cur, nisi quod turpis oratio
23 est? mene ergo et Triarium dignos existimas, apud quos
75 turpiter loquare? verum esto: verbum ipsum voluptatis

non habet dignitatem, nec nos fortasse intellegimus; hoc
enim identidem dicitis, non intellegere nos, quam dicatis
voluptatem. rem videlicet difficilem et obscuram! indi-
vidua cum dicitis et intermundia, quae nec sunt ulla nec
possunt esse, intellegimus: voluptas, quae passeribus nota
est omnibus, a nobis intellegi non potest? quid? si efficio
ut fateare me non modo quid sit voluptas scire — est
enim iucundus motus in sensu —, sed etiam, quid eam
tu velis esse? tum enim eam ipsam vis, quam modo ego
dixi, et nomen inponis, in motu ut sit et faciat aliquam
varietatem, tum aliam quandam summam voluptatem,
quo addi nihil possit: eam tum adesse, cum dolor omnis
absit; eam stabilem appellas. sit sane ista voluptas. dic 76
in quovis conventu te omnia facere, ne doleas. si ne
hoc quidem satis ample, satis honeste dici putas, dic te
omnia et in isto magistratu et in omni vita utilitatis tuae
causa facturum, nihil nisi quod expediat, nihil denique
nisi tua causa: quem clamorem contionis aut quam spem
consulatus eius, qui tibi paratissimus est, futuram putas?
eamne rationem igitur sequere, qua tecum ipse et cum
tuis utare, profiteri et in medium proferre non audeas?
at vero illa, quae Peripatetici, quae Stoici dicunt, sem-
per tibi in ore sunt, in iudiciis, in senatu: officium, ae-
quitatem, dignitatem, fidem, recta, honesta, digna imperio,
digna populo Romano, omnia pericula pro re publica,
mori pro patria, haec cum loqueris, nos barones stupe-
mus, tu videlicet tecum ipse rides. nam inter ista tam 77
magnifica verba tamque praeclara non habet ullum vo-
luptas locum, non modo illa, quam in motu esse dicitis,
quam omnes urbani, rustici, omnes, inquam, qui Latine
loquuntur, voluptatem vocant, sed ne haec quidem sta-
bilis, quam praeter vos nemo appellat voluptatem. vide 24
igitur ne non debeas verbis nostris uti, sententiis tuis.
quod si voltum tibi, si incessum fingeres, quo gravior
viderere, non esses tui similis: verba tu fingas et ea dicas,
quae non sentias? aut etiam, ut vestitum, sic sententiam
habeas aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte
ostentatio sit, intus veritas occultetur? vide, quaeso, re-
ctumne sit: mihi quidem eae verae videntur opiniones,
quae honestae, quae laudabiles, quae gloriosae, quae in

senatu, quae apud populum, quae in omni coetu concilioque profitendae sint, ne id non pudeat sentire, quod pudeat dicere.

78 Amicitiae vero locus ubi esse potest aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? quid autem est amare, e quo nomen ductum amicitiae est, nisi velle bonis aliquem adfici quam maximis, etiam si ad se ex iis nihil redeat? 'et prodest' inquit 'mihi eo esse animo.' immo videri fortasse: esse enim, nisi videris, non prodest; qui autem esse poteris, nisi te amor ipse ceperit? quod non subducta utilitatis ratione effici solet, sed ipsum a se oritur et sua sponte nascitur. 'at enim sequor utilitatem.' manebit ergo amicitia tam diu, quam diu sequetur utilitas, et, si utilitas constituet ami-
79 citiam, tollet eadem. sed quid ages tandem, si utilitas ab amicitia, ut fit saepe, defecerit? relinquesne? quae ista amicitia est? retinebis? qui convenit? quid enim de amicitia statueris utilitatis causa expetenda, vides. 'ne in odium veniam, si amicum destitero tueri.' primum cur ista res digna odio est, nisi quod est turpis? quod si, ne quo incommodo adficiare, non relinques amicum, tamen, ne sine fructu adligatus sis, ut moriatur optabis. quid? si non modo utilitatem tibi nullam adferet, sed iacturae rei familiaris erunt faciundae, labores suscipiendi, adeundum vitae periculum, ne tum quidem te respicies et cogitabis sibi quemque natum esse et suis voluptatibus? vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico, ut Pythagoreus ille [Siculo fecit tyranno], aut, Pylades cum sis, dices te esse Oresten, ut moriare pro amico? aut, si esses Orestes, Pyladem refelleres, te indicares et, si id non probares, quo minus ambo una necaremini non
25 80 precarere? faceres tu quidem, Torquate, haec omnia; nihil enim arbitror esse magna laude dignum, quod te praetermissurum credam aut mortis aut doloris metu: non quaeritur autem, quid naturae tuae consentaneum sit, sed quid disciplinae. ratio ista, quam defendis, praecepta, quae didicisti, quae probas, funditus evertunt amicitiam, quamvis eam Epicurus, ut facit, in caelum efferat laudibus. 'at coluit ipse amicitias.' quis, quaeso, illum negat et bonum virum et comem et humanum fuisse?

de ingenio eius in his disputationibus, non de moribus quaeritur. sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt. sed quamvis comis in amicis tuendis fuerit, tamen, si haec vera sunt — nihil enim adfirmo —, non satis acutus fuit. 'at multis se probavit.' et quidem iure for- 81
tasse, sed tamen non gravissimum est testimonium multitudinis; in omni enim arte vel studio vel quavis scientia vel in ipsa virtute optimum quidque rarissimum est. ac mihi quidem, quod et ipse bonus vir fuit et multi Epicurei et fuerunt et hodie sunt et in amicitiis fideles et in omni vita constantes et graves nec voluptate, sed officio consilia moderantes, hoc videtur maior vis honestatis et minor voluptatis; ita enim vivunt quidam, ut eorum vita refellatur oratio; atque ut ceteri dicere existimantur melius quam facere, sic hi mihi videntur facere melius quam dicere. sed haec nihil sane ad rem: illa videamus, 26
82
quae a te de amicitia dicta sunt; e quibus unum mihi videbar ab ipso Epicuro dictum cognoscere, amicitiam a voluptate non posse divelli ob eamque rem colendam esse, quod, *si* sine ea tuto et sine metu vivi non posset, ne iucunde quidem posset. satis est ad hoc responsum. attulisti aliud humanius horum recentiorum, numquam dictum ab ipso illo, quod sciam, primo utilitatis causa amicum expeti, cum autem usus accessisset, tum ipsum amari per se, etiam omissa spe voluptatis. hoc etsi multimodis reprehendi potest, tamen accipio quod dant; mihi enim satis est, ipsis non satis; nam aliquando posse recte fieri dicunt nulla exspectata nec quaesita voluptate. posuisti etiam dicere alios foedus quoddam 83
inter se facere sapientis, ut, quem ad modum sint in se ipsos animati, eodem modo sint erga amicos: id et fieri posse et saepe esse factum et ad voluptates percipiendas maxime pertinere. hoc foedus facere si potuerunt, faciant etiam illud, ut aequitatem, modestiam, virtutes omnis per se ipsas gratis diligant. an vero, si fructibus et emolumentis et utilitatibus amicitias colemus, si nulla caritas erit, quae faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam, dubium est quin fundos et insulas amicis anteponamus? licet hic rursus ea comme- 84

mores, quae optimis verbis ab Epicuro de laude amici-
tiae dicta sunt: non quaero quid dicat, sed quid conve-
nienter possit rationi et sententiae suae dicere. 'utilitatis
causa amicitia est quaesita.' num igitur utiliorem tibi
hunc Triarium putas esse posse, quam si tua sint Puteolis
granaria? Collige omnia, quae soletis. 'praesidium ami-
corum.' satis est tibi in te, satis in legibus, satis in me-
diocribus amicitiis praesidii: iam contemni non poteris;
odium autem et invidiam facile vitabis; ad eas enim res
ab Epicuro praecepta dantur; et tamen tantis vectigali-
bus ad liberalitatem utens etiam sine hac Pyladea ami-
citia multorum te benevolentia praeclare tuebere et mu-
85 nies. at quicum ioca seria, ut dicitur, quicum arcana,
quicum occulta omnia? tecum optime, deinde etiam cum
mediocri amico. sed fac ista esse non inportuna, quid
ad utilitatem tantae pecuniae? vides igitur, si amicitiam
sua caritate metiare, nihil esse praestantius, sin emolu-
mento, summas familiaritates praediorum fructuosorum
mercede superari. me igitur ipsum ames oportet, non
mea, si veri amici futuri sumus.

27 Sed in rebus apertissimis nimium longi sumus. per-
fecto enim et concluso neque virtutibus neque amicitiis
usquam locum esse, si ad voluptatem omnia referantur,
nihil praeterea est magno opere dicendum. ac tamen, ne
cui loco non videatur esse responsum, pauca etiam nunc
86 dicam ad reliquam orationem tuam. quoniam igitur
omnis summa philosophiae ad beate vivendum refertur,
idque unum expetentes homines se ad hoc studium con-
tulerunt, beate autem vivere alii in alio, vos in voluptate
ponitis, item contra miseriam omnem in dolore, id pri-
mum videamus, beate vivere vestrum quale sit. atque
hoc dabitis, ut opinor, si modo sit aliquid esse beatum,
id oportere totum poni in potestate sapientis; nam si
amitti vita beata potest, beata esse non potest. quis
enim confidit semper sibi illud stabile et firmum perman-
surum, quod fragile et caducum sit? qui autem diffidit
perpetuitati bonorum suorum, timeat necesse est ne ali-
quando amissis illis sit miser. beatus autem esse in
maximarum rerum timore nemo potest: nemo igitur esse
87 beatus potest. neque enim in aliqua parte, sed in per-

petuitate temporis vita beata dici solet, nec appellatur
omnino vita nisi confecta atque absoluta, nec potest quis-
quam alias beatus esse, alias miser: qui enim existimabit
posse se miserum esse, beatus non erit. nam cum sus-
cepta semel est beata vita, tam permanet quam ipsa illa
effectrix beatae vitae sapientia neque exspectat ultimum
tempus aetatis, quod Croeso scribit Herodotus praece-
ptum a Solone. at enim, quem ad modum tute dicebas,
negat Epicurus diuturnitatem quidem temporis ad beate
vivendum aliquid adferre, nec minorem voluptatem per-
cipi in brevitate temporis, quam si illa sit sempiterna.
haec dicuntur inconstantissime: cum enim summum bo- 88
num in voluptate ponat, negat infinito tempore aetatis
voluptatem fieri maiorem quam finito atque modico. qui
bonum omne in virtute ponit, is potest dicere perfici
beatam vitam perfectione virtutis; negat enim summo
bono adferre incrementum diem: qui autem effici volu-
ptate beatam vitam putabit, qui sibi is conveniet, si
negabit voluptatem crescere longinquitate? igitur ne do-
lorem quidem. an dolor longissimus quisque miserrimus,
voluptatem non optabiliorem diuturnitas facit? quid est
igitur cur ita semper deum appellet Epicurus beatum et
aeternum? dempta enim aeternitate nihilo beatior Iupiter
quam Epicurus; uterque enim summo bono fruitur, id
est voluptate. 'at enim hic etiam dolore.' at eum nihili
facit; ait enim se, si uratur, 'quam hoc suave!' dicturum.
qua igitur re ab deo vincitur, si aeternitate non vincitur? 89
in qua quid est boni praeter summam voluptatem et eam
sempiternam? quid ergo attinet gloriose loqui, nisi con-
stanter loquare? in voluptate corporis — addam, si vis,
animi, dum ea ipsa, ut voltis, sit ex corpore — situm est
vivere beate. quid? istam voluptatem perpetuam quis
potest praestare sapienti? nam quibus rebus efficiuntur
voluptates, eae non sunt in potestate sapientis; non enim
in ipsa sapientia positum est beatum esse, sed in iis re-
bus, quas sapientia comparat ad voluptatem. totum au-
tem id externum est, et quod externum, id in casu est.
ita fit beatae vitae domina fortuna, quam Epicurus ait
exiguam intervenire sapienti. 'age,' inquies 'ista parva 28 90
sunt: sapientem locupletat ipsa natura, cuius divitias Epi-

curus parabilis esse docuit.' haec bene dicuntur, nec ego repugno, sed inter sese ipsa pugnant. negat enim tenuissimo victu, id est contemptissimis escis et potionibus, minorem voluptatem percipi quam rebus exquisitissimis ad epulandum. huic ego, si negaret quicquam interesse ad beate vivendum, quali uteretur victu, concederem, laudarem etiam; verum enim diceret, idque Socratem, qui voluptatem nullo loco numerat, audio dicentem, cibi condimentum esse famem, potionis sitim; sed qui ad voluptatem omnia referens vivit ut Gallonius, loquitur ut Frugi ille Piso, non audio nec eum quod
91 sentiat dicere existimo. naturalis divitias dixit parabilis esse, quod parvo esset natura contenta: certe, nisi voluptatem tanti aestimaretis. 'non minor' inquit 'voluptas percipitur ex vilissimis rebus quam ex pretiosissimis.' hoc est non modo cor non habere, sed ne palatum quidem. qui enim voluptatem ipsam contemnunt, iis licet dicere se acipenserem maenae non anteponere: cui vero in voluptate summum bonum est, huic omnia sensu, non ratione sunt iudicanda, eaque dicenda optima, quae sint
92 suavissima. verum esto: consequatur summas voluptates non modo parvo, sed per me nihilo, si potest; sit voluptas non minor in nasturcio illo, quo vesci Persas esse solitos scribit Xenophon, quam in Syracusanis mensis, quae a Platone graviter vituperantur; sit, inquam, tam facilis, quam voltis, comparatio voluptatis: quid de dolore dicemus? cuius tanta tormenta sunt, ut in iis beata vita, si modo dolor summum malum est, esse non possit. ipse enim Metrodorus, paene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis: 'cum corpus bene constitutum sit et sit exploratum ita futurum.' an id exploratum cuiquam potest esse, quo modo se hoc habiturum sit corpus, non dico ad annum, sed ad vesperum? dolor igitur, id est summum malum, metuetur semper, etiam si non aderit: iam enim adesse poterit. qui potest igitur habi-
93 tare in beata vita summi mali metus? 'traditur' inquit 'ab Epicuro ratio neglegendi doloris.' iam *id* ipsum absurdum, maximum malum neglegi. sed quae tandem ista ratio est? 'maximus dolor' inquit 'brevis est.' primum quid tu dicis breve? deinde dolorem quem maxi-

mum? quid enim? summus dolor pluris dies manere non
potest? vide ne etiam menses! nisi forte eum dicis, qui
simul atque adripuit interficit. quis istum dolorem timet?
illum mallem levares, quo optimum atque humanissimum
virum, Cn. Octavium, Marci filium, familiarem meum,
confici vidi, nec vero semel nec ad breve tempus, sed et
saepe et plane diu. quos ille, di inmortales! cum omnes
artus ardere viderentur, cruciatus perferebat! nec tamen
miser esse, quia summum id malum non erat, tantum
modo laboriosus videbatur: at miser, si in flagitiosa atque
vitiosa vita adflueret voluptatibus. quod autem magnum 29
dolorem brevem, longinquum levem esse dicitis, id non 94
intellego quale sit; video enim et magnos et eosdem bene
longinquos dolores, quorum alia toleratio est verior, qua
uti vos non-potestis, qui honestatem ipsam per se non
amatis. fortitudinis quaedam praecepta sunt ac paene
leges, quae effeminari virum vetant in dolore. quam ob
rem turpe putandum est, non dico dolere — nam id qui-
dem interdum est necesse —, sed saxum illud Lemnium
clamore Philocteteo funestare:

> quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus
> resonando mutum flebilis voces refert.

huic Epicurus praecentet, si potest, cum

> e viperino morsu venae viscerum
> veneno inbutae taetros cruciatus cient!

sic Epicurus: 'Philocteta! si gravis dolor, brevis.' 'at
iam decimum annum in spelunca iacet! 'si longus, levis;
dat enim intervalla et relaxat.' primum non saepe, de- 95
inde quae est ista relaxatio, cum et praeteriti doloris
memoria recens est et futuri atque inpendentis torquet
timor? 'moriatur!' inquit. fortasse id optimum, sed ubi
illud 'plus semper voluptatis'? si enim ita est, vide ne
facinus facias, cum mori suadeas. potius ergo illa di-
cantur, turpe esse, viri non esse debilitari dolore, frangi,
succumbere. nam ista vestra 'si gravis, brevis; si lon-
gus, levis' dictata sunt: virtutis, magnitudinis animi, pa-
tientiae, fortitudinis fomentis dolor mitigari solet.

Audi, ne longe abeam, moriens quid dicat Epicurus, 30
ut intellegas facta eius cum dictis discrepare. 'Epicurus 96
Hermarcho salutem. cum ageremus' inquit 'vitae bea-

tum et eundem supremum diem, scribebamus haec. tanti
aderant vesicae et torminum morbi, ut nihil ad eorum
magnitudinem posset accedere.' miserum hominem! si
dolor summum malum est, dici aliter non potest. sed
audiamus ipsum: 'compensabatur' inquit 'tamen cum his
omnibus animi laetitia, quam capiebam memoria ratio-
num inventorumque nostrorum. sed tu, ut dignum est
tua erga me et philosophiam voluntate ab adulescentulo
97 suscepta, fac ut Metrodori tueare liberos.' non ego iam
Epaminondae, non Leonidae mortem huius morti ante-
pono, quorum alter cum vicisset Lacedaemonios apud
Mantineam atque ipse gravi volnere exanimari se vide-
ret, ut primum dispexit, quaesivit salvusne esset clipeus?
cum salvum esse flentes sui respondissent, rogavit es-
sentne fusi hostes? cum id quoque, ut cupiebat, audi-
visset, evelli iussit eam, qua erat transfixus, hastam: ita
multo sanguine profuso in laetitia et victoria est mor-
tuus; Leonidas autem, rex Lacedaemoniorum, se in
Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta,
cum esset proposita aut fuga turpis aut gloriosa mors,
opposuit hostibus. praeclarae mortes sunt imperatoriae;
philosophi autem in suis lectulis plerumque moriuntur:
refert tamen, quo modo. *beatus* sibi videtur esse mo-
riens: magna laus. 'compensabatur' inquit 'cum sum-
98 mis doloribus laetitia.' audio equidem philosophi vocem,
Epicure; sed quid tibi dicendum sit oblitus es: primum
enim, si vera sunt ea, quorum recordatione te gaudere
dicis, hoc est, si vera sunt tua scripta et inventa, gau-
dere non potes; nihil enim iam habes, quod ad corpus
referas; est autem a te semper dictum nec gaudere quem-
quam nisi propter corpus nec dolere. 'praeteritis' inquit
'gaudeo.' quibusnam praeteritis? si ad corpus pertinen-
tibus, rationes tuas te video compensare cum istis dolo-
ribus, non memoriam corpore perceptarum voluptatum;
sin autem ad animum, falsum est quod negas animi
ullum esse gaudium, quod non referatur ad corpus. cur
deinde Metrodori liberos commendas? quid *in* isto egre-
gio tuo officio et tanta fide — sic enim existimo — ad
31 99 corpus refers? huc et illuc, Torquate, vos versetis licet,
nihil in hac praeclara epistula scriptum ab Epicuro con-

gruens et conveniens decretis eius reperietis: ita redar-
guitur ipse a se convincunturque scripta eius probitate
ipsius ac moribus; nam ista commendatio puerorum,
memoria et caritas amicitiae, summorum officiorum in
extremo spiritu conservatio indicat innatam esse homini
probitatem gratuitam, non invitatam voluptatibus nec
praemiorum mercedibus evocatam; quod enim testimo-
nium maius quaerimus, quae honesta et recta sint ipsa
esse optabilia per sese, cum videamus tanta officia mo-
rientis? sed, ut epistulam laudandam arbitror eam, quam 100
modo totidem fere verbis interpretatus sum, quamquam
ea cum summa eius philosophiae nullo modo congruebat,
sic eiusdem testamentum non solum *a* philosophi gravi-
tate, sed etiam ab ipsius sententia iudico discrepare.
scripsit enim et multis saepe verbis et breviter aperteque
in eo libro, quem modo nominavi, mortem nihil ad nos
pertinere; quod enim dissolutum sit, id esse sine sensu,
quod autem sine sensu sit, id nihil ad nos pertinere om-
nino. hoc ipsum elegantius poni meliusque potuit; nam
quod ita positum est, quod dissolutum sit, id esse sine
sensu, id eius modi est, ut non satis plane dicat, quid
sit dissolutum; sed tamen intellego, quid velit. quaero 101
autem, quid sit quod, cum dissolutione, id est morte,
sensus omnis exstinguatur et cum reliqui nihil sit om-
nino, quod pertineat ad nos, tam accurate tamque dili-
genter caveat et sanciat, 'ut Amynomachus et Timocra-
tes, heredes sui, de Hermarchi sententia dent quod satis
sit ad diem agendum natalem suum quotannis mense
Gamelione itemque omnibus mensibus vicesimo die lunae
dent ad eorum epulas, qui una secum philosophati sint, ut et
sui et Metrodori memoria colatur.' haec ego non possum 102
dicere non esse hominis quamvis et belli et humani, sa-
pientis vero nullo modo, physici praesertim, quem se ille
esse volt, putare ullum esse cuiusquam diem natalem.
quid? idemne potest esse dies saepius, qui semel fuit?
certe non potest. an eiusdem modi? ne id quidem, nisi
multa annorum intercesserint milia, ut omnium siderum
eodem, unde profecta sint, fiat ad unum tempus reversio.
nullus est igitur cuiusquam dies natalis. 'at habetur!'
et ego id scilicet nesciebam! sed ut sit, etiamne post

mortem coletur? idque testamento cavebit is, qui nobis quasi oraculum ediderit nihil ad nos pertinere post mortem? haec non erant eius, qui innumerabilis mundos infinitasque regiones, quarum nulla esset ora, nulla extremitas, mente peragravisset. num quid tale Democritus? ut alios omittam, hunc appello, quem ille unum
103 secutus est. quod si dies notandus fuit, eumne potius, quo natus, an eum, quo sapiens factus est? non potuit, inquies, fieri sapiens, nisi natus esset. isto modo ne si avia quidem eius nata non esset. res tota, Torquate, non doctorum hominum, velle post mortem epulis celebrari memoriam sui nominis; quos quidem dies quem ad modum agatis et in quantam hominum facetorum urbanitatem incurratis, non dico; nihil opus est litibus: tantum dico, magis fuisse vestrum, agere Epicuri diem natalem, quam illius, testamento cavere ut ageretur.

32 Sed ut ad propositum revertamur — de dolore enim
104 cum diceremus, ad istam epistulam delati sumus —, nunc totum illud concludi sic licet: qui in summo malo est, is tum, cum in eo est, non est beatus; sapiens autem semper beatus est et est aliquando in dolore: non est igitur summum malum dolor. iam illud quale tandem est, bona praeterita non effluere sapienti, mala meminisse non oportere? primum in nostrane est potestate quid meminerimus? Themistocles quidem, cum ei Simonides an quis alius artem memoriae polliceretur, 'oblivionis' inquit 'mallem; nam memini etiam quae nolo, oblivisci non
105 possum quae volo.' magno hic ingenio, sed res se tamen sic habet, ut nimis imperiosi philosophi sit vetare meminisse. vide ne ista sint Manliana vestra aut maiora etiam, si imperes quod facere non possim. quid, si etiam iucunda memoria est praeteritorum malorum? ut proverbia non nulla veriora sint quam vestra dogmata. volgo enim dicitur 'iucundi acti labores,' nec male Euripides: concludam, si potero, Latine; Graecum enim hunc versum nostis omnes:

suavis laborum est praeteritorum memoria.

sed ad bona praeterita redeamus. quae si a vobis talia dicerentur, qualibus C. Marius uti poterat, ut expulsus, egens, in palude demersus, tropaeorum recordatione

levaret dolorem suum, audirem et plane probarem: nec enim absolvi beata vita sapientis neque ad exitum perduci poterit, si prima quaeque bene ab eo consulta atque facta ipsius oblivione obruentur. sed vobis voluptatum 106
perceptarum recordatio vitam beatam facit, et quidem corpore perceptarum; nam si quae sunt aliae, falsum est omnis animi voluptates esse e corporis societate. corporis autem voluptas si etiam praeterita delectat, non intellego, cur Aristoteles Sardanapalli epigramma tanto opere derideat, in quo ille rex Syriae glorietur omnis se secum libidinum voluptates abstulisse; 'quod enim ne vivus quidem' inquit 'diutius sentire poterat quam dum fruebatur, quo modo id potuit mortuo permanere?' fluit igitur voluptas corporis et prima quaeque avolat saepiusque relinquit causam paenitendi quam recordandi. itaque beatior Africanus cum patria illo modo loquens,

desine Roma tuos hostis - - -

reliquaque praeclare,

nam tibi moenimenta mei peperere labores.

laboribus his praeteritis gaudet, tu iubes voluptatibus; et hic se ad ea revocat, e quibus nihil umquam rettulerit ad corpus, tu totus haeres in corpore.

Illud autem ipsum qui obtineri potest, quod dicitis 33 107
omnis animi et voluptates et dolores ad corporis voluptates ac dolores pertinere? nihilne te delectat umquam — video, quicum loquar —, te igitur, Torquate, ipsum per se nihil delectat? omitto dignitatem, honestatem, speciem ipsam virtutum, de quibus ante dictum est, haec leviora ponam: poëma, orationem cum aut scribis aut legis, cum omnium factorum, cum regionum conquiris historiam, signum, tabula, locus amoenus, ludi, venatio, villa Luculli — nam si tuam dicerem, latebram haberes: ad corpus diceres pertinere —, sed ea, quae dixi, ad corpusne refers, an est aliquid, quod te sua sponte delectet? aut pertinacissimus fueris, si perstiteris ad corpus ea, quae dixi, referre aut deserueris totam Epicuri voluptatem, si negaveris. quod vero a te disputatum est, maiores esse voluptates et dolores animi quam corporis, quia trium temporum particeps animus sit, corpore autem praesentia solum sentiantur, qui id probari potest,

ut is, qui propter me aliquid gaudeat, plus quam ego ipse gaudeat? [animo voluptas oritur propter voluptatem corporis, et maior est animi voluptas quam corporis: ita fit ut gratulator laetior sit quam is, cui gratulatur.] sed, dum efficere voltis beatum sapientem, cum maximas animo voluptates percipiat omnibusque partibus maiores quam corpore, quid occurrat non videtis: animi enim dolores quoque percipiet omnibus partibus maiores quam corporis. ita miser sit aliquando necesse est is, quem vos beatum semper voltis esse, nec vero id, dum omnia ad voluptatem doloremque referetis, efficietis umquam.
109 qua re aliud aliquod, Torquate, hominis summum bonum reperiendum est: voluptatem bestiis concedamus, quibus vos de summo bono testibus uti soletis. quid? si etiam bestiae multa faciunt, duce sua quaeque natura, partim indulgenter vel cum labore, ut in gignendo, in educando perfacile adpareat aliud quiddam iis propositum, non voluptatem; partim cursu et peragratione laetantur; congregatione aliae coetum quodam modo civitatis imitan-
110 tur. videmus in quodam volucrium genere non nulla indicia pietatis, cognitionem, memoriam; in multis etiam desideria videmus: ergo in bestiis erunt secreta a voluptate humanarum quaedam simulacra virtutum, in ipsis hominibus virtus nisi voluptatis causa nulla erit? et homini, qui ceteris animantibus plurimum praestat, prae-
31 cipui a natura nihil datum esse dicemus? nos vero, si
111 quidem in voluptate sunt omnia, longe multumque superamur a bestiis, quibus ipsa terra fundit ex sese pastus varios atque abundantis nihil laborantibus, nobis autem aut vix aut ne vix quidem suppetunt multo labore quaerentibus: nec tamen ullo modo summum pecudis bonum et hominis idem mihi videri potest. quid enim tanto opus est instrumento in optimis artibus comparandis, quid tanto concursu honestissimorum studiorum, tanto virtutum comitatu, si ea nullam ad aliam rem nisi ad
112 voluptatem conquiruntur? ut, si Xerxes, cum tantis classibus tantisque equestribus et pedestribus copiis, Hellesponto iuncto, Athone perfosso, mari ambulavisset, terra navigavisset, si, cum tanto impetu in Graeciam venisset, causam quis ex eo quaereret tantarum copia-

rum tantique belli, mel se auferre ex Hymetto voluisse diceret, certe sine causa videretur tanta conatus, sic nos sapientem plurimis et gravissimis artibus atque virtutibus instructum et ornatum non, ut illum, maria pedibus peragrantem, classibus montis, sed omne caelum totamque cum universo mari terram mente conplexum, voluptatem petere si dicemus, mellis causa dicemus tanta molitum.
ad altiora quaedam et magnificentiora, mihi crede, Tor- 113
quate, nati sumus, nec id ex animi solum partibus, in quibus inest memoria rerum innumerabilium, in te quidem infinita, inest coniectura consequentium non multum a divinatione differens, inest moderator cupiditatis pudor, inest ad humanam societatem iustitiae fida custodia, inest in perpetiendis laboribus adeundisque periculis firma et stabilis doloris mortisque contemptio: ergo haec in animis, tu autem etiam membra ipsa sensusque considera, qui tibi, ut reliquae corporis partes, non comites
solum virtutum, sed ministri etiam videbuntur. quod si 114
in ipso corpore multa voluptati praeponenda sunt, ut vires, valetudo, velocitas, pulchritudo, quid tandem in animis censes? in quibus doctissimi illi veteres inesse quiddam caeleste et divinum putaverunt. quod si esset in voluptate summum bonum, ut dicitis, optabile esset maxima in voluptate nullo intervallo interiecto dies noctisque versari, cum omnes sensus dulcedine omni quasi perfusi moverentur. quis est autem dignus nomine hominis, qui unum diem totum velit esse in genere isto voluptatis? Cyrenaici quidem non recusant, vestri haec
verecundius, illi fortasse constantius. sed lustremus animo 115
non has maximas artis, quibus qui carebant inertes a maioribus nominabantur, sed quaero num existimes, non dico Homerum, Archilochum, Pindarum, sed Phidian, Polyclitum, Zeuxim ad voluptatem artis suas direxisse? ergo opifex plus sibi proponet ad formarum quam civis excellens ad factorum pulchritudinem? quae autem est alia causa erroris tanti, tam longe lateque diffusi, nisi quod is, qui voluptatem summum bonum esse decernit, non cum ea parte animi, in qua inest ratio atque consilium, sed cum cupiditate, id est cum animi levissima

parte, deliberat? quaero enim de te, si sunt di, ut vos
etiam putatis, qui possint esse beati, cum voluptates cor-
pore percipere non possint, aut si sine eo genere volu-
ptatis beati sunt, cur similem animi usum in sapiente
35 116 esse nolitis? lege laudationes, Torquate, non eorum, qui
sunt ab Homero laudati, non Cyri, non Agesilai, non
Aristidi aut Themistocli, non Philippi aut Alexandri:
lege nostrorum hominum, lege vestrae familiae: neminem
videbis ita laudatum, ut artifex callidus comparandarum
voluptatum diceretur. non elogia monimentorum id si-
gnificant, velut hoc ad portam: VNVM HVNC PLVRIMAE CON-
117 SENTIVNT GENTES POPVLI PRIMARIVM FVISSE VIRVM. idne
consensisse de Calatino plurimas gentis arbitramur, pri-
marium fuisse populi, quod praestantissimus fuisset in
conficiendis voluptatibus? ergo in iis adulescentibus bo-
nam spem esse dicemus et magnam indolem, quos suis
commodis inservituros et quicquid ipsis expediat facturos
arbitrabimur? nonne videmus, quanta perturbatio rerum
omnium consequatur, quanta confusio? tollitur benefi-
cium, tollitur gratia, quae sunt vincla concordiae. nec
enim, cum tua causa cui commodes, beneficium illud
habendum est, sed faeneratio, nec gratia deberi videtur
ei, qui sua causa commodaverit. maximas vero virtutes
iacere omnis necesse est voluptate dominante. sunt etiam
turpitudines plurimae, quae, nisi honestas natura pluri-
mum valeat, cur non cadant in sapientem non est facile
118 defendere. ac, ne plura conplectar — sunt enim innu-
merabilia —, bene laudata virtus voluptatis aditus inter-
cludat necesse est; quod iam a me exspectare noli: tute
introspice in mentem tuam ipse eamque omni cogitatione
pertractans percontare ipse te, perpetuisne malis volu-
ptatibus perfruens in ea, quam saepe usurpabas, tran-
quillitate degere omnem aetatem sine dolore, adsumpto
etiam illo, quod vos quidem adiungere soletis, sed fieri
non potest, sine doloris metu, an cum de omnibus gen-
tibus optime mererere, cum opem indigentibus salutem-
que ferres, vel Herculis perpeti aerumnas. sic enim
maiores nostri labores non fugiendos tristissimo tamen
119 verbo [aerumnas] etiam in deo nominaverunt. exigerem
ex te cogeremque ut responderes, nisi vererer ne Hercu-

lem ipsum ea, quae pro salute gentium summo labore gessisset, voluptatis causa gessisse diceres.'

Quae cum dixissem, 'habeo,' inquit Torquatus 'ad quos ista referam, et, quamquam aliquid ipse poteram, tamen invenire malo paratiores.' 'familiaris nostros, credo, Sironem dicis et Philodemum, cum optimos viros, tum homines doctissimos.' 'recte' inquit 'intellegis.' 'age sane;' inquam 'sed erat aequius Triarium aliquid de dissensione nostra iudicare.' 'eiuro' inquit adridens 'iniquum, hac quidem de re: tu enim ista lenius, hic Stoicorum more nos vexat.' tum Triarius 'posthac quidem' inquit 'audacius; nam haec ipsa mihi erunt in promptu, quae modo audivi, nec ante adgrediar quam te ab istis, quos dicis, instructum videro.' quae cum essent dicta, finem fecimus et ambulandi et disputandi.

M. TULLII CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM AD M. BRUTUM

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

In huius libri exordio Cicero conversa rursus ad Brutum oratione, quoniam voluptas superiore libro satis confutata sit, acriorem paratam esse ait cum Stoicis contentionem, atque eorum disserendi genus cum ipsum subtile sit vel potius spinosum, tum multo difficilius esse Latine loquentibus, quibus etiam nova verba parienda et nova rebus novis nomina imponenda sint. Nec hoc mirandum esse, quoniam, si aliae etiam artes suis et propriis utantur verbis, multo id magis philosophiae concedendum sit, et, si Graecis philosophis licuerit de rebus non pervagatis verbis quoque inusitatis uti, magis in Latina lingua hoc licere debere, atque etiam elaborandum esse ut in ipsis Graecorum artibus Latinorum verborum copia Graecae respondeat (cap. 1. 2). Deinde Cicero exponit sermonem sibi aliquando de Stoicorum de summo bono sententia incidisse cum M. Catone in villa Tusculana Luculli (cap. 3). Nam cum Cato minus sibi probari significasset, quod Cicero non ad Stoicos, sed ad Academicos et Peripateticos se inclinavisset, Cicero autem inter hos et Stoicos verborum, non rerum certamen esse dixisset, et Stoicos, si verborum splendore persequi vellent, in Pyrrhonis et Aristonis vitia incidere, ut rerum selectionem et ipsam virtutem tollerent, Catonem, ut Ciceronem non recte iudicare ostenderet, totam Zenonis Stoicorumque sententiam explicare adgressum esse (cap. 3. 4). Ea explicatio huius modi est: Omne animal, simul atque natum est, se conservare studet et suum statum quaeque eius status conservantia sunt diligit; in his rebus, quas natura primas adpetit, voluptas non est, est integritas corporis eiusque partium, rerum cognitiones artesque (cap. 5). Cum igitur aliae res aestimabiles sint, quod aut secundum naturam sunt aut tale quid efficiunt, aliae inaestimabiles, quae illis contrariae sunt, illae autem sumendae, hae reiciendae sint, primum est officium se conservare, deinde seligere ea, quae secundum naturam sint et reicere contraria; cum autem hoc constanter et naturae convenienter fit, tum demum intellegi incipit quid sit bonum et hoc ipsum adesse. Nam hac ipsa convenientia honestum continetur, quod et summum et unum bonum est et solum propter se expetendum;

prima autem naturae non propter se expetenda sunt, et tamen omnia officia ab iis proficiscuntur (cap. 6). Adpetitio animi non ad quodvis vitae genus, sed ad quandam formam vivendi data est, itemque ratio, ut ad perfectam rationem, quae sapientia et virtus est, perveniatur. Sapientiae ultimum est non aliquid extra se efficere, sed ipsa actio et, quod recte factum est, id omnes virtutis numeros in se continet. Virtus autem teneri non potest, nisi statuatur nihil esse quod intersit aut differat aliud ab alio — quo bonum aut malum sit — praeter honesta et turpia. Itaque sapientes omnes semper beati sunt (cap. 7). Quod autem totam disciplinam continet, quod honestum sit, id esse solum bonum, id brevibus quibusdam et acutis Stoicorum rationibus concluditur, quae ex eo ducuntur, quod bonum laudabile est et beata vita gloriatione digna, et quod fortis vir aliter esse non potest (cap. 8). Nec tamen probandi sunt illi philosophi, qui sic summum bonum in animo posuerunt, ut nullam rerum differentiam esse dicerent; nam in selectione earum rerum, quae sunt secundum naturam, et contrariarum reiectione prudentia et virtus posita est. Itaque summum bonum est vivere scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem quae secundum naturam et quae contra naturam sint reicientem. Actiones autem honestae ipsa susceptione, non effectu, laudabiles sunt (cap. 9). Bonum Diogenes commodissime definiit, id quod esset natura absolutum. Ad boni notionem pervenitur, cum animus collatione rationis ascendit ab iis rebus, quae sunt secundum naturam. Bonum autem a ceteris rebus, quae aestimabiles sunt, non gradu, sed genere differt et suam habet propriam aestimationem. Perturbationibus animi, quae opinione commoventur, non natura, sapiens semper vacat (cap. 10). Omne, quod honestum sit, propter se expetendum esse, quod turpe, fugiendum facillime intellegitur ex communi hominum iudicio et sensu, qui in agendo adparet (cap. 11). — Hic ex Ciceronis persona brevis interponitur de nomine vitii digressio. — Inter Stoicos et Peripateticos rerum, non verborum controversia est; nam in Peripateticorum doctrina effici non potest ut sapiens semper beatus sit, et eorum sententia alius alio beatior est, Stoici crescere beatam vitam negant posse; nam omnis commodorum accessio, quae ad virtutem adici potest, eius splendore obscuratur (cap. 12. 13. 14 pr.). Recta actio non crescit, itaque vita beata nihilo magis expetenda est, si longa, quam, si brevis (cap. 14). Nec alius alio sapientior est, nec alius alio magis peccat. Sed etsi nec virtutes nec vitia crescunt, utrumque tamen eorum funditur quodam modo et dilatatur (cap. 14 extr.). Divitias Diogenes putat ad voluptatem et valetudinem non solum duces esse, sed eas continere, in artibus et in virtute non eandem vim habere (cap. 15). Deinde explicatur a Stoicis differentia rerum; nam cum ad beate misereve vivendum nihil quicquam valeat praeter honestum et turpe, tamen inter ceteras res aliquid interest, ut alia sint aestimabilia, alia inaestimabilia, alia neutrum, et alia *προηγμένα* (praeposita), alia *ἀποπροηγμένα*

(reiecta); definitur autem *προηγμένον*, quod sit indifferens cum aestimatione mediocri (cap. 15. 16). Bona sic dividuntur, ut alia sint *τελικά*, id est, ad finem pertinentia, alia *ποιητικά*, id est efficientia, et pertinens autem et efficiens sapientia est; quae autem praeposita dicuntur, partim per se ipsa praeposita sunt, partim, quod aliquid efficiunt, partim utrumque; horum generum in utro bona fama ponenda sit Stoici dissentiunt (cap. 16. 17). Officium, hoc est, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit, nec in bonis ponitur nec in malis; id versatur in eorum, quae media sunt, aliis sumendis, aliis reiciendis (cap. 17. 18). Itaque his mediis etiam excessus e vita et in vita mansio moderanda est, ut interdum sapienti e vita discedendum sit, cum sit beatissimus, stulto manendum, quamvis sit miser, dum modo pluribus naturalibus fruatur (cap. 18). Liberi a parentibus natura amantur, atque hinc profecta et latius progressa societas omnes homines complectitur. Mundus quasi communis urbs et civitas deorum et hominum est, cuius cum unus quisque nostrum pars sit, communis utilitas nostrae anteponenda est (cap. 19). Natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus, quod ni ita esset, nec iustitiae nec bonitati locus esset. Huic consentaneum est ut etiam sapiens rem publicam administret. Ad hanc hominum societatem conservandam pertinet intellegi, emolumenta hominum et detrimenta communia esse et paria; commoda autem et incommoda communia sunt, paria non sunt (cap. 20. 21). Amicitia, tum iustitia ceteraeque virtutes per se, non utilitatis causa expetuntur. Inter virtutes autem etiam dialectica et physica numerantur (cap. 21. 22). His expositis Cato personam sapientis, qualis a Stoicis describitur, semper beati, fortunati, divitis, regis inducit et exornat (cap. 22).

---

1 Voluptatem quidem, Brute, si ipsa pro se loquatur
1 nec tam pertinacis habeat patronos, concessuram arbitror convictam superiore libro dignitati: etenim sit inpudens, si virtuti diutius repugnet aut si honestis iucunda anteponat aut pluris esse contendat dulcedinem corporis ex eave natam laetitiam quam gravitatem animi atque constantiam. qua re illam quidem dimittamus et suis se finibus tenere iubeamus, ne blanditiis eius inlecebrisque
2 inpediatur disputandi severitas. quaerendum est enim, ubi sit illud summum bonum, quod reperire volumus, quoniam et voluptas ab eo remota est et eadem fere contra eos dici possunt, qui vacuitatem doloris finem bonorum esse voluerunt; nec vero ullum probetur summum bonum, quod virtute careat, qua nihil potest esse prae-

stantius. itaque quamquam in eo sermone, qui cum
Torquato est habitus, non remissi fuimus, tamen haec
acrior est cum Stoicis parata contentio. quae enim de
voluptate dicuntur, ea nec acutissime nec abscondite dis-
seruntur; neque enim qui defendunt eam versuti in dis-
serendo sunt nec qui contra dicunt causam difficilem
repellunt; ipse etiam dicit Epicurus ne argumentandum 3
quidem esse de voluptate, quod sit positum iudicium eius
in sensibus, ut commoneri nos satis sit, nihil attineat do-
ceri; qua re illa nobis simplex fuit in utramque partem
disputatio; nec enim in Torquati sermone quicquam in-
plicatum aut tortuosum fuit nostraque, ut mihi videtur,
dilucida oratio. Stoicorum autem non ignoras quam sit
subtile vel spinosum potius disserendi genus, idque cum
Graecis tum magis nobis, quibus etiam verba parienda
sunt inponendaque nova rebus novis nomina; quod qui-
dem nemo mediocriter doctus mirabitur cogitans in omni
arte, cuius usus volgaris communisque non sit, multam
novitatem nominum esse, cum constituantur earum rerum
vocabula, quae in quaque arte versentur. itaque et dialc- 4
ctici et physici verbis utuntur iis, quae ipsi Graeciae nota
non sint; geometrae vero et musici, grammatici etiam more
quodam loquuntur suo; ipsae rhetorum artes, quae sunt to-
tae forenses atque populares, verbis tamen in docendo quasi
privatis utuntur ac suis. atque ut omittam has artis ele- 2
gantis et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia
possent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis
sibi; quin etiam agri cultura, quae abhorret ab omni poli-
tiore elegantia, tamen eas res, in quibus versatur, nomi-
nibus notavit novis: quo magis hoc philosopho faciendum
est; ars est enim philosophia vitae, de qua disserens
adripere verba de foro non potest. quamquam ex omni- 5
bus philosophis Stoici plurima novaverunt, Zenoque
eorum princeps non tam rerum inventor fuit quam ver-
borum novorum. quod si in ea lingua, quam plerique
uberiorem putant, concessum est ut doctissimi homines
de rebus non pervagatis inusitatis verbis uterentur, quanto
id nobis magis est concedendum, qui ea nunc primum
audemus attingere? et quoniam saepe diximus, et qui-
dem cum aliqua querella non Graecorum modo, sed

eorum etiam, qui se Graecos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores, elaborandum est ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum adsequamur: quamquam ea verba, quibus instituto veterum utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, dialectica, grammatica, geometria, musica, quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus. atque haec quidem de
6 rerum nominibus. de ipsis rebus autem saepe numero, Brute, vereor ne reprehendar, cum haec ad te scribam, qui cum in philosophia tum in optimo genere philosophiae tantum processeris; quod si facerem quasi te erudiens, iure reprehenderer, sed ab eo plurimum absum neque ut ea cognoscas, quae tibi notissima sunt, ad te mitto, sed quia facillime in nomine tuo acquiesco et quia te habeo aequissimum eorum studiorum, quae mihi communia tecum sunt, existimatorem et iudicem. attendes igitur, ut soles, diligenter eamque controversiam diiudicabis, quae mihi fuit cum avunculo tuo, divino ac singulari viro.

7 Nam in Tusculano cum essem vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in eius villam, ut eos ipse, ut solebam, depromerem: quo cum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliotheca sedentem, multis circumfusum Stoicorum libris; erat enim, ut scis, in eo aviditas legendi nec satiari poterat, quippe qui ne reprehensionem quidem volgi inanem reformidans in ipsa curia soleret legere saepe, dum senatus cogeretur, nihil operae rei publicae detrahens: quo magis tum in summo otio maximaque copia quasi helluari libris, si hoc verbo in tam clara re utendum
8 est, videbatur. quod cum accidisset, ut alter alterum nec opinato videremus, surrexit statim; deinde prima illa, quae in congressu solemus, 'quid tu' inquit 'huc? a villa enim credo et, si ibi te esse scissem, ad te ipse venissem.' 'heri' inquam 'ludis commissis ex urbe profectus veni ad vesperum; causa autem fuit huc veniendi, ut quosdam hinc libros promerem. et quidem, Cato, hanc totam copiam iam Lucullo nostro notam esse opor-

tebit; nam his libris eum malo quam reliquo ornatu vil-
lae delectari. est enim mihi magnae curae — quamquam
hoc quidem proprium tuum munus est — ut ita erudia-
tur, ut et patri et Caepioni nostro et tibi tam propinquo
respondeat. laboro autem non sine causa; nam et avi
eius memoria moveor — nec enim ignoras, quanti fece-
rim Caepionem, qui, ut opinio mea fert, in principibus
iam esset, si viveret — et Lucullus mihi versatur ante
oculos, vir cum omnibus *virtutibus* excellens, tum mecum
et amicitia et omni voluntate sententiaque coniunctus.'
'praeclare' inquit 'facis, cum et eorum memoriam tenes, 9
quorum uterque tibi testamento liberos suos commenda-
vit, et puerum diligis; quod autem meum munus dicis,
non equidem recuso, sed te adiungo socium: addo etiam
illud, multa iam mihi dare signa puerum et pudoris et
ingenii, sed aetatem vides.' 'video equidem,' inquam
'sed tamen iam infici debet iis artibus, quas si, dum est
tener, conbiberit, ad maiora veniet paratior.' 'sic, et
quidem diligentius saepiusque ista loquemur inter nos
agemusque communiter; sed residamus,' inquit 'si placet.'
itaque fecimus. tum ille: 'tu autem, cum ipse tantum 3
librorum habeas, quos hic tandem requiris?' 'commen- 10
tarios quosdam' inquam 'Aristotelios, quos hic sciebam
esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum essem otiosus:
quod quidem nobis non saepe contingit.' 'quam vellem'
inquit 'te ad Stoicos inclinavisses! erat enim, si cuius-
quam, certe tuum, nihil praeter virtutem in bonis du-
cere.' 'vide ne magis' inquam 'tuum fuerit, cum re
idem tibi quod mihi videretur, non nova te rebus nomina
inponere; ratio enim nostra consentit, pugnat oratio.'
'minime vero' inquit ille 'consentit: quicquid enim prae-
ter id, quod honestum sit, expetendum esse dixeris in
bonisque numeraveris, et honestum ipsum quasi virtutis
lumen exstinxeris et virtutem penitus everteris.' 'dicun- 11
tur ista, Cato, magnifice,' inquam 'sed videsne verborum
gloriam tibi cum Pyrrhone et cum Aristone, qui omnia
exaequant, esse communem? de quibus cupio scire quid
sentias.' 'egone quaeris' inquit 'quid sentiam? quos
bonos viros, fortis, iustos, moderatos aut audivimus in
re publica fuisse aut ipsi vidimus, qui sine ulla doctrina

naturam ipsam secuti multa laudabilia fecerunt, eos me-
lius a natura institutos fuisse, quam institui potuissent a
philosophia, si ullam aliam probavissent praeter eam,
quae nihil aliud in bonis habet nisi honestum, nihil nisi
turpe in malis: ceterae philosophorum disciplinae, om-
nino alia magis alia, sed tamen omnes, quae rem
ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis nume-
rent, eas non modo nihil adiuvare arbitror neque † ad-
firmare, quo meliores simus, sed ipsam depravare na-
turam. nam nisi hoc obtineatur, id solum bonum esse,
quod honestum sit, nullo modo probari possit beatam
vitam virtute effici: quod si ita sit, cur opera philoso-
phiae sit danda, nescio; si enim sapiens aliquis miser
esse possit, ne ego istam gloriosam memorabilemque vir-
4 tutem non magno aestimandam putem.' 'quae adhuc,
12 Cato, a te dicta sunt, eadem' inquam 'dicere posses, si
sequerere Pyrrhonem aut Aristonem; nec enim ignoras
iis istud honestum non summum modo, sed etiam, ut tu
vis, solum bonum videri: quod si ita est, sequitur id
ipsum, quod te velle video, omnis semper beatos esse
sapientis. hosne igitur laudas et hanc eorum' inquam
'sententiam sequi nos censes oportere?' 'minime vero
istorum quidem;' inquit 'cum enim virtutis hoc proprium
sit, earum rerum, quae secundum naturam sunt, habere
delectum, qui omnia sic exaequaverunt, ut in utramque
partem ita paria redderent, uti nulla selectione uteren-
13 tur, ii virtutem ipsam sustulerunt.' 'istud quidem' in-
quam 'optime dicis, sed quaero, nonne tibi faciendum
idem sit, nihil dicenti bonum, quod non rectum hone-
stumque sit, reliquarum rerum discrimen omne tollenti?'
14 'si quidem' inquit 'tollerem, sed relinquo.' 'quonam
modo?' inquam 'si una virtus, unum istud, quod hone-
stum appellas, rectum, laudabile, decorum — erit enim
notius quale sit pluribus notatum vocabulis idem decla-
rantibus —, id igitur' inquam 'si solum est bonum, quid
habebis praeterea quod sequare? aut, si nihil malum
nisi quod turpe, inhonestum, indecorum, pravum, flagi-
tiosum, foedum — ut hoc quoque pluribus nominibus
insigne faciamus —, quid praeterea dices esse fugien-
dum?' 'non ignoranti tibi,' inquit 'quid sim dicturus, sed

aliquid, ut ego suspicor, ex mea brevi responsione adripere cupienti, non respondebo ad singula, explicabo potius, quoniam otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoicorumque sententiam.' 'minime id quidem' inquam 'alienum, multumque ad ea, quae quaerimus,
explicatio tua ista profecerit.' 'experiamur igitur,' inquit 15
'etsi habet haec Stoicorum ratio difficilius quiddam et obscurius: nam cum in Graeco sermone haec ipsa quondam rerum nomina novarum *nova erant, ferenda* non videbantur, quae nunc consuetudo diuturna trivit: quid censes in Latino fore?' 'facillimum id quidem est;' inquam 'si enim Zenoni licuit, cum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen inponere, cur non liceat Catoni? nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum; equidem soleo etiam, quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere. et tamen puto concedi nobis oportere, ut Graeco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc 'ephippiis' et 'acratophoris' potius quam 'proegmenis' et 'apoproegmenis' concedatur, quamquam haec quidem 'praeposita' recte et 'reiecta'
dicere licebit.' 'bene facis,' inquit 'quod me adiuvas, et 16
istis quidem, quae modo dixisti, utar potius Latinis, in ceteris subvenies, si me haerentem videbis.' 'sedulo' inquam 'faciam;' sed 'fortuna fortis:' qua re conare, quaeso; quid enim possumus hoc agere divinius?'

'Placet his,' inquit 'quorum ratio mihi probatur, si- 5
mulatque natum sit animal — hinc enim est ordiendum —, ipsum sibi conciliari et commendari ad se conservandum et ad suum statum eaque, quae conservantia sunt eius status, diligenda, alienari autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur adferre. id ita esse sic probant, quod ante, quam voluptas aut dolor attigerit, salutaria adpetant parvi aspernenturque contraria, quod non fieret, nisi statum suum diligerent, interitum timerent. fieri autem non posset, ut adpeterent aliquid, nisi sensum haberent sui eoque se diligerent: ex quo intel-
legi debet principium ductum esse a se diligendo. in 17
principiis autem naturalibus plerique Stoici non putant

voluptatem esse ponendam: quibus ego vehementer adsentior, ne, si voluptatem natura posuisse in iis rebus videatur, quae primae adpetuntur, multa turpia sequantur. satis esse autem argumenti videtur, quam ob rem illa, quae prima sunt adscita natura, diligamus, quod est nemo quin, cum utrumvis liceat, aptas malit et integras omnis partis corporis quam eodem usu imminutas aut detortas habere. rerum autem cognitiones, quas vel conprehensiones vel perceptiones vel, si haec verba aut minus placent aut minus intelleguntur, καταλήψεις appellemus licet, eas igitur ipsas propter se adsciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi conplexum et continens veritatem. id autem in parvis intellegi potest, quos delectari videamus, etiam si eorum nihil
18 intersit, si quid ratione per se ipsi invenerint. artis etiam ipsas propter se adsumendas putamus, cum quia sit in iis aliquid dignum adsumptione, tum quod constent ex cognitionibus et contineant quiddam in se ratione constitutum et via; a falsa autem adsensione magis nos alienatos esse quam a ceteris rebus, quae sint contra naturam, arbitrantur. iam membrorum, id est partium corporis, alia videntur propter eorum usum a natura esse donata, ut manus, crura, pedes, ut ea, quae sunt intus in corpore, quorum utilitas quanta sit a medicis etiam disputatur, alia autem nullam ob utilitatem quasi ad quendam ornatum, ut cauda pavoni, plumae versicolores
19 columbis, viris mammae atque barba. haec dicuntur fortasse ieiunius; sunt enim quasi prima elementa naturae, quibus ubertas orationis adhiberi vix potest, nec equidem eam cogito consectari: verum tamen cum de rebus grandioribus dicas, ipsae res verba rapiunt; ita fit cum gravior tum etiam splendidior oratio.' 'est ut dicis;' inquam 'sed tamen omne, quod de re bona dilucide dicitur, mihi praeclare dici videtur; istius modi autem res dicere ornate velle puerile est, plane autem et perspicue expedire posse
6 20 docti et intellegentis viri.' 'progrediamur igitur, quoniam' inquit 'ab his principiis naturae discessimus, quibus congruere debent quae sequuntur. sequitur autem haec prima divisio: aestimabile esse dicunt — sic enim, ut opinor, appellemus — id, quod aut ipsum secundum

naturam sit aut tale quid efficiat, ut selectione dignum propterea sit, quod aliquod pondus habeat dignum aestimatione, quam illi ἀξίαν vocant, contraque inaestimabile, quod sit superiori contrarium. initiis igitur ita constitutis, ut ea, quae secundum naturam sunt, ipsa propter se sumenda sint, contrariaque item reicienda, primum est officium — id enim appello καθῆκον —, ut se conservet in naturae statu, deinceps ut ea teneat, quae secundum naturam sint, pellatque contraria; qua inventa selectione et item reiectione sequitur deinceps cum officio selectio, deinde ea perpetua, tum ad extremum constans consentaneaque naturae, in qua primum inesse incipit et intellegi, quid sit quod vere bonum possit dici. prima 21
est enim conciliatio hominis ad ea, quae sunt secundum naturam; simul autem cepit intellegentiam vel notionem potius, quam appellant ἔννοιαν illi, viditque rerum agendarum ordinem et, ut ita dicam, concordiam, multo eam pluris aestimavit quam omnia illa, quae prima dilexerat, atque ita cognitione et ratione conlegit, ut statueret in eo conlocatum summum illud hominis per se laudandum et expetendum bonum, quod cum positum sit in eo, quod ὁμολογίαν Stoici, nos appellemus convenientiam, si placet —: cum igitur in eo sit id bonum, quo referenda sunt omnia, honeste facta ipsumque honestum, quod solum in bonis ducitur, quamquam post oritur, tamen id solum vi sua et dignitate expetendum est; eorum autem, quae sunt prima naturae, propter se nihil est expetendum. cum vero illa, 22
quae officia esse dixi, proficiscantur ab initiis naturae, necesse est ea ad haec referri, ut recte dici possit omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturae, nec tamen ut hoc sit bonorum ultimum, propterea quod non inest in primis naturae conciliationibus honesta actio; consequens enim est et post oritur, ut dixi; est tamen ea secundum naturam multoque nos ad se expetendam magis hortatur quam superiora omnia. sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet ut duo sint ultima bonorum: ut enim si cui propositum sit conliniare hastam aliquo aut sagittam, sic nos ultimum in bonis dicimus. [sic illi facere omnia, quae possit, ut conliniet.] huic in eius modi similitudine omnia sint facienda, ut

conliniet, et tamen ut omnia faciat, quo propositum adsequatur, sit hoc quasi ultimum, quale nos summum in vita bonum dicimus, illud autem, ut feriat, quasi seligendum, non expetendum.
7 23 cum autem omnia officia a principiis naturae proficiscantur, ab isdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. sed quem ad modum saepe fit ut is, qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat, cui commendatus, quam illum, a quo sit, sic minime mirum est, primo nos sapientiae commendari ab initiis naturae, post autem ipsam sapientiam nobis cariorem fieri, quam illa sint, a quibus ad hanc venerimus; atque ut membra nobis ita data sunt, ut ad quandam rationem vivendi data esse adpareat, sic adpetitio animi, quae ὁρμή Graece vocatur, non ad quodvis genus vitae, sed ad quandam formam vivendi videtur data, itemque et ratio et perfecta ratio.
24 ut enim histrioni actio, saltatori motus non quivis, sed certus quidam est datus, sic vita agenda est certo genere quodam, non quolibet: quod genus conveniens consentaneumque dicimus. nec enim gubernationi aut medicinae similem sapientiam esse arbitramur, sed actioni illi potius, quam modo dixi, et saltationi, ut in ipsa insit, non foris petatur extremum, id est artis effectio. et tamen est etiam alia cum his ipsis artibus sapientiae dissimilitudo, propterea quod in illis, quae recte facta sunt, non continent tamen omnis partis, e quibus constant: quae autem nos aut recta aut recte facta dicamus, si placet, illi autem appellant κατορθώματα, omnis numeros virtutis continent; sola enim sapientia in se tota conversa est, quod idem in ceteris artibus non fit.
25 inscite autem medicinae et gubernationis ultimum cum ultimo sapientiae conparatur; sapientia enim et animi magnitudinem conplectitur et iustitiam et ut omnia, quae homini accidant, infra se esse iudicet, quod idem ceteris artibus non contigit. tenere autem virtutes eas ipsas, quarum modo feci mentionem, nemo poterit, nisi statuerit nihil esse quod intersit aut differat aliud ab alio praeter honesta et turpia.

26 Videamus nunc, quam sint praeclare illa his, quae iam posui, consequentia. cum enim hoc sit extremum — sentis enim, credo, me iam diu, quod τέλος Graeci dicunt,

id dicere tum extremum, tum ultimum, tum summum: licebit etiam finem pro extremo aut ultimo dicere —, cum igitur hoc sit extremum, congruenter naturae convenienterque vivere, necessario sequitur omnis sapientis semper feliciter, absolute, fortunate vivere, nulla re impediri, nulla prohiberi, nulla egere. quod autem continet non magis eam disciplinam, de qua loquor, quam vitam fortunasque nostras, id est ut, quod honestum sit, id solum bonum iudicemus, potest id quidem fuse et copiose et omnibus electissimis verbis gravissimisque sententiis [rhetorice] et augeri et ornari, sed consectaria me Stoicorum brevia et acuta delectant. concluduntur igitur 8
eorum argumenta sic: quod est bonum, omne laudabile 27
est; quod autem laudabile est, omne est honestum: bonum igitur quod est, honestum est. satisne hoc conclusum videtur? certe: quod enim efficiebatur ex iis duobus, quae erant sumpta, in eo vides esse conclusum. duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet non omne bonum esse laudabile; nam quod laudabile sit, honestum esse conceditur. illud autem perabsurdum, bonum esse aliquid, quod non expetendum sit, aut expetendum, quod non placens, aut, si id, non etiam diligendum; ergo etiam probandum; ita etiam laudabile: id autem honestum. ita fit ut, quod bonum sit, id etiam
honestum sit. deinde quaero, quis aut de misera vita 28
possit gloriari aut de non beata? de sola igitur beata: ex quo efficitur gloriatione, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam, quod non possit nisi honestae vitae iure contingere; ita fit ut honesta vita beata vita sit. et quoniam is, cui contingit ut iure laudetur, habet insigne quiddam ad decus et ad gloriam, ut ob ea, quae tanta sint, beatus dici iure possit, idem de vita talis viri rectissime dicetur. ita, si beata vita honestate cernitur, quod honestum est,
id solum bonum habendum est. quid vero? negarin' 29
ullo modo possit, *numquam* quemquam stabili et firmo et magno animo, quem fortem virum dicimus, effici posse, nisi constitutum sit non esse malum dolorem? ut enim qui mortem in malis ponit non potest eam non timere, sic nemo ulla in re potest id, quod malum esse decreverit, non curare idque contemnere: quo posito et om-

nium adsensu adprobato illud adsumitur, eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quae cadere in hominem possint, despicere ac pro nihilo putare. quae cum ita sint, effectum est nihil esse malum, quod turpe non sit. atque iste vir altus et excellens, magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, is, inquam, quem efficere volumus, quem quaerimus, certe et confidere sibi debet ac suae vitae et actae et consequenti et bene de sese iudicare, statuens nihil posse mali incidere sapienti: ex quo intellegitur idem illud, solum bonum esse quod honestum sit, idque esse beate vivere, honeste, id est cum virtute, vivere.

9 Nec vero ignoro varias philosophorum fuisse senten-
30 tias, eorum dico, qui summum bonum, quod ultimum appello, in animo ponerent. quae quamquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo iis tribus, qui virtutem a summo bono segregaverunt, cum aut voluptatem aut vacuitatem doloris aut prima naturae in summis bonis ponerent, sed etiam alteris tribus, qui mancam fore putaverunt sine aliqua accessione virtutem ob eamque rem trium earum rerum, quas supra dixi, singuli singulas addiderunt, his tamen omnibus eos antepono, cuicuimodi sunt, qui summum bonum in animo atque in virtute po-
31 suerunt. sed sunt tamen perabsurdi et ii, qui cum scientia vivere ultimum bonorum, et qui nullam rerum differentiam esse dixerunt atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem, ut quidam Academici constituisse dicuntur, extremum bonorum et summum munus esse sapientis, obsistere visis adsensusque suos firme sustinere. his singulis copiose responderi solet, sed quae perspicua sunt longa esse non debent. quid autem apertius quam, si selectio nulla sit ab iis rebus, quae contra naturam sint, earum rerum, quae sint secundum naturam, tollatur omnis ea, quae quaeratur laudeturque, prudentia? circumscriptis igitur iis sententiis, quas posui, et iis, si quae similes earum sunt, relinquitur ut summum bonum sit vivere scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem quae secundum naturam et quae contra naturam sint reicientem, id est convenienter congruenterque naturae vivere.

sed in ceteris artibus cum dicitur 'artificiose,' posterum 32
quodam modo et consequens putandum est, quod illi ἐπιγεννηματικόν appellant; cum autem in quo 'sapienter,' id a primo rectissime dicitur: quicquid enim a sapiente proficiscitur, id continuo debet expletum esse omnibus suis partibus; in eo enim positum est id, quod dicimus esse expetendum. nam ut peccatum est patriam prodere, parentes violare, fana depeculari, quae sunt in effectu, sic timere, sic maerere, sic in libidine esse peccatum est etiam sine effectu. verum ut haec non in posteris et in consequentibus, sed in primis continuo peccata sunt, sic ea, quae proficiscuntur a virtute, susceptione prima, non perfectione, recta sunt iudicanda.

Bonum autem, quod in hoc sermone totiens usurpa- 10 33
tum est, id etiam definitione explicatur. sed eorum definitiones paulum oppido inter se differunt, et tamen eodem spectant. ego adsentior Diogeni, qui bonum definierit id, quod esset natura absolutum; id autem sequens illud etiam quod prodesset — ὠφέλημα enim sic appellemus — motum aut statum esse dixit e natura absoluto. cumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit aut coniunctione aut similitudine aut conlatione rationis, hoc quarto, quod extremum posui, boni notitia facta est; cum enim ab iis rebus, quae sunt secundum naturam, ascendit animus conlatione rationis, tum
ad notionem boni pervenit. hoc autem ipsum bonum non 34
accessione neque crescendo aut cum ceteris conparando, sed propria vi sua et sentimus et appellamus bonum. ut enim mel, etsi dulcissimum est, suo tamen proprio genere saporis, non conparatione cum aliis, dulce esse sentitur, sic bonum hoc, de quo agimus, est illud quidem plurimi aestimandum, sed ea aestimatio genere valet, non magnitudine; nam cum aestimatio, quae ἀξία dicitur, neque in bonis numerata sit nec rursus in malis, quantumcumque eo addideris, in suo genere manebit: alia est igitur propria aestimatio virtutis, quae genere, non crescendo
valet. nec vero perturbationes animorum, quae vitam 35
insipientium miseram acerbamque reddunt, quas Graeci πάθη appellant, poteram ego verbum ipsum interpretans morbos appellare, sed non conveniret ad omnia: quis

enim misericordiam aut ipsam iracundiam morbum solet dicere? at illi dicunt *πάθος*: sit igitur perturbatio, quae nomine ipso vitiosa declarari videtur; [nec eae perturbationes vi aliqua naturali moventur;] omnesque eae sunt genere quattuor, partibus plures, aegritudo, formido, libido, quamque Stoici communi nomine corporis et animi *ἡδονήν* appellant, ego malo laetitiam appellare, quasi gestientis animi elationem voluptariam; perturbationes autem nulla naturae vi commoventur, omniaque ea sunt opiniones ac iudicia levitatis: itaque his sapiens semper vacabit.

11 36 Omne autem, quod honestum sit, id esse propter se expetendum, commune nobis est cum multorum aliorum philosophorum sententiis. praeter enim tris disciplinas, quae virtutem a summo bono excludunt, ceteris omnibus philosophis haec est tuenda sententia, maxime tamen his, qui nihil aliud in bonorum numero nisi honestum esse voluerunt. sed haec quidem est perfacilis et perexpedita defensio: quis est enim aut quis umquam fuit aut avaritia tam ardenti aut tam effrenatis cupiditatibus, ut eandem illam rem, quam adipisci scelere quovis velit, non multis partibus malit ad sese, etiam omni inpunitate proposita, sine facinore quam illo modo pervenire?
37 quam vero utilitatem aut quem fructum petentes scire cupimus illa, quae occulta nobis sunt, quo modo moveantur quibusque de causis ea, *quae* versantur in caelo? quis autem tam agrestibus institutis vivit aut quis contra studia naturae tam vehementer obduruit, ut a rebus cognitione dignis abhorreat easque sine voluptate aut utilitate aliqua non requirat et pro nihilo putet? aut quis est qui maiorum, ut Africanorum aut eius, quem tu in ore semper habes, proavi mei, ceterorumque virorum fortium atque omni virtute praestantium facta, dicta, con-
38 silia cognoscens nulla animo adficiatur voluptate? quis autem honesta in familia institutus et educatus ingenue non ipsa turpitudine, etiam si eum laesura non sit, offenditur? quis animo aequo videt eum, quem inpure ac flagitiose putet vivere? quis non odit sordidos, vanos, levis, futilis? quid autem dici poterit, si turpitudinem non ipsam per se fugiendam esse statuemus, quo minus

homines tenebras et solitudinem nacti nullo dedecore se abstineant, nisi eos per se foeditate sua turpitudo ipsa deterreat? innumerabilia dici possunt in hanc sententiam, sed non necesse est; nihil est enim, de quo minus dubitari possit, quam et honesta expetenda per se et eodem modo turpia per se esse fugienda. constituto autem illo, 39
de quo ante diximus, quod honestum esset, id esse solum bonum, intellegi necesse est pluris id, quod honestum sit, aestimandum esse quam illa media, quae ex eo conparentur. stultitiam autem et timiditatem et iniustitiam et intemperantiam cum dicimus esse fugienda propter eas res, quae ex ipsis eveniant, non ita dicimus, ut cum illo, quod positum est, solum id esse malum, quod turpe sit, haec pugnare videatur oratio, propterea quod ea non ad corporis incommodum referuntur, sed ad turpis actiones, quae oriuntur e vitiis; quas enim Graeci *κακίας* appellant, vitia malo quam malitias nominare.' 'ne tu,' in- 12 40
quam 'Cato, verbis inlustribus et id, quod vis, declarantibus! itaque mihi videris Latine docere philosophiam et ei quasi civitatem dare; quae quidem adhuc peregrinari Romae videbatur nec offerre sese nostris sermonibus, et ista maxime propter limatam quandam et rerum et verborum tenuitatem. scio enim esse quosdam, qui quavis lingua philosophari possint; nullis enim partitionibus, nullis definitionibus utuntur ipsique dicunt ea se modo probare, quibus natura tacita adsentiatur; itaque in rebus minime obscuris non multus est apud eos disserendi labor. qua re attendo te studiose et, quaecumque rebus iis, de quibus hic sermo est, nomina inponis, memoriae mando; mihi enim erit isdem istis fortasse iam utendum. virtutibus igitur rectissime mihi videris et ad consuetudinem nostrae orationis vitia posuisse contraria; quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto vel etiam a vitio dictum vituperari: sin *κακίαν* malitiam dixisses, ad aliud nos unum certum vitium consuetudo Latina traduceret: nunc omni virtuti vitium contrario nomine opponitur.' tum ille 'his igitur ita positis' 41
inquit 'sequitur magna contentio, quam tractatam a Peripateticis mollius — est enim eorum consuetudo dicendi non satis acuta propter ignorationem dialecticae — Car-

neades tuus egregia quadam exercitatione in dialecticis
summaque eloquentia [rem] in summum discrimen ad-
duxit, propterea quod pugnare non destitit, in omni hac
quaestione, quae de bonis et malis appelletur, non esse
rerum Stoicis cum Peripateticis controversiam, sed no-
minum. mihi autem nihil tam perspicuum videtur quam
has sententias eorum philosophorum re inter se magis
quam verbis dissidere: maiorem multo inter Stoicos et
Peripateticos rerum esse aio discrepantiam quam verbo-
rum, quippe cum Peripatetici omnia, quae ipsi bona
appellant, pertinere dicant ad beate vivendum, nostri
non ex omni, quod aestimatione aliqua dignum sit, con-
13 42 pleri vitam beatam putent. an vero certius quicquam
potest esse quam illorum ratione, qui dolorem in malis
ponunt, non posse sapientem beatum esse, cum eculeo
torqueatur? eorum autem, qui dolorem in malis non ha-
bent, ratio certe cogit ut in omnibus tormentis conserve-
tur beata vita sapienti. etenim si dolores eosdem tolera-
bilius patiuntur qui excipiunt eos pro patria quam qui
leviore de causa, opinio facit, non natura, vim doloris
43 aut maiorem aut minorem. ne illud quidem est consen-
taneum, ut, si, cum tria genera bonorum sint, quae sen-
tentia est Peripateticorum, eo beatior quisque sit, quo
sit corporis aut externis bonis plenior, ut hoc idem ad-
probandum sit nobis, ut qui plura habeat ea, quae in
corpore magni aestimantur, sit beatior; illi enim corporis
commodis conpleri vitam beatam putant, nostri nihil mi-
nus: nam cum ita placeat, ne eorum quidem bonorum,
quae nos bona vere appellemus, frequentia beatiorem
vitam fieri aut magis expetendam aut pluris aestimandam,
certe minus ad beatam vitam pertinet multitudo corporis
44 commodorum. etenim, si et sapere expetendum sit et
valere, coniunctum utrumque magis expetendum sit quam
sapere solum, neque tamen, si utrumque sit aestimatione
dignum, pluris sit coniunctum quam sapere ipsum sepa-
ratim: nam qui valetudinem aestimatione aliqua dignam
iudicamus neque eam tamen in bonis ponimus, idem
censemus nullam esse tantam aestimationem, ut ea vir-
tuti anteponatur; quod idem Peripatetici non tenent,
quibus dicendum est, quae et honesta actio sit et sine

dolore, eam magis esse expetendam, quam si esset eadem
actio cum dolore. nobis aliter videtur; recte secusne
postea, sed potestne rerum maior esse dissensio? ut enim 14 45
obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernae et ut
interit *in* magnitudine maris Aegaei stilla mellis et ut in
divitiis Croesi teruncii accessio et gradus unus in ea via,
quae est hinc in Indiam, sic, cum sit is bonorum finis,
quem Stoici dicunt, omnis ista rerum corporearum aesti-
matio splendore virtutis et magnitudine obscuretur et ob-
ruatur atque intereat necesse est; et quem ad modum
opportunitas — sic enim appellemus *εὐκαιρίαν* — non
fit maior productione temporis — habent enim suum
modum quae opportuna dicuntur —, sic recta effectio —
κατόρθωσιν enim ita appello, quoniam rectum factum
κατόρθωμα —, recta igitur effectio, item convenientia,
denique ipsum bonum, quod in eo positum est ut naturae
consentiat, crescendi accessionem nullam habet. ut enim 46
opportunitas illa, sic haec, de quibus dixi, non fiunt tem-
poris productione maiora, ob eamque causam Stoicis non
videtur optabilior nec magis expetenda beata vita, si sit
longa, quam si brevis, utunturque simili: ut, si cothurni
laus illa esset, ad pedem apte convenire, neque multi
cothurni paucis anteponerentur nec maiores minoribus,
sic, quorum omne bonum convenientia atque opportuni-
tate finitur, nec plura paucioribus nec longinquiora bre-
vioribus anteponent. nec vero satis acute dicunt: 'si 47
bona valetudo pluris aestimanda sit longa quam brevis,
sapientiae quoque usus longissimus quisque sit plurimi:'
non intellegunt valetudinis aestimationem spatio iudicari,
virtutis opportunitate, ut videantur qui illud dicunt idem
hoc esse dicturi, bonam mortem et bonum partum me-
liorem longum esse quam brevem. [non vident alia bre-
vitate pluris aestimari, alia diuturnitate.] itaque con- 48
sentaneum est his, quae dicta sunt, ratione illorum, qui
illum bonorum finem, quod appellamus extremum, quod
ultimum, crescere putent posse, isdem placere esse alium
alio etiam sapientiorem, itemque alium magis alio vel pec-
care vel recte facere, quod nobis non licet dicere, qui cre-
scere bonorum finem non putamus. ut enim qui demersi
sunt in aqua nihilo magis respirare possunt, si non longe

absunt a summo, ut iam iamque possint emergere, quam
si etiam tum essent in profundo, nec catulus ille, qui iam
adpropinquat ut videat, plus cernit quam is, qui modo
est natus, item qui processit aliquantum ad virtutis habi-
tum nihilo minus in miseria est quam ille, qui nihil pro-
cessit. haec mirabilia videri intellego, sed cum certe
superiora firma ac vera sint, his autem ea consentanea
et consequentia, ne de horum quidem est veritate dubi-
tandum. sed quamquam negant nec virtutes nec vitia
crescere, tamen utrumque eorum fundi quodam modo
49 et quasi dilatari putant. divitias autem Diogenes cen-
set non eam modo vim habere, ut quasi duces sint ad
voluptatem et ad valetudinem bonam, sed etiam uti ea
contineant; non idem facere eas in virtute neque in ce-
teris artibus, ad quas esse dux pecunia potest, continere
autem non potest: itaque si voluptas aut si bona valetudo
sit in bonis, divitias quoque in bonis esse ponendas, at,
si sapientia bonum sit, non sequi ut etiam divitias bonum
esse dicamus; neque ab ulla re, quae non sit in bonis, id,
quod sit in bonis, contineri potest, ob eamque causam,
quia cognitiones conprehensionesque rerum, e quibus
efficiuntur artes, adpetitionem movent, cum divitiae non
50 sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest. quod si
de artibus concedamus, virtutis tamen non sit eadem
ratio, propterea quod haec plurimae commentationis et
exercitationis indigeat, quod idem in artibus non sit, et
quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vi-
tae conplectatur nec haec eadem in artibus esse videamus.

Deinceps explicatur differentia rerum, quam si non
ullam esse diceremus, confunderetur omnis vita, ut ab
Aristone, neque ullum sapientiae munus aut opus inve-
niretur, cum inter res eas, quae ad vitam degendam per-
tinerent, nihil omnino interesset neque ullum dilectum
adhiberi oporteret. itaque cum esset satis constitutum,
id solum esse bonum, quod honestum, et id malum so-
lum, quod turpe, tum inter illa, quae nihil valerent ad
beate misereve vivendum, aliquid tamen quod differret
esse voluerunt, ut essent eorum alia aestimabilia, alia
51 contra, alia neutrum. quae autem aestimanda essent,
eorum in aliis satis esse causae, quam ob rem quibusdam

anteponerentur, ut in valetudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut gloriae, divitiarum, similium rerum, alia autem non esse eius modi, itemque eorum, quae nulla aestimatione digna essent, partim satis habere causae, quam ob rem reicerentur, ut dolorem, morbum, sensuum amissionem, paupertatem, ignominiam, similia horum, partim non item. hinc est illud exortum, quod Zeno *προηγμένον*, contraque quod *ἀποπροηγμένον* nominavit, cum uteretur in lingua copiosa factis tamen nominibus ac novis, quod nobis in hac inopi lingua non conceditur; quamquam tu hanc copiosiorem etiam soles dicere. sed non alienum est, quo facilius vis verbi intellegatur, rationem huius faciendi Zenonis exponere. ut 16 52
enim, inquit, nemo dicit in regia regem ipsum quasi productum esse ad dignitatem — id est enim *προηγμένον* —, sed eos, qui in aliquo honore sunt, quorum ordo proxime accedit, ut secundus sit, ad regium principatum, sic in vita non ea, quae priore loco sunt, sed ea, quae secundum locum obtinent, *προηγμένα*, id est producta, nominentur, quae vel ita appellemus — id erit verbum e verbo — vel promota et remota vel, ut dudum diximus, praeposita vel praecipua, et illa reiecta; re enim intellecta in verborum usu faciles esse debemus. quoniam autem 53
omne, quod est bonum, primum locum tenere dicimus, necesse est nec bonum esse nec malum hoc, quod praepositum vel praecipuum nominamus; idque ita definimus, quod sit indifferens cum aestimatione mediocri; quod enim illi *ἀδιάφορον* dicunt, id mihi ita occurrit, ut indifferens dicerem: neque enim illud fieri poterat ullo modo, ut nihil relinqueretur in mediis, quod aut secundum naturam esset aut contra, nec, cum id relinqueretur, nihil in his poni, quod aestimabile esset, nec hoc posito non aliqua esse praeposita. recte igitur haec facta 54
distinctio est, atque etiam ab iis, quo facilius res perspici possit, hoc simile ponitur: ut enim, inquiunt, si hoc fingamus esse quasi finem et ultimum, ita iacere talum, ut rectus adsistat, qui ita talus erit iactus, ut cadat rectus, praepositum quiddam habebit ad finem, qui aliter, contra, neque tamen illa praepositio tali ad eum, quem dixi, finem pertinebit, sic ea, quae sunt praeposita, referuntur

illa quidem ad finem, sed ad eius vim naturamque nihil
55 pertinent. sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad
illud ultimum pertinentia — sic enim appello quae *τελικά*
dicuntur; nam hoc ipsum instituamus, ut placuit, pluri-
bus verbis dicere, quod uno non poterimus, ut res intel-
legatur —, alia autem efficientia, quae Graeci *ποιητικά*,
alia utrumque. de pertinentibus nihil est bonum praeter
actiones honestas, de efficientibus nihil praeter amicum,
sed et pertinentem et efficientem sapientiam volunt esse:
nam quia sapientia est conveniens actio, est *in* illo perti-
nenti genere, quod dixi; quod autem honestas actiones
17 56 adfert et efficit, efficiens dici potest. Haec,
quae praeposita dicimus, partim sunt per se ipsa prae-
posita, partim quod aliquid efficiunt, partim utrumque:
per se, ut quidam habitus oris et voltus, ut status,
ut motus, in quibus sunt et praeponenda quaedam et
reicienda; alia ob eam rem praeposita dicentur, quod ex
se aliquid efficiant, ut pecunia; alia autem ob utramque
57 rem, ut integri sensus, ut bona valetudo. de bona autem
fama — quam enim appellant *εὐδοξίαν* aptius est bonam
famam hoc loco appellare quam gloriam —, Chrysippus
quidem et Diogenes detracta utilitate ne digitum quidem
eius causa porrigendum esse dicebant, quibus ego vehe-
menter adsentior; qui autem post eos fuerunt, cum Carnea-
dem sustinere non possent, hanc, quam dixi, bonam famam
ipsam propter se praepositam et sumendam esse dixerunt:
esse hominis ingenui et liberaliter educati velle bene audire
a parentibus, a propinquis, a bonis etiam viris, idque pro-
pter rem ipsam, non propter usum, dicuntque, ut liberis
consultum velimus, etiam si postumi futuri sint, propter
ipsos, sic futurae post mortem famae tamen esse propter
58 rem, etiam detracto usu, consulendum. sed cum, quod ho-
nestum sit, id solum bonum esse dicamus, consentaneum
tamen est fungi officio, cum id officium nec in bonis po-
namus nec in malis; est enim aliquid in his rebus pro-
babile, et quidem ita, ut eius ratio reddi possit, ergo ut
etiam probabiliter acti ratio reddi possit; est autem offi-
cium, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio
reddi possit; ex quo intellegitur officium medium quid-
dam esse, quod neque in bonis ponatur neque in contra-

riis. [quoniamque in iis rebus, quae neque in virtutibus
sunt neque in vitiis, est tamen quiddam, quod usui pos-
sit esse, tollendum id non est. est autem eius generis
actio quoque quaedam, et quidem talis, ut ratio postulet
agere aliquid et facere eorum; quod autem ratione actum
est, id officium appellamus: est igitur officium eius gene-
ris, quod nec in bonis ponatur nec in contrariis.]

Atque perspicuum etiam illud est, in istis rebus me- 18 59
diis aliquid agere sapientem; iudicat igitur, cum agit,
officium illud esse: quod quoniam numquam fallitur in
iudicando, erit in mediis rebus officium; quod efficitur
hac etiam conclusione rationis: quoniam enim videmus
esse quiddam, quod recte factum appellemus, id autem
est perfectum officium, erit etiam inchoatum, ut, si iuste
depositum reddere in recte factis sit, in officiis ponatur
depositum reddere; illo enim addito 'iuste' fit recte fa-
ctum, per se autem hoc ipsum reddere in officio ponitur;
quoniamque non dubium est quin in iis, quae media di-
camus, sit aliud sumendum, aliud reiciendum, quicquid
ita fit aut dicitur, omne officio continetur: ex quo intel-
legitur, quoniam se ipsos omnes natura diligant, tam in-
sipientem quam sapientem sumpturum quae secundum
naturam sint reiecturumque contraria. ita est quoddam
commune officium sapientis et insipientis; ex quo effici-
tur versari in iis, quae media dicamus. Sed cum 60
ab his omnia proficiscantur officia, non sine causa dicitur
ad ea referri omnis nostras cogitationes, in his et exces-
sum e vita et in vita mansionem: in quo enim plura sunt,
quae secundum naturam sunt, huius officium est in vita
manere; in quo autem aut sunt plura contraria aut fore
videntur, huius officium est e vita excedere; e quo ad-
paret et sapientis esse aliquando officium excedere e vita,
cum beatus sit, et stulti manere in vita, cum sit miser.
nam bonum illud et malum, quod saepe iam dictum est, 61
postea consequitur; prima autem illa naturae, sive se-
cunda sive contraria, sub iudicium sapientis et dilectum
cadunt, estque illa subiecta quasi materia sapientiae.
itaque et manendi in vita et migrandi ratio omnis iis
rebus, quas supra dixi, metienda. nam neque *virtutem
qui habet* virtute retinetur in vita, nec iis, qui sine

virtute sunt, mors est oppetenda; et saepe officium est sapientis desciscere a vita, cum sit beatissimus, si id opportune facere possit. sic enim censent, opportunitatis esse beate vivere, quod est convenienter naturae vivere; itaque a sapientia praecipitur, se ipsam, si usus sit, sapiens ut relinquat. quam ob rem cum vitiorum ista vis non sit, ut causam adferant mortis voluntariae, perspicuum est etiam stultorum, qui idem miseri sint, officium esse manere in vita, si sint in maiore parte rerum earum, quas secundum naturam esse dicimus; et quoniam excedens e vita et manens aeque miser est, nec diuturnitas magis ei vitam fugiendam facit, non sine causa dicitur iis, qui pluribus naturalibus frui possint, esse in vita manendum.

19 Pertinere autem ad rem arbitrantur intellegi, natura
62 fieri ut liberi a parentibus amentur: a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur. quod primum intellegi debet figura membrisque corporum, quae ipsa declarant procreandi a natura habitam esse rationem; neque vero haec inter se congruere possent, ut natura et procreari vellet et diligi procreatos non curaret. atque etiam in bestiis vis naturae perspici potest, quarum in fetu et in educatione laborem cum cernimus, naturae ipsius vocem videmur audire. qua re *ut* perspicuum est natura nos a dolore abhorrere, sic adparet a natura ipsa ut eos, quos genuerimus, amemus inpelli.
63 ex hoc nascitur ut etiam communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine ob id ipsum, quod homo sit, non alienum videri. ut enim in membris alia sunt tamquam sibi nata, ut oculi, ut aures, alia etiam ceterorum membrorum usum adiuvant, ut crura, ut manus, sic inmanes quaedam bestiae sibi solum natae sunt, at illa, quae in concha patula pina dicitur, isque, qui enat e concha, qui, quod eam custodit, pinoteres vocatur, in eamque cum se recepit includitur, ut videatur monuisse ut caveret, itemque formicae, apes, ciconiae aliorum etiam causa quaedam faciunt. multo ** haec coniunctio est hominis. itaque natura
64 sumus apti ad coetus, concilia, civitates. mundum autem censent regi numine deorum cumque esse quasi commu-

nem urbem et civitatem hominum et deorum, et unum quemque nostrum eius mundi esse partem, ex quo illud natura consequi, ut communem utilitatem nostrae anteponamus: ut enim leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt, sic vir bonus et sapiens et legibus parens et civilis officii non ignarus utilitati omnium plus quam unius alicuius aut suae consulit; nec magis est vituperandus proditor patriae quam communis utilitatis aut salutis desertor propter suam utilitatem aut salutem. ex quo fit ut laudandus is sit, qui mortem oppetat pro re publica, quod deceat cariorem nobis esse patriam quam nosmet ipsos. quoniamque illa vox inhumana et scelerata ducitur eorum, qui negant se recusare, quo minus ipsis mortuis terrarum omnium deflagratio consequatur — quod volgari quodam versu Graeco pronuntiari solet —, certe verum est etiam iis, qui aliquando futuri sint, esse propter ipsos consulendum. ex hac animorum adfe- 20
ctione testamenta commendationesque morientium natae 65
sunt. cumque nemo in summa solitudine vitam agere velit, ne cum infinita quidem voluptatum abundantia, facile intellegitur nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos. inpellimur autem natura ut prodesse velimus quam plurimis in primisque docendo rationibusque prudentiae tradendis. itaque non facile est invenire, qui quod sciat 66
ipse non tradat alteri: ita non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum. atque ut tauris natura datum est ut pro vitulis contra leones summa vi impetuque contendant, sic ii, qui valent opibus atque id facere possunt, ut de Hercule et de Libero accepimus, ad servandum genus hominum natura incitantur. atque etiam Iovem cum Optimum et Maximum dicimus cumque eundum Salutarem, Hospitalem, Statorem, hoc intellegi volumus, salutem hominum in eius esse tutela. minime autem convenit, cum ipsi inter nos viles neglectique simus, postulare ut dis inmortalibus cari simus et ab iis diligamur. quem ad modum igitur membris utimur prius quam didicimus, cuius ea causa utilitatis habeamus, sic inter nos natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus; quod ni ita se haberet,

67 nec iustitiae ullus esset nec bonitati locus. et quo modo
hominum inter homines iuris esse vincula putant, sic ho-
mini nihil iuris esse cum bestiis; praeclare enim Chry-
sippus, cetera nata esse hominum causa et deorum, eos
autem communitatis et societatis suae, ut bestiis homines
uti ad utilitatem suam possint sine iniuria; quoniamque
ea natura esset hominis, ut ei cum genere humano quasi
civile ius intercederet, qui id conservaret, eum iustum, qui
migraret, iniustum fore. sed quem ad modum, theatrum
cum commune sit, recte tamen dici potest eius esse eum
locum, quem quisque occuparit, sic in urbe mundove
communi non adversatur ius, quo minus suum quidque
68 cuiusque sit. cum autem ad tuendos conservandosque
homines hominem natum esse videamus, consentaneum
est huic naturae, ut sapiens velit gerere et administrare
rem publicam atque, ut e natura vivat, uxorem adiungere
et velle ex ea liberos. ne amores quidem sanctos a sa-
piente alienos esse arbitrantur. Cynicorum autem ratio-
nem atque vitam alii cadere in sapientem dicunt, si qui
eius modi forte casus inciderit, ut id faciendum sit, alii
nullo modo.

21 Ut vero conservetur omnis homini erga hominem so-
69 cietas, coniunctio, caritas, et emolumenta et detrimenta,
quae *ὠφελήματα* et *βλάμματα* appellant, communia esse
voluerunt; quorum altera prosunt, nocent altera; neque
solum ea communia, verum etiam paria esse dixerunt.
incommoda autem et commoda — ita enim *εὐχρηστήματα*
et *δυσχρηστήματα* appello — communia esse voluerunt,
paria noluerunt. illa enim, quae prosunt aut quae no-
cent, aut bona sunt aut mala, quae sint paria necesse est;
commoda autem et incommoda in eo genere sunt, quae
praeposita et reiecta diximus: ea possunt paria non esse.
sed emolumenta *et detrimenta* communia esse dicuntur,
recte autem facta et peccata non habentur communia.

70 Amicitiam autem adhibendam esse censent, quia
sit ex eo genere, quae prosunt. quamquam autem in
amicitia alii dicant aeque caram esse sapienti rationem
amici ac suam, alii autem sibi cuique cariorem suam,
tamen hi quoque posteriores fatentur alienum esse a iu-
stitia, ad quam nati esse videamur, detrahere quid de

aliquo, quod sibi adsumat. minime vero probatur huic disciplinae, de qua loquor, aut iustitiam aut amicitiam propter utilitates adscisci aut probari; eaedem enim utilitates poterunt eas labefactare atque pervertere: etenim nec iustitia nec amicitia esse omnino poterunt, nisi ipsae
per se expetantur. ius autem, quod ita dici appellarique 71
possit, id esse natura, alienumque esse a sapiente non modo iniuriam cui facere, verum etiam nocere. nec vero rectum est cum amicis aut bene meritis consociare aut coniungere iniuriam, gravissimeque et verissime defenditur numquam aequitatem ab utilitate posse seiungi et, quicquid aequum iustumque esset, id etiam honestum, vicissimque, quicquid esset honestum, id iustum etiam
atque aequum fore. Ad easque virtutes, de quibus 72
disputatum est, dialecticam etiam adiungunt et physicam easque ambas virtutum nomine appellant, alteram, quod habeat rationem, ne cui falso adsentiamur neve umquam captiosa probabilitate fallamur, eaque, quae de bonis et malis didicerimus, ut tenere tuerique possimus; nam sine hac arte quemvis arbitrantur a vero abduci fallique posse. recte igitur, si omnibus in rebus temeritas ignoratioque vitiosa est, ars ea, quae tollit haec, virtus nominata est.
physicae quoque non sine causa tributus idem est honos, 22 73
propterea quod, qui convenienter naturae victurus est, ei proficiscendum est ab omni mundo atque ab eius procuratione; nec vero potest quisquam de bonis et malis vere iudicare nisi omni cognita ratione naturae et vitae etiam deorum, et utrum conveniat necne natura hominis cum universa. quaeque sunt vetera praecepta sapientium, qui iubent 'tempori parere' et 'sequi deum' et 'se noscere' et 'nihil nimis,' haec sine physicis quam vim habeant — et habent maximam —, videre nemo potest. atque etiam ad iustitiam colendam, ad tuendas amicitias et reliquas caritates quid natura valeat, haec una cognitio potest tradere. nec vero pietas advorsum deos, nec quanta iis gratia debeatur, sine explanatione naturae intellegi potest.

Sed iam sentio me esse longius provectum, quam 74
proposita ratio postularet. verum admirabilis conpositio disciplinae incredibilisque rerum traxit ordo, quem, per

deos inmortalis! nonne miraris? quid enim aut in natura,
qua nihil est aptius, nihil descriptius, aut in operibus
manu factis tam conpositum tamque conpactum et coa-
gmentatum inveniri postest? quid posterius priori non con-
venit? quid sequitur, quod non respondeat superiori?
quid non sic aliud ex alio nectitur, ut, si unam litteram
moveris, labent omnia? nec tamen quicquam est, quod
75 moveri possit. quam gravis vero, quam magnifica, quam
constans conficitur persona sapientis! qui, cum ratio do-
cuerit, quod honestum esset, id esse solum bonum, semper
sit necesse est beatus vereque omnia ista nomina possi-
deat, quae inrideri ab inperitis solent. rectius enim appel-
labitur rex quam Tarquinius, qui nec se nec suos regere
potuit, rectius magister populi — is enim est dictator —
quam Sulla, qui trium pestiferorum vitiorum, luxuriae,
avaritiae, crudelitatis magister fuit, rectius dives quam
Crassus, qui, nisi eguisset, numquam Euphraten nulla
belli causa transire voluisset. recte eius omnia dicentur,
qui scit uti solus omnibus; recte etiam pulcher appella-
bitur; animi enim liniamenta sunt pulchriora quam cor-
poris; recte solus liber nec dominationi cuiusquam parens
nec oboediens cupiditati; recte invictus, cuius etiam si
corpus constringatur, animo tamen vincula inici nulla
76 possint. nec exspectet ullum tempus aetatis, ut tum deni-
que iudicetur beatusne fuerit, cum extremum vitae diem
morte confecerit, quod ille unus e septem sapientibus non
sapienter Croesum monuit; nam si beatus umquam fuis-
set, beatam vitam usque ad illum a Cyro exstructum ro-
gum pertulisset. quod si ita est, ut neque quisquam nisi
bonus vir et omnes boni beati sint, quid philosophia magis
colendum aut quid est virtute divinius?'

M. TULLII CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM
AD M. BRUTUM
LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

Initio libri Cicero, ut ostendat nullam causam fuisse Zenoni cur a veteribus Academicis et Peripateticis desciscens novam disciplinam conderet, exponit quo modo illi philosophiam constitutam habuerint, e cuius tribus partibus ethicam primum differt (cap. 2), tantum dicens, locum de re publica et rhetoricam a Zenone neglecta esse, quae illi diligentissime excoluerint (cap. 3). Nec in dialecticis veteres a Stoicis vinci; quin artem argumentorum inveniendorum ab his prorsus omissam esse (cap. 4). Physica illorum Stoicos fere in maximis rebus retinuisse et minus copiose esse persecutos (cap. 5). Summum autem bonum, quod contineat philosophiam, veteres, planissime Polemonem, dixisse esse secundum naturam vivere, quod cum varias haberet interpretationes, illis eam placuisse, ut esset, omnibus aut maximis rebus iis, quae secundum naturam essent, fruentem vivere, eumque fuisse Xenocratis et Aristotelis finem (cap. 6). Cum enim homo ex animo et corpore constaret, et animi et corporis rationem eos habuisse, sed ita, ut animum infinita quadam laude corpori praeponerent; animi autem bona virtutes esse, quarum semina a natura data essent (cap. 7). Itaque Zenonem nihil attulisse novi, nisi inania quaedam verborum discrimina (cap. 8), quibus in urbem, in forum, in curiam aditus non sit: ibi ipsos Stoicos communi more loqui (cap. 9). Iam Cicero propius ad ea, quae a Catone dicta erant, accedere conatur, illis, quae communia Stoicis sunt cum antiquis, quasi concessis utens. Quoniam igitur hanc primam habeamus a natura adpetitionem, ut nosmet ipsos conservemus, ex animo autem et corpore constemus, ex his nos oportere ait finem summi boni constituere, ut sit eorum, quae sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima adipisci (cap. 10). Stoicos ab isdem initiis profectos corpus et externa commoda deseruisse, cum tamen homo sit animal animo excellens, non solus animus (cap. 11). Nec prorsus obscurari illa externa, ut Stoici dicant, etsi non magnum momentum faciant, et, etiamsi obscurentur, esse tamen in summa (cap. 12). Nam summam aliquam faciendam esse omnium, quae secundum naturam sint. Praeterea omnium naturarum summum bonum simile esse debere. In ceteris

autem animalibus id, quod extremum sit, ex tota eorum constitutione effici. Idem igitur in homine fieri debere. Itaque Stoicis, si causam suam obtinere velint, dicendum esse non omne animal primum se totum diligere et conservare velle, sed id tantum, quod in quoque optimum sit, quod fieri non posse (cap. 13). Hominem talem sapientiae perficiendum esse, qualem a natura acceperit; accepisse autem eum totum, ex animo et corpore; neutrum neglegendum esse. Perfectionem hominis maxime laudari in eo, quod in homine optimum sit, id est virtute, sed priora, e quibus ad haec venerit, deseri non oportere; Stoicos, cum ad summum bonum pervenire velint, naturalis adpetitionis oblivisci (cap. 14). Virtus tantum abesse ut constitui non possit, si quicquam extra eam ad beate vivendum pertineat, ut introduci omnino non possit virtus, nisi omnia, quae legat quaeque reiciat, ad finem referat. Conservandam esse primam naturae institutionem et totam hominis naturam tuendam (cap. 15). Itaque omnes errare, qui in una virtute finem ponant, quaeque Stoici de virtute dicant, ea iis communia esse cum Pyrrhone et Aristone, quos non probent (cap. 16). Male autem Stoicos, cum ad summum bonum ita pervenerint, ut a natura discedant, reverti ad naturam, ut inde agendi principia quaerant; nam omnia, quae adpetantur, inesse debere in summo bono, nec officii rationem hominem impellere ad naturalia adpetenda, sed ab iis et actionem et adpetitionem commoveri (cap. 17). Deinde Cicero ostendit in consectariis Stoicorum, quibus efficere velint omne bonum, quia laudabile sit, esse honestum, ceterisque ea ad concludendum sumi, quae non concedantur (cap. 18). Acutis Stoicorum conclusiunculis verba corrigi, non mores emendari. Quod Stoici constantia totius doctrinae tanto opere glorientur, intellegi debere, cum falsa consequantur, initia illa, e quibus haec consequantur, ipsa falsa esse. Paradoxa initio magnifica visa esse, mox splendorem amisisse (cap. 19). Ipsum Zenonem ea sic interpretando mollire, ut aliis verbis idem dicat quod veteres, sed si sententia eadem sit, non dubitari posse quin illi verbis commodius utantur (cap. 20); itaque de sententiis videndum esse. Ab illis igitur beatam vitam constitui ex omnibus commodis, sed ita, ut longe ceteris virtus antecellat, nec plus corporis et externis bonis ab iis tribuatur quam a Zenone, qui ea bona non appellet (cap. 21). Itaque de re nullam esse dissensionem, Zenonem verborum magnificentia esse delectatum, a quo veteres illos Catonem iure reposcere posse (cap. 22); neque enim nisi inanium verborum differentiam interesse. Refutat deinde Cicero simile, quo Cato docuerat omnes insipientes aeque esse miseros; levationem enim vitiorum fieri ostendit (cap. 23 et 24). Et quod virtus crescere non posse dicatur et ideo omnia vitia aequalia esse, potius ex inaequalitate vitiorum concludi debere virtutem crescere (cap. 24). In has omnes angustias Stoicos incidere propter gloriosam ostentationem. Nam tolli illa ratione officia et vitae actionem, ut ab Aristone, sed Aristonem simplicius agere, Stoicos versute inducere aliis nominibus eandem differentiam, quam veteres

tenuerint (cap. 25). Proëgmena illa et apoproëgmena eodem loco haberi, quo ab Aristotele et ceteris Platonis alumnis bona corporis et externa (cap. 26). Paradoxa, si quis propius aspexerit, nihil habere admirabile. Similia, quibus omnia peccata paria esse demonstretur, dissimilia esse (cap. 27 et 28). Omnino Stoicos maxime eo vitio premi, quod duas contrarias sententias obtinere velint (cap. 29).

Quae cum dixisset, finem ille; ego autem 'ne tu,' in- 1
quam 'Cato, ista exposuisti ut tam multa memoriter, ut 1
tam obscura dilucide. itaque aut omittamus contra omnino velle aliquid aut spatium sumamus ad cogitandum; tam enim diligenter, etiam si minus vere — nam nondum id quidem audeo dicere —, sed tamen accurate non modo fundatam, verum etiam exstructam disciplinam non est facile perdiscere.' tum ille 'ain tandem?' inquit 'cum ego te hac nova lege videam eodem die accusatori respondere et tribus horis perorare, in hac me causa tempus dilaturum putas? quae tamen a te agetur non melior, quam illae sunt, quas interdum obtines. qua re istam quoque adgredere, tractatam praesertim et ab aliis et a te ipso saepe, ut tibi deesse non possit oratio.'
tum ego 'non me hercule' inquam 'soleo temere contra 2
Stoicos, non quo illis admodum adsentiar, sed pudore inpedior: ita multa dicunt, quae vix intellegam.' 'obscura' inquit 'quaedam esse confiteor, nec tamen ab illis ita dicuntur de industria, sed inest in rebus ipsis obscuritas.' 'cur igitur easdem res' inquam 'Peripateticis dicentibus verbum nullum est quod non intellegatur?' 'easdemne res?' inquit 'an parum disserui non verbis Stoicos a Peripateticis, sed universa re et tota sententia dissidere?' 'atqui,' inquam 'Cato, si istud obtinueris, traducas me ad te totum licebit.' 'putabam equidem satis' inquit 'me dixisse: qua re ad ea primum, si videtur; sin aliud quid voles, postea.' 'immo istud quidem,' inquam 'quo loco quidque *visum fuerit,* nisi iniquum postulo, arbitratu meo.' 'ut placet;' inquit 'etsi enim illud erat aptius, aequum cuique concedere.'

'Existimo igitur,' inquam 'Cato, veteres illos Plato- 2
nis auditores, Speusippum, Aristotelem, Xenocratem, de- 3

inde eorum Polemonem, Theophrastum satis et copiose et eleganter habuisse constitutam disciplinam, ut non esset causa Zenoni, cum Polemonem audisset, cur et ab eo ipso et a superioribus dissideret: quorum fuit haec institutio, in qua animadvertas velim quid mutandum putes nec exspectes, dum ad omnia dicam, quae a te dicta sunt; universa enim illorum ratione cum tota vestra
4 confligendum puto. qui cum viderent ita nos esse natos, ut et communiter ad eas virtutes apti essemus, quae notae inlustresque sunt, iustitiam dico, temperantiam, ceteras generis eiusdem — quae omnes similes artium reliquarum materia tantum ad meliorem partem et tractatione differunt —, easque ipsas virtutes viderent nos magnificentius adpetere et ardentius, habere etiam insitam quandam vel potius innatam cupiditatem scientiae, natosque esse ad congregationem hominum et ad societatem communitatemque generis humani, eaque in maximis ingeniis maxime elucere, totam philosophiam tris in partis diviserunt, quam parti-
5 tionem a Zenone esse retentam videmus; quarum cum una sit, qua mores conformari putantur, differo eam partem, quae quasi stirps est huius quaestionis. qui sit enim finis bonorum, mox: hoc loco tantum dico, a veteribus Peripateticis Academicisque, qui re consentientes vocabulis differebant, eum locum, quem civilem recte appellaturi videmur, Graeci πολιτικόν, graviter et co-
3 piose esse tractatum. quam multa illi de re publica scripserunt, quam multa de legibus! quam multa non solum praecepta in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene dicendi reliquerunt! primum enim ipsa illa, quae subtiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt, tum definientes, tum partientes, ut vestri etiam, sed vos
6 squalidius, illorum vides quam niteat oratio. deinde ea, quae requirebant orationem ornatam et gravem, quam magnifice sunt dicta ab illis, quam splendide! de iustitia, de temperantia, de fortitudine, de amicitia, de aetate degenda, de philosophia, de capessenda re publica, hominum *more non* spinas vellentium, ut Stoici, nec ossa nudantium, sed eorum, qui grandia ornate vellent, enucleate minora dicere. itaque quae sunt eorum consolationes, quae cohortationes, quae etiam monita et consilia scripta

ad summos viros! erat enim apud eos, ut est rerum ipsa-
rum natura, sic dicendi exercitatio duplex; nam quicquid
quaeritur, id habet aut generis ipsius sine personis tem-
poribusque aut iis adiunctis facti aut iuris aut nominis
controversiam: ergo in utroque exercebantur, eaque dis-
ciplina effecit tantam illorum utroque in genere dicendi
copiam. totum genus hoc Zeno et qui ab eo sunt aut 7
non potuerunt aut noluerunt, certe reliquerunt: quam-
quam scripsit artem rhetoricam Cleanthes, Chrysippus
etiam, sed sic, ut, si quis obmutescere concupierit, nihil
aliud legere debeat. itaque vides, quo modo loquantur:
nova verba fingunt, deserunt usitata. at quanta conatur!
'mundum hunc omnem oppidum esse nostrum.' vides,
quantam rem agat, ut Circeiis qui habitet totum hunc
mundum suum municipium esse existimet. 'incendit igi-
tur eos, qui audiunt.' quid? ille incendat? restinguet
citius, si ardentem acceperit. ista ipsa, quae tu breviter,
regem, dictatorem, divitem solum esse sapientem, a te
quidem apte ac rotunde: quippe; habes enim a rhetori-
bus; illorum vero ista ipsa quam exilia de virtutis vi!
quam tantam volunt esse, ut beatum per se efficere pos-
sit. pungunt quasi aculeis interrogatiunculis angustis,
quibus etiam qui adsentiuntur nihil commutantur animo
et idem abeunt qui venerant; res enim fortasse verae,
certe graves, non ita tractantur, ut debent, sed aliquanto
minutius. sequitur disserendi ratio cognitioque naturae; 4 8
nam de summo bono mox, ut dixi, videbimus et ad id
explicandum disputationem omnem conferemus. in iis
igitur partibus duabus nihil erat quod Zeno commutare
gestiret; res enim se praeclare habebat, et quidem in
utraque parte. quid enim ab antiquis ex eo genere, quod
ad disserendum valet, praetermissum est? qui et definie-
runt plurima et definiendi artis reliquerunt, quodque est
definitioni adiunctum, ut res in partis dividatur, id et fit
ab illis et quem ad modum fieri oporteat traditur; item
de contrariis, a quibus ad genera formasque generum
venerunt. iam argumenti ratione conclusi caput esse
faciunt ea, quae perspicua dicunt, deinde ordinem se-
quuntur, tum quid verum sit in singulis extrema con-
clusio est. quanta autem ab illis varietas argumentorum 9

ratione concludentium eorumque cum captiosis interrogationibus dissimilitudo! quid, quod pluribus locis quasi denuntiant, ut neque sensuum fidem sine ratione nec rationis sine sensibus exquiramus atque ut eorum alterum ab altero *ne* separemus? quid? ea, quae dialectici nunc tradunt et docent, nonne ab illis instituta sunt? de quibus etsi a Chrysippo maxime est elaboratum, tamen a Zenone minus multo quam ab antiquis; ab hoc autem quaedam non melius quam veteres, quaedam omnino re-
10 licta. cumque duae sint artes, quibus perfecte ratio et oratio conpleatur, una inveniendi, altera disserendi, hanc posteriorem et Stoici et Peripatetici, priorem autem illi egregie tradiderunt, hi omnino ne attigerunt quidem; nam e quibus locis quasi thesauris argumenta depromerentur vestri ne suspicati quidem sunt, superiores autem artificio et via tradiderunt: quae quidem efficit ne necesse sit isdem de rebus semper quasi dictata decantare neque a commentariolis suis discedere; nam qui sciet ubi quidque positum sit quaque eo veniat, is, etiam si quid obrutum erit, poterit eruere semperque esse in disputando suus: quod etsi ingeniis magnis praediti quidam dicendi copiam sine ratione consequuntur, ars tamen est dux certior quam natura; aliud est enim poëtarum more verba fundere, aliud ea, quae dicas, ratione et arte distinguere.
5 11 similia dici possunt de explicatione naturae, qua hi utuntur et vestri, neque vero ob duas modo causas, quo modo Epicuro videtur, ut pellatur mortis et religionis metus, sed etiam modestiam quandam cognitio rerum caelestium adfert iis, qui videant quanta sit etiam apud deos moderatio, quantus ordo, et magnitudinem animi deorum opera et facta cernentibus, iustitiam etiam, cum cognitum habeas, quod sit summi rectoris ac domini numen, quod consilium, quae voluntas; cuius ad naturam apta ratio
12 vera illa et summa lex a philosophis dicitur. inest in eadem explicatione naturae insatiabilis quaedam e cognoscendis rebus voluptas, in qua una confectis rebus necessariis vacui negotiis honeste ac liberaliter possimus vivere. ergo in hac ratione tota de maximis fere rebus Stoici illos secuti sunt, ut et deos esse et quattuor ex rebus omnia constare dicerent. cum autem quaereretur

res admodum difficilis, num quinta quaedam natura videretur esse, ex qua ratio et intellegentia oreretur, in quo etiam de animis, cuius generis essent, quaereretur, Zeno id dixit esse ignem; non nulla deinde aliter, sed ea pauca; de maxima autem re eodem modo, divina mente atque natura mundum universum atque eius maximas
partis administrari. materiam vero rerum et copiam 13
apud hos exilem, apud illos uberrimam reperiemus. quam multa ab iis conquisita et conlecta sunt de omnium animantium genere, ortu, membris, aetatibus! quam multa de rebus iis, quae gignuntur e terra! quam multae quamque de variis rebus et causae, cur quidque fiat, et demonstrationes, quem ad modum quidque fiat! qua ex omni copia plurima et certissima argumenta sumuntur ad cuiusque rei naturam explicandam. ergo adhuc, quantum equidem intellego, causa non videtur fuisse mutandi nominis; non enim, si omnia non sequebatur, idcirco non erat ortus illinc. equidem etiam Epicurum, in physicis quidem, Democriteum puto: pauca mutat, vel plura sane; at cum de plurimis eadem dicit, tum certe de maximis: quod idem cum vestri faciant, non satis magnam tribuunt inventoribus gratiam.

Sed haec hactenus. nunc videamus, quaeso, de 6
summo bono, quod continet philosophiam, quid tandem 14
attulerit, quam ob rem ab inventoribus tamquam a parentibus dissentiret. hoc igitur loco, quamquam a te, Cato, diligenter est explicatum, finis hic bonorum et quis a Stoicis et quem ad modum diceretur, tamen ego quoque exponam, ut perspiciamus, si potuerimus, quidnam a Zenone novi sit adlatum. cum enim superiores, e quibus planissime Polemo, secundum naturam vivere summum bonum esse dixissent, his verbis tria significari Stoici dicunt: unum eius modi, vivere adhibentem scientiam earum rerum, quae natura evenirent; hunc ipsum Zenonis aiunt esse finem, declarantem illud, quod a te dictum est, convenienter naturae vivere; alterum significari idem, ut si diceretur, officia media omnia aut pleraque servantem vivere; hoc sic expositum dissimile est 15
superiori; illud enim rectum est — quod κατόρθωμα dicebas — contingitque sapienti soli, hoc autem inchoati

cuiusdam officii est, non perfecti, quod cadere in non
nullos insipientis potest; tertium autem, omnibus aut
maximis rebus iis, quae secundum naturam sint, fruen-
tem vivere. hoc non est positum in nostra actione; con-
pletur enim et ex eo genere vitae, quod virtute fruitur,
et ex iis rebus, quae sunt secundum naturam neque sunt
in nostra potestate: sed hoc summum bonum, quod tertia
significatione intellegitur, eaque vita, quae ex summo
bono degitur, quia coniuncta ei virtus est, in sapientem
solum cadit, isque finis bonorum, ut ab ipsis Stoicis scri-
ptum videmus, a Xenocrate atque ab Aristotele consti-
tutus est. itaque ab iis constitutio illa prima naturae, a
qua tu quoque ordiebare, his prope verbis exponitur:
7 omnis natura volt esse conservatrix sui, ut et salva sit
16 et in genere conservetur suo. ad hanc rem aiunt artis
quoque requisitas, quae naturam adiuvarent, in quibus
ea numeretur in primis, quae est vivendi ars, ut tueatur
quod a natura datum sit, quod desit acquirat, idemque
diviserunt naturam hominis in animum et corpus. cum-
que eorum utrumque per se expetendum esse dixissent,
virtutes quoque utriusque eorum per se expetendas esse
dicebant, *et* cum animum infinita quadam laude antepo-
nerent corpori, virtutes quoque animi bonis corporis an-
17 teponebant. sed cum sapientiam totius hominis custodem
et procuratricem esse vellent, quae esset naturae comes
et adiutrix, hoc sapientiae munus esse dicebant, ut, *cum*
eum tueretur, qui constaret ex animo et corpore, in utro-
que iuvaret eum ac contineret; atque ita re simpliciter
primo conlocata, reliqua subtilius persequentes, corporis
bona facilem quandam rationem habere censebant: de
animi bonis accuratius exquirebant in primisque reperie-
bant esse in iis iustitiae semina, primique ex omnibus
philosophis natura tributum esse docuerunt ut ii, qui
procreati essent, a procreatoribus amarentur et, id quod
temporum ordine antiquius est, ut coniugia virorum et
uxorum natura coniuncta esse dicerent, qua ex stirpe
orerentur amicitiae cognationum. atque ab his initiis
profecti omnium virtutum et originem et progressionem
persecuti sunt: ex quo magnitudo quoque animi exsiste-
bat, qua facile posset repugnari obsistique fortunae, quod

maximae res essent in potestate sapientis; varietates autem iniuriasque fortunae facile veterum philosophorum praeceptis instituta vita superabat. principiis autem a 18
natura datis amplitudines quaedam bonorum excitabantur, partim profectae a contemplatione rerum occultarum, quod erat insitus menti cognitionis amor, e quo etiam rationis explicandae disserendique cupiditas consequebatur, quodque hoc solum animal natum est pudoris ac verecundiae particeps adpetensque convictum hominum ac societatem, animadvertensque in omnibus rebus, quas ageret aut diceret, ut ne quid ab eo fieret nisi honeste ac decore, his initiis *et*, ut ante dixi, seminibus a natura datis temperantia, modestia, iustitia et omnis honestas perfecte absoluta est.

Habes, inquam, Cato, formam eorum, de quibus lo- 8 19
quor, philosophorum; qua exposita scire cupio, quae causa sit, cur Zeno ab hac antiqua constitutione desciverit, quidnam horum ab eo non sit probatum: quodne omnem naturam conservatricem sui dixerint, an quod omne animal ipsum sibi commendatum, ut se salvum in suo genere incolumeque vellet, an *quod*, cum omnium artium finis is esset, quem natura maxime quaereret, idem statui debere de totius arte vitae, an quod, cum ex animo constaremus et corpore, et haec ipsa et eorum virtutes per se esse sumendas? an vero displicuit ea, quae tributa est animi virtutibus tanta praestantia? an, quae de prudentia, de cognitione rerum, de coniunctione generis humani, quaeque ab isdem de temperantia, de modestia, de magnitudine animi, de omni honestate dicuntur? fatebuntur Stoici haec omnia dicta esse praeclare neque eam causam Zenoni desciscendi fuisse. alia quae- 20
dam dicent, credo, magna antiquorum esse peccata, quae ille veri investigandi cupidus nullo modo ferre potuerit: quid enim perversius, quid intolerabilius, quid stultius quam bonam valetudinem, quam dolorum omnium vacuitatem, quam integritatem oculorum reliquorumque sensuum ponere in bonis potius, quam dicerent nihil omnino inter eas res iisque contrarias interesse? ea enim omnia, quae illi bona dicerent, praeposita esse, non bona, itemque illa, quae in corpore excellerent, stulte antiquos

dixisse per se esse expetenda, sumenda potius quam expetenda, ea denique omni vita, quae in virtute una consisteret, illam vitam, quae etiam ceteris rebus, quae essent secundum naturam, abundaret, magis expetendam non esse, sed magis sumendam, cumque ipsa virtus efficiat ita beatam vitam, ut beatior esse non possit, tamen quaedam deesse sapientibus tum, cum sint beatissimi; itaque eos id agere, ut a se dolores, morbos, debilitates repellant.

9 21 O magnam vim ingenii causamque iustam cur nova exsisteret disciplina! perge porro. sequuntur enim ea, quae tu scientissime conplexus es, omnium insipientiam, iniustitiam, alia vitia similia esse omniaque peccata esse paria, eosque, qui natura doctrinaque longe ad virtutem processissent, nisi eam plane consecuti essent, summe esse miseros, neque inter eorum vitam et inprobissimorum quicquam omnino interesse, ut Plato, tantus ille vir, si sapiens non fuerit, nihilo melius quam quivis inprobissimus nec beatius vixerit. haec videlicet est correctio philosophiae veteris et emendatio, quae omnino aditum nullum habere potest in urbem, in forum, in curiam. quis enim ferre posset ita loquentem eum, qui se auctorem vitae graviter et sapienter agendae profiteretur, [nomina rerum commutantem,] cumque idem sentiret quod omnes, quibus rebus eandem vim tribueret, alia nomina inponentem, verba modo mutantem, de opinionibus
22 nihil detrahentem? patronusne causae in epilogo pro reo dicens negaret esse malum exsilium, publicationem bonorum? haec reicienda esse, non fugienda? nec misericordem iudicem esse oportere? in contione autem si loqueretur, si Hannibal ad portas venisset murumque iaculo traiecisset, negaret esse in malis capi, venire, interfici, patriam amittere? an senatus, cum triumphum Africano decerneret, QVOD EIVS VIRTVTE aut FELICITATE posset dicere, si neque virtus in ullo nisi in sapiente nec felicitas vere dici potest? quae est igitur ista philosophia, quae communi more in foro loquitur, in libellis suo? praesertim cum, quod illi suis verbis significant, in eo nihil novetur, eaedem res maneant
23 alio modo. quid enim interest, divitias, opes, valetudinem bona dicas anne praeposita, cum ille, qui ista bona dicit, nihilo plus iis tribuat quam tu, qui eadem illa praeposita

nominas? itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis et Laelii, Panaetius, cum ad Q. Tuberonem de dolore patiendo scriberet, quod esse caput debebat, si probari posset, nusquam posuit, non esse malum dolorem, sed quid esset et quale, quantumque in eo esset alieni, deinde quae ratio esset perferendi; cuius quidem, quoniam Stoicus fuit, sententia condemnata mihi videtur esse inanitas ista verborum.

Sed ut propius ad ea, Cato, accedam, quae a te dicta 10
sunt, pressius agamus eaque, quae modo dixisti, cum iis 24
conferamus, quae tuis antepono. quae sunt igitur com-
munia vobis cum antiquis, iis sic utamur quasi concessis,
quae in controversiam veniunt, de iis, si placet, dissera-
mus.' 'mihi vero' inquit 'placet agi subtilius et, ut ipse
dixisti, pressius; quae enim adhuc protulisti, popularia
sunt, ego autem a te elegantiora desidero.' 'a mene tu?'
inquam 'sed tamen enitar et, si minus multa mihi occur-
rent, non fugiam ista popularia. sed positum sit primum 25
nosmet ipsos commendatos esse nobis primamque ex na-
tura hanc habere adpetitionem, ut conservemus nosmet
ipsos. hoc convenit: sequitur illud, ut animadvertamus
qui simus ipsi, ut nos qualis oportet esse servemus. su-
mus igitur homines: ex animo constamus et corpore,
quae sunt cuiusdam modi, nosque oportet, ut prima ad-
petitio naturalis postulat, haec diligere constituereque ex
his finem illum summi boni atque ultimi; quem, si prima
vera sunt, ita constitui necesse est, earum rerum, quae
sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima
adipisci. hunc igitur finem illi tenuerunt, quodque ego 26
pluribus verbis, illi brevius, secundum naturam vivere,
hoc iis bonorum videbatur extremum. age nunc isti do- 11
ceant vel tu potius — quis enim ista melius? —, quonam
modo ab isdem principiis profecti efficiatis ut honeste
vivere, id est enim vel e virtute vel naturae congruenter
vivere, summum bonum sit et quonam modo aut quo
loco corpus subito deserueritis omniaque ea, quae, se-
cundum naturam cum sint, absint a nostra potestate,
ipsum denique officium. quaero igitur, quo modo hae
tantae commendationes a natura profectae subito a sa-
pientia relictae sint. quod si non hominis summum bo- 27

num quaereremus, sed cuiusdam animantis, is autem
esset nihil nisi animus — liceat enim fingere aliquid eius
modi, quo verum facilius reperiamus —, tamen illi animo
non esset hic vester finis. desideraret enim valetudinem,
vacuitatem doloris, adpeteret etiam conservationem sui
earumque rerum custodiam finemque sibi constitueret
secundum naturam vivere, quod est, ut dixi, habere ea,
quae secundum naturam sint, vel omnia vel plurima et
28 maxima. cuiuscumque enim modi animal constitueris,
necesse est, etiam si id sine corpore sit, ut fingimus,
tamen esse in animo quaedam similia eorum, quae sunt
in corpore, ut nullo modo, nisi ut exposui, constitui possit
finis bonorum. Chrysippus autem exponens differentias
animantium ait alias earum corpore excellere, alias au-
tem animo, non nullas valere utraque re; deinde disputat,
quod cuiusque generis animantium statui deceat extre-
mum. cum autem hominem in eo genere posuisset, ut
ei tribueret animi excellentiam, summum bonum id con-
stituit, non ut excellere animus, sed ut nihil esse praeter
12 animum videretur. uno autem modo in virtute sola
summum bonum recte poneretur, si quod esset animal,
quod totum ex mente constaret, id ipsum tamen sic, ut
ea mens nihil haberet in se, quod esset secundum natu-
29 ram, ut valetudo est. sed id ne cogitari quidem potest
quale sit, ut non repugnet ipsum sibi. Sin dicit
obscurari quaedam nec adparere, quia valde parva sint,
nos quoque concedimus: quod dicit Epicurus etiam de
voluptate, quae minimae sint voluptates, eas obscurari
saepe et obrui. sed non sunt in eo genere tantae com-
moditates corporis tamque productae temporibus tamque
multae. itaque in quibus propter eorum exiguitatem ob-
scuratio consequitur, saepe accidit ut nihil interesse no-
stra fateamur, sint illa necne sint, ut in sole, quod a te
dicebatur, lucernam adhibere nihil interest aut teruncium
30 adicere Croesi pecuniae. quibus autem in rebus tanta
obscuratio non fit, fieri tamen potest ut id ipsum, quod
interest, non sit magnum; ut ei, qui iucunde vixerit
annos decem, si aeque vita iucunda menstrua addatur,
quia momentum aliquod habeat ad iucundum accessio,
bonum sit; si autem id non concedatur, non continuo

vita beata tollitur. bona autem corporis huic sunt, quod
posterius posui, similiora; habent enim accessionem di-
gnam, in qua elaboretur, ut mihi in hoc Stoici iocari
videantur interdum, cum ita dicant, si ad illam vitam,
quae cum virtute degatur, ampulla aut strigilis accedat,
sumpturum sapientem eam vitam potius, quo haec ad-
iecta sint, nec beatiorem tamen ob eam causam fore. hoc 31
simile tandem est? non risu potius quam oratione eicien-
dum? ampulla enim sit necne sit, quis non iure optimo
inrideatur, si laboret? at vero pravitate membrorum et
cruciatu dolorum si quis quem levet, magnam ineat gra-
tiam, nec si sapiens ad tortoris eculeum a tyranno ire
cogatur, similem habeat voltum et si ampullam perdidis-
set, sed ut magnum et difficile certamen iniens, cum sibi
cum capitali adversario, dolore, depugnandum videret,
excitaret omnis rationes fortitudinis ac patientiae, quarum
praesidio iniret difficile illud, ut dixi, magnumque proe-
lium. deinde non quaerimus, quid obscuretur aut in-
tereat, quia sit admodum parvum, sed quid tale sit, ut
expleat summam: una voluptas e multis obscuratur in illa
vita voluptaria, sed tamen ea, quamvis parva sit, pars
est eius vitae, quae posita est in voluptate. nummus in
Croesi divitiis obscuratur, pars est tamen divitiarum.
qua re obscurentur etiam haec, quae secundum naturam
esse dicimus, in vita beata, sint modo partes vitae beatae.
atqui si, ut convenire debet inter nos, est quaedam ad- 13 32
petitio naturalis ea, quae secundum naturam sunt, adpe-
tens, eorum omnium est aliqua summa facienda. quo
constituto, tum licebit otiose ista quaerere, de magnitu-
dine rerum, de excellentia, quanta in quoque sit ad beate
vivendum, de istis ipsis obscurationibus, quae propter
exiguitatem vix aut ne vix quidem adpareant. quid, de
quo nulla dissensio est? nemo enim est qui aliter dixerit
quin omnium naturarum simile esset id, ad quod omnia
referrentur, quod est ultimum rerum adpetendarum; om-
nis enim est natura diligens sui. quae est enim quae se
umquam deserat aut partem aliquam sui aut eius partis
habitum aut vim aut ullius earum rerum, quae secundum
naturam sunt, aut motum aut statum? quae autem natura
suae primae institutionis oblita est? *est* nulla profecto,

33 quin suam vim retineat a primo ad extremum. quo
modo igitur evenit ut hominis natura sola esset, quae
hominem relinqueret, quae oblivisceretur corporis, quae
summum bonum non in toto homine, sed in parte homi-
nis poneret? quo modo autem, quod ipsi etiam fatentur
constatque inter omnis, conservabitur, ut simile sit om-
nium naturarum illud ultimum, de quo quaeritur? tum
enim esset simile, si in ceteris quoque naturis id cuique
esset ultimum, quod in quaque excelleret; tale enim vi-
34 sum est ultimum Stoicorum. quid dubitas igitur mutare
principia naturae? quid enim? omne animal, simul atque
sit ortum, adplicatum esse ad se diligendum esseque in
se conservando occupatum? quin potius ita dicis, omne
animal adplicatum esse ad id, quod in eo sit optimum,
et in eius unius occupatum esse custodia, reliquasque
naturas nihil aliud agere nisi ut id conservent, quod in
quaque optimum sit? quo modo autem optimum, si bo-
num praeterea nullum est? sin autem reliqua adpetenda
sunt, cur, quod est ultimum rerum adpetendarum, id non
aut ex omnium earum aut ex plurimarum et maximarum
adpetitione concluditur? ut Phidias potest a primo insti-
tuere signum idque perficere, potest ab alio inchoatum
accipere et absolvere, huic similis est sapientia; non enim
ipsa genuit hominem, sed accepit a natura inchoatum:
hanc ergo intuens debet institutum illud quasi signum
35 absolvere. qualem igitur hominem natura inchoavit? et
quod est munus, quod opus sapientiae? quid est quod ab
ea absolvi et perfici debeat? si nihil in quo perficiendum
est praeter modum ingenii quendam, id est rationem,
necesse est huic ultimum esse ex virtute agere; rationis
enim perfectio est virtus: si nihil nisi corpus, summa
erunt illa, valetudo, vacuitas doloris, pulchritudo, cetera.
14 36 nunc de hominis summo bono quaeritur: quid ergo du-
bitamus in tota eius natura quaerere quid sit effectum?
cum enim constet inter omnis omne officium munusque
sapientiae in hominis cultu esse occupatum, alii — ne
me existimes contra Stoicos solum dicere — eas senten-
tias adferunt, ut summum bonum in eo genere ponant,
quod sit extra nostram potestatem, tamquam de inanimo
aliquo loquantur, alii contra, quasi corpus nullum sit

hominis, ita praeter animum nihil curant, cum praesertim ipse quoque animus non inane nescio quid sit — neque enim id possum intellegere —, sed in quodam genere corporis, ut ne is quidem virtute una contentus sit, sed adpetat vacuitatem doloris. quam ob rem utrique idem faciunt ut si laevam partem neglegerent, dexteram tuerentur, aut ipsius animi, ut fecit Erillus, cognitionem amplexarentur, actionem relinquerent. eorum enim omnium, multa praetermittentium, dum eligant aliquid, quod sequantur, quasi curta sententia: at vero illa perfecta atque plena eorum, qui cum de hominis summo bono quaererent, nullam in eo neque animi neque corporis partem vacuam tutela reliquerunt. vos autem, Cato, 37
quia virtus, ut omnes fatemur, altissimum locum in homine et maxime excellentem tenet et quod eos, qui sapientes sunt, absolutos et perfectos putamus, aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis. in omni enim animante est summum aliquid atque optimum, ut in equis, in canibus, quibus tamen et dolore vacare opus est et valere: sic igitur in homine perfectio ista in eo potissimum, quod est optimum, id est in virtute, laudatur. itaque mihi non satis videmini considerare, quod iter sit naturae quaeque progressio: non enim, quod facit in frugibus, ut, cum ad spicam perduxerit ab herba, relinquat et pro nihilo habeat herbam, idem facit in homine, cum eum ad rationis habitum perduxerit; semper enim ita adsumit aliquid, ut ea, quae prima dederit, non deserat; itaque sensibus rationem adiunxit et ratione 38
effecta sensus non reliquit. ut si cultura vitium, cuius hoc munus est, ut efficiat ut vitis cum omnibus partibus suis quam optime se habeat —, sed sic intellegamus, licet enim, ut vos quoque soletis, fingere aliquid docendi causa —: si igitur illa cultura vitium in vite insit ipsa, cetera, credo, velit, quae ad colendam vitem attinebunt, sicut antea, se autem omnibus vitis partibus praeferat statuatque nihil esse melius in vite quam se: similiter sensus, cum accessit ad naturam, tuetur illam quidem, sed etiam se tuetur, cum autem adsumpta est ratio, tanto in dominatu locatur, ut omnia illa prima naturae huius tutelae subiciantur. itaque non discedit ab eorum cura- 39

tione, quibus praeposita vitam omnem debet gubernare, ut mirari satis istorum inconstantiam non possim; naturalem enim adpetitionem, quam vocant ὁρμήν, itemque officium, ipsam etiam virtutem volunt esse earum rerum, quae secundum naturam sunt; cum autem ad summum bonum volunt pervenire, transiliunt omnia et duo nobis opera pro uno relinquunt, ut alia sumamus, alia expetamus, potius quam uno fine utrumque concluderent.

15 At enim iam dicetis virtutem non posse constitui, si ea,
40 quae extra virtutem sint, ad beate vivendum pertineant: quod totum contra est; introduci enim virtus nullo modo potest, nisi omnia, quae leget quaeque reiciet, unam referentur ad summam. nam si omnino ea neglegemus, in Aristonea vitia et peccata incidemus obliviscemurque, quae virtuti ipsi principia dederimus; sin ea non neglegemus neque tamen ad finem summi boni referemus, non multum ab Erilli levitate aberrabimus; duarum enim vitarum nobis erunt instituta capienda. facit enim ille duo seiuncta ultima bonorum, quae, ut essent vera, coniungi debuerunt: nunc ita separantur, ut diiuncta sint,
41 quo nihil potest esse perversius. itaque contra est ac dicitis; nam constitui virtus nullo modo potest, nisi ea, quae sunt prima naturae, ut ad summam pertinentia tenebit. quaesita enim virtus est, non quae relinqueret naturam, sed quae tueretur: at illa, ut vobis placet, partem quandam tuetur, reliquam deserit. atque ipsa institutio hominis si loqueretur, hoc diceret, primos suos quasi coeptus adpetendi fuisse, ut se conservaret in ea natura, in qua ortus esset. nondum autem explanatum satis erat, quid maxime natura vellet; explanetur igitur. quid ergo aliud intellegetur, nisi uti ne quae pars naturae neglegatur? in qua si nihil est praeter rationem, sit in una virtute finis bonorum; sin est etiam corpus, ista explanatio naturae nempe hoc effecerit, ut ea, quae ante explanationem tenebamus, relinquamus. ergo id est con-
42 venienter naturae vivere, a natura discedere! ut quidam philosophi, cum a sensibus profecti maiora quaedam et diviniora vidissent, sensus reliquerunt, sic isti, cum ex adpetitione rerum virtutis pulchritudinem aspexissent, omnia, quae praeter virtutem ipsam viderant, abiecerunt,

obliti naturam omnem adpetendarum rerum ita late pa-
tere, ut a principiis permanaret ad finis, neque intelle-
gunt se rerum illarum pulchrarum atque admirabilium
fundamenta subducere. itaque mihi videntur omnes qui- 16
dem illi errasse, qui finem bonorum esse dixerunt honeste 43
vivere, sed alius alio magis: Pyrrho scilicet maxime, qui
virtute constituta nihil omnino quod adpetendum sit re-
linquat, deinde Aristo, qui nihil relinquere non est ausus,
introduxit autem, quibus commotus sapiens adpeteret
aliquid, quodcumque in mentem incideret et quodcum-
que tamquam occurreret. is hoc melior quam Pyrrho,
quod aliquod genus adpetendi dedit, deterior quam ceteri,
quod penitus a natura recessit. Stoici autem, quod finem
bonorum in una virtute ponunt, similes sunt illorum;
quod autem principium officii quaerunt, melius quam
Pyrrho; quod ea non occurrentia fingunt, vincunt Aristo-
nem; quod autem ea, quae ad naturam accommodata et
per se adsumenda esse dicunt, non adiungunt ad finem
bonorum, desciscunt a natura et quodam modo sunt non
dissimiles Aristonis: ille enim occurrentia nescio quae
comminiscebatur; hi autem ponunt illi quidem prima
naturae, sed ea seiungunt a finibus et summa bonorum.
quae cum praeponunt, ut sit aliqua rerum selectio, natu-
ram videntur sequi; cum autem negant ea quicquam ad
beatam vitam pertinere, rursus naturam relinquunt.

Atque adhuc ea dixi, causam Zenoni non fuisse, 44
quam ob rem a superiorum auctoritate discederet: nunc
reliqua videamus, nisi aut ad haec, Cato, dicere aliquid
vis aut nos iam longiores sumus.' 'neutrum vero;' in-
quit ille 'nam et a te perfici istam disputationem volo,
nec tua mihi oratio longa videri potest.' 'optime:' in-
quam 'quid enim mihi potest esse optatius quam cum
Catone omnium virtutum auctore de virtutibus disputare?
sed primum illud vide, gravissimam illam vestram sen- 45
tentiam, quae familiam ducit, honestum quod sit, id esse
solum bonum honesteque vivere bonorum finem, com-
munem fore vobis cum omnibus, qui in una virtute con-
stituunt finem bonorum, quodque dicitis, informari non
posse virtutem, si quicquam nisi quod honestum sit nu-
meretur, idem dicetur ab illis, quos modo nominavi. mihi

autem aequius videbatur Zenonem cum Polemone disce-
ptantem, a quo quae essent principia naturae acceperat,
a communibus initiis progredientem videre, ubi primum
insisteret et unde causa controversiae nasceretur, non
stantem cum iis, qui ne dicerent quidem sua summa
bona esse a natura profecta, uti isdem argumentis, qui-
17 bus illi uterentur, isdemque sententiis. minime vero illud
46 probo, quod, cum docuistis, ut vobis videmini, solum
bonum esse quod honestum sit, tum rursum dicitis initia
proponi necesse esse apta et accommodata naturae, quo-
rum ex selectione virtus possit exsistere. non enim in
selectione virtus ponenda erat, ut id ipsum, quod erat
bonorum ultimum, aliud aliquid acquireret. nam omnia,
quae sumenda quaeque legenda aut optanda sunt, inesse
debent in summa bonorum, ut is, qui eam adeptus sit,
nihil praeterea desideret. videsne ut, quibus summa est
in voluptate, perspicuum sit, quid iis faciendum sit aut
non faciendum? ut nemo dubitet, eorum omnia officia
quo spectare, quid sequi, quid fugere debeant? sit hoc
ultimum bonorum, quod nunc a me defenditur: adparet
statim, quae sint officia, quae actiones. vobis autem,
quibus nihil est aliud propositum nisi rectum atque ho-
nestum, unde officii, unde agendi principium nascatur,
47 non reperietis. hoc igitur quaerentes omnes, et ii, qui
quodcumque in mentem veniat aut quodcumque occurrat
se sequi dicent, et vos ad naturam revertemini: quibus
natura iure responderit non esse verum aliunde finem
beate vivendi, a se principia rei gerendae peti; esse enim
unam rationem, qua et principia rerum agendarum et
ultima bonorum continerentur, atque ut Aristonis esset
explosa sententia, dicentis nihil differre aliud ab alio nec
esse res ullas praeter virtutes et vitia, inter quas quic-
quam omnino interesset, sic errare Zenonem, qui nulla
in re nisi in virtute [aut vitio] propensionem ne minimi
quidem momenti ad summum bonum adipiscendum esse
diceret et, cum ad beatam vitam nullum momentum ce-
tera haberent, ad adpetitionem tamen rerum esse in iis
momenta diceret, quasi vero haec adpetitio non ad summi
48 boni adeptionem pertineret! quid autem minus consen-
taneum est quam quod aiunt, cognito summo bono

reverti se ad naturam, ut ex ea petant agendi principium,
id est officii? non enim actionis aut officii ratio inpellit
ad ea, quae secundum naturam sunt, adpetenda, sed ab
iis et adpetitio et actio commovetur.

Nunc venio ad illa tua brevia, quae consectaria esse 18
dicebas, et primum illud, quo nihil potest brevius: bonum
omne laudabile, laudabile autem omne honestum: bonum
igitur omne honestum. o plumbeum pugionem! quis
enim tibi primum illud concesserit? quo quidem concesso
nihil opus est secundo; si enim omne bonum laudabile
est, omne honestum est. quis igitur tibi istud dabit prae- 49
ter Pyrrhonem, Aristonem eorumve similis? quos tu non
probas. Aristoteles, Xenocrates, tota illa familia non
dabit, quippe qui valetudinem, viris, divitias, gloriam,
multa alia bona esse dicant, laudabilia non dicant. et hi
quidem ita non sola virtute finem bonorum contineri pu-
tant, ut rebus tamen omnibus virtutem anteponant: quid
censes eos esse facturos, qui omnino virtutem a bonorum
fine segregaverunt, Epicurum, Hieronymum, illos etiam,
si qui Carneadeum finem tueri volunt? iam aut Callipho 50
aut Diodorus quo modo poterunt tibi istud concedere,
qui ad honestatem aliud adiungunt, quod ex eodem ge-
nere non sit? placet igitur tibi, Cato, cum res sumpseris
non concessas, ex illis efficere quod velis? iam ille so-
rites *est,* quo nihil putatis esse vitiosius: quod bonum sit,
id esse optabile; quod optabile, id expetendum; quod
expetendum, id laudabile; dein reliqui gradus. sed ego
in hoc resisto; eodem enim modo tibi nemo dabit, quod
expetendum sit, id esse laudabile. illud vero minime
consectarium, sed in primis hebes illorum scilicet, non
tuum, gloriatione dignam esse beatam vitam, quod non
possit sine honestate contingere ut iure quisquam glorie-
tur. dabit hoc Zenoni Polemo; etiam magister eius et 51
tota illa gens et reliqui, qui virtutem omnibus rebus multo
anteponentes adiungunt ei tamen aliquid summo in bono
finiendo. si enim virtus digna est gloriatione, ut est,
tantumque praestat reliquis rebus, ut dici vix possit, et
beatus esse poterit virtute una praeditus, carens ceteris,
nec tamen illud tibi concedet, praeter virtutem nihil in
bonis esse ducendum. illi autem, quibus summum bo-

num sine virtute est, non dabunt fortasse, vitam beatam
habere, in quo possit iure gloriari; etsi illi quidem etiam
19 52 voluptates faciunt interdum gloriosas. vides igitur te
aut ea sumere, quae non concedantur, aut ea, quae etiam
concessa te nihil iuvent. equidem in omnibus istis con-
clusionibus hoc putarem philosophia nobisque dignum,
et maxime, cum summum bonum quaereremus, vitam
nostram, consilia, voluntates, non verba corrigi: quis
enim potest istis, quae te, ut ais, delectant, brevibus et
acutis auditis de sententia decedere? nam cum exspectant
et avent audire, cur dolor malum non sit, dicunt illi aspe-
rum esse dolere, molestum, odiosum, contra naturam,
difficile toleratu, sed, quia nulla sit in dolore nec fraus
nec inprobitas nec malitia nec culpa nec turpitudo, non
esse illud malum. haec qui audierit, ut ridere non curet,
discedet tamen nihilo firmior ad dolorem ferendum quam
53 venerat. tu autem negas fortem esse quemquam posse,
qui dolorem malum putet. cur fortior sit, si illud, quod
tute concedis, asperum et vix ferendum putabit? ex re-
bus enim timiditas, non ex vocabulis nascitur. et ais, si
una littera commota sit, fore tota ut labet disciplina.
utrum igitur tibi litteram videor an totas paginas com-
movere? ut enim sit apud illos, id quod est a te lauda-
tum, ordo rerum conservatus et omnia inter se apta et
conexa — sic enim aiebas —, tamen persequi non debe-
mus, si a falsis principiis profecta congruunt ipsa sibi et
54 a proposito non aberrant. in prima igitur constitutione
Zeno tuus a natura recessit; cumque summum bonum
posuisset in ingenii praestantia, quam virtutem vocamus,
nec quicquam aliud esse bonum dixisset, nisi quod esset
honestum, nec virtutem posse constare, si in ceteris rebus
esset quicquam, quod aliud alio melius esset aut peius,
his propositis tenuit prorsus consequentia. recte dicis;
negare non possum: sed ita falsa sunt ea, quae conse-
quuntur, ut illa, e quibus haec nata sunt, vera esse non
55 possint. docent enim nos, ut scis, dialectici, si ea, quae
rem aliquam sequantur, falsa sint, falsam illam ipsam
esse, quam sequantur. ita fit illa conclusio non solum
vera, sed ita perspicua, ut dialectici ne rationem quidem
reddi putent oportere: si illud, hoc; non autem hoc: igi-

tur ne illud quidem. sic consequentibus vestris sublatis
prima tolluntur. quae sequuntur igitur? omnis, qui non
sint sapientes, aeque miseros esse, sapientis omnis summe
beatos, recte facta omnia aequalia, omnia peccata paria.
quae cum magnifice primo dici viderentur, considerata
minus probabantur; sensus enim cuiusque et natura re-
rum atque ipsa veritas clamabat quodam modo non posse
adduci, ut inter eas res, quas Zeno exaequaret, nihil in-
teresset. postea tuus ille Poenulus — scis enim Citieos, 20
clientis tuos, e Phoenica profectos —, homo igitur acutus 56
causam non obtinens repugnante natura verba versare
coepit et primum rebus iis, quas nos bonas dicimus, con-
cessit ut haberentur aptae [habiles] et ad naturam ac-
commodatae, faterique coepit sapienti, hoc est summe
beato, commodius tamen esse, si ea quoque habeat, quae
bona non audet appellare, naturae accommodata esse
concedit, negatque Platonem, si sapiens non sit, eadem
esse in causa qua tyrannum Dionysium: huic mori opti-
mum esse propter desperationem sapientiae, illi propter
spem vivere; peccata autem partim esse tolerabilia, par-
tim nullo modo, propterea quod alia peccata pluris, alia
pauciores quasi numeros officii praeterirent; iam insi-
pientis alios ita esse, ut nullo modo ad sapientiam
possent pervenire, alios, qui possent, si id egissent,
sapientiam consequi. hic loquebatur aliter atque om- 57
nes, sentiebat idem quod ceteri. nec vero minoris aesti-
manda ducebat ea, quae ipse bona negaret esse, quam
illi, qui ea bona esse dicebant. quid igitur voluit sibi
qui illa mutaverit? saltem aliquid de pondere detraxisset
et paulo minoris aestimavisset ea quam Peripatetici, ut
sentire quoque aliud, non solum dicere videretur. quid?
de ipsa beata vita, ad quam omnia referuntur, quae di-
citis? negatis eam esse, quae expleta sit iis rebus omni-
bus, quas natura desideret, totamque eam in una virtute
ponitis, cumque omnis controversia aut de re soleat aut
de nomine esse, utraque earum nascitur, si aut res igno-
ratur aut erratur in nomine; quorum si neutrum est,
opera danda est ut verbis utamur quam usitatissimis et
quam maxime aptis, id est rem declarantibus. num 58
igitur dubium est quin, si in re ipsa nihil peccatur a

superioribus, verbis illi commodius utantur? videamus
21 igitur sententias eorum, tum ad verba redeamus. dicunt
adpetitionem animi moveri, cum aliquid ei secundum
naturam esse videatur, omniaque, quae secundum natu-
ram sint, aestimatione aliqua digna, eaque pro eo, quan-
tum in quoque sit ponderis, esse aestimanda, quaeque
secundum naturam sint, partim nihil habere in sese eius
adpetitionis, de qua saepe iam diximus, quae nec honesta
nec laudabilia dicantur, partim, quae voluptatem habeant
in omni animante, sed in homine rationem etiam; ex ea
quae sint apta, ea honesta, ea pulchra, ea laudabilia,
illa autem superiora naturalia nominantur, quae coniun-
cta cum honestis vitam beatam perficiunt et absolvunt.
59 omnium autem eorum commodorum, quibus non illi plus
tribuunt, qui illa bona esse dicunt, quam Zeno, qui ne-
gat, longe praestantissimum esse quod honestum esset
atque laudabile, sed si duo honesta proposita sint, alte-
rum cum valetudine, alterum cum morbo, non esse du-
bium, ad utrum eorum natura nos ipsa deductura sit,
sed tamen tantam vim esse honestatis tantumque eam
rebus omnibus praestare et excellere, ut nullis nec sup-
pliciis nec praemiis demoveri possit ex eo, quod rectum
esse decreverit, omniaque, quae dura, difficilia, adversa
videantur, ea virtutibus iis, quibus a natura essemus or-
nati, obteri posse: non facile illa quidem, nec contem-
nenda *esse* — quid enim esset in virtute tantum? — sed
ut hoc iudicaremus, non esse in his partem maximam
60 positam beate aut secus vivendi. ad summam ea, quae
Zeno aestimanda et sumenda et apta naturae esse dixit,
eadem illi bona appellant, vitam autem beatam illi eam,
quae constaret ex iis rebus, quas dixi, aut plurimis aut
gravissimis. Zeno autem, quod suam [quod propriam]
speciem habeat cur adpetendum sit, id solum bonum ap-
pellat, beatam autem vitam eam solam, quae cum virtute
22 degatur. si de re disceptari oportet, nulla mihi tecum,
Cato, potest esse dissensio; nihil est enim de quo aliter
tu sentias atque ego, modo commutatis verbis ipsas res
conferamus. nec hoc ille non vidit, sed verborum magni-
ficentia est et gloria delectatus: qui si ea, quae dicit, ita
sentiret, ut verba significant, quid inter eum et vel Pyr-

rhonem vel Aristonem interesset? sin autem eos non probabat, quid attinuit cum iis, quibuscum re concinebat,
verbis discrepare? quid, si reviviscant Platonis illi et 61
deinceps qui eorum auditores fuerunt et tecum ita loquantur? 'nos cum te, M. Cato, studiosissimum philosophiae, iustissimum virum, optimum iudicem, religiosissimum testem, audiremus, admirati sumus, quid esset cur nobis Stoicos anteferres, qui de rebus bonis et malis sentirent ea, quae ab hoc Polemone Zeno cognoverat, nominibus uterentur iis, quae prima specie admirationem, re explicata risum moverent. tu autem, si tibi illa probabantur, cur non propriis verbis illa tenebas? sin te auctoritas commovebat, nobisne omnibus et Platoni ipsi nescio quem illum anteponebas? praesertim cum in re publica princeps esse velles ad eamque tuendam cum summa tua dignitate maxime a nobis ornari atque instrui posses. *a* nobis enim ista quaesita, a nobis descripta, notata, praecepta sunt, omniumque rerum publicarum rectionis genera, status, mutationes, leges etiam et instituta ac mores civitatum perscripsimus; eloquentiae vero, quae et principibus maximo ornamento est et qua te audimus valere plurimum, quantum tibi ex monumentis nostris addidisses!' ea cum dixissent, quid tandem talibus
viris responderes? 'rogarem te' inquit 'ut diceres pro 62
me tu idem, qui illis orationem dictavisses, vel potius paulum loci mihi, ut iis responderem, dares, nisi et te audire nunc mallem et istis tamen alio tempore respon-
surus essem, tum scilicet, cum tibi.' atque, si verum 23
respondere velles, Cato, haec erant dicenda: non eos tibi non probatos, tantis ingeniis homines tantaque auctoritate, sed te animadvertisse, quas res illi propter antiquitatem parum vidissent, eas a Stoicis esse perspectas, eisdemque de rebus hos cum acutius disseruisse, tum sensisse gravius et fortius, quippe qui primum valetudinem bonam expetendam negent esse, eligendam dicant, nec quia bonum sit valere, sed quia sit non nihilo aestimandum; — neque tamen pluris illis videtur, qui illud non dubitant bonum dicere; — hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint eius, qui honeste viveret, si idem etiam bene

valeret, bene audiret, copiosus esset, optabiliorem fore vitam melioremque et magis expetendam quam illius, qui aeque vir bonus 'multis modis' esset, ut Ennii Alcmaeo,

circumventus morbo, exsilio atque inopia.

63 illi igitur antiqui non tam acute optabiliorem illam vitam putant, praestantiorem, beatiorem, Stoici autem tantum modo praeponendam in seligendo, non quo beatior ea vita sit, sed quod ad naturam accommodatior, et, qui sapientes non sint, omnis aeque miseros esse. Stoici hoc videlicet viderunt, illos autem id fugerat superiores, homines sceleribus et parricidiis inquinatos nihilo miseriores esse quam eos, qui cum caste et integre viverent nondum perfectam illam sapientiam essent consecuti.
64 atque hoc loco similitudines eas, quibus illi uti solent, dissimillimas proferebas. quis enim ignorat, si plures ex alto emergere velint, propius fore eos quidem ad respirandum, qui ad summam aquam iam adpropinquent, sed nihilo magis respirare posse quam eos, qui sint in profundo? nihil igitur adiuvat procedere et progredi in virtute, quo minus miserrimus sit, ante quam ad eam pervenerit, quoniam in aqua nihil adiuvat, et quoniam catuli, qui iam dispecturi sunt, caeci aeque et ii, qui modo nati, Platonem quoque necesse est, quoniam nondum videbat
24 sapientiam, aeque caecum animo ac Phalarim fuisse. ista
65 similia non sunt, Cato; in quibus quamvis multum processeris, tamen illud in eadem causa est, a quo abesse velis, donec evaseris; nec enim ille respirat ante quam emersit, et catuli aeque caeci prius quam dispexerunt, ac si ita futuri semper essent: illa sunt similia: hebes acies est cuipiam oculorum, corpore alius languescit: hi curatione adhibita levantur in dies; valet alter plus cotidie, alter videt. his similes sunt omnes, qui virtuti student: levantur vitiis, levantur erroribus; nisi forte censes Ti. Gracchum patrem *non* beatiorem fuisse quam filium, cum alter stabilire rem publicam studuerit, alter evertere. nec tamen ille erat sapiens, — qui enim hoc aut quando aut ubi aut unde? — sed quia studebat laudi et dignitati,
66 multum in virtute processerat. conferam avum tuum *M.* Drusum cum C. Graccho eius fere aequali: quae hic rei

publicae volnera inponebat, eadem ille sanabat. si nihil
est quod tam miseros faciat quam inpietas et scelus, ut
iam omnes insipientes sint miseri, quod profecto sunt,
non est tamen aeque miser qui patriae consulit et is, qui
illam exstinctam cupit. levatio igitur vitiorum magna
fit iis, qui habent ad virtutem progressionis aliquantum.
vestri autem progressionem ad virtutem fieri aiunt, leva- 67
tionem vitiorum fieri negant. at, quo utantur homines
acuti argumento ad probandum, operae pretium est con-
siderare: 'quarum' inquit 'artium summae crescere pos-
sunt, earum etiam contrariorum summa poterit augeri;
ad virtutis autem summam accedere nihil potest: ne vitia
quidem igitur crescere poterunt, quae sunt virtutum con-
traria.' utrum igitur tandem perspicuisne dubia aperiun-
tur an dubiis perspicua tolluntur? atqui hoc perspicuum
est, vitia alia aliis esse maiora: illud dubium, ad id, quod
summum bonum dicitis, ecquaenam fieri possit accessio.
vos autem cum perspicuis dubia debeatis inlustrare, du-
biis perspicua conamini tollere; itaque rursus eadem ra- 68
tione, qua sum paulo ante usus, haerebitis: si enim pro-
pterea vitia alia aliis maiora non sunt, quia ne ad finem
quidem bonorum eum, quem vos facitis, quicquam potest
accedere, quoniam perspicuum est vitia non esse omnium
paria, finis bonorum vobis mutandus est. teneamus enim
illud necesse est, cum consequens aliquod falsum sit,
illud, cuius id consequens sit, non posse esse verum.

Quae est igitur causa istarum angustiarum? gloriosa 25
ostentatio in constituendo summo bono. cum enim, quod
honestum sit, id solum bonum esse confirmatur, tollitur
cura valetudinis, diligentia rei familiaris, administratio
rei publicae, ordo gerendorum negotiorum, officia vitae;
ipsum denique illud honestum, in quo uno voltis esse
omnia, deserendum est: quae diligentissime contra Ari-
stonem dicuntur a Chrysippo. ex ea difficultate illae
'fallaciloquae,' ut ait Accius, 'malitiae' natae sunt. quod 69
enim sapientia pedem ubi poneret non habebat sublatis
officiis omnibus, officia autem tollebantur delectu omni
et discrimine remoto, quae esse *non* poterant rebus omni-
bus sic exaequatis, ut inter eas nihil interesset, ex istis
angustiis ista evaserunt deteriora quam Aristonis. illa

tamen simplicia, vestra versuta. roges enim Aristonem,
bonane ei videantur haec, vacuitas doloris, divitiae, vale-
tudo: neget. quid? quae contraria sunt his malane?
nihilo magis. Zenonem roges: respondeat totidem verbis.
admirantes quaeramus ab utroque, quonam modo vitam
agere possimus, si nihil interesse nostra putemus, valea-
mus aegrine simus, vacemus an cruciemur dolore, frigus,
famem propulsare possimus necne possimus. 'vives' in-
quit Aristo 'magnifice atque praeclare; quod erit cum-
que visum ages, numquam angere, numquam cupies,
70 numquam timebis.' quid Zeno? portenta [haec] esse
dicit neque ea ratione ullo modo posse vivi, sed differre
inter honestum et turpe nimium quantum, nescio quid
71 inmensum, inter ceteras res nihil omnino interesse. idem
adhuc: audi reliqua et risum contine, si potes. 'media
illa,' inquit 'inter quae nihil interest, tamen eius modi
sunt, ut eorum alia eligenda sint, alia reicienda, alia
omnino neglegenda, hoc est, ut eorum alia velis, alia
nolis, alia non cures.' 'at modo dixeras nihil in istis
esse quod interesset.' 'et nunc idem dico,' inquiet 'sed
26 72 ad virtutes et ad vitia nihil interesse. quis istud, quaeso,
nesciebat? verum audiamus. 'ista,' inquit 'quae dixisti,
valere, locupletem esse, non dolere, bona non dico, sed
dicam Graece *προηγμένα*, Latine autem producta — sed
praeposita aut praecipua malo, sic tolerabilius et mol-
lius —: illa autem, morbum, egestatem, dolorem, non
appello mala, sed, si libet, reiectanea. itaque illa non
dico me expetere, sed legere, nec optare, sed sumere,
contraria autem non fugere, sed quasi secernere.' quid
ait Aristoteles reliquique Platonis alumni? se omnia, quae
secundum naturam sint, bona appellare, quae autem
contra, mala. videsne igitur Zenonem tuum cum Ari-
stone verbis consistere, re dissidere, cum Aristotele et
illis re consentire, verbis discrepare? cur igitur, cum de
re conveniat, non malumus usitate loqui? aut doceat pa-
ratiorem me ad contemnendam pecuniam fore, si illam
in rebus praepositis quam si in bonis duxero, fortio-
remque in patiendo dolore, si eum asperum et difficilem
perpessu, si contra naturam esse, quam si malum dixero.
73 facete M. Piso, familiaris noster, et alia multa et hoc

modo Stoicos inridebat. quid enim? aiebat, bonum negas esse divitias, praepositum esse dicis: quid adiuvas? avaritiamne minuis? quo modo? si verbum sequimur, primum longius verbum 'praepositum' quam 'bonum.' — nihil ad rem! — ne sit sane: at certe gravius; nam bonum ex quo appellatum sit, nescio, praepositum ex eo credo, quod praeponatur aliis: id mihi magnum videtur. itaque dicebat plus tribui divitiis a Zenone, qui eas in praepositis poneret, quam ab Aristotele, qui bonum esse divitias fateretur, sed neque magnum bonum et prae rectis honestisque contemnendum ac despiciendum, nec magno opere expetendum; omninoque de istis omnibus verbis a Zenone mutatis ita disputabat et, quae bona negarentur esse ab eo et quae mala, illa laetioribus nominibus appellari ab eo, quam a nobis, haec tristioribus. Piso igitur hoc modo, vir optimus tuique, ut scis, amantissimus: nos paucis ad haec additis finem faciamus aliquando; longum est enim ad omnia respondere, quae a te dicta sunt.

Nam ex eisdem verborum praestigiis et regna nata 27
vobis sunt et imperia et divitiae et tantae quidem, ut 74
omnia, quae ubique sint, sapientis esse dicatis; solum praeterea formosum, solum liberum, solum civem: omnia contraria *stultos,* quos etiam insanos esse voltis. haec παράδοξα illi, nos admirabilia dicamus. quid autem habent admirationis, cum prope accesseris? conferam tecum quam cuique verbo rem subicias: nulla erit controversia. omnia peccata paria dicitis. non ego tecum iam ita iocabor, ut isdem his de rebus, cum L. Murenam te accusante defenderem: apud inperitos tum illa dicta sunt, aliquid etiam coronae datum; nunc agendum est subti-
lius. peccata paria. quonam modo? quia nec honesto 75
quicquam honestius nec turpi turpius. perge porro; nam de isto magna dissensio est. illa argumenta propria videamus, cur omnia peccata sint paria. 'ut' inquit 'in fidibus pluribus, si nulla earum ita contenta nervis sit, ut concentum servare possit, omnes aeque incontentae sint, sic peccata, quia discrepant, aeque discrepant: paria sunt igitur. hic ambiguo ludimur: aeque enim contingit omnibus fidibus, ut incontentae sint, illud non continuo,

ut aeque incontentae. conlatio igitur ista te nihil iuvat;
nec enim, omnis avaritias si aeque avaritias esse dixeri-
76 mus, sequetur ut etiam aequas esse dicamus. ecce aliud
simile dissimile. 'ut enim' inquit 'gubernator aeque
peccat, si palearum navem evertit et si auri, item aeque
peccat qui parentem et qui servum iniuria verberat.' hoc
non videre, cuius generis onus navis vehat, id ad guber-
natoris artem nihil pertinere! itaque aurum paleamne
portet ad bene aut ad male gubernandum nihil interesse:
at quid inter parentem et servulum intersit, intellegi
et potest et debet. ergo in gubernando nihil, in officio
plurimum interest, quo in genere peccetur. et si in ipsa
gubernatione neglegentia est navis eversa, maius est pec-
catum in auro quam in palea; omnibus enim artibus
volumus attributam esse eam, quae communis appellatur
prudentia, quam omnes, cuicumque artificio praesunt,
debent habere. ita ne hoc quidem modo paria peccata
28 77 sunt. urguent tamen et nihil remittunt. 'quoniam' in-
quiunt 'omne peccatum inbecillitatis et inconstantiae est,
haec autem vitia in omnibus stultis aeque magna sunt,
necesse est paria esse peccata: quasi vero aut concedatur
in omnibus stultis aeque magna esse vitia et eadem in-
becillitate et inconstantia L. Tubulum fuisse, qua illum,
cuius is condemnatus est rogatione, P. Scaevolam, et
quasi nihil inter res quoque ipsas, in quibus peccatur,
intersit, ut, quo hae maiores minoresve sint, eo quae
78 peccentur in his rebus aut maiora sint aut minora! ita-
que — iam enim concludatur oratio — hoc uno vitio
maxime mihi premi videntur tui Stoici, quod se posse
putant duas contrarias sententias obtinere. quid enim
tam repugnans quam eundem dicere, quod honestum sit,
solum id bonum esse, qui dicat adpetitionem rerum ad
vivendum accommodatarum a natura profectam? ita cum
ea volunt retinere, quae superiori sententiae conveniunt,
in Aristonem incidunt; cum id fugiunt, re eadem defen-
dunt quae Peripatetici, verba tenent mordicus. quae
rursus dum sibi evelli ex ore nolunt, horridiores evadunt,
79 asperiores, duriores et oratione et moribus. quam illo-
rum tristitiam atque asperitatem fugiens Panaetius nec
acerbitatem sententiarum nec disserendi spinas probavit,

fuitque in altero genere mitior, in altero inlustrior, semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant: quos quidem tibi studiose et diligenter tractandos magno
opere censeo. sed quoniam et advesperascit et mihi ad 80
villam revertendum est, nunc quidem hactenus, verum hoc idem faciamus saepe.' 'nos vero;' inquit ille 'nam quid possumus facere melius? et hanc quidem primam exigam a te operam, ut audias me, quae a te dicta sunt, refellentem; sed memento te, quae nos sentiamus, omnia probare, nisi quod verbis aliter utamur, mihi autem vestrorum nihil probari.' 'scrupulum' inquam 'abeunti; sed videbimus.' quae cum essent dicta, discessimus.

M. TULLII CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM AD M. BRUTUM

LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

In prooemio libri Cicero narrat, cum ipse et Q. frater et M. Pupius Piso et T. Pomponius Atticus et L. Cicero, frater ipsius patruelis, Athenis Antiochum audivissent et ambulationem postmeridianam in Academia conficerent, sermone ducto primum a commemoranda vi locorum ad clarorum virorum memoriam in animis renovandam, mentionem incidisse veteris et recentioris Academicorum disciplinae, cum Piso L. Ciceronem ad veterem, in qua etiam Peripatetici essent, persequendam hortaretur. Tum rogatum a se Pisonem, ut veteris Academiae et Peripateticorum sententiam de finibus bonorum explicaret, huius modi orationem esse exorsum (cap. 1—3): Peripateticorum disciplina in tres partes, ut fere ceterae, dividitur, physicam, dialecticam, ethicam. Haec tertia pars ab illis non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata est et ab Aristotele et Theophrasto copiose explicata (cap. 4). Hi de fine bonorum in ipsa summa et secum et inter se consentiunt, sed cum de beata vita quaeratur, in eo variari inter eos non numquam videtur, maxime propter Theophrasti librum de beata vita, in quo multum fortunae datur. Itaque tenendus est maxime ipse Aristoteles et eius filii Nicomachi libri de moribus, adhibendus tamen Theophrastus; nam ceteri aliquantum deflexerunt. Veterum autem sententiam Antiochus diligentissime persequitur (cap. 5). De summo bono, quo constituto in philosophia omnia constituta sunt, quoniam magna dissensio est, adhibenda est divisio Carneadis, qui quot fuissent et quot esse omnino possent de summo bono sententiae vidit. Id enim, quod ars vivendi adsequi volt, aptum et accommodatum naturae esse debet et tale, ut ipsum per se adpetitum animi adliciat. Quaeritur igitur quid id sit (cap. 6). Naturae adpetitus amplectitur aut voluptatem aut vacuitatem doloris aut ea, quae prima secundum naturam nominantur; aut igitur unum ex his tribus ipsum summum bonum haberi potest aut facere omnia unius ex his tribus adipiscendi causa, ut sex sint simplices de summo bono sententiae (cap. 7). Iunctae et duplices sententiae tres fuerunt, cum ad virtutem aut voluptas aut vacuitas doloris aut prima naturae adiungerentur. Atque haec postrema, quae Academicorum et Peripateticorum est, ceteris facile semotis, quae tamen

disputatio hoc loco exponi nequit, sola remanet, eaque quo modo oriatur et confirmetur, deinceps explicandum est (cap. 8). Omne animal se ipsum diligit et adpetit naturae accommodata. Ita finis exsistit secundum naturam vivere sic adfectum, ut optime adfici possit. Sed cum alia sit aliorum animalium natura, homini summum bonum est vivere ex hominis natura undique perfecta et nihil requirente (cap. 9). Omnes autem se diligere, etiam qui se odisse putentur, facile intellegitur; nam ipsa sibi irascendi causa ex sui caritate nascitur (cap. 10). Nec ea vis diligendi ad aliam quampiam rem refertur, sed ad se ipsum; quanta autem sit ex mortis timore apparet (cap. 11). Videndum est igitur, quae sit hominis natura. Ea et in corpore proprii aliquid habet (cap. 12), et in animo virtutes quaerit, quarum aliae non voluntariae sunt, quas ingeniosi habent, aliae voluntariae, quae ad mores pertinent, magnae et verae. Quoniam autem ea maxime expetenda sunt ex nostris, quae plurimum habent dignitatis, animi virtus corporis virtuti anteponitur, animique virtutes non voluntariae vincunt voluntarias (cap. 13). Nam et in bestiis simile aliquid virtutis inest et earum rerum, quae gignuntur e terra, perfectio quaedam est non dissimilis animantium; sed si ad haec ratio, qualis in homine est, accesserit, ea primo loco erit, illa tamen, quae antea erant, manebunt et tuenda erunt. Ita summum hominis bonum cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta (cap. 14). Sed prima illa commendatio, quae a nátura nostri facta est nobis, incerta et obscura est; quid natura velit sensim intellegi incipit et in pueris scintillae virtutum apparent (cap. 15). Progrediendum est longius et videndum penitus quid natura postulet. Quoniamque animi is adpetitus a principio fuit, ut corpus animumque quam perfectissima natura haberemus, si id consecuti erimus, in eo quasi ultimo consistitur. In corporis commodis sitne voluptas nihil ad hanc quaestionem (cap. 16). Hactenus disputatio ducta est a prima commendatione naturae, qua nos diligimus, sed etiam quia cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua quaeque vis est, idcirco in iis nostra sponte movemur. Et primum corporis et statum quendam et motum et figuram et bonam valetudinem expetimus ipsa propter se, quod tale corpus maxime e natura est (cap. 17). In animo autem excellit et multis modis cum in pueris tum in viris eminet scientiae cupiditas, quae satiari nequit (cap. 18. 19). Huic adiunctum est studium semper aliquid agendi, quo homines impulsi aut privatis negotiis occupantur aut rem publicam capessunt aut in illa ipsa doctrina et scientia quaerenda laborem collocant (cap. 20). Ergo ad agendum nati sumus: actiones virtutes sunt, quarum initia parva sunt et ita a natura inchoata, ut ipsi persequi longius debeamus (cap. 21). Atque haec honesta suapte natura esse expetenda indicant et puerorum et magis etiam adultorum hominum iudicia et studia (cap. 22). In omni autem honesto nihil est tam illustre nec quod tam late pateat quam iustitia; sed omnes virtutes ita confusae et coniunctae sunt, ut separari nisi philosophorum ratione non possint. Et quo-

niam inest in virtute cura quaedam quasi foras spectans, ex quo fit ut amici, propinqui, cives, omnes denique homines propter se expetendi sint, duo genera sunt propter se expetendorum, unum in ipsis nobis, quae sunt animi et corporis, alterum extrinsecus, ut amici, parentes, liberi. Sed hoc alterum genus non continetur fine bonorum (cap. 23), et tamen omnia ad eum referuntur; nam externa tuemur iis officiis, quae oriuntur a virtutibus. Virtutis praestantiam qui non vident, ii tamen gloria moventur, quae habet similitudinem honestatis. Ex virtute et corporis bonis cumulatur et absolvitur extremum et summum bonum; sed tamen tantum ceteris virtus praestat ut qui eam habeant semper sint beati (cap. 24). Ex hac plena et perfecta explicatione summi boni alii philosophi particulas quasdam adripuerunt, Stoici omnia ad se mutatis nominibus transtulerunt (cap. 25). Ad finem perducta Pisonis disputatione M. Cicero vereri se dicit ut virtus beatam vitam efficere possit, si, ut Peripatetici putent, alia bona et mala sint praeter honestatem et turpitudinem. Piso illud non minus in Peripatetica disciplina effici iudicat, quam apud Stoicos, a quibus aspera et reicienda appellentur, quae a Peripateticis mala (cap. 26). Ciceroni Stoici constantiores videntur nec beato quisquam beatior esse posse (cap. 27 et 28). Itaque Piso novo sumpto exordio, postquam omnem philosophiam in vita beata comparanda versari ostendit, Stoicos negat novis nominibus inconstantiam effugisse, si qua fuerit apud veteres (cap. 29), sed Peripateticos sibi constare; neque enim eos illa, quae bona corporis et externa appellent, pluris aestimare quam Stoici commoda aestiment, et ut ceterae res ex praecipua parte appellentur, sic fieri in beatae vitae aestimatione et appellatione (cap. 30). Sapientem plus boni habere, cum virtutem habeat, nec tamen omnibus malis semper liberum esse (cap. 31. 32).

Sermo habitus fingitur (anno u. c. 678, anno a. Chr. n. 79), quo tempore Cicero post defensionem Sex. Roscii se valetudinis et studiorum causa in Graeciam contulerat et Athenis sex menses cum Antiocho fuit studiumque philosophiae a prima adulescentia cultum hoc auctore et doctore renovavit (vide Bruti §. 315. de deorum nat. lib. I. §. 6. Plutarchi vit. Ciceronis c. 4).

---

1 Cum audissem Antiochum, Brute, ut solebam, cum
1 M. Pisone in eo gymnasio, quod Ptolemaeum vocatur, unaque nobiscum Q. frater et T. Pomponius Luciusque Cicero, frater noster cognatione patruelis, amore germanus, constituimus inter nos ut ambulationem postmeridianam conficeremus in Academia, maxime quod is locus ab omni turba id temporis vacuus esset. itaque ad tempus ad Pisonem omnes; inde vario sermone sex illa a Dipylo stadia confecimus. cum autem venissemus in

Academiae non sine causa nobilitata spatia, solitudo erat
ea, quam volueramus. tum Piso 'naturane nobis hoc' 2
inquit 'datum dicam an errore quodam, ut, cum ea loca
videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus
multum esse versatos, magis moveamur, quam si quando
eorum ipsorum aut facta audiamus aut scriptum aliquod
legamus? velut ego nunc moveor: venit enim mihi Pla-
tonis in mentem, quem accepimus primum hic disputare
solitum; cuius etiam illi propinqui hortuli non memoriam
solum mihi adferunt, sed ipsum videntur in conspectu
meo ponere. hic Speusippus, hic Xenocrates, hic eius
auditor Polemo, cuius illa ipsa sessio fuit, quam videmus.
equidem etiam curiam nostram — Hostiliam dico, non
hanc novam, quae minor esse mihi videtur, postea quam
est maior — solebam intuens Scipionem, Catonem, Lae-
lium, nostrum vero in primis avum cogitare: tanta vis
admonitionis inest in locis, ut non sine causa ex iis me-
moriae ducta sit disciplina.' tum Quintus 'est plane, 3
Piso, ut dicis;' inquit 'nam me ipsum huc modo venien-
tem convertebat ad sese Coloneus ille locus, cuius incola
Sophocles ob oculos versabatur, quem scis quam admirer
quamque eo delecter. me quidem ad altiorem memoriam
Oedipodis huc venientis et illo mollissimo carmine, quae-
nam essent haec ipsa loca, requirentis species quaedam
commovit, inaniter scilicet, sed commovit tamen.' tum
Pomponius: 'at ego, quem vos ut deditum Epicuro in-
sectari soletis, sum multum equidem cum Phaedro, quem
unice diligo, ut scitis, in Epicuri hortis, quos modo prae-
teribamus, sed veteris proverbii admonitu vivorum me-
mini, nec tamen Epicuri licet oblivisci, si cupiam, cuius
imaginem non modo in tabulis nostri familiares, sed
etiam in poculis et in anulis habent.' hic ego 'Pompo- 2
nius quidem' inquam 'noster iocari videtur, et fortasse 4
suo iure: ita enim se Athenis conlocavit, ut sit paene
unus ex Atticis, ut id etiam cognomen videatur habitu-
rus. ego autem tibi, Piso, adsentior, usu hoc venire ut
acrius aliquanto et attentius de claris viris locorum ad-
monitu cogitemus. scis enim me quodam tempore Me-
tapontum venisse tecum neque ad hospitem ante dever-
tisse, quam Pythagorae ipsum illum locum, ubi vitam

ediderat, sedemque viderim. hoc autem tempore, etsi multa in omni parte Athenarum sunt in ipsis locis indicia summorum virorum, tamen ego illa moveor exhedra: modo enim fuit Carneadis; quem videre videor — est enim nota imago — a sedeque ipsa tanta ingenii magni-
5 tudine orbata desiderari illam vocem puto.' tum Piso 'quoniam igitur aliquid omnes, quid Lucius noster?' inquit 'an eum locum libenter invisit, ubi Demosthenes et Aeschines inter se decertare soliti sunt? suo enim unus quisque studio maxime ducitur.' et ille, cum erubuisset, 'noli' inquit 'ex me quaerere, qui in Phalericum etiam descenderim, quo in loco ad fluctum aiunt declamare solitum Demosthenem, ut fremitum adsuesceret voce vincere. modo etiam paulum ad dexteram de via declinavi, ut ad Pericli sepulcrum accederem: quamquam id quidem infinitum est in hac urbe; quacumque enim ingredimur, in aliqua historia vestigium ponimus.'
6 tum Piso 'atqui, Cicero,' inquit 'ista studia, si ad imitandos summos viros spectant, ingeniosorum sunt, sin tantum modo ad indicia veteris memoriae cognoscenda, curiosorum: te autem hortamur omnes, currentem quidem, ut spero, ut eos, quos novisse vis, imitari etiam velis.' hic ego 'etsi facit hic quidem,' inquam 'Piso, ut vides, ea, quae praecipis, tamen mihi grata hortatio tua est.' tum ille amicissime, ut solebat, 'nos vero' inquit 'omnes omnia ad huius adulescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiae quoque impertiat, vel ut te imitetur, quem amat, vel ut illud ipsum, quod studet, facere possit ornatius. sed utrum hortandus es nobis, Luci,' inquit 'an etiam tua sponte propensus es? mihi quidem Antiochum, quem audis, satis belle videris attendere.' tum ille timide vel potius verecunde 'facio' inquit 'equidem, sed audistine modo de Carneade? rapior illuc: revocat autem Antiochus, nec est praeterea
3 7 quem audiamus.' tum Piso 'etsi hoc' inquit 'fortasse non poterit sic abire, cum hic adsit — me autem dicebat —, tamen audebo te ab hac Academia nova ad illam veterem vocare, in qua, ut dicere Antiochum audiebas, non ii soli numerantur, qui Academici vocantur, Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor ceterique, sed etiam

Peripatetici veteres, quorum princeps Aristoteles *est*, quem
excepto Platone haud scio an recte dixerim principem
philosophorum. ad eos igitur converte te, quaeso; ex
eorum enim scriptis et institutis cum omnis doctrina libe-
ralis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest,
tum varietas est tanta artium, ut nemo sine eo instru-
mento ad ullam rem inlustriorem satis ornatus possit
accedere. ab his oratores, ab his imperatores ac rerum
publicarum principes exstiterunt. ut ad minora veniam,
mathematici, poëtae, musici, medici denique ex hac tam-
quam omnium artium officina profecti sunt.' atque ego 8
'scis me' inquam 'istud idem sentire, Piso, sed a te op-
portune facta mentio est; studet enim meus audire Cicero,
quaenam sit istius veteris, quam commemoras, Acade-
miae de finibus bonorum Peripateticorumque sententia.
censemus autem facillime te id explanare posse, quod et
Staseam Neapolitanum multos annos habueris apud te et
conpluris iam menses Athenis haec ipsa te ex Antiocho
videamus exquirere.' et ille ridens 'age, age,' inquit —
'satis enim scite me nostri sermonis principium esse vo-
luisti — exponamus adulescenti, si quae forte possumus;
dat enim id nobis solitudo, quod si qui deus diceret,
numquam putarem, me in Academia tamquam philoso-
phum disputaturum! sed ne, dum huic obsequor, vobis
molestus sim.' 'mihi,' inquam 'qui te id ipsum rogavi?'
tum, Quintus et Pomponius cum idem se velle dixissent,
Piso exorsus est; cuius oratio, attende quaeso, Brute,
satisne videatur Antiochi conplexa esse sententiam, quam
tibi, qui fratrem eius Aristum frequenter audieris, ma-
xime probatam existimo. sic est igitur locutus:

'Quantus ornatus in Peripateticorum disciplina sit, 4 9
satis est a me, ut brevissime potuit, paulo ante dictum;
sed est forma eius disciplinae, sicut fere ceterarum, tri-
plex: una pars est naturae, disserendi altera, vivendi
tertia. natura sic ab iis investigata est, ut nulla pars
caelo, mari, terra, [ut poëtice loquar,] praetermissa sit.
quin etiam, cum de rerum initiis omnique mundo locuti
essent, ut multa non modo probabili argumentatione, sed
etiam necessaria mathematicorum ratione concluderent,
maximam materiam ex rebus per se investigatis ad rerum

10 occultarum cognitionem attulerunt. persecutus est Aristoteles animantium omnium ortus, victus, figuras, Theophrastus autem stirpium naturas omniumque fere rerum, quae e terra gignerentur, causas atque rationes, qua ex cognitione facilior facta est investigatio rerum occultissimarum. disserendique ab isdem non dialectice solum, sed etiam oratorie, praecepta sunt tradita, ab Aristoteleque principe de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut non contra omnia semper, sicut Arcesilas, diceret, et tamen ut in omnibus rebus quicquid ex utraque parte dici posset expromeret.
11 cum autem tertia pars bene vivendi praecepta quaereret, ea quoque est ab isdem non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata. omnium fere civitatum non Graeciae solum, sed etiam barbariae, ab Aristotele mores, instituta, disciplinas, a Theophrasto leges etiam cognovimus. cumque uterque eorum docuisset, qualem *esse* in re publica principem conveniret, pluribus praeterea conscripsisset, qui esset optimus rei publicae status, hoc amplius Theophrastus, quae essent in re publica rerum inclinationes et momenta temporum, quibus esset moderandum, utcumque res postularet. vitae autem degendae ratio maxime illis quidem placuit quieta, in contemplatione et cognitione posita rerum, quae quia deorum vitae erat simillima, sapiente visa est dignissima; atque his de rebus et splendida est
5 12 eorum et inlustris oratio. de summo autem bono quia duo genera librorum sunt, unum populariter scriptum, quod ἐξωτερικόν appellabant, alterum limatius, quod in commentariis reliquerunt, non semper idem dicere videntur, nec in summa tamen ipsa aut varietas est ulla apud hos quidem, quos nominavi, aut inter ipsos dissensio. sed cum beata vita quaeratur idque sit unum, quod philosophia spectare et sequi debeat, sitne ea tota sita in potestate sapientis an possit aut labefactari aut eripi rebus adversis, in eo non numquam variari inter eos et dubitari videtur: quod maxime efficit Theophrasti de beata vita liber, in quo multum admodum fortunae datur; quod si ita se habeat, non possit beatam vitam praestare sapientia. haec mihi videtur delicatior, ut ita

dicam, molliorque ratio quam virtutis vis gravitasque postulat. qua re teneamus Aristotelem et eius filium Nicomachum, cuius accurate scripti de moribus libri dicuntur illi quidem esse Aristoteli, sed non video, cur non potuerit patris similis esse filius. Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dum modo plus in virtute teneamus, quam ille tenuit, firmitatis et roboris. simus igitur contenti his: namque horum posteri meliores 13
illi quidem mea sententia quam reliquarum philosophi disciplinarum, sed ita degenerant, ut ipsi ex se nati esse videantur. primum Theophrasti Strato physicum se voluit, in quo etsi est magnus, tamen nova pleraque et perpauca de moribus; huius Lyco oratione locuples, rebus ipsis ieiunior; concinnus deinde et elegans huius Aristo, sed ea, quae desideratur a magno philosopho, gravitas in eo non fuit: scripta sane et multa et polita, sed nescio quo pacto auctoritatem oratio non habet. praetereo multos, in his doctum hominem et suavem, 14
Hieronymum, quem iam cur Peripateticum appellem nescio: summum enim bonum exposuit vacuitatem doloris; qui autem de summo bono dissentit, de tota philosophiae ratione dissentit. Critolaus imitari voluit antiquos, et quidem est gravitate proximus et redundat oratio; ac tamen *ne* is quidem in patriis institutis manet. Diodorus, eius auditor, adiungit ad honestatem vacuitatem doloris: hic quoque suus est; de summo bono dissentiens vere Peripateticus dici non potest. antiquorum autem sententiam Antiochus noster mihi videtur persequi diligentissime, quam eandem Aristoteli fuisse et Polemonis docet. facit igitur Lucius noster prudenter, qui audire 6
de summo bono potissimum velit; hoc enim constituto in 15
philosophia constituta sunt omnia. nam ceteris in rebus sive praetermissum sive ignoratum est quippiam, non plus incommodi est quam quanti quaeque earum rerum est, in quibus neglectum est aliquid; summum autem bonum si ignoretur, vivendi rationem ignorari necesse est, ex quo tantus error consequitur, ut quem in portum se recipiant scire non possint; cognitis autem rerum finibus cum intellegitur, quid sit et bonorum extremum et malorum, inventa vitae via est conformatioque omnium

16 officiorum. est igitur quo quidque referatur, ex quo, id
quod omnes expetunt, beate vivendi ratio inveniri et
comparari potest. quod quoniam in quo sit magna dis-
sensio est, Carneadia nobis adhibenda divisio est, qua
noster Antiochus libenter uti solet: ille igitur vidit non
modo quot fuissent adhuc philosophorum de summo bono,
sed quot omnino esse possent sententiae. negabat igitur
ullam esse artem, quae ipsa a se proficisceretur; etenim
semper illud extra est, quod arte conprehenditur. nihil
opus est exemplis hoc facere longius; est enim perspicuum
nullam artem ipsam in se versari, sed esse aliud artem
ipsam, aliud quod propositum sit arti. quoniam igitur,
ut medicina valetudinis, navigationis gubernatio, sic vi-
vendi ars est prudentia, necesse est eam quoque ab ali-
17 qua re esse constitutam et profectam. constitit autem
fere inter omnis id, in quo prudentia versaretur et quod
adsequi vellet, aptum et accommodatum naturae esse
oportere et tale, ut ipsum per se invitaret et adliceret
adpetitum animi, quem *ὁρμήν* Graeci vocant; quid autem
sit, quod ita moveat itaque a natura in primo ortu adpe-
tatur, non constat, deque eo est inter philosophos, cum
summum bonum exquiritur, omnis dissensio. totius enim
quaestionis eius, quae habetur de finibus bonorum et
malorum, cum quaeritur in his quid sit extremum, quid
ultimum, fons reperiendus est, in quo sint prima invita-
menta naturae, quo invento omnis ab eo quasi capite de
7 18 summo bono et malo disputatio ducitur. voluptatis alii
primum adpetitum putant et primam depulsionem dolo-
ris; vacuitatem doloris alii censent primum ascitam et
primum declinatum dolorem; ab iis alii, quae prima se-
cundum naturam nominant, proficiscuntur, in quibus nu-
merant incolumitatem conservationemque omnium par-
tium, valetudinem, sensus integros, doloris vacuitatem,
viris, pulchritudinem, cetera generis eiusdem, quorum
similia sunt prima in animis, quasi virtutum igniculi et se-
mina. ex his tribus cum unum aliquid sit, quo primum
natura moveatur vel ad adpetendum vel ad repellendum,
nec quicquam omnino praeter haec tria possit esse, ne-
cesse est omnino officium aut fugiendi aut sequendi ad
eorum aliquid referri, ut illa prudentia, quam artem vitae

esse diximus, in earum trium rerum aliqua versetur, a
qua totius vitae ducat exordium. ex eo autem, quod 19
statuerit esse, quo primum natura moveatur, exsistet recti
etiam ratio atque honesti, quae cum aliquo uno ex tribus
illis congruere possit, ut aut id honestum sit, facere om-
nia voluptatis causa, etiam si eam non consequare, aut
non dolendi, etiam si id adsequi nequeas, aut eorum,
quae secundum naturam sunt, adipiscendi, etiam si nihil
consequare. ita fit ut, quanta differentia est in princi-
piis naturalibus, tanta sit in finibus bonorum malorum-
que dissimilitudo. alii rursum isdem a principiis omne
officium referent aut ad voluptatem aut ad non dolen-
dum aut ad prima illa secundum naturam obtinenda.
expositis iam igitur sex de summo bono sententiis, trium 20
proximarum hi principes: voluptatis Aristippus, non do-
lendi Hieronymus, fruendi rebus iis, quas primas secun-
dum naturam esse diximus, Carneades non ille quidem
auctor, sed defensor disserendi causa fuit. superiores
tres erant quae esse possent, quarum est una sola de-
fensa, eaque vehementer: nam voluptatis causa facere
omnia, cum, etiam si nihil consequamur, tamen ipsum
illud consilium ita faciendi per se expetendum et hone-
stum et solum bonum sit, nemo dixit; ne vitationem
quidem doloris ipsam per se quisquam in rebus expeten-
dis putavit, nisi etiam evitare posset; at vero facere om-
nia, ut adipiscamur quae secundum naturam sint, etiam
si ea non adsequamur, id esse et honestum et solum per
se expetendum et solum bonum Stoici dicunt. sex igitur 8
hae sunt simplices de summa bonorum malorumque sen- 21
tentiae, duae sine patrono, quattuor defensae. iunctae
autem et duplices expositiones summi boni tres omnino
fuerunt, nec vero plures, si penitus rerum naturam vi-
deas, esse potuerunt; nam aut voluptas adiungi potest
ad honestatem, ut Calliphonti Dinomachoque placuit,
aut doloris vacuitas, ut Diodoro, aut prima naturae, ut
antiquis, quos eosdem Academicos et Peripateticos no-
minamus. sed quoniam non possunt omnia simul dici,
haec in praesentia nota esse debebunt, voluptatem semo-
vendam esse, quando ad maiora quaedam, ut iam adpa-
rebit, nati sumus; de vacuitate doloris eadem fere dici

22 solent quae de voluptate; nec vero alia sunt quaerenda contra Carneadiam illam sententiam: quocumque enim modo summum bonum sic exponitur, ut id vacet honestate, nec officia nec virtutes in ea ratione nec amicitiae constare possunt; coniunctio autem cum honestate vel voluptatis vel non dolendi id ipsum honestum, quod amplecti volt, id efficit turpe: ad eas enim res referre quae agas, quarum una, si quis malo careat, in summo eum bono dicat esse, altera versetur in levissima parte naturae, obscurantis est omnem splendorem honestatis, ne dicam inquinantis. restant Stoici, qui, cum a Peripateticis et Academicis omnia transtulissent, nominibus aliis easdem res secuti sunt. hos contra singulos dici est melius;
23 sed nunc, quod agimus, de illis, cum volemus. Democriti autem securitas, quae est animi tamquam tranquillitas, quam appellavit εὐθυμίαν, eo separanda fuit ab hac disputatione, quia ista animi tranquillitas ea est ipsa beata vita: quaerimus autem, non quae sit, sed unde sit. iam explosae eiectaeque sententiae Pyrrhonis, Aristonis, Erilli, quod in hunc orbem, quem circumscripsimus, incidere non possunt, adhibendae omnino non fuerunt. nam cum omnis haec quaestio de finibus et quasi de extremis bonorum et malorum ab eo proficiscatur, quod diximus naturae esse aptum et accommodatum, quodque ipsum per se primum adpetatur, hoc totum et ii tollunt, qui in rebus iis, in quibus nihil aut honestum aut turpe sit, negant esse ullam causam, cur aliud alii anteponatur, nec inter eas res quicquam omnino putant interesse, et Erillus, si ita sensit, nihil esse bonum praeter scientiam, omnem consilii capiendi causam inventionemque officii sustulit. sic exclusis sententiis reliquorum, cum praeterea nulla esse possit, haec antiquorum valeat necesse est. ergo instituto veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium.

9
24 Omne animal se ipsum diligit ac, simul et ortum est, id agit, ut se conservet, quod hic ei primus ad omnem vitam tuendam adpetitus a natura datur, se ut conservet atque ita sic adfectum, ut optime secundum naturam adfectum esse possit. hanc initio institutionem confusam habet et incertam, ut tantum modo se tueatur, qualecum-

que sit, sed nec quid sit nec quid possit nec quid ipsius
natura sit intellegit. cum autem processit paulum et,
quatenus quidque se attingat ad seque pertineat, perspi-
cere coepit, tum sensim incipit progredi seseque agno-
scere et intellegere, quam ob causam habeat eum, quem
diximus, animi adpetitum, coeptatque et ea, quae natu-
rae sentit apta, adpetere et propulsare contraria. ergo
omni animali illud, quod adpetit, positum est in eo, quod
naturae est accommodatum. ita finis bonorum exsistit
secundum naturam vivere sic adfectum, ut optime adfici
possit ad naturamque accommodatissime. quoniam au- 25
tem sua cuiusque animantis natura est, necesse est finem
quoque omnium hunc esse, ut *sua cuiusque* natura ex-
pleatur: nihil enim prohibet quaedam esse et inter se
animalibus reliquis et cum bestiis homini communia,
quoniam omnium est natura communis, sed extrema illa
et summa, quae quaerimus, inter animalium genera di-
stincta et dispertita sint et sua cuique propria et ad id
apta, quod cuiusque natura desiderat. qua re cum dici- 26
mus omnibus animalibus extremum esse secundum na-
turam vivere, non ita accipiendum est, quasi dicamus
unum esse omnium extremum, sed ut omnium artium
recte dici potest commune esse, ut in aliqua scientia ver-
sentur, scientiam autem suam cuiusque artis esse, sic
commune animalium omnium secundum naturam vivere,
sed naturas esse diversas, ut aliud equo sit e natura,
aliud bovi, aliud homini, et tamen in omnibus summa
communis, et quidem non solum in animalibus, sed etiam
in rebus omnibus iis, quas natura alit, auget, tuetur; in
quibus videmus ea, quae gignuntur e terra, multa quo-
dam modo efficere ipsa sibi per se, quae ad vivendum
crescendumque valeant, ut suo genere perveniant ad ex-
tremum, ut iam liceat una conprehensione omnia con-
plecti non dubitantemque dicere, omnem naturam esse
servatricem sui idque habere propositum quasi finem et
extremum, se ut custodiat quam in optimo sui generis
statu, ut necesse sit omnium rerum, quae natura vigeant,
similem esse finem, non eundem. ex quo intellegi debet
homini id esse in bonis ultimum, secundum naturam vi-
vere, quod ita interpretemur, vivere ex hominis natura

27 undique perfecta et nihil requirente. haec igitur nobis explicanda sunt, sed si enodatius, vos ignoscetis; huius enim aetati nunc haec primum fortasse audientis servire debemus.' 'ita prorsus;' inquam 'etsi ea quidem, quae adhuc dixisti, quamvis ad aetatem recte isto modo dicerentur.' 'exposita igitur' inquit 'terminatione rerum expetendarum, cur ista se res ita habeat, ut dixi, deinceps demonstrandum est; quam ob rem ordiamur ab eo, quod primum posui, quod idem reapse primum est, ut intellegamus omne animal se ipsum diligere. quod quamquam dubitationem non habet — est enim infixum in ipsa natura *ac* conprehenditur suis cuiusque sensibus, sic, ut, contra si quis dicere velit, non audiatur —, tamen, ne quid praetermittamus, rationes quoque, cur hoc ita
28 sit, adferendas puto. etsi qui potest intellegi aut cogitari esse aliquod animal, quod se oderit? res enim concurrent contrariae. nam cum adpetitus ille animi aliquid ad se trahere coeperit consulto, quod sibi obsit, quia sit sibi inimicus, quoniam id sua causa faciet, et oderit se et simul diliget, quod fieri non potest; necesseque est, si quis ipse sibi inimicus est, eum quae bona sunt mala putare, bona contra quae mala, et quae adpetenda fugere et quae fugienda adpetere, quae sine dubio vitae est eversio. neque enim, si non nulli reperiuntur, qui aut laqueos aut alia exitia quaerant, aut, ut ille apud Terentium, qui 'decrevit tantisper se minus iniuriae suo nato facere,' ut ait ipse, 'dum fiat miser,' inimicus ipse sibi
29 putandus est; sed alii dolore moventur, alii cupiditate, iracundia etiam multi efferuntur et cum in mala scientes inruunt, tum se optime sibi consulere arbitrantur. itaque dicunt nec dubitant:

mihi sic est usus, tibi ut opus est facto, face.

qui ipsi sibi bellum indixissent, cruciari dies, noctis torqueri vellent, nec vero sese ipsi accusarent ob eam causam, quod se male suis rebus consuluisse dicerent; eorum enim est haec querella, qui sibi cari sunt seseque diligunt: qua re, quotienscumque dicetur male quis de se mereri sibique inimicus esse atque hostis, vitam denique fugere, intellegatur aliquam subesse eius modi causam, ut ex eo ipso intellegi possit sibi quemque esse carum.

nec vero id satis est, neminem esse qui ipse se oderit, 30
sed illud quoque intellegendum est, neminem esse qui,
quo modo se habeat, nihil sua censeat interesse. tolletur
enim adpetitus animi, si, ut in iis rebus, inter quas nihil
interest, neutram in partem propensiores sumus, item in
nobismet ipsis, quem ad modum adfecti simus, nihil no-
stra arbitrabimur interesse.

Atque etiam illud, si qui dicere velit, perabsurdum 11
sit, ita diligi a sese quemque, ut ea vis diligendi ad aliam
rem quampiam referatur, non ad eum ipsum, qui sese
diligat. hoc cum in amicitiis, cum in officiis, cum in
virtutibus dicitur, quomodocumque dicitur, intellegi ta-
men, quid dicatur, potest, in nobismet ipsis autem *ne*
intellegi quidem, *ut* propter aliam quampiam rem, verbi
gratia propter voluptatem, nos amemus; propter nos enim
illam, non propter eam nosmet ipsos diligimus. quam- 31
quam quid est, quod magis perspicuum sit *quam* non
modo carum sibi quemque, verum etiam vehementer ca-
rum esse? quis est enim aut quotus quisque, cui, mors
cum adpropinquet, non

refugiat timido sanguen atque exalbescat metu?

etsi hoc quidem est in vitio, dissolutionem naturae tam
valde perhorrescere — quod idem est reprehendendum in
dolore —, sed quia fere sic adficiuntur omnes, satis ar-
gumenti est ab interitu naturam abhorrere, idque quo
magis quidam ita faciunt, ut iure etiam reprehendantur,
hoc magis intellegendum est haec ipsa nimia in quibus-
dam futura non fuisse, nisi quaedam essent modica na-
tura. nec vero dico eorum metum mortis, qui, quia
privari se vitae bonis arbitrentur aut quia quasdam post
mortem formidines extimescant aut si metuant, ne cum
dolore moriantur, idcirco mortem fugiant: in parvis enim
saepe, qui nihil eorum cogitant, si quando iis ludentes
minamur praecipitaturos alicunde, extimescunt. quin
etiam 'ferae,' inquit Pacuvius,

quibus abest ad praecavendum intellegendi astutia,

iniecto terrore mortis 'horrescunt.' quis autem de ipso 32
sapiente aliter existimat, quin, etiam cum decreverit esse
moriendum, tamen discessu a suis atque ipsa relinquenda
luce moveatur? maxime autem in hoc quidem genere vis

est perspicua naturae, cum et mendicitatem multi perpetiantur, ut vivant, et angantur adpropinquatione mortis confecti homines senectute et ea perferant, quae Philoctetam videmus in fabulis: qui cum cruciaretur non ferendis doloribus, propagabat tamen vitam aucupio, 'configebat tardus celeres, stans volantis,' ut apud Accium est, pennarumque contextu corpori tegumenta faciebat.
33 de hominum genere aut omnino de animalium loquor, cum arborum et stirpium eadem paene natura sit? sive enim, ut doctissimis viris visum est, maior aliqua causa atque divinior hanc vim ingenuit, sive hoc ita fit fortuito, videmus ea, quae terra gignit, corticibus et radicibus valida servari, quod contingit animalibus sensuum distributione et quadam conpactione membrorum. qua quidem de re quamquam adsentior iis, qui haec omnia regi natura putant, quae si natura neglegat, ipsa esse non possint, tamen concedo ut, qui de hoc dissentiunt, existiment quod velint ac vel hoc intellegant, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me: nihil enim hoc differt. nam prius a se poterit quisque discedere quam adpetitum earum rerum, quae sibi conducant, amittere. iure igitur gravissimi philosophi initium summi boni a natura petiverunt et illum adpetitum rerum ad naturam accommodatarum ingeneratum putaverunt omnibus, qui continetur ea commendatione naturae, qua se ipsi diligunt.

12
34 Deinceps videndum est, quoniam satis apertum est sibi quemque natura esse carum, quae sit hominis natura; id est enim, de quo quaerimus. atqui perspicuum est hominem e corpore animoque constare, cum primae sint animi partes, secundae corporis. deinde id quoque videmus, et ita figuratum corpus, ut excellat aliis, *et* animum ita constitutum, ut et sensibus instructus sit et habeat praestantiam mentis, cui tota hominis natura pareat, in qua sit mirabilis quaedam vis rationis et cognitionis et scientiae virtutumque omnium; nam quae corporis sunt, ea nec auctoritatem cum animi partibus conparandam et cognitionem habent faciliorem. itaque ab his ordiamur.
35 corporis igitur nostri partes totaque figura et forma et statura quam apta ad naturam sit adparet, neque est

dubium quin frons, oculi, aures et reliquae partes quales
propriae sint hominis intellegatur. sed certe opus est ea
valere et vigere et naturalis motus ususque habere, ut
nec absit quid eorum nec aegrum debilitatumve sit; id
enim natura desiderat. est autem etiam actio quaedam
corporis, quae motus et status naturae congruentis tenet:
in quibus si peccetur distortione et depravatione quadam
ac motu statuve deformi, ut si aut manibus ingrediatur
quis aut non ante, sed retro, fugere plane se ipse et
hominem exuens ex homine naturam odisse videatur.
quam ob rem etiam sessiones quaedam et flexi fractique
motus, quales protervorum hominum aut mollium esse
solent, contra naturam sunt, ut, etiam si animi vitio id
eveniat, tamen in corpore immutari hominis natura vi-
deatur. itaque e contrario moderati aequabilesque habi- 36
tus, adfectiones ususque corporis apti esse ad naturam
videntur. iam vero animus non esse solum, sed etiam
cuiusdam modi debet esse, ut et omnis partis suas habeat
incolumis et de virtutibus nulla desit. atque in sensibus
est sua cuiusque virtus, ut ne quid inpediat, quo minus
suo sensus quisque munere fungatur in iis rebus celeri-
ter expediteque percipiendis, quae subiectae sunt sensi-
bus. animi autem et eius animi partis, quae princeps 13
est quaeque mens nominatur, plures sunt virtutes, sed
duo prima genera: unum earum, quae ingenerantur
suapte natura appellanturque non voluntariae, alterum
autem earum, quae in voluntate positae magis proprio
nomine appellari solent, quarum est excellens in animo-
rum laude praestantia. prioris generis est docilitas,
memoria; quae fere omnia appellantur uno ingenii no-
mine, easque virtutes qui habent ingeniosi vocantur; alte-
terum autem genus est magnarum verarumque virtutum,
quas appellamus voluntarias, ut prudentiam, temperan-
tiam, fortitudinem, iustitiam et reliquas eiusdem generis.

Et summatim quidem haec erant de corpore animo- 37
que dicenda, quibus quasi informatum est, quid hominis
natura postulet; ex quo perspicuum est, quoniam ipsi a
nobis diligamur omniaque et in animo et in corpore per-
fecta velimus esse, ea nobis ipsa cara esse propter se et
in iis esse ad bene vivendum momenta maxima. nam

cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partis
quoque sui caras esse carioresque, quo perfectiores sint
et magis in suo genere laudabiles. ea enim vita expe-
titur, quae sit animi corporisque expleta virtutibus, in
eoque summum bonum poni necesse est, quando quidem
id tale esse debet, ut rerum expetendarum sit extremum;
quo cognito dubitari non potest quin, cum ipsi homines
sibi sint per se et sua sponte cari, partes quoque et cor-
poris et animi et earum rerum, quae sunt in utriusque
motu et statu, sua caritate colantur et per se ipsae ad-
38 petantur. quibus expositis facilis est coniectura, ea ma-
xime esse expetenda ex nostris, quae plurimum habent
dignitatis, ut optimae cuiusque partis, quae per se expe-
tatur, virtus sit expetenda maxime. ita fiet ut animi
virtus corporis virtuti anteponatur animique virtutes non
voluntarias vincant virtutes voluntariae, quae quidem
proprie virtutes appellantur multumque excellunt, pro-
pterea quod ex ratione gignuntur, qua nihil est in homine
divinius. etenim omnium rerum, quas et creat natura et
tuetur, quae aut sine animo sunt aut *non* multo secus,
earum summum bonum in corpore est, ut non inscite
illud dictum videatur in sue, animum illi pecudi datum
14 pro sale, ne putisceret. sunt autem bestiae quaedam,
in quibus inest aliquid simile virtutis, ut in leonibus, ut
in canibus, *ut* in equis, in quibus non corporum solum,
ut in suibus, sed etiam animorum aliqua ex parte motus
quosdam videmus. in homine autem summa omnis animi
est et in animo rationis, ex qua virtus est, quae rationis
absolutio definitur, quam etiam atque etiam explican-
39 dam putant. earum etiam rerum, quas terra gignit, edu-
catio quaedam et perfectio est non dissimilis animantium;
itaque et vivere vitem et mori dicimus arboremque et
novellam et vetulam et vigere et senescere: ex quo non
est alienum, ut animantibus, sic illis et apta quaedam
ad naturam putare et aliena, earumque augendarum et
alendarum quandam cultricem esse, quae sit scientia at-
que ars agricolarum, quae circumcidat, amputet, erigat,
extollat, adminiculet, ut, quo natura ferat, eo possint ire,
ut ipsae vites, si loqui possint, ita se tractandas tuendas-
que esse fateantur. et nunc quidem, quod eam tuetur,

ut de vite potissimum loquar, est id extrinsecus; in ipsa enim parum magna vis inest, ut quam optime se habere possit, si nulla cultura adhibeatur. at vero si ad vitem 40
sensus accesserit, ut adpetitum quendam habeat et per se ipsa moveatur, quid facturam putas? an ea, quae per vinitorem antea consequebatur, per se ipsa curabit? sed videsne accessuram ei curam, ut sensus quoque suos eorumque omnem adpetitum et si qua sint adiuncta ei membra tueatur? sic ad illa, quae semper habuit, iunget ea, quae postea accesserint, nec eundem finem habebit, quem cultor eius habebat, sed volet secundum eam naturam, quae postea ei adiuncta est, vivere. ita similis erit ei finis boni atque antea fuerat, neque idem tamen; non enim iam stirpis bonum quaeret, sed animalis. quid? si non sensus modo ei sit datus, verum etiam animus hominis, non necesse est et illa pristina manere, ut tuenda sint, et haec multo esse cariora, quae accesserint, animique optimam quamque partem carissimam, in eaque expletione naturae summi boni finem consistere, cum longe multumque praestet mens atque ratio? sic *exstitit* extremum omnium adpetendorum atque ductum a prima commendatione naturae multis gradibus ascendit, ut ad summum perveniret, quod cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta.

Cum igitur ea sit, quam exposui, forma naturae, si, 15 41
ut initio dixi, simul atque ortus esset, se quisque cognosceret iudicareque posset, quae vis et totius esset naturae et partium singularum, continuo videret, quid esset hoc, quod quaerimus, omnium rerum, quas expetimus, summum et ultimum, nec ulla in re peccare posset: nunc vero a primo quidem mirabiliter occulta natura est nec perspici nec cognosci potest; progredientibus autem aetatibus sensim tardeve potius quasi nosmet ipsos cognoscimus. itaque prima illa commendatio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est, primusque adpetitus ille animi tantum agit, ut salvi atque integri esse possimus; cum autem dispicere coepimus et sentire, quid simus et quid ab animantibus ceteris differamus, tum ea sequi incipimus, ad quae nati sumus. quam 42
similitudinem videmus in bestiis, quae primo, in quo loco

natae sunt, ex eo se non commovent, deinde suo quaeque adpetitu movetur: serpere anguiculos, nare anaticulas, evolare merulas, cornibus uti videmus boves, nepas aculeis, suam denique cuique naturam esse ad vivendum ducem. quae similitudo in genere etiam humano adparet: parvi enim primo ortu sic iacent, tamquam omnino sine animo sint; cum autem paulum firmitatis accessit, et animo utuntur et sensibus conituntur que, sese ut erigant, et manibus utuntur et eos agnoscunt, a quibus educantur; deinde aequalibus delectantur libenterque se cum iis congregant dantque se ad ludendum fabellarumque auditione ducuntur deque eo, quod ipsis superat, aliis gratificari volunt animadvertuntque ea, quae domi fiunt, curiosius incipiuntque commentari aliquid et discere et eorum, quos vident, volunt non ignorare nomina, quibusque rebus cum aequalibus decertant, si vicerunt, efferunt se laetitia, victi [debilitantur] animos demittunt;
43 quorum sine causa fieri nihil putandum est. est enim natura sic generata vis hominis, ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur, ob eamque causam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrina moventur; sunt enim prima elementa naturae, quibus auctis virtutis quasi germen efficitur. nam cum ita nati factique simus, ut et agendi aliquid et diligendi aliquos et liberalitatis et referendae gratiae principia in nobis contineremus atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinem aptos animos haberemus a contrariisque rebus alienos, non sine causa eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillas videmus, e quibus accendi philosophi ratio debet, ut eam quasi deum ducem subsequens ad naturae perveniat extremum. nam, ut saepe iam dixi, in infirma aetate inbecillaque mente vis naturae quasi per caliginem cernitur; cum autem progrediens confirmatur animus, agnoscit ille quidem naturae vim, sed ita, ut progredi possit longius, per se sit tantum inchoata.
16
44 intrandum est igitur in rerum naturam et penitus quid ea postulet pervidendum; aliter enim nosmet ipsos nosse non possumus. quod praeceptum quia maius erat, quam ut ab homine videretur, idcirco adsignatum est deo. iubet igitur nos Pythius Apollo noscere nosmet ipsos;

cognitio autem haec est una nostri, ut vim corporis animique norimus sequamurque eam vitam, quae iis perfruatur. quoniam autem is animi adpetitus a principio fuit, ut ea, quae dixi, quam perfectissima natura haberemus, confitendum est, cum id adepti simus, quod adpetitum sit, in eo quasi in ultimo consistere naturam atque id esse summum bonum; quod certe universum sua sponte ipsum expeti et propter se necesse est, quoniam ante demonstratum est etiam singulas eius partis esse per se expetendas. in enumerandis autem corporis commodis 45 si quis praetermissam a nobis voluptatem putabit, in aliud tempus ea quaestio differatur; utrum enim sit voluptas in iis rebus, quas primas secundum naturam esse diximus, necne sit, ad id, quod agimus, nihil interest. si enim, ut mihi quidem videtur, non explet bona naturae voluptas, iure praetermissa est; sin autem est in ea, quod quidam volunt, nihil inpedit hanc nostram conprehensionem summi boni: quae enim constituta sunt prima naturae, ad ea si voluptas accesserit, unum aliquod accesserit commodum corporis, neque eam constitutionem summi boni, quae est proposita, mutaverit.

Et adhuc quidem ita nobis progressa ratio est, ut ea 17 46 duceretur omnis a prima commendatione naturae: nunc autem aliud iam argumentandi sequamur genus, ut non solum quia nos diligamus, sed quia cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua quaeque vis sit, idcirco in his rebus summe nostra sponte moveamur. atque ut a corpore ordiar, videsne ut, si quae in membris prava aut debilitata aut imminuta sint, occultent homines? ut etiam contendant et elaborent, si efficere possint, ut aut non appareat corporis vitium aut quam minimum adpareat? multosque etiam dolores curationis causa perferant, ut, si ipse usus membrorum non modo non maior, verum etiam minor futurus sit, eorum tamen species ad naturam revertatur? etenim, cum omnes natura totos se expetendos putent, nec id ob aliam rem, sed propter ipsos, necesse est eius etiam partis propter se expeti, quod universum propter se expetatur. quid? in 47 motu et in statu corporis nihil inest, quod animadvertendum esse ipsa natura iudicet? quem ad modum quis

ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui voltus in quoque sit? nihilne est in his rebus, quod dignum libero aut indignum esse ducamus? nonne odio multos dignos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturae legem et modum contempsisse? et quoniam haec deducuntur de corpore, quid est cur non recte pulchritudo etiam ipsa propter se expetenda ducatur? nam si pravitatem imminutionemque corporis propter se fugiendam putamus, cur non etiam, ac fortasse magis, propter se formae dignitatem sequamur? et si turpitudinem fugimus in statu et motu corporis, quid est cur pulchritudinem non sequamur? atque etiam valetudinem, viris, vacuitatem doloris non propter utilitatem solum, sed etiam ipsas propter se expetemus. quoniam enim natura suis omnibus expleri partibus volt, hunc statum corporis per se ipsum expetit, qui est maxime e natura, quae tota perturbatur, si aut
18 aegrum corpus est aut dolet aut caret viribus. Videa-
48 mus animi partis, quarum est conspectus inlustrior; quae
quo sunt excelsiores, eo dant clariora indicia naturae. tantus est igitur innatus in nobis cognitionis amor et scientiae, ut nemo dubitare possit quin ad eas res hominum natura nullo emolumento invitata rapiatur. videmusne ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? ut pulsi recurrant? ut aliquid scire se gaudeant? ut id aliis narrare gestiant? ut pompa, ludis atque eius modi spectaculis teneantur ob eamque rem vel famem et sitim perferant? quid vero? qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valetudinis nec rei familiaris habere rationem omniaque perpeti ipsa cognitione et scientia captos et cum maximis curis et laboribus conpensare
49 eam, quam ex discendo capiant, voluptatem? mihi qui-
dem Homerus huius modi quiddam vidisse videtur in iis, quae de Sirenum cantibus finxit; neque enim vocum suavitate videntur aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profitebantur, ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent. ita enim invitant Ulixem — nam verti, ut quaedam Homeri sic istum ipsum locum —:

o decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixes,
auribus ut nostros possis agnoscere cantus!
nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
quin prius astiterit vocum dulcedine captus,
post, variis avido satiatus pectore Musis,
doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
nos grave certamen belli clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit,
omniaque e latis rerum vestigia terris.

vidit Homerus probari fabulam non posse, si cantiunculis
tantus vir inretitus teneretur: scientiam pollicentur, quam
non erat mirum sapientiae cupido patria cariorem *esse*.
atque omnia quidem scire, cuiuscumque modi sint, cu-
pere curiosorum, duci vero maiorum rerum contempla-
tione ad cupiditatem scientiae summorum virorum est
putandum. quem enim ardorem studii censetis fuisse in 19 50
Archimede, qui dum in pulvere quaedam describit atten-
tius, ne patriam quidem captam esse senserit? quantum
Aristoxeni ingenium consumptum videmus in musicis?
quo studio Aristophanem putamus aetatem in litteris du-
xisse? quid de Pythagora? quid de Platone aut Demo-
crito loquar? a quibus propter discendi cupiditatem vide-
mus ultimas terras esse peragratas. quae qui non vident
nihil umquam magnum ac cognitione dignum amaverunt.
atque hoc loco qui propter animi voluptates coli dicunt
ea studia, quae dixi, non intellegunt idcirco esse ea pro-
pter se expetenda, quod nulla utilitate obiecta delecten-
tur animi atque ipsa scientia, etiam si incommodatura
sit, gaudeant. sed quid attinet de rebus tam apertis 51
plura requirere? ipsi enim quaeramus a nobis, stellarum
motus contemplationesque rerum caelestium eorumque
omnium, quae naturae obscuritate occultantur, cognitio-
nes quem ad modum nos moveant, et quid historia de-
lectet, quam solemus persequi usque ad extremum;
praetermissa repetimus, inchoata persequimur. nec vero
sum nescius esse utilitatem in historia, non modo volu-
ptatem. quid? cum fictas fabulas, e quibus utilitas nulla
elici potest, cum voluptate legimus? quid? cum volumus 52
nomina eorum, qui quid gesserint, nota nobis esse, pa-
rentes, patriam, multa praeterea minime necessaria? quid?

quod homines infima fortuna, nulla spe rerum gerenda-
rum, opifices denique delectantur historia? maximeque
eos videre possumus res gestas audire et legere velle,
qui a spe gerendi absunt confecti senectute. quocirca
intellegi necesse est in ipsis rebus, quae discuntur et
cognoscuntur, invitamenta inesse, quibus ad discendum
53 cognoscendumque moveamur. ac veteres quidem philo-
sophi in beatorum insulis fingunt qualis futura sit vita
sapientium, quos cura omni liberatos, nullum necessa-
rium vitae cultum aut paratum requirentis, nihil aliud
acturos putant nisi ut omne tempus inquirendo ac di-
scendo in naturae cognitione consumant. nos autem non
solum beatae vitae istam esse oblectationem videmus, sed
etiam levamentum miseriarum; itaque multi, cum in po-
testate essent hostium aut tyrannorum, multi in custodia,
multi in exsilio dolorem suum doctrinae studiis levarunt.
54 princeps huius civitatis Phalereus Demetrius, cum patria
pulsus esset iniuria, ad Ptolemaeum se regem Alexan-
dream contulit; qui cum in hac ipsa philosophia, ad quam
te hortamur, excelleret Theophrastique esset auditor,
multa praeclara in illo calamitoso otio scripsit non ad
usum aliquem suum, quo erat orbatus, sed animi cultus
ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus. equidem e
Cn. Aufidio praetorio, erudito homine, oculis capto, saepe
audiebam, cum se lucis magis quam utilitatis desiderio
moveri diceret. somnum denique nobis, nisi requietem
corporibus et medicinam quandam laboris adferret, con-
tra naturam putaremus datum; aufert enim sensus actio-
nemque tollit omnem. itaque si aut requietem natura
non quaereret aut eam posset alia quadam ratione con-
sequi, facile pateremur, qui etiam nunc agendi aliquid
discendique causa prope contra naturam vigilias susci-
pere soleamus.

20
55 Sunt autem etiam clariora vel plane perspicua mini-
meque dubitanda indicia naturae, maxime scilicet in ho-
mine, sed in omni animali, ut adpetat animus agere
semper aliquid neque ulla condicione quietem sempiter-
nam possit pati. facile est hoc cernere in primis puero-
rum aetatulis; quamquam enim vereor ne nimius in hoc
genere videar, tamen omnes veteres philosophi, maxime

nostri, ad incunabula accedunt, quod in pueritia facillime
se arbitrantur naturae voluntatem posse cognoscere. vi-
demus igitur ut conquiescere ne infantes quidem possint;
cum vero paulum processerunt, lusionibus vel laboriosis
delectantur, ut ne verberibus quidem deterreri possint,
eaque cupiditas agendi aliquid adulescit una cum aetati-
bus. itaque, ne si iucundissimis quidem nos somniis
usuros putemus, Endymionis somnum nobis velimus dari,
idque si accidat, mortis instar putemus. quin etiam iner- 56
tissimos homines nescio qua singulari nequitia praeditos
videmus tamen et corpore et animo moveri semper et,
cum re nulla inpediantur necessaria, aut alveolum poscere
aut quaerere quempiam ludum aut sermonem aliquem
requirere, cumque non habeant ingenuas ex doctrina
oblectationes, circulos aliquos et sessiunculas consectari.
quin ne bestiae quidem, quas delectationis causa conclu-
dimus, cum copiosius alantur, quam si essent liberae,
facile patiuntur sese contineri motusque solutos et vagos
a natura sibi tributos requirunt. itaque, ut quisque 57
optime natus institutusque est, esse omnino nolit in vita,
si gerundis negotiis orbatus possit paratissimis vesci vo-
luptatibus. nam aut privatim aliquid gerere malunt, aut
qui altiore animo sunt capessunt rem publicam honori-
bus imperiisque adipiscendis, aut totos se ad studia do-
ctrinae conferunt: qua in vita tantum abest ut voluptates
consectentur, etiam curas, sollicitudines, vigilias perferunt,
optimaque parte hominis, quae in nobis divina ducenda
est, ingenii et mentis acie fruuntur, nec voluptatem re-
quirentes nec fugientes laborem; nec vero intermittunt
aut admirationem earum rerum, quae sunt ab antiquis
repertae, aut investigationem novarum; quo studio cum
satiari non possint, omnium ceterarum rerum obliti nihil
abiectum, nihil humile cogitant, tantaque est vis talibus
in studiis, ut eos etiam, qui sibi alios proposuerunt finis
bonorum, quos utilitate aut voluptate dirigunt, tamen in
rebus quaerendis explicandisque naturis aetates conterere
videamus. ergo hoc quidem adparet, nos ad agendum 21 58
esse natos.

Actionum autem genera plura, ut obscurentur etiam
minora maioribus, maximae autem sunt primum, ut mihi

quidem videtur et iis, quorum nunc in ratione versa-
mur, consideratio cognitioque rerum caelestium et ea-
rum, quas a natura occultatas et latentis indagare ratio
potest, deinde rerum publicarum administratio aut ad-
ministrandi scientia, tum prudens, temperata, fortis, iusta
ratio reliquaeque virtutes et actiones virtutibus congruen-
tes, quae uno verbo conplexi omnia honesta dicimus: ad
quorum et cognitionem et usum iam conroborati natura
ipsa praeeunte deducimur. omnium enim rerum prin-
cipia parva sunt, sed suis progressionibus usa augentur,
nec sine causa: in primo enim ortu inest teneritas ac
mollitia quaedam, ut nec res videre optimas nec agere
possint; virtutis enim beataeque vitae, quae duo maxime
expetenda sunt, serius lumen adparet, multo etiam serius,
ut plane qualia sint intellegantur. praeclare enim Plato:
'beatum, cui etiam in senectute contigerit ut sapientiam
verasque opiniones adsequi possit!' qua re, quoniam de
primis naturae commodis satis dictum est, nunc de ma-
59 ioribus consequentibusque videamus. natura igitur cor-
pus quidem hominis sic et genuit et formavit, ut alia in
primo ortu perficeret, alia progrediente aetate fingeret,
neque sane multum adiumentis externis et adventiciis
uteretur. animum autem reliquis rebus ita perfecit, ut
corpus: sensibus enim ornavit ad res percipiendas idoneis,
ut nihil aut non multum adiumento ullo ad suam con-
firmationem indigeret; quod autem in homine praestan-
tissimum atque optimum est, id deseruit: etsi dedit talem
mentem, quae omnem virtutem accipere posset, ingenuit-
que sine doctrina notitias parvas rerum maximarum et
quasi instituit docere et induxit in ea, quae inerant, tam-
quam elementa virtutis; sed virtutem ipsam inchoavit,
60 nihil amplius. itaque nostrum est — quod nostrum dico,
artis est — ad ea principia, quae accepimus, consequentia
exquirere, quoad sit id, quod volumus, effectum: quod
quidem pluris sit haud paulo magisque ipsum propter se
expetendum quam aut sensus aut corporis ea, quae dixi-
mus, quibus tantum praestat mentis excellens perfectio,
ut vix cogitari possit, quid intersit. itaque omnis honos,
omnis admiratio, omne studium ad virtutem et ad eas
actiones, quae virtuti sunt consentaneae, refertur, eaque

omnia, quae aut ita in animis sunt aut ita geruntur, uno nomine honesta dicuntur: quorum omnium quae sint notitiae quibusque significentur rerum vocabulis quaeque cuiusque vis et natura sit, mox videbimus; hoc autem 22 61
loco tantum explicemus, haec honesta, quae dico, praeterquam quod nosmet ipsos diligamus, praeterea suapte natura per se esse expetenda. indicant pueri, in quibus ut in speculis natura cernitur: quanta studia decertantium sunt! quanta ipsa certamina! ut illi efferuntur laetitia, cum vicerunt! ut pudet victos! ut se accusari nolunt! quam cupiunt laudari! quos illi labores perferunt, ut aequalium principes sint! quae memoria est in iis bene merentium! quae referendae gratiae cupiditas! atque ea in optima quaque indole maxime adparent, in qua haec honesta, quae intellegimus, a natura tamquam adumbrantur. sed haec in pueris; expressa vero in iis 62
aetatibus, quae iam confirmatae sunt. quis est tam dissimilis homini, qui non moveatur et offensione turpitudinis et conprobatione honestatis? quis est qui non oderit libidinosam, protervam adulescentiam? quis contra in illa aetate pudorem, constantiam, etiam si sua nihil intersit, non tamen diligat? quis Pullum Numitorium, Fregellanum, proditorem, quamquam rei publicae nostrae profuit, non odit? quis *huius* urbis conservatorem Codrum, quis Erechthei filias non maxime laudat? cui Tubuli nomen odio non est? quis Aristidem non mortuum diligit? an obliviscimur, quanto opere in audiendo [in] legendoque moveamur, cum pie, cum amice, cum magno animo aliquid factum cognoscimus? quid loquor de nobis, qui ad 63
laudem et ad decus nati, suscepti, instituti sumus? qui clamores volgi atque inperitorum excitantur in theatris, cum illa dicuntur:

ego sum Orestes;

contraque ab altero:

immo enimvero ego sum, inquam, Orestes!

cum autem etiam exitus ab utroque datur conturbato errantique regi, 'ambo ergo una necarier precamur,' quotiens hoc agitur, ecquandone nisi admirationibus maximis? nemo est igitur, quin hanc adfectionem animi probet atque laudet, qua non modo utilitas nulla quaeritur,

64 sed contra utilitatem etiam conservatur fides. talibus
exemplis non fictae solum fabulae, verum etiam historiae
refertae sunt, et quidem maxime nostrae. nos enim ad
sacra Idaea accipienda optimum virum delegimus, nos
tutores regibus misimus, nostri imperatores pro salute
patriae sua capita voverunt, nostri consules regem inimi-
cissimum moenibus iam adpropinquantem monuerunt, a
veneno ut caveret, nostra in re publica et quae per vim
oblatum stuprum voluntaria morte elueret inventa est et
qui filiam interficeret, ne stupraretur: quae quidem om-
nia et innumerabilia praeterea quis est quin intellegat et
eos, qui fecerint, dignitatis splendore ductos inmemores
fuisse utilitatum suarum nosque, cum ea laudemus, nulla
23 alia re nisi honestate duci? quibus rebus breviter expo-
sitis — nec enim sum copiam, quam potui, quia dubitatio
in re nulla erat, persecutus —, sed his rebus concluditur
profecto et virtutes omnis et honestum illud, quod ex iis
oritur et in illis haeret, per se esse expetendum.

65 In omni autem honesto, de quo loquimur, nihil est
tam inlustre nec quod latius pateat quam coniunctio inter
homines hominum et quasi quaedam societas et commu-
nicatio utilitatum et ipsa caritas generis humani, quae
nata a primo satu, quo a procreatoribus nati diliguntur
et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpit sen-
sim foras, cognationibus primum, tum adfinitatibus, de-
inde amicitiis, post vicinitatibus, tum civibus et iis, qui
publice socii atque amici sunt, denique totius conplexu
gentis humanae: quae animi adfectio suum cuique tri-
buens atque hanc, quam dico, societatem coniunctionis
humanae munifice et aeque tuens iustitia dicitur, cui
sunt adiunctae pietas, bonitas, liberalitas, benignitas,
comitas quaeque sunt generis eiusdem. atque haec ita
iustitiae propria sunt, ut sint virtutum reliquarum com-
66 munia. nam cum sic hominis natura generata sit, ut
habeat quiddam ingenitum quasi civile atque populare,
quod Graeci πολιτικόν vocant, quicquid aget quaeque
virtus, id a communitate et ea, quam exposui, caritate
ac societate humana non abhorrebit, vicissimque iustitia,
ut ipsa se fundet in ceteras virtutes, sic illas expetet;
servari enim iustitia nisi a forti viro, nisi a sapiente non

potest. qualis est igitur omnis haec, quam dico, conspi-
ratio consensusque virtutum, tale est illud ipsum hone-
stum, quando quidem honestum aut ipsa virtus est aut
res gesta virtute; quibus rebus vita consentiens virtuti-
busque respondens recta et honesta et constans et naturae
congruens existimari potest. atque haec coniunctio con- 67
fusioque virtutum tamen a philosophis ratione quadam
distinguitur; nam cum ita copulatae conexaeque sint, ut
omnes omnium participes sint, nec alia ab alia possit
separari, tamen proprium suum cuiusque munus est, ut
fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia
in praetermittendis voluptatibus, prudentia in dilectu bo-
norum et malorum, iustitia in suo cuique tribuendo.
quando igitur inest in omni virtute cura quaedam quasi
foras spectans aliosque adpetens atque conplectens, ex-
sistit illud, ut amici, ut fratres, ut propinqui, ut adfines,
ut cives, ut omnes denique — quoniam unam societatem
hominum esse volumus — propter se expetendi sint.
atqui eorum nihil est eius generis, ut sit in fine extremo
bonorum. ita fit ut duo genera propter se expetendorum 68
reperiantur, unum, quod est in iis, in quibus conpletur
illud extremum, quae sunt aut animi aut corporis; haec
autem, quae sunt extrinsecus, id est, quae neque in animo
insunt neque in corpore, ut amici, ut parentes, ut liberi,
ut propinqui, ut ipsa patria, sunt illa quidem sua sponte
cara, sed eodem in genere quo illa non sunt. nec vero
umquam summum bonum adsequi quisquam posset, si
omnia illa, quae sunt extra, quamquam expetenda, summo
bono continerentur. 'quo modo igitur' inquies 'verum 24
esse poterit, omnia referri ad summum bonum, si 69
amicitiae, si propinquitates, si reliqua externa summo
bono non continentur?' hac videlicet ratione, quod ea,
quae externa sunt, iis tuemur officiis, quae oriuntur a
suo cuiusque genere virtutis. nam et amici cultus et
parentis ei, qui officio fungitur, in eo ipso prodest, quod
ita fungi officio in recte factis est, quae sunt orta *a* vir-
tutibus; quae quidem sapientes sequuntur duce natura;
non perfecti autem homines et tamen ingeniis excellenti-
bus praediti excitantur saepe gloria, quae habet speciem
honestatis et similitudinem. quod si ipsam honestatem

undique perfectam atque absolutam, rem unam praecla-
rissimam omnium maximeque laudandam, penitus vide-
rent, quonam gaudio conplerentur, cum tanto opere eius
70 adumbrata opinione laetentur? quem enim deditum volu-
ptatibus, quem cupiditatum incendiis inflammatum, in iis
potiendis, quae acerrime concupivisset, tanta laetitia per-
fundi arbitramur, quanta aut superiorem Africanum Han-
nibale victo aut posteriorem Karthagine eversa? quem
Tiberina descensio festo illo die tanto gaudio adfecit,
quanto L. Paullum, cum regem Persem captum addu-
71 ceret, eodem flumine invectio? age nunc, Luci noster,
exstrue animo altitudinem excellentiamque virtutum: iam
non dubitabis, quin earum compotes homines, magno
animo erectoque viventes, semper sint beati; qui omnis
motus fortunae mutationesque rerum et temporum levis
et inbecillos fore intellegant, si in virtutis certamen ve-
nerint. illa enim, quae sunt a nobis bona corporis nu-
merata, conplent ea quidem beatissimam vitam, sed ita,
ut sine illis possit beata vita exsistere; ita enim parvae
et exiguae sunt istae accessiones bonorum, ut, quem ad
modum stellae in radiis solis, sic istae in virtutum splen-
72 dore ne cernantur quidem. atque hoc ut vere dicitur,
parva esse ad beate vivendum momenta ista corporis
commodorum, sic nimis violentum est nulla esse dicere;
qui enim sic disputant obliti mihi videntur, quae ipsi
iecerint principia naturae. tribuendum est igitur his ali-
quid, dum modo, quantum tribuendum sit, intellegas. est
enim philosophi non tam gloriosa quam vera quaerentis
nec pro nihilo putare ea, quae secundum naturam illi
ipsi gloriosi esse fateantur, et videre *esse* tantam vim
virtutis tantamque, ut ita dicam, auctoritatem honestatis,
ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint, ut
nulla esse videantur. haec est nec omnia spernentis
praeter virtutem et virtutem ipsam suis laudibus ampli-
ficantis oratio; denique haec est undique conpleta et per-
fecta explicatio summi boni. hinc ceteri particulas adri-
pere conati suam quisque videri voluit adferre sententiam.
25 saepe ab Aristotele, a Theophrasto mirabiliter est laudata
73 per se ipsa rerum scientia: hoc uno captus Erillus scien-
tiam summum bonum esse defendit nec rem ullam aliam

per se expetendam. multa dicta sunt ab antiquis de con-
temnendis ac despiciendis rebus humanis: hoc unum
Aristo tenuit: praeter vitia atque virtutes negavit rem
esse ullam aut fugiendam aut expetendam. positum est
a nostris in iis esse rebus, quae secundum naturam essent,
non dolere: hoc Hieronymus summum bonum esse dixit.
at vero Callipho et post eum Diodorus, cum alter volu-
ptatem adamasset, alter vacuitatem doloris, neuter hone-
state carere potuit, quae est a nostris laudata maxime.
quin etiam ipsi voluptarii deverticula quaerunt et virtutes 74
habent in ore totos dies voluptatemque primo dumtaxat
expeti dicunt, deinde consuetudine quasi alteram quan-
dam naturam effici, qua inpulsi multa faciant nullam
quaerentes voluptatem. Stoici restant: ei quidem non
unam aliquam aut alteram *rem* a nobis, sed totam ad se
nostram philosophiam transtulerunt; atque, ut reliqui
fures earum rerum, quas ceperunt, signa commutant, sic
illi, ut sententiis nostris pro suis uterentur, nomina tam-
quam rerum notas mutaverunt: ita relinquitur sola haec
disciplina digna studiosis ingenuarum artium, digna eru-
ditis, digna claris viris, digna principibus, digna regibus.'

Quae cum dixisset paulumque institisset, 'quid est?' 75
inquit 'satisne vobis videor pro meo iure in vestris auri-
bus commentatus?' et ego 'tu vero,' inquam 'Piso, ut
saepe alias, sic hodie ita nosse ista visus es, ut, si tui
nobis potestas saepius fieret, non multum Graecis suppli-
candum putarem; quod quidem eo probavi magis, quia
memini Staseam Neapolitanum, doctorem illum tuum,
nobilem sane Peripateticum, aliquanto ista secus dicere
solitum, adsentientem iis, qui multum in fortuna secunda
aut adversa, multum in bonis aut malis corporis pone-
rent.' 'est, ut dicis;' inquit 'sed haec ab Antiocho, fami-
liari nostro, dicuntur multo melius et fortius, quam a
Stasea dicebantur; quamquam ego non quaero, quid tibi
a me probatum sit, sed huic Ciceroni nostro, quem disci-
pulum cupio a te abducere.' tum Lucius: 'mihi vero 26
ista valde probata sunt, quod item fratri puto.' tum mihi 76
Piso 'quid ergo,' inquit 'dasne adulescenti veniam? an
eum discere ea mavis, quae cum plane perdidicerit, nihil
sciat?' 'ego vero isti' inquam 'permitto, sed nonne me-

ministi licere mihi ista probare, quae sunt a te dicta? quis enim potest ea, quae probabilia videantur ei, non probare?' 'an vero' inquit 'quisquam potest probare, quod perceptum, quod conprehensum, quod cognitum non habet?' 'non est ita,' inquam 'Piso, magna dissensio: nihil est enim aliud, quam ob rem mihi percipi nihil posse videatur, nisi quod percipiendi vis ita definitur a Stoicis, ut negent quicquam posse percipi nisi tale verum, quale falsum esse non possit. itaque haec cum illis est dissensio, cum Peripateticis nulla sane. sed haec omittamus; habent enim et bene longam et satis litigiosam disputa-
77 tionem: illud mihi a te nimium festinanter dictum videtur, sapientis omnis esse semper beatos. nescio quo modo praetervolavit oratio. quod nisi ita efficitur, quae Theophrastus de fortuna, de dolore, de cruciatu corporis dixit, cum quibus coniungi vitam beatam nullo modo posse putavit, vereor ne vera sint. nam illud vehementer repugnat, eundem beatum esse et multis malis oppressum. haec quo modo conveniant, non sane intellego.' 'utrum igitur tibi' inquit 'non placet, virtutisne esse tantam vim, ut ad beate vivendum se ipsa contenta sit? an, si id probas, fieri ita posse negas, ut ii, qui virtutis compotes sint, etiam quibusdam malis adfecti beati sint?' 'ego vero volo in virtute vim esse quam maximam, sed quanta sit alias; nunc tantum, possitne esse tanta, si quicquam ex-
78 tra virtutem habeatur in bonis.' 'atqui,' inquit 'si Stoicis concedis ut virtus sola, si adsit, vitam efficiat beatam, concedis etiam Peripateticis; quae enim mala illi non audent appellare, aspera autem et incommoda et reicienda et aliena naturae esse concedunt, ea nos mala dicimus, sed exigua et paene minima. qua re si potest esse beatus is, qui est in asperis reiciendisque rebus, potest is quoque esse, qui est in parvis malis.' et ego 'Piso,' inquam 'si est quisquam, qui acute in causis videre soleat, quae res agatur, is es profecto tu: qua re attende, quaeso; nam adhuc meo fortasse vitio, quid ego quaeram, non perspicis.' 'istic sum' inquit 'exspectoque quid ad id, quod quaerebam, respondeas.' 'respondebo me non quaerere' inquam 'hoc
27
79 tempore, quid virtus efficere possit, sed quid constanter dicatur, quid ipsum a se dissentiat.' 'quo' inquit 'modo?'

'quia, cum a Zenone' inquam 'hoc magnifice tamquam ex oraculo editur: "virtus ad beate vivendum se ipsa contenta est," 'qua re?' inquit; respondet: "quia, nisi quod honestum est, nullum est aliud bonum." non quaero iam, verumne sit: illud dico, ea, quae dicat, praeclare inter se cohaerere. dixerit hoc idem Epicurus, semper beatum 80
esse sapientem: — quod quidem solet ebullire non numquam; quem quidem, cum summis doloribus conficiatur, ait dicturum: 'quam suave est! quam nihil curo!' — non pugnem cum homine, † cur tantum habeat in natura boni: illud urgueam, non intellegere eum, quid sibi dicendum sit, cum dolorem summum malum esse dixerit. eadem nunc mea adversum te oratio est: dicis eadem omnia et bona et mala, quae dicunt ii, qui numquam philosophum pictum, ut dicitur, viderunt, valetudinem, viris, staturam, formam, integritatem unguiculorum omnium *bona*, deformitatem, morbum, debilitatem mala. iam illa externa parce tu quidem, sed haec cum corporis 81
bona sint, eorum conficientia certe in bonis numerabis, amicos, liberos, propinquos, divitias, honores, opes. contra haec attende me nihil dicere, *illud dicere*, si ista mala sint, in quae potest incidere sapiens, sapientem esse non satis esse ad beate vivendum.' 'immo vero' inquit 'ad beatissime vivendum parum est, ad beate satis.' 'animadverti' inquam 'te isto modo paulo ante ponere et scio ab Antiocho nostro dici sic solere; sed quid minus probandum quam esse aliquem beatum nec satis beatum? quod autem satis est, eo quicquid accesserit, nimium est; et nemo nimium beatus est: ergo nemo beato beatior.' 'ergo' inquit 'tibi Q. Metellus, qui tris filios consules vi- 82
dit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem, eosque salvos reliquit et tris filias nuptas, cum ipse consul, censor, augur fuisset et triumphasset, ut sapiens fuerit, nonne beatior quam, ut item sapiens fuerit, qui in potestate hostium vigiliis et inedia necatus est, Regulus?' 'quid me istud' inquam 28
'rogas? Stoicos roga.' 'quid igitur' inquit 'eos responsuros putas?' 'nihilo beatiorem esse Metellum quam Regulum.' 'inde igitur' inquit 'ordiendum est.' 'tamen a proposito' inquam 'aberramus; non enim quaero, quid 83

verum, sed quid cuique dicendum sit. utinam quidem
dicerent alium alio beatiorem! iam ruinas videres. in
virtute enim sola et in ipso honesto cum sit bonum posi-
tum, cumque nec virtus, ut placet illis, nec honestum
crescat, idque bonum solum sit, quo qui potiatur necesse
est beatus sit, cum augeri id non possit, in quo uno po-
situm est beatum esse, qui potest esse quisquam alius
alio beatior? videsne, ut haec concinant? et hercule —
fatendum est enim quod sentio — mirabilis est apud illos
contextus rerum: respondent extrema primis, media utris-
que, omnia omnibus; quid sequatur, quid repugnet, vident.
ut in geometria, prima si dederis, danda sunt omnia: con-
cede nihil esse bonum, nisi quod honestum sit, conceden-
dum est in virtute *esse* positam vitam beatam. vide rursus
retro. dato hoc, dandum est illud: quod vestri non item.
84 "tria genera bonorum": proclivi currit oratio: venit ad
extremum, haeret in salebra; cupit enim dicere nihil posse
ad beatam vitam deesse sapienti. honesta oratio, Socra-
tica, Platonis etiam.' 'audeo dicere' inquit. 'non potes,
nisi retexueris illa: paupertas si malum est, mendicus
esse beatus nemo potest, quamvis sit sapiens. at Zeno
eum non beatum modo, sed etiam divitem dicere ausus
est. dolere malum est: in crucem qui agitur beatus esse
non potest. bonum liberi, misera orbitas; bonum patria,
miserum exsilium; bonum valetudo, miser morbus; bonum
integritas corporis, misera debilitas; bonum incolumis
acies, misera caecitas. quae si potest singula consolando
levare, universa quo modo sustinebit? sit enim idem cae-
cus, debilis, morbo gravissimo adfectus, exsul, orbus,
egens, torqueatur eculeo: quem hunc appellas, Zeno?'
'beatum' inquit. 'etiam beatissimum?' 'quippe,' inquiet
'cum docuerim gradus istam rem non *magis* habere quam
85 virtutem, in qua sit ipsum etiam beatum. tibi hoc in-
credibile, quod beatissimum. quid? tuum credibile? si
enim ad populum me vocas, eum, qui ita sit adfectus,
beatum esse numquam probabis: si ad prudentis, alterum
fortasse dubitabunt, sitne tantum in virtute, ut ea praediti
vel in Phalaridis tauro beati sint, alterum non dubitabunt,
quin et Stoici convenientia sibi dicant et vos repugnantia.'
'Theophrasti igitur' inquit 'tibi liber ille placet de beata

vita?' 'tamen aberramus a proposito, et, ne longius, prorsus,' inquam 'Piso, si ista mala sunt, placet.' 'nonne 86
igitur' inquit 'tibi videntur mala?' 'id quaeris,' inquam 'in quo, utrum respondero, verses te huc atque illuc necesse est.' 'quo tandem modo?' inquit. 'quia, si mala sunt, is, qui erit in iis, beatus non erit; si mala non sunt, iacet omnis ratio Peripateticorum.' et ille ridens 'video,' inquit 'quid agas: ne discipulum abducam, times.' 'tu vero' inquam 'ducas licet, si sequetur; erit enim mecum, si tecum erit.' 'audi igitur,' inquit 'Luci; tecum enim 29
mihi instituenda oratio est. omnis auctoritas philosophiae, ut ait Theophrastus, consistit in beata vita comparanda; beate enim vivendi cupiditate incensi omnes sumus. hoc mihi cum tuo fratre convenit. qua re hoc 87
videndum est, possitne nobis hoc ratio philosophorum dare. pollicetur certe: nisi enim id faceret, cur Plato Aegyptum peragravit, ut a sacerdotibus barbaris numeros et caelestia acciperet? cur post Tarentum ad Archytam? cur ad reliquos Pythagoreos, Echecratem, Timaeum, Arionem Locros, ut, cum Socratem expressisset, adiungeret Pythagoreorum disciplinam eaque, quae Socrates repudiabat, addisceret? cur ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et Persarum magos adiit? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit, tot maria transmisit? cur haec eadem Democritus? qui — vere falsone, *non* quaeremus — dicitur se oculis privasse certe, ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit, agros deseruit incultos, quid quaerens aliud nisi vitam beatam? quam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illa investigatione naturae consequi volebat bono ut esset animo. id enim ille summum bonum εὐθυμίαν et saepe ἀθαμβίαν appellat, id est animum terrore liberum. sed haec etsi praeclare, nondum tamen 88
perpolita; pauca enim, neque ea ipsa enucleate, ab hoc de virtute quidem dicta. post enim haec in hac urbe primum a Socrate quaeri coepta, deinde in hunc locum delata sunt, nec dubitatum quin in virtute omnis ut bene, sic etiam beate vivendi spes poneretur: quae cum Zeno didicisset a nostris, ut in actionibus praescribi solet, DE EADEM RE ALIO MODO. hoc tu nunc in illo probas. scilicet

vocabulis rerum mutatis inconstantiae crimen ille effugit,
nos effugere non possumus! ille Metelli vitam negat bea-
tiorem quam Reguli, praeponendam tamen, nec magis
expetendam, sed magis sumendam et, si optio esset, eli-
gendam Metelli, Reguli reiciendam: ego, quam ille prae-
ponendam et magis eligendam, beatiorem hanc appello,
nec ullo minimo momento plus ei vitae tribuo quam
89 Stoici. quid interest, nisi quod ego res notas notis ver-
bis appello, illi nomina nova quaerunt, quibus idem di-
cant? ita quem ad modum in senatu semper est aliquis,
qui interpretem postulet, sic isti nobis cum interprete
audiendi sunt. bonum appello, quicquid secundum na-
turam est, quod contra, malum, nec ego solus, sed tu
etiam, Chrysippe, in foro, domi: in schola desinis. quid
ergo? aliter homines, aliter philosophos loqui putas opor-
tere? quanti quidque sit, aliter docti et indocti; sed cum
constiterit inter doctos, quanti res quaeque sit — si ho-
mines essent, usitate loquerentur —, dum res maneant,
30 90 verba fingant arbitratu suo. sed venio ad inconstantiae
crimen, ne saepius dicas me aberrare: quam tu ponis in
verbis, ego positam in re putabam. si satis erit hoc per-
ceptum, in quo adiutores Stoicos optimos habemus, tan-
tam vim esse virtutis, ut omnia, si ex altera parte ponan-
tur, ne adpareant quidem, cum omnia, quae illi commoda
certe dicunt esse et sumenda et eligenda et praeposita —
quae ita definiunt, ut satis magno aestimanda sint —,
haec igitur cum ego tot nominibus a Stoicis appellata,
partim novis et commenticiis, ut ista producta et reducta,
partim idem significantibus — quid enim interest expetas
an eligas? mihi quidem etiam lautius videtur quod eligi-
tur et ad quod dilectus adhibetur —, sed, cum ego ista
omnia bona dixero, tantum refert quam magna dicam;
cum expetenda, quam valde. sin autem nec expetenda
ego magis quam tu eligenda, nec illa pluris aestimanda
ego, qui bona, quam tu, qui producta appellas, omnia
ista necesse est obscurari nec adparere et in virtutis tam-
91 quam in solis radios incurrere. at enim, qua in vita est
aliquid mali, ea beata esse non potest. ne seges quidem
igitur spicis uberibus et crebris, si avenam uspiam vide-
ris, nec mercatura quaestuosa, si in maximis lucris pau-

lum aliquid damni contraxerit. an hoc usque quaque, aliter in vita? et non ex maxima parte de tota iudicabis? an dubium est quin virtus ita maximam partem obtineat in rebus humanis, ut reliquas obruat? audebo igitur cetera, quae secundum naturam sunt, bona appellare nec fraudare suo vetere nomine potius quam aliquod novum exquirere, virtutis autem amplitudinem quasi in altera librae lance ponere. terram, mihi crede, ea lanx et maria 92
deprimet; semper enim ex eo, quod maximas partis continet latissimeque funditur, tota res appellatur. dicimus aliquem hilare vivere: ergo, si semel tristior effectus est, hilara vita amissa est? at hoc in eo M. Crasso, quem semel ait in vita risisse Lucilius, non contigit, ut ea re minus *ἀγέλαστος*, ut ait idem, vocaretur. Polycratem Samium felicem appellabant: nihil acciderat ei quod nollet, nisi quod anulum, quo delectabatur, in mare abiecerat. ergo infelix una molestia, felix rursus, cum is ipse anulus in praecordiis piscis inventus est? ille vero, si insipiens — quod certe, quoniam tyrannus —, numquam beatus: si sapiens, ne tum quidem miser, cum ab Oroete praetore Darei in crucem actus est. 'at multis malis adfectus.' quis negat? sed ea mala virtutis magnitudine obruebantur.

An ne hoc quidem Peripateticis concedis, ut dicant, 31 93
omnium bonorum virorum, id est sapientium, omnibus virtutibus ornatorum, vitam omnibus partibus plus habere semper boni quam mali? quis hoc dicit? Stoici scilicet. minime, sed isti ipsi, qui voluptate et dolore omnia metiuntur, nonne clamant sapienti plus semper adesse quod velit quam quod nolit? cum tantum igitur in virtute ponant ii, qui fatentur se virtutis causa, nisi ea voluptatem crearet, ne manum quidem versuros fuisse, quid facere nos oportet, qui quamvis minimam animi praestantiam omnibus bonis corporis anteire dicamus, ut ea ne in conspectu quidem relinquantur? quis est enim qui hoc cadere in sapientem dicere audeat, ut, si fieri possit, virtutem in perpetuum abiciat, ut dolore omni liberetur? quis nostrum dixerit, quos non pudet ea, quae Stoici aspera dicunt, mala dicere, melius esse turpiter aliquid facere cum voluptate quam honeste cum dolore? nobis Heracleotes ille 94
Dionysius flagitiose descivisse videtur a Stoicis propter

oculorum dolorem: quasi vero hoc didicisset a Zenone,
non dolere, cum doleret! illud audierat nec tamen didi-
cerat, malum illud non esse, quia turpe non esset, et
esse ferendum viro. hic si Peripateticus fuisset, perman-
sisset, credo, in sententia, qui dolorem malum dicunt esse,
de asperitate autem eius fortiter ferenda praecipiunt ea-
dem quae Stoici. et quidem Arcesilas tuus, etsi fuit in
disserendo pertinacior, tamen noster fuit; erat enim Po-
lemonis: is cum arderet podagrae doloribus, visitassetque
hominem Charmides, Epicuri perfamiliaris, et tristis exiret,
'mane, quaeso,' inquit 'Charmide noster; nihil illinc huc
pervenit:' ostendit pedes et pectus. ac tamen hic mallet
32 95 non dolere. haec igitur est nostra ratio, quae tibi videtur
inconstans, cum propter virtutis caelestem quandam et
divinam tantamque praestantiam, ut, ubi virtus sit resque
magnae et summe laudabiles virtute gestae, ibi esse mi-
seria et aerumna non possit, tamen labor possit, possit
molestia, non dubitem dicere omnis sapientis semper bea-
tos esse, sed tamen fieri posse ut sit alius alio beatior.'

'Atqui iste locus est, Piso, tibi etiam atque etiam con-
firmandus:' inquam 'quem si tenueris, non modo meum
96 Ciceronem, sed etiam me ipsum abducas licebit.' tum
Quintus 'mihi quidem' inquit 'satis hoc confirmatum
videtur, laetorque eam philosophiam, cuius antea supel-
lectilem pluris aestimabam quam possessiones reliquarum
— ita mihi dives videbatur, ut ab ea petere possem quic-
quid in studiis nostris concupissem —, hanc igitur laetor
etiam acutiorem repertam quam ceteras, quod quidam ei
deesse dicebant.' 'non quam nostram quidem,' inquit
Pomponius iocans 'sed me hercule pergrata mihi fuit
oratio tua: quae enim dici Latine posse non arbitrabar,
ea dicta sunt a te, nec minus plane quam dicuntur a
Graecis [verbis aptis]. sed tempus est, si videtur, et
recta quidem ad me.' quod cum ille dixisset et satis
disputatum videretur, in oppidum ad Pomponium perre-
ximus omnes.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM
AD M. BRUTUM
LIBRI QUINQUE.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Libros quinque de finibus bonorum et malorum totidem subsecuti sunt libri Tusculanarum disputationum, qui res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt: primus enim est de contemnenda morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationibus, quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat; docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. (Cic. de divinat. II. §. 2.) Tusculanas autem disputationes Cicero in Tusculano suo post M. Bruti discessum in Galliam (a. u. 708.) cum aliquot familiaribus habitas esse finxit (I. §. 7). Libros ipsos inchoavit mortua demum Tullia (a. u. 709.); nam Consolationem in eis passim (I. §. 65. 76. 83. III. §. 70. 76.) commemorat: absolutos fuisse mense Maio a. u. 710. apparet ex epp. ad Atticum XV, 2, 4 (ubi primus liber vocatur prima disputatio Tusculana) et ep. 4, 2 et 3. De inscriptione cf. praeter locos iam adlatos: IV. §. 7. V. §. 1. de fato §. 7. Sigla *M.* et *A.*, quibus in diverbiis personae inter se colloquentes distinguuntur, aliis Marcum et Atticum, aliis Magistrum et Auditorem, Marcum et Auditorem aliis videntur significare.

Libri primi argumentum hoc est:

Praefatus de instituto philosophiae Graecae Latinis litteris illustrandae, ut, in quo uno genere a Graecis vincerentur Romani, id ad hos quoque transferretur, Cicero (cap. 1—4) ponit id, de quo tota est primi libri disputatio, sitne malum mors, quod deinceps studiose refellit. Primum ostendit mortem non posse malum esse mortuis, quod et falsa sint omnia, quae de inferis apud poëtas narrentur, et, si nusquam sint mortui, non possint esse miseri, quod nihil sentiant (cap. 5—7). Deinde morituris mortem non esse malum demonstrare suscipit (cap. 8). Mors quid sit non constare inter philosophos, qui de animi natura valde dissentiant (cap. 9. 10), qua non cognita ne mortem quidem qualis sit posse intellegi. Qui animum confundant cum corpore, iis una cum hoc illum interire

videri, reliquos spem immortalitatis adferre. Quicquid sit, mortem non esse malum. Nam si intereat animus, non esse miserum; sin superstes sit corpori, beatum esse (cap. 11). Immortalitatem autem animi confirmari primum communi omnis antiquitatis auctoritate (cap. 12. 13), deinde nativa illa omnium hominum cura rerum post mortem futurarum (cap. 14 sq.), tum consensu nationum omnium (cap. 16), porro natura animorum vel animali, i. e. spirabili, vel ignea, qua, cum corpore excesserint, propter agilitatem in sublime ferantur (cap. 17), divinis denique rebus, quae in animo insint, quae nec a corpore oriri nec in terra natae esse possint (cap. 24—27). Quod autem primum propterea quidam animum a corpore discretum negent, quod ubi sit aut qualis sit non intellegant, id esse leve, quod nec oculus se videat et animus, quamquam non suam formam, tamen sagacitatem, memoriam, ingenium suum videat (cap. 27—29). Deinde, quod negent animum vacantem corpore esse posse, quod et qualis eius modi animus sit et quo modo possit vacare corpore non intellegant, ne in corpore quidem qualis sit intellegi difficiliusque esse cognitu quo modo in alieno et diversae naturae corpore esse quam quo modo vacare corpore possit (cap. 22). Stoicos autem esse perabsurdos, qui animos manere dicant, cum e corpore excesserint, sed non semper, quod dent id, quod difficillimum in causa sit, posse animum manere corpore vacantem, tollant id, quod facile sit, semper eum manere (cap. 32). Neque Panaetii rationem duplicem valere, qui animos mortales velit, primum quod, quicquid nascatur, intereat, deinde quod animus saepe aeger sit: quod autem aegrum esse et in morbum cadere possit, id ab interitu non esse liberum. Nam cum de immortalitate disputetur, de mente dici, quae omni turbido motu vacet, non de iis partibus, quae obnoxiae sint aegritudini (cap. 32. 33). Quod si animus intereat, non esse tamen qua re mortem timeamus, cum propter eam rationem, quam supra cap. 11. attulerit, tum propter multas alias causas. Nec enim propter se timeri mortem, quae plerumque sine sensu fiat, non numquam etiam cum voluptate, sed propter discessum ab omnibus vitae bonis: ea vero esse aut opinata tantum aut tam pauca et parva, ut malorum et magnitudine et multitudine obruantur, atque morte omnia mala et pericula effugi (cap. 34—36). Nullis bonis rebus carere mortuos, quod carere is demum dicatur, cui desit quod desideret (cap. 36), sine sensu autem esse nihil habere odii tum, cum sensus ablatus sit (cap. 37). Ac propterea omnem metum mortis pellendum esse neque miserum putandum mature mori et, ut aiunt, ante tempus, quod nullum certum vivendi spatium natura dederit, sed incertam vitae usuram (cap. 39—41). De humatione autem et sepultura non esse laborandum, quod nihil ad mortuum pertineat (cap. 42—45), operam potius dandam esse, ut laudabilem vitam gloriosa ratione finiamus: eam esse optimam aequo animo oppetendae mortis rationem (cap. 45. 46). Epilogi loco adferuntur ipsorum deorum de morte testimonia et hominum de morte pro patria oppetita sententiae (cap. 47—49).

Cum defensionum laboribus senatoriisque muneribus 1
aut omnino aut magna ex parte essem aliquando libera- 1
tus, rettuli me, Brute, te hortante maxime ad ea studia,
quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo
intermissa revocavi et, cum omnium artium, quae ad re-
ctam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio
sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur, hoc
mihi Latinis litteris inlustrandum putavi, non quia phi-
losophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non pos-
set, sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut
invenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta
ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent in
quibus elaborarent. nam mores et instituta vitae resque 2
domesticas ac familiaris nos profecto et melius tuemur et
lautius, rem vero publicam nostri maiores certe meliori-
bus temperaverunt et institutis et legibus. quid loquar
de re militari? in qua cum virtute nostri multum value-
runt, tum plus etiam disciplina. iam illa, quae natura,
non litteris adsecuti sunt, neque cum Graecia neque ulla
cum gente sunt conferenda. quae enim tanta gravitas,
quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides,
quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit,
ut sit cum maioribus nostris comparanda? doctrina Grae- 3
cia nos et omni litterarum genere superabat, in quo erat
facile vincere non repugnantis: nam cum apud Graecos
antiquissimum e doctis genus sit poëtarum, si quidem
Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archi-
lochus regnante Romulo, serius poëticam nos accepimus.
annis fere CCCCCX post Romam conditam Livius fa-
bulam dedit C. Claudio, Caeci filio, M. Tuditano con-
sulibus anno ante natum Ennium [qui fuit maior natu
quam Plautus et Naevius]: sero igitur a nostris poëtae 2
vel cogniti vel recepti. quamquam est in Originibus
solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de cla-
rorum hominum virtutibus, honorem tamen huic generi
non fuisse declarat oratio Catonis, in qua obiecit ut pro-
brum M. Nobiliori, quod is in provinciam poëtas duxis-
set; duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus,
Ennium. quo minus igitur honoris erat poëtis, eo minora
studia fuerunt, nec tamen, si qui magnis ingeniis in eo

genere exstiterunt, non satis Graecorum gloriae respon-
4 derunt. an censemus, si Fabio, nobilissimo homini,
laudi datum esset quod pingeret, non multos etiam apud
nos futuros Polyclitos et Parrhasios fuisse? honos alit
artis, omnesque incenduntur ad studia gloria, iacentque
ea semper, quae apud quosque inprobantur. summam
eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocum-
que cantibus: igitur et Epaminondas, princeps meo iu-
dicio Graeciae, fidibus praeclare cecinisse dicitur, The-
mistoclesque aliquot ante annis, cum in epulis recusaret
lyram, est habitus indoctior. ergo in Graecia musici
floruerunt, discebantque id omnes, nec qui nesciebat satis
5 excultus doctrina putabatur. in summo apud illos honore
geometria fuit, itaque nihil mathematicis inlustrius: at
nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis termi-
3 navimus modum. at contra oratorem celeriter conplexi
sumus, nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicen-
dum, post autem eruditum: nam Galbam, Africanum,
Laelium doctos fuisse traditum est, studiosum autem eum,
qui iis aetate anteibat, Catonem; post vero Lepidum,
Carbonem, Gracchos; inde ita magnos nostram ad aeta-
tem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur.
philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec ullum ha-
buit lumen litterarum Latinarum; quae inlustranda et
excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid
6 civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. in
quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam
esse libri Latini dicuntur scripti inconsiderate ab optimis
illis quidem viris, sed non satis eruditis. fieri autem
potest ut recte quis sentiat et id, quod sentit, polite eloqui
non possit; sed mandare quemquam litteris cogitationes
suas, qui eas nec disponere nec inlustrare possit nec de-
lectatione aliqua adlicere lectorem, hominis est intem-
peranter abutentis et otio et litteris. itaque suos libros
ipsi legunt cum suis, nec quisquam attingit praeter eos,
qui eandem licentiam scribendi sibi permitti volunt. qua
re si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria,
multo studiosius philosophiae fontis aperiemus, e quibus
etiam illa manabant.

4
7 Sed ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientia, copia,

cum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere *docere* etiam coepit adulescentis et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte versari: hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere, in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus; ut nuper tuum post discessum in Tusculano, cum essent complures mecum familiares, temptavi quid in eo genere possem: ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio. ponere iubebam de quo quis audire vellet: ad
id aut sedens aut ambulans disputabam. itaque dierum 8
quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. fiebat autem ita, ut cum is, qui audire vellet, dixisset quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. haec est enim, ut scis, vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi; nam ita facillime quid veri simillimum esset inveniri posse Socrates arbitrabatur; sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. ergo ita nascetur exordium.

A. Malum mihi videtur esse mors. *M.* Iisne, qui 5 9
mortui sunt, an iis, quibus moriendum est? *A.* Utrisque. *M.* Est miserum igitur, quoniam malum. *A.* Certe. *M.* Ergo et ii, quibus evenit iam ut morerentur, et ii, quibus eventurum est, miseri. *A.* Mihi ita videtur. *M.* Nemo ergo non miser. *A.* Prorsus nemo. *M.* Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. nam si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset, neminem tu quidem eorum, qui viverent, exciperes — moriendum est enim omnibus —, esset tamen miseriae finis in morte; quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. necesse est enim miseros esse eos, qui centum milibus annorum ante occiderunt, vel potius omnis, quicumque nati sunt. *A.* Ita
prorsus existimo. *M.* Dic, quaeso: num te illa terrent, 10

triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, travectio Acherontis,

mento summam aquam attingens enectus siti Tantalus,

tum illud, quod

Sisyphus versat
saxum sudans nitendo neque proficit hilum,

fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus? apud quos nec te L. Crassus defendet nec M. Antonius nec, quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenem: tibi ipsi pro te erit maxima corona causa dicenda. haec fortasse metuis et idcirco
6 mortem censes esse sempiternum malum. *A.* Adeone me delirare censes, ut ista esse credam? *M.* An tu haec non credis? *A.* Minime vero. *M.* Male hercule narras. *A.* Cur? quaeso. *M.* Quia disertus esse possem, si con-
11 tra ista dicerem. *A.* Quis enim non in eius modi causa? aut quid negotii est haec poëtarum et pictorum portenta convincere? *M.* Atqui pleni libri sunt contra ista ipsa disserentium philosophorum. *A.* Inepte sane; quis enim est tam excors quem ista moveant? *M.* Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli. *A.* Ita prorsus existimo. *M.* Ubi sunt ergo ii, quos miseros dicis, aut quem locum incolunt? si enim sunt, nusquam esse non possunt. *A.* Ego vero nusquam esse illos puto. *M.* Igitur ne esse quidem? *A.* Prorsus isto modo, et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sint.
12 *M.* Iam mallem Cerberum metueres quam ista tam inconsiderate diceres. *A.* Qui tandem? *M.* Quem esse negas, eundem esse dicis. ubi est acumen tuum? cum enim miserum esse dicis, [tum] eum, qui non sit, dicis esse. *A.* Non sum ita hebes, ut istud dicam. *M.* Quid dicis igitur? *A.* Miserum esse verbi causa *M.* Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit, miserum Cn. Pompeium, qui tanta gloria sit orbatus, omnis denique miseros, qui hac luce careant. *M.* Revolveris eodem; sint enim oportet, si miseri sunt: tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. si igitur non sunt, nihil possunt esse: ita ne miseri quidem sunt. *A.* Non dico fortasse etiam quod sentio; nam istuc ipsum non esse, cum fueris, miserrimum

puto. *M.* Quid? miserius quam omnino numquam fuisse? 13
ita qui nondum nati sunt miseri iam sunt, quia non sunt,
et nos, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fui-
mus ante quam nati. ego autem non commemini, ante
quam sum natus, me miserum: tu si meliore memoria es,
velim scire ecquid de te recordere. *A.* Ita iocaris, quasi 7
ego dicam eos miseros, qui nati non sint, et non eos
miseros, qui mortui sint. *M.* Esse ergo eos dicis. *A.*
Immo, quia non sint, cum fuerint, eo miseros esse. *M.*
Pugnantia te loqui non vides? quid enim tam pugnat
quam non modo miserum, sed omnino quicquam esse
qui non sit? an tu egressus porta Capena, cum Calatini,
Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulchra vides,
miseros putas illos? *A.* Quoniam me verbo premis, post-
hac non ita dicam, miseros esse, sed tantum, miseros,
ob id ipsum, quia non sint. *M.* Non dicis igitur 'miser
est M. Crassus,' sed tantum 'miser M. Crassus.' *A.* Ita
plane. *M.* Quasi non necesse sit, quicquid isto modo 14
pronunties, id aut esse aut non esse. an tu dialecticis ne
inbutus quidem es? in primis enim hoc traditur: omne
pronuntiatum — sic enim mihi in praesentia occurrit ut
appellarem *ἀξίωμα*: utar post alio, si invenero melius —
id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum:
cum igitur dicis 'miser M. Crassus,' aut hoc dicis 'miser
est *M.* Crassus,' ut possit iudicari verum id falsumne sit,
aut nihil dicis omnino. *A.* Age iam concedo non esse
miseros, qui mortui sint, quoniam extorsisti ut faterer,
qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse.
quid? qui vivimus, cum moriendum sit, nonne miseri
sumus? quae enim potest in vita esse iucunditas, cum
dies et noctis cogitandum sit iam iamque esse morien-
dum? *M.* Ecquid ergo intellegis quantum mali de hu- 8 15
mana condicione deieceris? *A.* Quonam modo? *M.* Quia,
si mori etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam
et sempiternum malum haberemus [in vita]: nunc video
calcem, ad quam cum sit decursum, nihil sit praeterea
extimescendum. sed tu mihi videris Epicharmi, acuti
nec insulsi hominis, ut Siculi, sententiam sequi. *A.* Quam?
non enim novi. *M.* Dicam, si potero, Latine; scis enim
me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam

in Graeco Latine. *A.* Et recte quidem. sed quae tandem est Epicharmi ista sententia? *M.*

emori nolo, sed me esse mortuum nihili aestimo.

A. Iam adgnosco Graecum. sed quoniam coëgisti ut concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse, perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse miserum
16 putem. *M.* Iam istuc quidem nihil negotii est, *maiora molior.* *A.* Quo modo hoc nihil negotii est? aut quae sunt tandem ista maiora? *M.* Quia, quoniam post mortem mali nihil est, ne mors quidem est malum, cui proxumum tempus est [post mortem], in quo mali nihil esse concedis: ita ne moriendum quidem esse malum est; id est enim perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur. *A.* Uberius ista, quaeso; haec enim spinosiora prius ut confitear me cogunt quam ut adsentiar. sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri? *M.* Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem. *A.* Non postulo id quidem, aveo tamen audire: ut enim non efficias quod vis, tamen mors ut malum non sit efficies. sed nihil te interpellabo: con-
17 tinentem orationem audire malo. *M.* Quid? si te rogavero aliquid, nonne respondebis? *A.* Superbum id quidem est; sed, nisi quid necesse erit, malo non roges.
9 *M.* Geram tibi morem et ea, quae vis, ut potero explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa quae dixero, sed ut homunculus unus e multis probabilia coniectura sequens. ultra enim quo progrediar quam ut veri similia videam non habeo: certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt et se sapientis esse profitentur. *A.* Tu, ut videtur: nos ad audiendum parati sumus.

18 *M.* Mors igitur ipsa, quae videtur notissima res esse, quid sit primum est videndum: sunt enim qui discessum animi a corpore putent esse mortem; sunt qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere animumque in corpore exstingui. qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. quid sit porro ipse animus aut ubi aut unde, magna dissensio est. aliis cor ipsum animus videtur, ex

quo excordes, vaecordes concordesque dicuntur et Nasica
ille prudens bis consul Corculum et

egregie cordatus homo catus Aelius Sextus.

Empedocles animum esse censet cordi suffusum sangui- 19
nem; aliis pars quaedam cerebri visa est animi principa-
tum tenere; aliis nec cor ipsum placet nec cerebri quan-
dam partem esse animum, sed alii in corde, alii in cerebro
dixerunt animi esse sedem et locum; animum autem alii
animam, ut fere nostri — declarat nomen; nam et agere
animam et efflare dicimus [et animosos et bene animatos
et ex animi sententia]; ipse autem animus ab anima di-
ctus est —; Zenoni Stoico animus ignis videtur. sed
haec quidem, quae dixi, cor, cerebrum, animam, ignem
volgo; reliqua fere singuli, ut multo ante veteres, proxime
autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius
corporis intentionem quandam, velut in cantu et fidibus
quae harmonia dicitur; sic ex corporis totius natura et
figura varios motus cieri tamquam in cantu sonos: hic 20
ab artificio suo non recessit et tamen dixit aliquid, quod
ipsum quale esset erat multo ante et dictum et explana-
tum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi cor-
pus negavit esse, [verum] numerum dixit esse, cuius vis,
ut iam ante Pythagorae visum erat, in natura maxuma
esset. eius doctor Plato triplicem finxit animum, cuius
principatum, id est rationem, in capite sicut in arce po-
suit et duas partis ei parere voluit, iram et cupiditatem,
quas *suis* locis, iram in pectore, cupiditatem subter prae-
cordia locavit. Dicaearchus autem in eo sermone, quem 21
Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum homi-
num disputantium primo libro multos loquentis facit;
duobus Pherecraten quendam Phthiotam senem, quem
ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil esse
omnino animum et hoc esse nomen totum inane frustra-
que animalia et animantis appellari, neque in homine
inesse animum vel animam nec in bestia, vimque omnem
eam, qua vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus
corporibus vivis aequabiliter esse fusam nec separabilem
a corpore esse, quippe quae nulla sit nec sit quicquam
nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut tempera-
tione naturae vigeat et sentiat. Aristoteles longe omni- 22

bus — Platonem semper excipio — praestans et ingenio et diligentia, cum quattuor nota illa genera principiorum esset conplexus, e quibus omnia orerentur, quintam quandam naturam censet esse, e qua sit mens; cogitare enim et providere, et discere et docére, et invenire aliquid et meminisse, et tam multa alia, amare odisse, cupere timere, angi laetari, haec et similia eorum in horum quattuor generum inesse nullo putat: quintum genus adhibet vacans nomine et sic ipsum animum ἐνδελέχειαν appellat novo nomine
11 quasi quandam continuatam motionem et perennem. nisi quae me forte fugiunt, haec sunt fere de animo sententiae. Democritum enim, magnum illum quidem virum, sed levibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito, omittamus; nihil est enim
23 apud istos quod non atomorum turba conficiat. harum sententiarum quae vera sit, deus aliqui viderit: quae veri simillima, magna quaestio est. utrum igitur inter has sententias diiudicare malumus an ad propositum redire? *A.* Cuperem equidem utrumque, si posset, sed est difficile confundere. qua re si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus; sin id non potest nisi hac quaestione animorum explicata, nunc, si videtur, hoc, illud alias. *M.* Quod malle te intellego, id puto esse commodius; efficiet enim ratio ut, quaecumque vera sit earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum
24 non sit aut sit bonum potius. nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus, certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore; si anima est, fortasse dissipabitur; si ignis, exstinguetur; si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? his sententiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quemquam potest; pariter enim cum vita sensus amittitur; non sentientis autem nihil est ullam in partem quod intersit. reliquorum sententiae spem adferunt, si te hoc forte delectat, posse animos, cum e corporibus excesserint, in caelum quasi in domicilium suum pervenire. *A.* Me vero delectat, idque primum ita esse velim, deinde, etiam si non sit, mihi persuaderi tamen velim. *M.* Quid tibi ergo opera nostra opus est? num eloquentia Platonem superare possumus? evolve

diligenter eius eum librum, qui est de animo: amplius quod desideres nihil erit. *A.* Feci me hercule et quidem saepius; sed nescio quo modo, dum lego, adsentior, cum posui librum et mecum ipse de inmortalitate animorum coepi cogitare, adsensio omnis illa elabitur. *M.* Quid 25
hoc? dasne aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire? *A.* Do vero. *M.* Quid? si maneant? *A.* Beatos esse concedo. *M.* Sin intereant? *A.* Non esse miseros, quoniam ne sint quidem; nam istuc coacti a te paulo ante concessimus. *M.* Quo modo igitur aut cur mortem malum tibi videri dicis, quae aut beatos nos efficiet animis manentibus aut non miseros sensu carentis? *A.* Expone igitur, nisi molestum est, primum, [si potes,] 12
animos remanere post mortem, tum, si minus id obtinebis 26
—est enim arduum—, [docebis] carere omni malo mortem. ego enim istuc ipsum vereor ne malum sit, non dico carere sensu, sed carendum esse. *M.* Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam vis obtineri, uti optimis possumus, quod in omnibus causis et debet et solet valere plurimum, et primum quidem omni antiquitate, quae quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quae erant vera, cernebat.

Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos 27
cascos appellat Ennius, esse in morte sensum neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret; idque cum multis aliis rebus, tum e pontificio iure et e caerimoniis sepulchrorum intellegi licet, quas maxumis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quandam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse, in ceteris humi retineretur et permaneret tamen. ex hoc et nostrorum opinione 28

Romulus in caelo cum dis agit aevum,

ut famae adsentiens dixit Ennius, et apud Graecos indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum Hercules tantus et tam praesens habetur deus; hinc Liber Semela natus eademque famae celebritate Tyndaridae fratres, qui non modo adiutores in proeliis victoriae populi Ro-

mani, sed etiam nuntii fuisse perhibentur. quid? Ino Cadmi filia nonne *Λευκοθέα* nominata a Graecis Matuta habetur a nostris? quid? totum prope caelum, ne pluris
13 29 persequar, nonne humano genere conpletum est? si vero scrutari vetera et ex iis ea, quae scriptores Graeciae prodiderunt, eruere coner, ipsi illi maiorum gentium di qui habentur hinc profecti in caelum reperientur. quaere quorum demonstrentur sepulchra in Graecia; reminiscere, quoniam es initiatus, quae tradantur mysteriis: tum denique quam hoc late pateat intelleges. sed qui nondum ea, quae multis post annis tractari coepta sunt, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognoverant, rationes et causas rerum non tenebant, visis quibusdam saepe movebantur iisque maxime nocturnis, ut viderentur ei, qui vita excesserant, vivere.
30 ut porro firmissimum hoc adferri videtur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit inmanis, cuius mentem non inbuerit deorum opinio: multi de dis prava sentiunt — id enim vitioso more effici solet —, omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur, nec vero id conlocutio hominum aut consessus effecit, non institutis opinio est confirmata, non legibus; omni autem in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est: quis est igitur qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitae commodis arbitretur? tolle hanc opinionem, luctum sustuleris. nemo enim maeret suo incommodo: dolent fortasse et anguntur; sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem diligimus, vitae commodis privatum arbitramur idque sentire; atque hoc ita sentimus natura duce, nulla ratione nullaque doctrina.

14 31 Maxumum vero argumentum est naturam ipsam de inmortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt et maxumae quidem, quae post mortem futura sint.

serit arbores, quae alteri saeclo prosint,

ut ait *Statius* in Synephebis, quid spectans nisi etiam postera saecula ad se pertinere? ergo arbores seret diligens agricola, quarum aspiciet bacam ipse numquam, vir magnus leges, instituta, rem publicam non seret? quid

procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptiones filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulchrorum monumenta, elogia significant nisi nos futura etiam cogitare? quid illud? num dubitas quin spe- 32
cimen naturae capi deceat ex optima quaque natura? quae est melior igitur in hominum genere natura quam eorum, qui se natos ad homines iuvandos, tutandos, conservandos arbitrantur? abiit ad deos Hercules: numquam abisset, nisi, cum inter homines esset, eam sibi viam munivisset. vetera iam ista et religione omnium consecrata. quid in hac re publica tot tantosque viros ob rem publicam interfectos cogitasse arbitramur? isdemne ut finibus nomen suum quibus vita terminaretur? nemo umquam sine magna spe inmortalitatis se pro patria offerret ad mortem. licuit esse otioso Themistocli, licuit Epa- 33
minondae, licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi, sed nescio quo modo inhaeret in mentibus quasi saeclorum quoddam augurium futurorum, idque in maximis ingeniis altissimisque animis et exsistit maxime et adparet facillime. quo quidem dempto quis tam esset amens qui semper in laboribus et periculis viveret? loquor de prin- 34
cipibus: quid poëtae? nonne post mortem nobilitari volunt? unde ergo illud?

aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam:
hic vestrum panxit maxima facta patrum.

mercedem gloriae flagitat ab iis, quorum patres adfecerat gloria, idemque:

nemo me lacrimis *decoret nec funera fletu*
faxit. cur? volito vivos per ora virum.

sed quid poëtas? opifices post mortem nobilitari volunt. quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clupeo Minervae [cum inscribere non liceret]? quid nostri philosophi? nonne in iis libris ipsis, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt? quod si omnium 35
consensus naturae vox est omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid quod ad eos pertineat, qui vita cesserint, nobis quoque idem existimandum est et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitramur, quia natura optima sint, cernere naturae vim maxume, veri simile est, cum optumus quisque maxume

posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sen-
sum sit habiturus.

16 Sed ut deos esse natura opinamur, quales sint ratione
36 cognoscimus, sic permanere animos arbitramur consensu
nationum omnium, qua in sede maneant qualesque sint
ratione discendum est: cuius ignoratio finxit inferos eas-
que formidines, quas tu contemnere non sine causa vide-
bare. in terram enim cadentibus corporibus iisque humo
tectis, e quo dictum est humari, sub terra censebant re-
liquam vitam agi mortuorum; quam eorum opinionem
37 magni errores consecuti sunt, quos auxerunt poëtae. fre-
quens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculae et
pueri, movetur audiens tam grande carmen:

adsum atque advenio Acherunte vix via alta atque ardua
per speluncas saxis structas asperis, pendentibus,
maxumis, ubi rigida constat crassa caligo inferum.

tantumque valuit error, qui mihi quidem iam sublatus
videtur, ut, corpora cremata cum scirent, tamen ea fieri
apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri
possunt nec intellegi; animos enim per se ipsos viventis
non poterant mente conplecti, formam aliquam figuram-
que quaerebant. inde Homeri tota *νεκυία*, inde ea, quae
meus amicus Appius *νεκυομαντεῖα* faciebat, inde in vi-
cinia nostra Averni lacus,

unde animae excitantur obscura umbra, aperto ex ostio
altae Acheruntis, falso sanguine, mortuorum imagines.

has tamen imagines loqui volunt, quod fieri nec sine
lingua nec sine palato nec sine faucium, laterum, pulmo-
num vi et figura potest; nihil enim animo videre pote-
38 rant, ad oculos omnia referebant. magni autem est in-
genii sevocare mentem a sensibus et cogitationem ab
consuetudine abducere. itaque credo equidem etiam alios
tot saeculis, sed, quod litteris exstet, Pherecydes Syrius
primus dixit animos esse hominum sempiternos, antiquus
sane; fuit enim meo regnante gentili. hanc opinionem
discipulus eius Pythagoras maxime confirmavit, qui cum
Superbo regnante in Italiam venisset, tenuit magnam
illam Graeciam cum [honore] disciplina, tum etiam au-
ctoritate, multaque saecula postea sic viguit Pythagoreo-
17 rum nomen, ut nulli alii docti viderentur. sed redeo ad

antiquos. rationem illi sententiae suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut discriptionibus explicandum: Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in 39
Italiam venisse et didicisse Pythagorea omnia, primumque de animorum aeternitate non solum sensisse idem quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse; quam, nisi quid dicis, praetermittamus et hanc totam spem inmortalitatis relinquamus. *A.* An tu, cum me in summam exspectationem adduxeris, deseris? errare me hercule malo cum Platone, quem tu quanti facias scio et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis vera sentire. *M.* Macte 40
virtute! ego enim ipse cum eodem isto non invitus erraverim. num igitur dubitamus sicut pleraque — quamquam hoc quidem minime; persuadent enim mathematici —, terram in medio mundo sitam ad universi caeli conplexum quasi puncti instar obtinere, quod κέντρον illi vocant? eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum, ut, quasi partita habeant inter se ac divisa momenta, terrena et umida suopte nutu et suo pondere ad paris angulos in terram et in mare ferantur, reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hae rursum rectis lineis in caelestem locum subvolent, sive ipsa natura superiora adpetente sive quod a gravioribus leviora natura repellantur? quae cum constent, perspicuum debet esse animos, cum e corpore excesserint, sive illi sint animales, id est spirabiles, sive ignei, sublime ferri. si vero aut numerus quidam est 41
animus, quod subtiliter magis quam dilucide dicitur, aut quinta illa non nominata magis quam non intellecta natura, multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissime se ecferant: horum igitur aliquid animus, ne tam vegeta mens aut in corde cerebrove aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat. Dicaearchum vero cum 18
Aristoxeno aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus, quorum alter ne condoluisse quidem umquam videtur, qui animum se habere non sentiat, alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. harmoniam autem ex intervallis sonorum nosse possumus, quorum varia conpositio etiam harmonias

efficit pluris, membrorum vero situs et figura corporis
vacans animo quam possit harmoniam efficere non video.
sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, haec ma-
gistro concedat Aristoteli, canere ipse doceat; bene enim
illo Graecorum proverbio praecipitur:

quam quisque norit artem, in hac se exerceat.

42 illam vero funditus eiciamus individuorum corporum
levium et rotundorum concursionem fortuitam, quam ta-
men Democritus concalefactam et spirabilem, id est ani-
malem, esse volt. is autem animus, qui, si est horum
quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur,
ex inflammata anima constat, ut potissimum videri video
Panaetio, superiora capessat necesse est; nihil enim ha-
bent haec duo genera proni et supera semper petunt.
ita, sive dissipantur, procul a terris id evenit, sive per-
manent et conservant habitum suum, hoc etiam magis
necesse est ferantur ad caelum et ab iis perrumpatur et
dividatur crassus hic et concretus aër, qui est terrae pro-
ximus; calidior est enim vel potius ardentior animus
quam est hic aër, quem modo dixi crassum atque con-
cretum; quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra,
terreno principiorum genere confecta, ardore animi con-
19 calescunt. accedit ut eo facilius animus evadat ex hoc
43 aëre, quem saepe iam appello, cumque perrumpat, quod
nihil est animo velocius: nulla est celeritas quae possit
cum animi celeritate contendere. qui si permanet incor-
ruptus suique similis, necesse est ita feratur, ut penetret
et dividat omne caelum hoc, in quo nubes, imbres venti-
que coguntur, quod et umidum et caliginosum est propter
exhalationes terrae; quam regionem cum superavit ani-
mus naturamque sui similem contigit et adgnovit, iunctis
ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus in-
sistit et finem altius [se] ecferendi facit. cum enim sui
similem et levitatem et calorem adeptus *est,* tamquam
paribus examinatus ponderibus nullam in partem move-
tur, eaque ei demum naturalis est sedes, cum ad sui
simile penetravit, in quo nulla re egens aletur et susten-
tabitur isdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur.
44 cumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnis
fere cupiditates eoque magis incendi, quod iis aemulemur,

qui ea habeant, quae nos habere cupiamus, profecto beati erimus, cum corporibus relictis et cupiditatum et aemulationum erimus expertes; quodque nunc facimus, cum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus, propterea quod et natura inest in mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas veri videndi et orae ipsae locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum caelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem dabunt. haec enim pulchritudo etiam in terris patritam illam et 45
avitam, ut ait Theophrastus, philosophiam cognitionis cupiditate incensam excitavit. praecipue vero fruentur ea, qui tum etiam, cum has terras incolentes circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant. etenim si nunc aliquid adsequi se putant, qui ostium Ponti viderunt et eas angustias, per quas penetravit ea, quae est nominata

Argo, quia Argivi in ea dilecti viri
vecti petebant pellem inauratam arietis,

aut ii, qui Oceani freta illa viderunt,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda,

quod tandem spectaculum fore putamus, cum totam terram contueri licebit eiusque cum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabilis regiones et rursum omni cultu propter vim frigoris aut caloris vacantis? nos enim 46
ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae videmus; neque est enim ullus sensus in corpore, sed, ut non physici solum docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad auris, ad naris a sede animi perforatae. itaque saepe aut cogitatione aut aliqua vi morbi inpediti apertis atque integris et oculis et auribus nec videmus nec audimus, ut facile intellegi possit animum et videre et audire, non eas partis, quae quasi fenestrae sint animi, quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. quid? quod eadem mente res dissimillimas conprehendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum? quae numquam quinque nuntiis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur et is omnium iudex solus esset. atque

ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur,
47 cum quo natura fert liber animus pervenerit. nam nunc
quidem, quamquam foramina illa, quae patent ad animum
a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est, tamen
terrenis concretisque corporibus sunt intersaepta quodam
modo: cum autem nihil erit praeter animum, nulla res
obiecta inpediet quo minus percipiat quale quidque est.
21 quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam
multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis
48 caelestibus esset habiturus. quae quidem cogitans soleo
saepe mirari non nullorum insolentiam philosophorum,
qui naturae cognitionem admirantur eiusque inventori et
principi gratias exsultantes agunt eumque venerantur ut
deum; liberatos enim se per eum dicunt gravissimis do-
minis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu.
quo terrore? quo metu? quae est anus tam delira quae
timeat ista, quae vos videlicet, si physica non didicisse-
tis, timeretis? 'Acherunsia templa alta Orci, pallida leti,
obnubila tenebris loca.' non pudet philosophum in eo
gloriari, quod haec non timeat et quod falsa esse cogno-
verit? e quo intellegi potest quam acuti natura sint qui
49 haec sine doctrina credituri fuerint. praeclarum autem
nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, cum tempus
mortis venisset, totos esse perituros. quod ut ita sit —
nihil enim pugno —, quid habet ista res aut laetabile
aut gloriosum? nec tamen mihi sane quicquam occurrit
cur non Pythagorae sit et Platonis vera sententia. ut
enim rationem Plato nullam adferret — vide quid homini
tribuam —, ipsa auctoritate me frangeret: tot autem
rationes attulit, ut velle ceteris, sibi certe persuasisse vi-
deatur.

22 50 Sed plurimi contra nituntur animosque quasi capite
damnatos morte multant, neque aliud est quicquam cur
incredibilis iis animorum videatur aeternitas, nisi quod
nequeunt qualis animus sit vacans corpore intellegere et
cogitatione conprehendere: quasi vero intellegant qualis
sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo,
qui locus, aut, si iam possent in homine vivo cerni om-
nia, quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum vi-
deatur animus, an tanta sit eius tenuitas, ut fugiat aciem.

haec reputent isti, qui negant animum sine corpore se 51
intellegere posse: videbunt quem in ipso corpore intelle-
gant. mihi quidem naturam animi intuenti multo diffi-
cilior occurrit cogitatio, multo obscurior, qualis animus in
corpore sit tamquam alienae domui, quam qualis, cum
exierit et in liberum caelum quasi domum suam venerit.
nisi enim, quod numquam vidimus, id quale sit intelle-
gere non possumus, certe et deum ipsum et divinum
animum corpore liberatum cogitatione conplecti possu-
mus. Dicaearchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis
erat animi quid aut qualis esset intellegentia, nullum
omnino animum esse dixerunt. est illud quidem vel ma- 52
xumum, animo ipso animum videre, et nimirum hanc
habet vim praeceptum Apollinis, [quo monet] ut se quis-
que noscat. non enim, credo, id praecipit, ut membra
nostra aut staturam figuramve noscamus; neque nos
corpora sumus, nec ego tibi haec dicens corpori tuo dico.
cum igitur 'nosce te' dicit, hoc dicit: 'nosce animum
tuum.' nam corpus quidem quasi vas est aut aliquod
animi receptaculum: ab animo tuo quicquid agitur, id
agitur a te. hunc igitur nosse nisi divinum esset, non
esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum tribu-
tum deo.

Sed si qualis sit animus ipse animus nesciet, dic, 53
quaeso, ne esse quidem se sciet, ne moveri quidem se?
ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in
Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro
de re publica. 'quod semper movetur, aeternum est; 23
quod autem motum adfert alicui quodque ipsum agitatur
aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat
necesse est. solum igitur, quod se ipsum movet, quia
numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem
desinit; quin etiam ceteris quae moventur hic fons, hoc
principium est movendi. principii autem nulla est origo; 54
nam e principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex
re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod
gigneretur aliunde. quod si numquam oritur, ne occidit
quidem umquam; nam principium exstinctum nec ipsum
ab alio renascetur nec *ex* se aliud creabit, si quidem ne-
cesse est a principio oriri omnia. ita fit ut motus prin-

cipium ex eo sit, quod ipsum a se movetur; id autem
nec nasci potest nec mori, vel concidat omne caelum
omnisque natura consistat necesse est nec vim ullam
nanciscatur, qua *a* primo inpulsa moveatur. cum pateat
igitur aeternum id esse, quod se ipsum moveat, quis est
qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimum
est enim omne, quod pulsu agitatur externo; quod autem
est animal, id motu cietur interiore et suo. nam haec
est propria natura animi atque vis, quae si est una ex
omnibus quae se ipsa [semper] moveat, neque nata certe
55 est et aeterna est.' licet concurrant omnes plebeii philo-
sophi — sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea
familia dissident, appellandi videntur —, non modo nihil
umquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem
ipsum quam subtiliter conclusum sit intellegent. sentit
igitur animus se moveri; quod cum sentit, illud una
sentit, se vi sua, non aliena moveri, nec accidere posse
ut ipse umquam a se deseratur; ex quo efficitur aeterni-
tas: nisi quid habes ad haec. *A.* Ego vero facile sum
passus ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire;
ita isti faveo sententiae.

24 56 *M.* Quid? illa tandem num leviora censes, quae de-
clarant inesse in animis hominum divina quaedam? quae
si cernerem quem ad modum nasci possent, etiam quem
ad modum interirent viderem. nam sanguinem, bilem,
pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membro-
rum et totius corporis figuram videor posse dicere unde
concreta et quo modo facta sint: animum ipsum — si
nihil esset in eo nisi id, ut per eum viveremus, tam na-
tura putarem hominis vitam sustentari quam vitis, quam
arboris; haec enim etiam dicimus vivere. item, si nihil
haberet animus hominis nisi ut adpeteret aut fugeret, id
57 quoque esset ei commune cum bestiis. habet primum
memoriam et eam infinitam rerum innumerabilium, quam
quidem Plato recordationem esse volt vitae superioris.
nam in illo libro, qui inscribitur Menon, pusionem quen-
dam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimen-
sione quadrati: ad ea sic ille respondet, ut puer, et tamen
ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens
eodem perveniat, quo si geometrica didicisset; ex quo

effici volt Socrates ut discere nihil aliud sit nisi recordari. quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vita; docet enim quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem declarare se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere, nec vero fieri ullo modo posse ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas ἐννοίας vocant, haberemus, nisi animus, ante quam in corpus intravisset, in rerum cognitione viguisset. cumque 58
nihil esset, ut omnibus locis a Platone disseritur — nihil enim ille putat esse quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod semper tale sit, quale *sit, quam ἰδέαν* appellat ille, nos speciem —, non potuit animus haec in corpore inclusus adgnoscere, cognita attulit: ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. neque ea plane videt animus, cum repente in tam insolitum tamque perturbatum domicilium immigravit, sed, cum se conlegit atque recreavit, tum adgnoscit illa reminiscendo: ita nihil est aliud discere nisi recordari. ego autem maiore etiam 59
quodam modo memoriam admiror. quid est enim illud, quo meminimus, aut quam habet vim aut unde natam? non quaero quanta memoria Simonides fuisse dicatur, quanta Theodectes, quanta is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cineas, quanta nuper Charmadas, quanta, qui modo fuit, Scepsius Metrodorus, quanta noster Hortensius: de communi hominum memoria loquor et eorum maxume, qui in aliquo maiore studio et arte versantur, quorum quanta mens sit difficile est existimare; ita multa meminerunt. quorsus igitur haec spectat 25
oratio? quae sit illa vis et unde sit intellegendum puto. 60
non est certe nec cordis nec sanguinis nec cerebri nec atomorum: animae sit ignisve nescio, nec pudet, ut istos, fateri nescire quod nesciam; illud, si ulla alia de re obscura adfirmare possem, sive anima sive ignis est animus, eum iurarem esse divinum. quid enim? obsecro te, terrane tibi, hoc nebuloso et caliginoso caelo, aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae? si quid sit hoc non vides, at quale sit vides: si ne id quidem, at quantum sit profecto vides. quid igitur? utrum capacitatem ali- 61

quam in animo putamus esse, quo tamquam in aliquod
vas ea, quae meminimus, infundantur? absurdum id
quidem; qui enim fundus aut quae talis animi figura in-
tellegi potest aut quae tanta omnino capacitas? an inprimi
quasi ceram animum putamus et esse memoriam signa-
tarum rerum in mente vestigia? quae possunt verborum,
quae rerum ipsarum esse vestigia, quae porro tam in-
mensa magnitudo quae illa tam multa possit effingere?
Quid? illa vis quae tandem est, quae investigat
62 occulta, quae inventio atque excogitatio dicitur? ex hacne
tibi terrena mortalique natura et caduca concreta ea vi-
detur, aut qui primus, quod summae sapientiae Pytha-
gorae visum est, omnibus rebus inposuit nomina, aut qui
dissipatos homines congregavit et ad societatem vitae
convocavit, aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur,
paucis litterarum notis terminavit, aut qui errantium
stellarum cursus, praegressiones, institiones notavit? om-
nes magni; etiam superiores, qui fruges, qui vestitum,
qui tecta, qui cultum vitae, qui praesidia contra feras
invenerunt, a quibus mansuefacti et exculti a necessariis
artificiis ad elegantiora defluximus. nam et auribus
oblectatio magna parta est inventa et temperata varietate
et natura sonorum, et astra suspeximus cum ea, quae
sunt infixa certis locis, tum illa non re, sed vocabulo
errantia, quorum conversiones omnisque motus qui vidit,
is docuit similem animum suum eius esse, qui ea fabri-
63 catus esset in caelo. nam cum Archimedes lunae, solis,
quinque errantium motus in sphaeram inligavit, effecit
idem quod ille, qui in Timaeo mundum aedificavit Pla-
tonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus
una regeret conversio. quod si in hoc mundo fieri sine
deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Ar-
26 chimedes sine divino ingenio potuisset imitari. mihi
64 vero ne haec quidem notiora et inlustriora carere vi di-
vina videntur, ut ego aut poëtam grave plenumque car-
men sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere
aut eloquentiam sine maiore quadam vi fluere abundan-
tem sonantibus verbis uberibusque sententiis: philoso-
phia vero, omnium mater artium, quid est aliud nisi, ut
Plato, donum, ut ego, inventum deorum? haec nos pri-

mum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod
situm est in generis humani societate, tum ad modestiam
magnitudinemque animi erudivit, eademque ab animo
tamquam ab oculis caliginem dispulit, ut omnia supera
infera, prima ultima media videremus.

Prorsus haec divina mihi videtur vis, quae tot res 65
efficiat et tantas. quid est enim memoria rerum et ver-
borum? quid porro inventio? profecto id, quo ne in deo
quidem quicquam maius intellegi potest. non enim am-
brosia deos aut nectare aut Iuventate pocula ministrante
laetari arbitror, nec Homerum audio, qui Ganymeden ab
dis raptum ait propter formam, ut Iovi bibere ministraret:
non iusta causa cur Laomedonti tanta fieret iniuria. fin-
gebat haec Homerus et humana ad deos transferebat:
divina mallem ad nos. quae autem divina? vigere, sa-
pere, invenire, meminisse. ergo animus, ut ego dico,
divinus est, ut Euripides dicere audet, deus: et quidem,
si deus aut anima aut ignis est, idem est animus homi-
nis; nam ut illa natura caelestis et terra vacat et umore,
sic utriusque harum rerum humanus animus est expers;
sin autem est quinta quaedam natura, ab Aristotele in-
ducta primum, haec et deorum est et animorum. hanc
nos sententiam secuti his ipsis verbis in Consolatione
[hoc] expressimus: 'animorum nulla in terris origo in- 27
veniri potest; nihil enim est in animis mixtum atque 66
concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse
videatur, nihil ne aut umidum quidem aut flabile aut
igneum. his enim in naturis nihil inest quod vim me-
moriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita
teneat et futura provideat et conplecti possit praesentia,
quae sola divina sunt; nec invenietur umquam unde ad
hominem venire possint nisi a deo. singularis est igitur
quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis
notisque naturis. ita quicquid est illud, quod sentit,
quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum
ob eamque rem aeternum sit necesse est. nec vero deus
ipse, qui intellegitur a nobis, alio modo intellegi potest
nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni
concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque
praedita motu sempiterno.' hoc e genere atque eadem 67

e natura est humana mens. ubi igitur aut qualis est
ista mens? ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si
omnia ad intellegendum non habeo, quae habere vellem,
ne iis quidem, quae habeo, mihi per te uti licebit? non
valet tantum animus, ut se ipse videat: at ut oculus, sic
animus se non videns alia cernit. non videt autem, quod
minimum est, formam suam — quamquam fortasse id
quoque, sed relinquamus —: vim certe, sagacitatem,
memoriam, motus celeritatem videt. haec magna, haec
divina, haec sempiterna sunt; qua facie quidem sit aut
28 ubi habitet ne quaerendum quidem est. ut cum videmus
68 speciem primum candoremque caeli, dein conversionis
celeritatem tantam, quantam cogitare non possumus, tum
vicissitudines dierum ac noctium commutationesque tem-
porum quadrupertitas ad maturitatem frugum et ad tem-
perationem corporum aptas, eorumque omnium modera-
torem et ducem solem, lunamque accretione et deminu-
tione luminis quasi fastorum notantem et significantem
dies, tum in eodem orbe in duodecim partis distributo
quinque stellas ferri, eosdem cursus constantissime ser-
vantis, disparibus inter se motibus, nocturnamque caeli
formam undique sideribus ornatam, tum globum terrae
eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco,
duabus oris distantibus habitabilem et cultum, quarum
altera, quam nos incolimus,

sub axe posita ad stellas septem, unde horrifer
aquilonis stridor gelidas molitur nives,

altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci *ἀν-*
69 *τίχθονα*, ceteras partis incultas, quod aut frigore rigeant
aut urantur calore: hic autem, ubi habitamus, non inter-
mittit suo tempore

caelum nitescere, arbores frondescere,
vites laetificae pampinis pubescere,
rami bacarum ubertate incurvescere,
segetes largiri fruges, florere omnia,
fontes scatere, herbis prata convestirier:

tum multitudinem pecudum partim ad vescendum, par-
tim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad
corpora vestienda, hominemque ipsum quasi contempla-
torem caeli ac deorum cultorem, atque hominis utilitati

agros omnis et maria parentia —: haec igitur et alia in- 70
numerabilia cum cernimus, possumusne dubitare quin iis
praesit aliquis vel effector, si haec nata sunt, ut Platoni
videtur, vel si semper fuerunt, ut Aristoteli placet, mo-
derator tanti operis et muneris? sic mentem hominis,
quamvis eam non videas, ut deum non vides, tamen, ut
deum adgnoscis ex operibus eius, sic ex memoria rerum
et inventione et celeritate motus omnique pulchritudine
virtutis vim divinam mentis adgnoscito.

In quo igitur loco est? credo equidem in capite et 29
cur credam adferre possum. sed alias ubi sit animus;
certe quidem in te est. quae est ei natura? propria,
puto, et sua. sed fac igneam, fac spirabilem: nihil ad
id, de quo agimus. illud modo videto, ut deum noris,
etsi eius ignores et locum et faciem, sic animum tibi
tuum notum esse oportere, etiam si ignores et locum et
formam. in animi autem cognitione dubitare non pos- 71
sumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil
sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum,
nihil coagmentatum, nihil duplex: quod cum ita sit, certe
nec secerni nec dividi nec discerpi nec distrahi potest,
ne interire *quidem* igitur; est enim interitus quasi discces-
sus et secretio ac diremptus earum partium, quae ante
interitum coniunctione aliqua tenebantur. his et talibus
rationibus adductus Socrates nec patronum quaesivit ad
iudicium capitis nec iudicibus supplex fuit adhibuitque
liberam contumaciam a magnitudine animi ductam, non
a superbia, et supremo vitae die de hoc ipso multa dis-
seruit, et paucis ante diebus, cum facile posset educi e
custodia, noluit, et tum, paene in manu iam mortiferum
illud tenens poculum, locutus ita est, ut non ad mortem
trudi, verum in caelum videretur escendere. ita enim 30
censebat itaque disseruit, duas esse vias duplicisque cur- 72
sus animorum e corpore excedentium: nam qui se hu-
manis vitiis contaminavissent et se totos libidinibus de-
dissent, quibus caecati vel domesticis vitiis atque flagitiis
se inquinavissent vel re publica violanda fraudes inex-
piabilis concepissent, iis devium quoddam iter esse, se-
clusum a concilio deorum; qui autem se integros castosque
servavissent, quibusque fuisset minima cum corporibus

contagio seseque ab iis semper sevocavissent essentque
in corporibus humanis vitam imitati deorum, iis ad illos,
73 a quibus essent profecti, reditum facilem patere. itaque
commemorat, ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati
sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua
providentes quid in morte boni sit cum cantu et voluptate
moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum.
nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem no-
bis accideret diligenter de animo cogitantibus, quod iis
saepe usu venit, qui [cum] acriter oculis deficientem
solem intuerentur, ut aspectum omnino amitterent, sic
mentis acies se ipsa intuens non numquam hebescit, ob
eamque causam contemplandi diligentiam amittimus. ita-
que dubitans, circumspectans, haesitans, multa adversa
reverens tamquam in rate in mari inmenso nostra vehi-
74 tur ratio. sed haec et vetera et a Graecis; Cato autem
sic abiit e vita, ut causam moriendi nactum se esse gau-
deret: vetat enim dominans ille in nobis deus iniussu
hinc nos suo demigrare; cum vero causam iustam deus
ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis,
ne ille medius fidius vir sapiens laetus ex his tenebris in
lucem illam excesserit, nec tamen illa vincla carceris
ruperit — leges enim vetant —, sed tamquam a magi-
stratu aut ab aliqua potestate legitima, sic a deo evoca-
tus atque emissus exierit. tota enim philosophorum vita,
31 ut ait idem, commentatio mortis est. nam quid aliud
75 agimus, cum a voluptate, id est, a corpore, cum a re
familiari, quae est ministra et famula corporis, cum a re
publica, cum a negotio omni sevocamus animum; quid,
inquam, tum agimus, nisi animum ad se ipsum advoca-
mus, secum esse cogimus maximeque a corpore abduci-
mus? secernere autem a corpore animum ecquid aliud
est quam mori discere? qua re hoc commentemur, mihi
crede, disiungamusque nos a corporibus, id est, consue-
scamus mori. hoc, et dum erimus in terris, erit illi cae-
lesti vitae simile, et cum illuc ex his vinclis emissi fere-
mur, minus tardabitur cursus animorum. nam qui in
compedibus corporis semper fuerunt, etiam cum soluti
sunt, tardius ingrediuntur, ut ii, qui ferro vincti multos
annos fuerunt. quo cum venerimus, tum denique vive-

mus; nam haec quidem vita mors est, quam lamentari
possem, si liberet. *A.* Satis tu quidem in Consolatione 76
es lamentatus, quam cum lego, nihil malo quam has res
relinquere, his vero modo auditis multo magis. *M.* Veniet
tempus et quidem celeriter, sive retractabis sive pro-
perabis; volat enim aetas. tantum autem abest ab eo,
ut malum mors sit, quod tibi dudum videbatur, ut verear
ne homini nihil sit non malum aliud, certe sit nihil bo-
num aliud potius, si quidem vel di ipsi vel cum dis fu-
turi sumus. *A.* Quid refert? *M.* Adsunt enim qui haec
non probent; ego autem numquam ita te in hoc sermone
dimittam, ulla uti ratione mors tibi videri malum possit.
A. Qui potest, cum ista cognoverim? *M.* Qui possit ro- 77
gas? catervae veniunt contra dicentium nec solum Epi-
cureorum, quos equidem non despicio, sed nescio quo
modo doctissimus quisque [contemnit], acerrume autem
deliciae meae Dicaearchus contra hanc inmortalitatem
disseruit. is enim tris libros scripsit, qui Lesbiaci vo-
cantur, quod Mytilenis sermo habetur, in quibus volt
efficere animos esse mortalis. Stoici autem usuram no-
bis largiuntur tamquam cornicibus: diu mansuros aiunt
animos, semper negant. num non vis igitur audire cur, 32
etiam si ita sit, mors tamen non sit in malis? *A.* Ut vi-
detur, sed me nemo de inmortalitate depellet. *M.* Laudo 78
id quidem, etsi nihil nimis oportet confidere; movemur
enim saepe aliquo acute concluso, labamus mutamusque
sententiam clarioribus etiam in rebus; in his est enim
aliqua obscuritas. id igitur si acciderit, simus armati. *A.*
Sane quidem, sed ne accidat providebo. *M.* Num quid
igitur est causae quin amicos nostros Stoicos dimittamus?
eos dico, qui aiunt manere animos, cum e corpore exces-
serint, sed non semper. *A.* Istos vero, qui, quod tota in
hac causa difficillimum est, suscipiant, posse animum
manere corpore vacantem, illud autem, quod non modo
facile ad credendum est, sed eo concesso, quod volunt,
consequens, id circumcidant, ut, cum diu permanserit, ne
intereat. *M.* Bene reprehendis, et se isto modo res habet.
credamus igitur Panaetio a Platone suo dissentienti? 79
quem enim omnibus locis divinum, quem sapientissimum,
quem sanctissimum, quem Homerum philosophorum ap-

pellat, huius hanc unam sententiam de inmortalitate animorum non probat: volt enim, quod nemo negat, quicquid natum sit interire; nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo, qui procreentur, quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus adpareat. alteram autem adfert rationem, nihil esse quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum: dolere autem animos, ergo
33 80 etiam interire. haec refelli possunt. sunt enim ignorantis, cum de aeternitate animorum dicatur, de mente dici, quae omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus aegritudines, irae libidinesque versentur, quas is, contra quem haec dicuntur, semotas a mente et disclusas putat. iam similitudo magis adparet in bestiis, quarum animi sunt rationis expertes; hominum autem similitudo in corporum figura magis exstat, et ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint; multa enim e corpore exsistunt quae acuant mentem, multa quae obtundant. Aristoteles quidem ait omnis ingeniosos melancholicos esse, ut ego me tardiorem esse non moleste feram. enumerat multos, idque quasi constet, rationem cur ita fiat adfert. quod si tanta vis est ad habitum mentis in iis, quae gignuntur in corpore — ea sunt autem, quaecumque sunt, quae similitudinem faciunt —, nihil necessitatis adfert, cur nascantur animi, similitudo.
81 omitto dissimilitudines. vellem adesse posset Panaetius — vixit cum Africano —: quaererem ex eo cuius suorum similis fuisset Africani fratris nepos, facie vel patris, vita omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrimus; cuius etiam similis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis, nepos multorumque aliorum clarorum virorum, quos nihil attinet nominare, nepotes et filii. sed quid agimus? oblitine sumus hoc nunc nobis esse propositum, cum satis de aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quicquam mali esse in morte? *A.* Ego vero memineram, sed te de aeternitate dicentem
34 82 aberrare a proposito facile patiebar. *M.* Video te alte spectare et velle in caelum migrare. spero fore ut contingat id nobis. sed fac, ut isti volunt, animos non remanere post mortem: video nos, si ita sit, privari spe

beatioris vitae. mali vero quid adfert ista sententia? fac enim sic animum interire, ut corpus: num igitur aliquis dolor aut omnino post mortem sensus in corpore est? nemo id quidem dicit, etsi Democritum insimulat Epicurus, Democritii negant. ne in animo quidem igitur sensus remanet; ipse enim nusquam est. ubi igitur malum est, quoniam nihil tertium est? an ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? ut credam ita esse, quam est id exiguum! sed falsum esse arbitror et fit plerumque sine sensu, non numquam etiam cum voluptate; totumque hoc leve est, qualecumque est: fit enim ad punctum temporis. illud angit vel potius excruciat, 83
discessus ab omnibus iis, quae sunt bona in vita. vide ne a malis dici verius possit. quid ego nunc lugeam vitam hominum? vere et iure possum; sed quid necesse est, cum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? fecimus hoc in eo libro, in quo nosmet ipsos quantum potuimus consolati sumus. a malis igitur mors abducit, non a bonis, verum si quaerimus. et quidem hoc a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolemaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi iis auditis mortem sibi ipsi consciscerent. Callimachi 84
quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est, quem ait, cum ei nihil accidisset adversi, e muro se in mare abiecisse lecto Platonis libro. eius autem, quem dixi, Hegesiae liber est *Ἀποκαρτερῶν, in* quo a vita quidam per inediam discedens revocatur ab amicis, quibus respondens vitae humanae enumerat incommoda. possem idem facere, etsi minus quam ille, qui omnino vivere expedire nemini putat. mitto alios: etiamne nobis expedit? qui et domesticis et forensibus solaciis ornamentisque privati certe si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset.

Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum a fortuna volnus acceperit. Metellus ille honoratis quattuor filiis, at quinquaginta Priamus, e quibus septemdecim iusta uxore natis: in utroque eandem habuit fortuna potestatem, sed usa in altero est; Metellum enim multi filii filiae, nepotes neptes in rogum inposuerunt, Priamum 35 85

tanta progenie orbatum, cum in aram confugisset, hostilis manus interemit. hic si vivis filiis incolumi regno occidisset,

.... astante ope barbarica,
tectis caelatis, laqueatis,

utrum tandem a bonis an a malis discessisset? tum profecto videretur a bonis. at certe ei melius evenisset nec tam flebiliter illa canerentur:

haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari:

quasi vero ista vi quicquam tum potuerit ei melius accidere. quod si ante occidisset, talem eventum omnino amisisset: hoc autem tempore sensum amisit malorum.
86 Pompeio, nostro familiari, cum graviter aegrotaret Neapoli, melius est factum. coronati Neapolitani fuerunt, nimirum etiam Puteolani; volgo ex oppidis publice gratulabantur: ineptum sane negotium et Graeculum, sed tamen fortunatum. utrum igitur, si tum esset exstinctus, a bonis rebus an a malis discessisset? certe a miseris. non enim cum socero bellum gessisset, non inparatus arma sumpsisset, non domum reliquisset, non ex Italia fugisset, non exercitu amisso nudus in servorum ferrum et manus incidisset, [non liberi defleti,] non fortunae omnes a victoribus possiderentur. qui, si mortem tum obisset, in amplissimis fortunis occidisset, in propagatione vitae quot, quantas, quam incredibilis hausit calamitates!
36 haec morte effugiuntur, etiam si non evenerunt, tamen, quia possunt evenire; sed homines ea sibi accidere posse non cogitant: Metelli sperat sibi quisque fortunam, proinde quasi aut plures fortunati sint quam infelices aut certi quicquam sit in rebus humanis aut sperare sit prudentius quam timere.

87 Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari: ergo etiam carere mortuos vitae commodis idque esse miserum? certe ita dicant necesse est. an potest is, qui non est, re ulla carere? triste enim est nomen ipsum carendi, quia subicitur haec vis: habuit, non habet; desiderat, requirit, indiget. haec, opinor, incommoda sunt carentis: caret oculis, odiosa caecitas; liberis, orbitas.

valet hoc in vivis, mortuorum autem non modo vitae
commodis, sed ne vita quidem ipsa quisquam caret. de
mortuis loquor, qui nulli sunt: nos, qui sumus, num aut
cornibus caremus aut pinnis? ecquis id dixerit? certe
nemo. quid ita? quia, cum id non habeas, quod tibi nec
usu nec natura sit aptum, non careas, etiam si sentias te
non habere. hoc premendum etiam atque etiam est argu- 88
mentum confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt,
dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte
sit, ut ne minima quidem suspitio sensus relinquatur:
hoc igitur probe stabilito et fixo illud excutiendum est,
ut sciatur, quid sit carere, ne relinquatur aliquid erroris
in verbo. carere igitur hoc significat, egere eo, quod
habere velis; inest enim velle in carendo, nisi cum sic
tamquam in febri dicitur, alia quadam notione verbi.
dicitur enim alio modo etiam carere, cum aliquid non
habeas et non habere te sentias, etiam si id facile pa-
tiare. † carere in morte non dicitur; nec enim esset do-
lendum: dicitur illud, bono carere, quod est malum. sed
ne vivus quidem bono caret, si eo non indiget. sed in
vivo intellegi tamen potest, regno te carere — dici autem
hoc in te satis subtiliter non potest, posset in Tarquinio,
cum regno esset expulsus —: at in mortuo ne intellegi
quidem; carere enim sentientis est, nec sensus in mor-
tuo: ne carere quidem igitur in mortuo est.

Quamquam quid opus est in hoc philosophari, cum 37 89
rem non magno opere philosophia egere videamus? quo-
tiens non modo ductores nostri, sed universi etiam exer-
citus ad non dubiam mortem concurrerunt! quae quidem
si timeretur, non L. Brutus arcens eum reditu tyrannum,
quem ipse expulerat, in proelio concidisset, non cum
Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum
Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent, non uno bello
pro patria cadentis Scipiones Hispania vidisset, Paulum
et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Litana Albi-
num, Lucani Gracchum. num quis horum miser hodie?
ne tum quidem post spiritum extremum; nec enim potest
esse miser quisquam sensu perempto. at id ipsum odio- 90
sum est, sine sensu esse. odiosum, si id esset carere;
cum vero perspicuum sit nihil posse in eo esse, qui ipse

non sit, quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat nec sentiat? quamquam hoc quidem nimis saepe, sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. qui enim satis viderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto et facto interitu universo illud animal, quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet inter Hippocentaurum, qui numquam fuerit, et regem Agamemnonem nihil interesse, nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego illo vivo fecerim Romam captam. cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos eventura putaret, et ego doleam, si ad decem milia annorum gentem aliquam urbe nostra potituram putem? quia tanta caritas patriae est, ut eam non
38 91 sensu nostro, sed salute ipsius metiamur. itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus cotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam potest longe abesse, quo minus in omne tempus rei publicae suisque consulat, ut posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. qua re licet etiam mortalem esse animum iudicantem aeterna moliri, non gloriae cupiditate, quam sensurus non sit, sed virtutis, quam necessario gloria, etiam si tu id non agas, consequatur.

Natura vero *si* se sic habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster adferat, sic exitum mors: ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. in quo quid potest esse mali, cum mors nec ad vivos pertineat nec ad mortuos? alteri nulli
92 sunt, alteros non attinget. quam qui leviorem faciunt somni simillimam volunt esse: quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut, cum sexaginta confecerit, reliquos dormiat; ne sui quidem id velint, non modo ipse. Endymion vero, si fabulas audire volumus, ut nescio quando in Latmo obdormivit, [qui est mons Cariae,] nondum, opinor, est experrectus. num igitur eum curare censes, cum Luna laboret? a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur. quid curet autem, qui ne sentit quidem? habes somnum imaginem mortis eamque cotidie induis, et dubitas quin sensus in

morte nullus sit, cum *in* eius simulacro videas esse nullum sensum?

Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante tem- 39
pus mori miserum esse. quod tandem tempus? naturaene? 93
at ea quidem dedit usuram vitae tamquam pecuniae nulla praestituta die. quid est igitur quod querare, si repetit, cum volt? ea enim condicione acceperas. idem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendum putant, si vero in cunis, ne querendum quidem. atqui ab hoc acerbius exegit natura quod dederat. 'nondum gustaverat' inquit 'vitae suavitatem; hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat.' at id quidem in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem quam nullam attingere: cur in vita secus? quamquam non male ait Callimachus multo saepius lacrimasse Priamum quam Troilum. eorum autem,
qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur. cur? nam, 94
reor, nullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior; nihil enim est profecto homini prudentia dulcius, quam, ut cetera auferat, adfert certe senectus. quae vero aetas longa est aut quid omnino homini longum? nonne

modo pueros, modo adulescentis in cursu a tergo insequens
nec opinantis adsecuta est

senectus? sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. omnia ista, perinde ut cuique data sunt, pro rata parte aut longa aut brevia dicuntur. apud Hypanim fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. ex his igitur, hora octava quae mortua est, provecta aetate mortua est; quae vero occidente sole, decrepita, eo magis, si etiam solstitiali die. confer nostram longissimam aetatem cum aeternitate: in eadem prope modum
brevitate qua illae bestiolae reperiemur. contemnamus 40
igitur omnis ineptias — quod enim lenius huic levitati 95
nomen inponam? — totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine et in omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia et in omni virtute ponamus; nam nunc quidem cogitationibus mollissimis effeminamur, ut, si ante mors adventet, quam Chaldaeorum promissa consecuti sumus, spoliati magnis quibusdam bonis,

96 inlusi destitutique videamur. quod si exspectando et de-
siderando pendemus animi, cruciamur, angimur, pro di
inmortales! quam illud iter iucundum esse debet, quo
confecto nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit!
quam me delectat Theramenes! quam elato animo est!
etsi enim flemus, cum legimus, tamen non miserabiliter
vir clarus emoritur: qui cum coniectus in carcerem tri-
ginta iussu tyrannorum venenum ut sitiens obduxisset,
reliquum sic e poculo eiecit, ut id resonaret, quo sonitu
reddito adridens 'propino' inquit 'hoc pulchro Critiae,'
qui in eum fuerat taeterrimus; Graeci enim in conviviis
solent nominare cui poculum tradituri sint. lusit vir
egregius extremo spiritu, cum iam praecordiis conceptam
mortem contineret, vereque ei, cui venenum praebiberat,
mortem eam est auguratus, quae brevi consecuta est.
97 quis hanc maximi animi aequitatem in ipsa morte lau-
daret, si mortem malum iudicaret? vadit in eundem car-
cerem atque in eundem paucis post annis scyphum Socra-
tes, eodem scelere iudicum quo tyrannorum Theramenes.
quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum
apud iudices iam morte multatum?

41 'Magna me' inquit 'spes tenet, iudices, bene mihi
evenire, quod mittar ad mortem; necesse est enim sit
alterum de duobus, ut aut sensus omnino omnis mors
auferat aut in alium quendam locum ex his locis morte
migretur. quam ob rem, sive sensus exstinguitur mors-
que ei somno similis est, qui non numquam, etiam sine
visis somniorum, placatissimam quietem adfert, di boni,
quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri pos-
sunt, qui tali nocti anteponantur, cui *si* similis futura
est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me
98 beatior? sin vera sunt quae dicuntur, migrationem esse
mortem in eas oras, quas qui e vita excesserunt incolunt,
id multo iam beatius est. tene, cum ab iis, qui se iudi-
cum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui
vere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aea-
cum, Triptolemum, convenireque eos, qui iuste et cum
fide vixerint: haec peregrinatio mediocris vobis videri
potest? ut vero conloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero,
Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? equidem saepe

emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico, mihi liceret invenire. quanta delectatione autem adficerer, cum Palamedem, cum Aiacem, cum alios iudicio iniquo circumventos convenirem! temptarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam, nec ob eam rem, cum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. ne vos quidem,
iudices ii, qui me absolvistis, mortem timueritis. nec 99
enim cuiquam bono mali quicquam evenire potest nec vivo nec mortuo, nec umquam eius res a dis inmortalibus neglegentur, nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. nec vero ego iis, a quibus accusatus aut a quibus condemnatus sum, habeo quod suscenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt.' et haec quidem hoc modo; nihil autem melius extremo: 'sed tempus est' inquit 'iam hinc abire me, ut moriar, vos, ut vitam agatis. utrum autem sit melius, di inmortales sciunt, hominem quidem scire arbitror neminem.'

Ne ego haud paulo hunc animum malim quam eorum 42
omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt: etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse utrum sit melius — nam dixit ante —; sed suum illud, nihil ut
adfirmet, tenet ad extremum. nos autem teneamus, ut 100
nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus, intellegamusque, si mors malum sit, esse sempiternum malum. nam vitae miserae mors finis esse videtur; mors si est misera, finis esse nullus potest. sed quid ego Socratem aut Theramenem praestantis viros virtutis et sapientiae gloria commemoro? cum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tanto opere contempserit, ut, cum ad eam duceretur damnatus ab ephoris et esset voltu hilari atque laeto, dixissetque ei quidam inimicus 'contemnisne leges Lycurgi?', responderit: 'ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena multaverit, quam sine mutuatione et sine versura possem dissolvere.' o virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit,
innocens damnatus esse videatur. talis innumerabilis 101
nostra civitas tulit. sed quid duces et principes nominem, cum legiones scribat Cato saepe alacris in eum

locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur?
pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in
quos Simonides:

> dic, hospes, Spartae nos te hic vidisse iacentis,
> dum sanctis patriae legibus obsequimur:

e quibus unus, cum Perses hostis in conloquio dixisset
glorians 'solem prae iaculorum multitudine et sagittarum
non videbitis,' 'in umbra igitur' inquit 'pugnabimus.'
102 viros commemoro: qualis tandem Lacaena? quae cum
filium in proelium misisset et interfectum audisset, 'id-
circo' inquit 'genueram, ut esset qui pro patria mortem
43 non dubitaret occumbere.' esto, fortes et duri Spartiatae,
magnam habet vim rei publicae disciplina. quid? Cyre-
naeum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne
miramur? cui cum Lysimachus rex crucem minaretur,
'istis, quaeso,' inquit 'ista horribilia minitare purpuratis
tuis: Theodori quidem nihil interest humine an sublime
putescat.' cuius hoc dicto admoneor, ut aliquid etiam de
humatione et sepultura dicendum existimem: rem non
difficilem, iis praesertim cognitis, quae de nihil sentiendo
paulo ante dicta sunt; de qua Socrates quidem quid sen-
serit adparet in eo libro, in quo moritur, de quo iam tam
103 multa diximus. cum enim de inmortalitate animorum
disputavisset et iam moriendi tempus urgueret, rogatus
a Critone quem ad modum sepeliri vellet, 'multam vero'
inquit 'operam, amici, frustra consumpsi; Critoni enim
nostro non persuasi me hinc avolaturum neque mei quic-
quam relicturum. verum tamen, Crito, si me adsequi
potueris aut sicubi nanctus eris, ut tibi videbitur, sepe-
lito. sed, mihi crede, nemo me vestrum, cum hinc ex-
cessero, consequetur.' praeclare id quidem, qui et amico
permiserit et se ostenderit de hoc toto genere nihil labo-
104 rare. durior Diogenes, et is quidem *idem* sentiens, sed
ut Cynicus asperius, proici se iussit inhumatum. tum
amici: 'volucribusne et feris?' 'minime vero,' inquit 'sed
bacillum propter me quo abigam ponitote.' 'qui poteris?'
illi; 'non enim senties.' 'quid igitur mihi ferarum lania-
tus oberit nihil sentienti?' praeclare Anaxagoras, qui,
cum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis velletne
Clazomenas [in patriam], si quid accidisset, auferri, 'nihil

necesse est;' inquit 'undique enim ad inferos tantundem viae est.' totaque de ratione humationis unum tenendum est ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus sive vigeat; in corpore autem perspicuum est vel exstincto animo vel elapso nullum residere sensum. sed 44
plena errorum sunt omnia. trahit Hectorem ad currum 105
religatum Achilles: lacerari eum et sentire, credo, putat. ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur; at illa sicut acerbissimam rem maeret:

> vidi videre quod sum passa aegerrume,
> Hectorem curru quadriiugo raptarier.

quem Hectorem aut quam diu ille erit Hector? melius Accius et aliquando sapiens Achilles:

> immo enimvero corpus Priamo reddidi, Hectorem abstuli.

non igitur Hectora traxisti, sed corpus quod fuerat Hectoris. ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire 106
non sinat:

> mater, te appello, tu, quae curam somno suspensam levas,
> neque te mei miseret: surge et sepeli natum *tuum*.

— haec cum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur, difficile est non eos, qui inhumati sint, miseros iudicare —

> prius quam ferae volucresque ...

— metuit ne laceratis membris minus bene utatur; ne conbustis, non extimescit —

> neu reliquias, *quaeso*, meas sieris denudatis ossibus
> per terram sanie delibutas foede divexarier.

non intellego quid metuat, cum tam bonos septenarios 107
fundat ad tibiam. tenendum est igitur, nihil curandum esse post mortem, cum multi inimicos etiam mortuos poeniuntur. exsecratur luculentis sane versibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus. durum hoc sane; talis enim interitus non est sine gravi sensu: illa inania,

> ipse summis saxis fixus asperis, evisceratus,
> latere pendens, saxa spargens tabo, sanie et sanguine atro.

non ipsa saxa magis sensu omni vacabunt quam ille 'latere pendens,' cui se hic cruciatum censet optare. quae essent dura, si sentiret, nulla *sunt* sine sensu. illud vero perquam inane:

> neque sepulchrum quo recipiat habeat, portum corporis,
> ubi remissa humana vita corpus requiescat malis.

vides quanto haec in errore versentur: portum esse corporis et requiescere in sepulchro putat mortuum, magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit quatenus esset quidque curandum.

45 Sed quid singulorum opiniones animadvertam, natio-
108 num varios errores perspicere cum liceat? condiunt Aegyptii mortuos et eos servant domi; Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora; Magorum mos est non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata; in Hyrcania plebs publicos alit canes, optumates domesticos: nobile autem genus canum illud scimus esse, sed pro sua quisque facultate parat a quibus lanietur, eamque optumam illi esse censent sepulturam. permulta alia conligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus, sed ita taetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non neglegendus in nostris [ita tamen, ut mortuorum corpora nihil
109 sentire vivi sentiamus]; quantum autem consuetudini famaeque dandum sit, id curent vivi, sed ita, ut intellegant nihil id ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum aequissimo animo oppetitur, cum suis se laudibus vita occidens consolari potest. nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectae perfecto functus est munere. multa mihi ipsi ad mortem tempestiva fuerunt, quam utinam potuissem obire! nihil enim iam adquirebatur, cumulata erant officia vitae, cum fortuna bella restabant. qua re, si ipsa ratio minus perficiet ut mortem neglegere possimus, at vita acta perficiat ut satis superque vixisse videamur. quamquam enim sensus abierit, tamen suis et propriis bonis laudis et gloriae, quamvis non sentiant, mortui non carent. etsi enim nihil habet in se gloria cur expetatur, tamen virtutem tam-
46
110 quam umbra sequitur. verum multitudinis iudicium de

bonis si quando est, magis laudandum est quam illi ob eam rem beati. non possum autem dicere, quoquo modo hoc accipietur, Lycurgum, Solonem legum et publicae disciplinae carere gloria, Themistoclem, Epaminondam bellicae virtutis. ante enim Salamina ipsam Neptunus obruet quam Salaminii tropaei memoriam, priusque Boeotia Leuctra tollentur quam pugnae Leuctricae gloria. multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paulum, Catonem, Laelium, innumerabilis alios; quorum similitudinem aliquam qui adripuerit, non eam fama populari, sed vera bonorum laude metiens fidenti animo, si ita res feret, gradietur ad mortem, in qua aut summum bonum aut nullum malum esse cognovimus. secundis vero suis rebus volet etiam mori; non enim tam cumulus bonorum iucundus esse potest quam molesta decessio. hanc sententiam significare videtur 111
Laconis illa vox, qui, cum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios victores Olympiae vidisset, accessit ad senem et gratulatus 'morere, Diagora;' inquit 'non enim in caelum ascensurus es.' magna haec et nimium fortasse Graeci putant vel tum potius putabant, isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existimans tris Olympionicas una e domo prodire, cunctari illum diutius in vita fortunae obiectum inutile putabat ipsi.

Ego autem tibi quidem, quod satis esset, paucis verbis, ut mihi videbar, responderam; concesseras enim nullo in malo mortuos esse, sed ob eam causam contendi ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxima. nostrum enim et nostra causa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmet ipsos amare videamur: illa suspitio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbati sumus, esse cum aliquo sensu in iis malis quibus volgo opinantur. hanc excutere opinionem mihimet volui radicitus, eoque fui fortasse longior. *A.* Tu longior? non mihi quidem. prior enim 47
pars orationis tuae faciebat ut mori cuperem, posterior 112
ut modo non nollem, modo non laborarem; omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non duce-

rem in malis. *M.* Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an hanc iam artem plane relinquimus? *A.* Tu vero istam ne reliqueris, quam semper ornasti, et quidem iure; illa enim te, verum si loqui volumus, ornaverat. sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire, quicquid est.

113 *M.* Deorum inmortalium iudicia solent in scholis pro-
ferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto
auctore aliisque pluribus. primum Argivae sacerdotis
Cleobis et Biton filii praedicantur. nota fabula est: cum
enim illam ad sollemne et statum sacrificium curru vehi
ius esset, satis longe ab oppido ad fanum, morarentur-
que iumenta, tum iuvenes ii, quos modo nominavi, veste
posita corpora oleo perunxerunt, ad iugum accesserunt.
ita sacerdos advecta in fanum, cum currus esset ductus
a filiis, precata a dea dicitur, ut illis praemium daret pro
pietate quod maxumum homini dari posset a deo; post
epulatos cum matre adulescentis somno se dedisse, mane
114 inventos esse mortuos. simili precatione Trophonius et
Agamedes usi dicuntur, qui cum Apollini Delphis tem-
plum exaedificavissent, venerantes deum petiverunt mer-
cedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil
certi, sed quod esset optumum homini. quibus Apollo
se id daturum ostendit post eius diei diem tertium: qui
ut inluxit, mortui sunt reperti. iudicavisse deum dicunt
et eum quidem deum, cui reliqui di concessissent ut
48 praeter ceteros divinaret. adfertur etiam de Sileno fabella
quaedam, qui cum a Mida captus esset, hoc ei muneris
pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non
nasci homini longe optimum esse, proximum autem
115 quam primum mori. qua est sententia in Cresphonte
usus Euripides:

> nam nos decebat coetus celebrantis domum
> lugere, ubi esset aliquis in lucem editus,
> humanae vitae varia reputantis mala:
> at, qui labores morte finisset gravis,
> hunc omni amicos laude et laetitia exsequi.

simile quiddam est in Consolatione Crantoris. ait enim Terinaeum quendam Elysium, cum graviter filii mortem maereret, venisse in psychomantium quaerentem quae

fuisset tantae calamitatis causa; huic in tabellis tris huius
modi versiculos datos:

ignaris homines in vita mentibus errant:
Euthynous potitur, fatorum numine, leto.
sic fuit utilius finiri ipsique tibique.

his et talibus auctoribus usi confirmant causam [rebus] 116
a dis immortalibus iudicatam. Alcidamas quidem, rhetor
antiquus in primis nobilis, scripsit etiam laudationem
mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malo-
rum; cui rationes eae, quae exquisitius a philosophis con-
liguntur, defuerunt, ubertas orationis non defuit. clarae
vero mortes pro patria oppetitae non solum gloriosae
rhetoribus, sed etiam beatae videri solent. repetunt ab
Erechtheo, cuius etiam filiae cupide mortem expetiverunt
pro vita civium; [Codrum, qui se in medios inmisit ho-
stis veste famulari, ne posset adgnosci, si esset ornatu
regio, quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset,
victricis Athenas fore;] Menoeceus non praetermittitur,
qui item oraculo edito largitus est patriae suum sangui-
nem; Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, 'ut
hostium eliciatur suo.' veniunt inde ad propiora: Har- 49
modius in ore *est* et Aristogiton; Lacedaemonius Leoni-
das, Thebanus Epaminondas vigent. nostros non norunt,
quos enumerare magnum est: ita sunt multi, quibus vi-
demus optabilis mortes fuisse cum gloria. Quae 117
cum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum atque
[ita] velut superiore e loco contionandum, ut homines
mortem vel optare incipiant vel certe timere desistant.
nam si supremus ille dies non exstinctionem, sed com-
mutationem adfert loci, quid optabilius? sin autem pere-
mit ac delet omnino, quid melius quam in mediis vitae
laboribus obdormiscere et ita coniventem somno conso-
piri sempiterno? quod si fiat, melior Ennii quam Solonis
oratio. hic enim noster 'nemo me lacrimis decoret' in-
quit 'nec funera fletu faxit!' at vero ille sapiens:

mors mea ne careat lacrimis: linquamus amicis
maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.

nos vero, si quid tale acciderit, ut a deo denuntiatum 118
videatur, ut exeamus e vita, laeti et agentes gratias pa-
reamus emittique nos e custodia et levari vinclis arbitre-

mur, ut aut in aeternam et plane nostram domum remigremus aut omni sensu molestiaque careamus; sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus nihilque in malis ducamus, quod sit vel a dis inmortalibus vel a natura parente omnium constitutum. non enim temere nec fortuito sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano nec id gigneret aut aleret, quod cum exanclavisset omnis labores, tum incideret in mortis malum sempiternum: portum potius paratum
119 nobis et perfugium putemus. quo utinam velis passis pervehi liceat! sin reflantibus ventis reiciemur, tamen eodem paulo tardius referamur necesse est. quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest?

Habes epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes. *A.* Ego vero, et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem. *M.* Optime, inquam; sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid, cras autem et quot dies erimus in Tusculano, agamus haec et ea potissimum, quae levationem habeant aegritudinum, formidinum, cupiditatum, qui omni *e* philosophia est fructus uberrimus.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Post cohortationem ad philosophiam diligenter colendam et Latinis illustrandam litteris (cap. 1—3), sermo in Tusculano de dolore tolerando institutus exponitur. Is ducitur ab exordio de philosophiae laudibus, et auditoris sententia de malorum finibus in dolore ponendis hoc maxime argumento refellitur, quod dedecus quam dolor maius sit malum (cap. 5). Deinde docetur omnino ne malum quidem esse dolorem. In quo primum multorum philosophorum imbecillitatem demonstrat. Aristippum enim Socraticum non dubitasse dolorem summum malum dicere, quem Epicurus secutus sit, Hieronymum autem Rhodium summum bonum posuisse in vacuitate doloris. Ceteros praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem, malum putasse. Poëtas quoque ab hac opinione non abesse, quod inducant summos homines in acutis doloribus non viriliter lamentantes (cap. 6—12). Contortas vero esse eas rationes, quibus in frangendis his opinionibus utantur Stoici, eosque definire aliis verbis dolorem, non tollere. Verum igitur hoc esse, dolorem opprimendum esse patientia et fortitudine, idque partim exercitatione fieri et consuetudine (cap. 13—17), partim ratione et sapientia, in quo nihil profici docet ratione Epicuri, longum dolorem levem, gravem autem brevem esse censentis (cap. 18. 19). Itaque primum oportere hoc sibi quemque persuadere, nihil honestius esse ac laudabilius, ne optabilius quidem quam ferre dolorem: deinde sibi ipsum imperare. Nam quoniam animus sit in partes tributus duas, alteram rationis participem, alteram expertem, illam huic imperare tamquam dominum servo, id est, ratione coërceri temeritatem oportere. Si se turpiter gerat et gemitibus ac fletibus dedat, amicorum propinquorumque custodiis constringendam esse: sin autem firmior sit, tamquam bonum militem admonitu revocandam esse ad dignitatem (cap. 20. 21). Intentionem etiam adhibendam esse, cuius, ut in corpore, sic in animo magna vis sit (cap. 22. 23). Contendendo etiam levari omnem laborem doloremque (cap. 24). Illud denique proponendum animo, amplitudinem animi, quae maxime emineat contemnendis doloribus, unam esse omnium rerum pulcherrimam (cap. 25. 26). Nitendum vero esse, ut aequabilis sit in omni dolore ferendo patientia (cap. 27).

1 1 Neoptolemus quidem apud Ennium philosophari sibi
ait necesse esse, sed paucis; nam omnino haud placere:
ego autem, Brute, necesse mihi quidem esse arbitror
philosophari; nam quid possum, praesertim nihil agens,
agere melius? sed non paucis, ut ille; difficile est enim
in philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut plera-
que aut omnia: nam nec pauca nisi e multis eligi pos-
sunt nec qui pauca perceperit non idem reliqua eodem
2 studio persequetur. sed tamen in vita occupata atque,
ut Neoptolemi tum erat, militari pauca ipsa multum saepe
prosunt et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex uni-
versa philosophia percipi possunt, tamen eos, quibus ali-
qua ex parte interdum aut cupiditate aut aegritudine aut
metu liberemur; velut ex ea disputatione, quae mihi nu-
per habita est in Tusculano, magna videbatur mortis
effecta contemptio, quae non minimum valet ad animum
metu liberandum: nam qui id, quod vitari non potest,
metuit, is vivere animo quieto nullo modo potest; sed
qui, non modo quia necesse est mori, verum etiam quia
nihil habet mors quod sit horrendum, mortem non timet,
magnum is sibi praesidium ad beatam vitam comparavit.
3 quamquam non sumus ignari multos studiose contra esse
dicturos, quod vitare nullo modo potuimus, nisi *si* nihil
omnino scriberemus. etenim si orationes, quas nos mul-
titudinis iudicio probari volebamus — popularis est enim
illa facultas et effectus eloquentiae est audientium adpro-
batio —, sed si reperiebantur non nulli qui nihil lauda-
rent nisi quod se imitari posse confiderent quemque
sperandi sibi, eundem bene dicendi finem proponerent,
et cum obruerentur copia sententiarum atque verborum,
ieiunitatem et famem se malle quam ubertatem et copiam
dicerent, unde erat exortum genus Atticorum iis ipsis,
qui id sequi se profitebantur, ignotum, qui iam conticue-
runt paene ab ipso foro inrisi: quid futurum putamus,
cum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minime
4 nos uti posse videamus? est enim philosophia paucis con-
tenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens eique
ipsi et suspecta et invisa, ut vel si quis universam velit
vituperare, secundo id populo facere possit, vel si in
eam, quam nos maxime sequimur, conetur invadere,

magna habere possit auxilia *a* reliquorum philosophorum disciplinis. nos autem universae philosophiae vitupera- 2
toribus respondimus in Hortensio, pro Academia autem quae dicenda essent satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur; sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus; in ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore numquam fuisset, nisi doctissimorum contentionibus dissensionibusque viguisset. quam ob rem hortor omnis, 5
qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et transferant in hanc urbem, sicut reliquas omnis, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri transtulerunt. atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili venit ad summum, ut iam, quod natura fert in omnibus fere rebus, senescat brevique tempore ad nihilum ventura videatur, philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus eamque nos adiuvemus, nosque ipsos redargui refellique patiamur. quod ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt eaque necessitate constricti, ut etiam, quae non probare soleant, ea cogantur constantiae causa defendere: nos, qui sequimur probabilia nec ultra quam *ad* id, quod veri simile occurrit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus. Quod si haec studia traducta erunt 6
ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus, in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt; eadem enim dicuntur a multis, ex quo libris omnia referserunt: quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluxerint. sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi adhibita etiam disserendi elegantia ratione et via philosophantur. est enim quoddam genus eorum, qui se philoso- 3 7
phos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri, quos non contemno equidem, quippe quos numquam legerim; sed quia profitentur ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte neque distribute neque eleganter neque ornate scribere, lectionem sine ulla delectatione neglego. quid enim dicant et quid sentiant ii, qui

sunt ab ea disciplina, nemo *ne* mediocriter quidem doctus
ignorat. quam ob rem quoniam quem ad modum dicant
ipsi non laborant, cur legendi sint, nisi ipsi inter se, qui
8 idem sentiunt, non intellego. nam, ut Platonem reli-
quosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti
sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non adprobant aut
non studiosissime consectantur, Epicurum autem et Me-
trodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit,
sic hos Latinos ii soli legunt, qui illa recte dici putant.
nobis autem videtur, quicquid litteris mandetur, id com-
mendari omnium eruditorum lectioni decere; nec, si id
ipsi minus consequi possumus, idcirco minus [id] ita
9 faciendum esse sentimus. itaque mihi semper Peripate-
ticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in
contrarias partis disserendi non ob eam causam solum
placuit, quod aliter non posset quid in quaque re veri
simile esset inveniri, sed etiam quod esset ea maxuma
dicendi exercitatio; qua princeps usus est Aristoteles,
deinde eum qui secuti sunt. nostra autem memoria Philo,
quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore
rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum: ad quam
nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti in Tu-
sculano, quod datum est temporis nobis, in eo consum-
psimus. itaque cum ante meridiem dictioni operam
dedissemus, sicut pridie feceramus, post meridiem in
Academiam descendimus, in qua disputationem habitam
non quasi narrantes exponimus, sed eisdem fere verbis,
ut actum disputatumque est.

4 Est igitur ambulantibus ad hunc modum sermo ille
10 nobis institutus et a tali quodam ductus exordio: *A.* Dici
non potest quam sim hesterna disputatione tua delecta-
tus vel potius adiutus; etsi enim mihi sum conscius num-
quam me nimis vitae cupidum fuisse, tamen interdum
obiciebatur animo metus quidam et dolor cogitanti fore
aliquando finem huius lucis et amissionem omnium vitae
commodorum. hoc genere molestiae sic, mihi crede, sum
11 liberatus, ut nihil minus curandum putem. *M.* Minime
mirum id quidem; nam efficit hoc philosophia: medetur
animis, inanis sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat,
pellit timores. sed haec eius vis non idem potest apud

omnis: tum valet multum, cum est idoneam conplexa naturam. fortis enim non modo fortuna adiuvat, ut est in vetere proverbio, sed multo magis ratio, quae quibusdam quasi praeceptis confirmat vim fortitudinis. te natura excelsum quendam videlicet et altum et humana despicientem genuit; itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. sed haec eadem num censes apud eos ipsos valere nisi admodum paucos, a quibus inventa, disputata, conscripta sunt? quotus enim quisque philosophorum invenitur qui sit ita moratus, ita animo ac vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet? qui obtemperet ipse sibi et decretis suis pareat? videre 12
licet alios tanta levitate et iactatione, ut iis fuerit non didicisse melius; alios pecuniae cupidos, gloriae non nullos, multos libidinum servos, ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio; quod quidem mihi videtur esse turpissimum: ut enim si grammaticum se professus quispiam barbare loquatur aut si absurde canat is, qui se haberi velit musicum, hoc turpior sit, quod in eo ipso peccet, cuius profitetur scientiam, sic philosophus in vitae ratione peccans hoc turpior est, quod in officio, cuius magister esse volt, labitur artemque vitae professus delinquit in vita. *A.* Nonne verendum est igitur, si est ita, ut dicis, 5
ne philosophiam falsa gloria exornes? quod est enim maius argumentum nihil eam prodesse quam quosdam perfectos philosophos turpiter vivere? *M.* Nullum vero 13
id quidem argumentum est: nam ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur, falsumque illud Accii

probae etsi in segetem sunt deteriorem datae
fruges, tamen ipsae suapte natura enitent,

sic animi non omnes culti fructum ferunt; atque, ut in eodem simili verser, ut ager quamvis fertilis sine cultura fructuosus esse non potest, sic sine doctrina animus: ita est utraque res sine altera debilis. cultura autem animi philosophia est; haec extrahit vitia radicitus et praeparat animos ad satus accipiendos eaque mandat iis et, ut ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant. agamus igitur, ut coepimus; dic, si vis, de quo disputari velis.

14 *A.* Dolorem existimo maxumum malorum omnium.
M. Etiamne maius quam dedecus? *A.* Non audeo id
quidem dicere et me pudet tam cito de sententia esse
deiectum. *M.* Magis esset pudendum, si in sententia
permaneres. quid enim minus est dignum quam tibi
peius quicquam videri dedecore, flagitio, turpitudine?
quae ut effugias, quis est non modo recusandus, sed non
ultro adpetendus, subeundus, excipiendus dolor? *A.* Ita
prorsus existimo. qua re, ne sit sane summum malum
dolor, malum certe est. *M.* Videsne igitur quantum
15 breviter admonitus de doloris terrore deieceris? *A.* Video
plane, sed plus desidero. *M.* Experiar equidem; sed
magna res est, animoque mihi opus est non repugnante.
A. Habebis id quidem. ut enim heri feci, sic nunc ra-
tionem, quo ea me cumque ducet, sequar.

6 *M.* Primum igitur de inbecillitate multorum et de
variis disciplinis philosophorum loquar, quorum princeps
et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non
dubitavit summum malum dolorem dicere; deinde ad
hanc enervatam muliebremque sententiam satis docilem
se Epicurus praebuit; hunc post Rhodius Hieronymus
dolore vacare summum bonum dixit: tantum in dolore
duxit mali. ceteri praeter Zenonem, Aristonem, Pyr-
rhonem idem fere quod modo tu: malum illud quidem,
16 sed alia peiora. ergo id, quod natura ipsa et quaedam
generosa virtus statim respuit, ne scilicet dolorem sum-
mum malum diceres oppositoque dedecore sententia de-
pellerere, in eo magistra vitae philosophia tot saecula
permanet. quod huic officium, quae laus, quod decus
erit tanti quod adipisci cum dolore corporis velit, qui
dolorem summum malum sibi esse persuaserit? quam
porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertu-
lerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse
decreverit? quis autem non miser non modo tunc, cum
premetur summis doloribus, si in his est summum malum,
sed etiam cum sciet id sibi posse evenire? et quis est
cui non possit? ita fit ut omnino nemo esse possit beatus.
17 Metrodorus quidem perfecte eum beatum putat, cui cor-
pus bene constitutum sit et exploratum ita semper fore:
7 quis autem est iste, cui id exploratum possit esse? Epi-

curus vero ea dicit, ut mihi quidem risus captare videatur. adfirmat enim quodam loco, si uratur sapiens, si crucietur — exspectas fortasse dum dicat, patietur, perferet, non succumbet: magna me Hercule laus et eo ipso, per quem iuravi, [Hercule] digna; sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis; in Phalaridis tauro si erit, dicet: 'quam suave est! quam hoc non curo!' suave etiam? an parum est, si non amarum? at id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suave esse cruciari; asperum, difficile, odiosum, contra naturam dicunt, nec tamen malum: hic, qui solum hoc malum dicit et malorum omnium extremum, sapientem censet id suave dicturum. ego a 18
te non postulo, ut dolorem eisdem verbis adficias quibus Epicurus, homo, ut scis, voluptarius: ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo; ego tantam vim non tribuo sapientiae contra dolorem. si fortis est in perferendo, officio satis est; ut laetetur etiam, non postulo; tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica naturae, ad patiendum tolerandumque difficilis. aspice Philoctetam, cui concedendum est ge- 19
menti; ipsum enim Herculem viderat in Oeta magnitudine dolorum ciulantem. nihil igitur hunc virum sagittae, quas ab Hercule acceperat, tum consolantur, cum

e viperino morsu venae viscerum
veneno inbutae taetros cruciatus cient.

itaque exclamat auxilium expetens, mori cupiens:

heu! quis salsis fluctibus mandet
me ex sublimo vertice saxi?
iam iam absumor; conficit animam
vis volneris, ulceris aestus.

difficile dictu videtur eum non in malo esse et magno quidem, qui ita clamare cogatur. sed videamus Hercu- 8
lem ipsum, qui tum dolore frangebatur, cum inmortalitatem ipsa morte quaerebat: quas hic voces apud Sophoclem in Trachiniis edit! cui cum Deianira sanguine Centauri tinctam tunicam induisset inhaesissetque ea visceribus, ait ille: 20

o multa dictu gravia, perpessu aspera,
quae corpore exanclata atque animo pertuli!

nec mihi Iunonis terror inplacabilis
nec tantum invexit tristis Eurystheus mali,
quantum una vaecors Oenei partu edita.
haec me inretivit veste furiali inscium,
quae lateri inhaerens morsu lacerat viscera,
urguensque graviter pulmonum haurit spiritus:
iam decolorem sanguinem omnem exsorbuit.
sic corpus clade horribili absumptum extabuit:
ipse inligatus peste interemor textili.
hos non hostilis dextra, non Terra edita
moles Gigantum, non biformato impetu
Centaurus ictus corpori inflixit meo,
non Graia vis, non barbara ulla inmanitas,
non saeva terris gens relegata ultimis,
quas peragrans undique omnem ecferitatem expuli,
sed feminae vir feminea interemor manu.
9 o nate, vere hoc nomen usurpa patri,
neve occidentem matris superet caritas.
huc adripe ad me manibus abstractam piis:
iam cernam mene an illam potiorem putes.
21 perge, aude, nate! inlacrima patris pestibus,
miserere: gentes nostras flebunt miserias.
heu! virginalem me ore ploratum edere,
quem vidit nemo ulli ingemescentem malo!
ecfeminata virtus adflicta occidit.
accede, nate, adsiste, miserandum aspice
eviscerati corpus laceratum patris!
videte, cuncti, tuque, caelestum sator,
iace, obsecro, in me vim coruscam fulminis!
nunc, nunc dolorum anxiferi torquent vertices,
nunc serpit ardor. o ante victrices manus,
22 o pectora, o terga, o lacertorum tori,
vestrone pressu quondam Nemeaeus leo
frendens efflavit graviter extremum halitum?
haec dextra Lernam taetra mactata excetra
pacavit, haec bicorporem adflixit manum,
Erymanthiam haec vastificam abiecit beluam,
haec e Tartarea tenebrica abstractum plaga
tricipitem eduxit Hydra generatum canem,
haec interemit tortu multiplicabili

draconem, auriferam obtutu adservantem arborem.
multa alia victrix nostra lustravit manus,
nec quisquam e nostris spolia cepit laudibus.

possumusne nos contemnere dolorem, cum ipsum Her-
culem tam intoleranter dolere videamus? veniat Aeschy-
lus, non poëta solum, sed etiam Pythagoreus; sic enim 23
accepimus: quo modo fert apud eum Prometheus dolo-
rem, quem excipit ob furtum Lemnium!

unde ignis cluet mortalibus clam
divisus: eum doctus Prometheus
clepsisse dolo poenasque Iovi
fato expendisse supremo.

has igitur poenas pendens, adfixus ad Caucasum, dicit haec:

Titanum suboles, socia nostri sanguinis,
generata Caelo, aspicite religatum asperis
vinctumque saxis, navem ut horrisono freto
noctem paventes timidi adnectunt navitae.
Saturnius me sic infixit Iuppiter,
Iovisque numen Mulciberi adscivit manus.
hos ille cuneos fabrica crudeli inserens
perrupit artus: qua miser sollertia
transverberatus castrum hoc Furiarum incolo.
iam tertio me quoque funesto die 24
tristi advolatu aduncis lacerans unguibus
Iovis satelles pastu dilaniat fero.
tum iecore opimo farta et satiata adfatim
clangorem fundit vastum et sublime avolans
pinnata cauda nostrum adulat sanguinem.
cum vero adesum inflatu renovatum est iecur,
tum rursum taetros avida se ad pastus refert.
sic hanc custodem maesti cruciatus alo,
quae me perenni vivum foedat miseria.
namque, ut videtis, vinclis constrictus Iovis
arcere nequeo diram volucrem a pectore.
sic me ipse viduus pestis excipio anxias, 25
amore mortis terminum anquirens mali.
sed longe a leto numine aspellor Iovis.
atque haec vetusta saeclis glomerata horridis
luctifica clades nostro infixa est corpori,

e quo liquatae solis ardore excidunt
guttae, quae saxa adsidue instillant Caucasi.

vix igitur posse videmur ita adfectum non miserum dicere
11 26 et, si hunc miserum, certe dolorem malum. *A.* Tu quidem adhuc meam causam agis, sed hoc mox videro: interea, unde isti versus? non enim adgnosco. *M.* Dicam hercle; etenim recte requiris. videsne abundare me otio? *A.* Quid tum? *M.* Fuisti saepe, credo, cum Athenis esses, in scholis philosophorum. *A.* Vero ac libenter quidem. *M.* Animadvertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, verum tamen versus ab iis admisceri orationi. *A.* Ac multos quidem a Dionysio Stoico. *M.* Probe dicis. sed is quasi dictata, nullo dilectu, nulla elegantia: Philo [et proprium] noster et lecta poëmata et loco adiungebat. itaque postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poëtis; sed, sicubi illi defecerunt, verti etiam multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis
27 careret Latina oratio. sed videsne poëtae quid mali adferant? lamentantis inducunt fortissimos viros, molliunt animos nostros, ita sunt deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. sic ad malam domesticam disciplinam vitamque umbratilem et delicatam cum accesserunt etiam poëtae, nervos omnis virtutis elidunt. recte igitur a Platone eiciuntur ex ea civitate, quam finxit ille, cum optimos mores et optimum rei publicae statum exquireret. at vero nos, docti scilicet a Graecia, haec a pueritia et legimus et discimus, hanc eruditionem libera-
12 28 lem et doctrinam putamus. sed quid poëtis irascimur? virtutis magistri, philosophi, inventi sunt, qui summum malum dolorem dicerent. at tu, adulescens, cum id tibi paulo ante dixisses videri, rogatus a me etiamne maius quam dedecus, verbo de sententia destitisti. roga hoc idem Epicurum: maius dicet esse malum mediocrem dolorem quam maxumum dedecus; in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. quis igitur Epicurum sequitur dolor, cum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem? quo dedecus maius a philosopho nullum exspecto. qua re satis mihi dedisti, cum respondisti maius tibi videri malum dedecus quam dolorem. hoc ipsum

enim si tenebis, intelleges quam sit obsistendum dolori;
nec tam quaerendum est dolor malumne sit quam firman-
dus animus ad dolorem ferendum. concludunt ratiunculas 29
Stoici cur non sit malum, quasi de verbo, non de re
laboretur. quid me decipis, Zeno? nam cum id, quod
mihi horribile videtur, tu omnino malum negas esse,
capior et scire cupio quo modo id, quod ego miserrimum
existimem, ne malum quidem sit. 'nihil est' inquit 'ma-
lum nisi quod turpe atque vitiosum est.' ad ineptias
redis; illud enim, quod me angebat, non eximis: scio
dolorem non esse nequitiam; desine id me docere: hoc
doce, doleam necne doleam nihil interesse. 'numquam
quicquam' inquit 'ad beate quidem vivendum, quod est
in una virtute positum; sed est tamen reiciendum.' cur?
'asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste,
durum.' haec est copia verborum, quod omnes uno verbo 13 30
malum appellamus, id tot modis posse dicere. definis tu
mihi, non tollis dolorem, cum dicis asperum, contra na-
turam, vix quod ferri tolerarique possit, nec mentiris;
sed re succumbere non oportebat, verbis gloriantem.
nihil bonum nisi quod honestum, nihil malum nisi quod
turpe: optare hoc quidem est, non docere. illud et me-
lius et verius, omnia, quae natura aspernetur, in malis
esse, quae adsciscat, in bonis. hoc posito et verborum
concertatione sublata tantum tamen excellet illud, quod
recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum,
quod decorum appellamus, quod idem interdum virtutis
nomine amplectimur, ut omnia praeterea, quae bona cor-
poris et fortunae putantur, perexigua et minuta videan-
tur, nec malum ullum, ne si in unum quidem locum
conlata omnia sint, cum turpitudinis malo comparandum.
qua re si, ut initio concessisti, turpitudo peius est quam 31
dolor, nihil est plane dolor; nam dum tibi turpe nec
dignum viro videbitur gemere, eiulare, lamentari, frangi,
debilitari dolore, dum honestas, dum dignitas, dum de-
cus aderit, tuque in ea intuens te continebis, cedet pro-
fecto virtuti dolor et animi inductione languescet; aut
enim nulla virtus est aut contemnendus omnis dolor.
prudentiamne vis esse, sine qua ne intellegi quidem ulla
virtus potest? quid ergo? ea patieturne te quicquam

facere nihil proficientem et *frustra* laborantem, an temperantia sinet te inmoderate facere quicquam, an coli iustitia poterit ab homine propter vim doloris enuntiante commissa, prodente conscios, multa officia relinquente?
32 quid? fortitudini comitibusque eius, magnitudini animi, gravitati, patientiae, rerum humanarum despicientiae quo modo respondebis? adflictusne et iacens et lamentabili voce deplorans audies 'o virum fortem!'? te vero ita adfectum ne virum quidem quisquam dixerit. amit-
14 tenda igitur fortitudo est aut sepeliendus dolor. ecquid nescis igitur, si quid de Corinthiis tuis amiseris, posse habere te reliquam supellectilem salvam, virtutem autem si unam amiseris, etsi amitti non potest virtus, sed si unam confessus eris te non habere, nullam esse te habi-
33 turum? num igitur fortem virum, num magno animo, num patientem, num gravem, num humana contemnentem potes dicere *aut Prometheum* aut Philoctetam illum? a te enim malo discedere, sed ille certe non fortis, qui iacet

in tecto umido,
quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus,
resonando mutum flebilis voces refert.

non ego dolorem dolorem esse nego, — cur enim fortitudo desideraretur? — sed eum opprimi dico patientia, si modo est aliqua patientia: si nulla est, quid exornamus philosophiam aut quid eius nomine gloriosi sumus? pungit dolor, vel fodiat sane: si nudus es, da iugulum; sin tectus Volcaniis armis, id est fortitudine, resiste; haec enim te, nisi ita facies, custos dignitatis relinquet et de-
34 seret. Cretum quidem leges, quas *sive Iuppiter* sive Minos sanxit, de Iovis quidem sententia, ut poëtae ferunt, itemque Lycurgi, laboribus erudiunt iuventutem, venando currendo, esuriendo sitiendo, algendo aestuando; Spartae vero pueri ad aram sic verberibus accipiuntur,

ut multus e visceribus sanguis exeat,

non numquam etiam, ut, cum ibi essem, videbam, ad necem; quorum non modo nemo exclamavit umquam, sed ne ingemuit quidem. quid ergo? hoc pueri possunt, viri non poterunt? et mos valet, ratio non valebit?

Interest aliquid inter laborem et dolorem; sunt fini- 15 35
tima omnino, sed tamen differunt aliquid: labor est functio quaedam vel animi vel corporis gravioris operis et muneris, dolor autem motus asper in corpore alienus a sensibus. haec duo Graeculi, quorum copiosior est lingua quam nostra, uno nomine appellant; itaque industrios homines illi studiosos vel potius amantis doloris appellant, nos commodius laboriosos; aliud est enim laborare, aliud dolere. o verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia! aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. cum varices secabantur C. Mario, dolebat; cum aestu magno ducebat agmen, laborabat. est inter haec quaedam tamen similitudo; consuetudo enim laborum perpessionem dolorum efficit faciliorem. itaque 36
illi, qui Graeciae formam rerum publicarum dederunt, corpora iuvenum firmari labore voluerunt; quod Spartiatae etiam in feminas transtulerunt, quae ceteris in urbibus mollissimo cultu 'parietum umbris occuluntur.' illi autem voluerunt nihil horum simile esse

apud Lacaenas virgines,
quibus magis palaestra, Eurotas, sol, pulvis, labor
militiae studio est quam fertilitas barbara.

ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit non numquam: inpelluntur, feriuntur, abiciuntur, cadunt, et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori. mi- 16 37
litiam vero — nostram dico, non Spartiatarum, quorum procedit † ad modum ad tibiam nec adhibetur ulla sine anapaestis pedibus hortatio —, nostri exercitus primum unde nomen habeant vides; deinde qui labor *et* quantus agminis: ferre plus dimidiati mensis cibaria, ferre si quid ad usum velint, ferre vallum; nam scutum, gladium, galeam in onere nostri milites non plus numerant quam umeros, lacertos, manus; arma enim membra militis esse dicunt; quae quidem ita geruntur apte, ut, si usus ferat, abiectis oneribus, expeditis armis ut membris pugnare possint. quid? exercitatio legionum, quid? ille cursus, concursus, clamor quanti laboris est! ex hoc ille animus in proeliis paratus ad volnera. adduc pari animo inexercitatum militem: mulier videbitur. cur tantum interest 38
inter novum et veterem exercitum, quantum experti su-

mus? aetas tironum plerumque melior, sed ferre laborem, contemnere volnus consuetudo docet. quin etiam videmus ex acie efferri saepe saucios, et quidem rudem illum et inexercitatum quamvis levi ictu ploratus turpissimos edere: at vero ille exercitatus et vetus ob eamque rem fortior, medicum modo requirens a quo obligetur,

E. 'o Patricoles,' inquit 'ad vos adveniens auxilium et vestras manus
peto, prius quam oppeto malam pestem mandatam hostili manu,
neque sanguis ullo potis est pacto profluens consistere,
si qui sapientia magis vestra mors devitari potest.
namque Aesculapi liberorum saucii opplent porticus:
non potest accedi.' *P.* certe Eurypylus hic quidem. hominem exercitum!

17 39 ubi tantum luctus continuatur, vide quam non flebiliter respondeat, rationem etiam adferat cur aequo animo sibi ferendum sit:

E. qui alteri exitium parat,
eum scire oportet sibi paratum pestem ut participet parem.

abducet Patricoles, credo, ut conlocet in cubili, ut volnus obliget. si quidem homo esset, sed nihil vidi minus. quaerit enim quid actum sit:

P. eloquere, eloquere, res Argivum proelio ut se sustinet.
E. non potest ecfari tantum dictis, quantum factis suppetit
laboris.

quiesce igitur et volnus adliga! etiam si Eurypylus posset, non posset Aesopus.

E. ubi fortuna Hectoris nostram acrem aciem inclinatam . . .

et cetera explicat in dolore; sic est enim intemperans militaris in forti viro gloria. ergo haec veteranus miles facere poterit, doctus vir sapiensque non poterit? ille
40 vero melius ac non paulo quidem. sed adhuc de consuetudine exercitationis loquor, nondum de ratione et

sapientia. aniculae saepe inediam biduum aut triduum ferunt: subduc cibum unum diem athletae: Iovem Olympium, cum ipsum, cui se exercet, inplorabit, ferre non posse *se* clamabit. consuetudinis magna vis est: pernoctant venatores in nive in montibus; uri se patiuntur Indi; pugiles caestibus contusi ne ingemescunt quidem.
sed quid hos, quibus Olympiorum victoria consulatus ille 41
antiquus videtur? gladiatores, aut perditi homines aut barbari, quas plagas perferunt! quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt quam turpiter vitare! quam saepe adparet nihil eos malle quam vel domino satis facere vel populo! mittunt etiam volneribus confecti ad dominos qui quaerant quid velint: si satis iis factum sit, se velle decumbere. quis mediocris gladiator ingemuit, quis voltum mutavit umquam? quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? quis, cum decubuisset, ferrum recipere iussus collum contraxit? tantum exercitatio, meditatio, consuetudo valet. ergo hoc poterit

> Samnis, spurcus homo, vita illa dignus locoque:

vir natus ad gloriam ullam partem animi tam mollem habebit quam non meditatione et ratione conroboret? crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum non nullis videri solet, et haud scio an ita sit, ut nunc fit: cum vero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

De exercitatione et consuetudine et commentatione 18 42
dixi. age, sis, nunc de ratione videamus, nisi quid vis ad haec. *A.* Egone ut te interpellem? ne hoc quidem vellem: ita me ad credendum tua ducit oratio. *M.* Sitne igitur malum dolere necne Stoici viderint, qui contortulis quibusdam et minutis conclusiunculis nec ad sensus permanantibus effici volunt non esse malum dolorem. ego illud, quicquid est, tantum esse quantum videatur non puto, falsaque eius visione et specie moveri homines dico vehementius doloremque omnem esse tolerabilem. unde igitur ordiar? an eadem breviter attingam, quae modo dixi, quo facilius oratio progredi possit longius?
inter omnis igitur hoc constat nec doctos homines solum, 43

sed etiam indoctos, virorum esse fortium et magnanimorum et patientium et humana vincentium toleranter dolorem pati, nec vero quisquam fuit qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. quod ergo et postulatur a fortibus et laudatur, cum fit, id aut extimescere veniens aut non ferre praesens nonne turpe est? atquin vide ne, cum omnes rectae animi adfectiones virtutes appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium, sed ab ea, quae una ceteris excellebat, omnes nominatae sint: appellata est enim ex viro virtus; viri autem propria maxime est fortitudo, cuius munera duo sunt maxima, mortis dolorisque contemptio. utendum est igitur his, si virtutis compotes vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata. quaeres fortasse, quo modo, et recte; talem enim medicinam philo-
19 44 sophia profitetur. venit Epicurus, homo minime malus vel potius vir optimus; tantum monet, quantum intellegit. 'neglege' inquit 'dolorem.' quis hoc dicit? idem qui dolorem summum malum. vix satis constanter. audiamus. 'si summus dolor est,' inquit 'brevem necesse est esse.'

itera dum eadem istaec mihi!

non enim satis intellego quid summum dicas esse, quid breve. 'summum quo nihil sit superius, breve quo nihil brevius. contemno magnitudinem doloris, a qua me brevitas temporis vindicabit ante paene quam venerit.' sed si est tantus dolor quantus Philoctetae? 'bene plane magnus mihi quidem videtur, sed tamen non summus; nihil enim dolet nisi pes: possunt oculi, potest caput, latera, pulmones, possunt omnia: longe igitur abest a summo dolore. ergo' inquit 'dolor diuturnus habet laetitiae
45 plus quam molestiae.' hunc ego non possum tantum hominem nihil sapere dicere, sed nos ab eo derideri puto. ego summum dolorem — summum autem dico, etiam si decem atomis est maior alius — non continuo esse dico brevem multosque possum bonos viros nominare, qui conpluris annos doloribus podagrae crucientur maximis. sed homo catus numquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum, ut sciam quid summum dicat in dolore, quid breve in tempore. omittamus hunc igitur

nihil prorsus dicentem cogamusque confiteri non esse ab
eo doloris remedia quaerenda, qui dolorem malorum om-
nium maxumum dixerit, quamvis idem forticulum se in
torminibus et in stranguria sua praebeat. aliunde igitur
est quaerenda medicina et maxime quidem, si quid ma-
xime consentaneum sit quaerimus, ab iis, quibus, quod
honestum sit, summum bonum, quod turpe, summum
videtur malum. his tu praesentibus gemere et iactare
te non audebis profecto; loquetur enim eorum voce vir-
tus ipsa tecum: tunc, cum pueros Lacedaemone, adule- 20
scentis Olympiae, barbaros in harena videris excipientis 46
gravissimas plagas et ferentis silentio, si te forte dolor
aliquis pervellerit, exclamabis ut mulier, non constanter
et sedate feres? 'ferri non potest; natura non patitur.'
audio: pueri ferunt gloria ducti, ferunt pudore alii, multi
metu, et tamen veremur ut hoc, quod a tam multis et
quod tot locis perferatur, natura patiatur? illa vero non
modo patitur, verum etiam postulat; nihil enim habet
praestantius, nihil quod magis expetat quam honestatem,
quam laudem, quam dignitatem, quam decus. hisce ego
[pluribus] nominibus unam rem declarari volo, sed utor,
ut quam maxime significem, pluribus. volo autem dicere
illud homini longe optumum esse, quod ipsum sit optan-
dum per se, a virtute profectum vel in ipsa virtute situm,
sua sponte laudabile, quod quidem citius dixerim solum
quam non summum bonum. atque ut haec de honesto,
sic de turpi contraria: nihil tam taetrum, nihil tam asper-
nandum, nihil homine indignius. quod si tibi persuasum 47
est — principio enim dixisti plus in dedecore mali tibi
videri quam in dolore —, reliquum est ut tute tibi im-
peres: quamquam hoc nescio quo modo dicitur, quasi
duo simus, ut alter imperet, alter pareat; non inscite ta-
men dicitur: est enim animus in partis tributus duas, 21
quarum altera rationis est particeps, altera expers. cum
igitur praecipitur, ut nobismet ipsis imperemus, hoc prae-
cipitur, ut ratio coërceat temeritatem. est in animis om-
nium fere natura molle quiddam, demissum, humile,
enervatum quodam modo et languidum. si nihil esset
aliud, nihil esset homine deformius; sed praesto est do-
mina omnium et regina ratio, quae conixa per se et pro-

gressa longius fit perfecta virtus: haec ut imperet illi parti animi, quae oboedire debet, id videndum est viro.
48 quonam modo? inquies. vel ut dominus servo vel ut imperator militi vel ut parens filio. si turpissime se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem, si se lamentis muliebriter lacrimisque dedet, vinciatur et constringatur amicorum propinquorumque custodiis; saepe enim videmus fractos pudore, qui ratione nulla vincerentur. ergo hos quidem ut famulos vinclis prope atque custodia, qui autem erunt firmiores nec tamen robustissimi, hos admonitu oportebit ut bonos milites revocatos dignitatem tueri. non nimis in Niptris ille sapientissimus Graeciae saucius lamentatur vel modice potius.

> 'pedetemptim' inquit 'et sedato nisu,
> ne succussu adripiat maior
> dolor.' —

49 Pacuvius hoc melius quam Sophocles — apud illum enim perquam flebiliter Ulixes lamentatur in volnere —: tamen huic leniter gementi illi ipsi, qui ferunt saucium, personae gravitatem intuentes non dubitant dicere:

> tu quoque, Ulixes, quamquam graviter
> cernimus ictum, nimis paene animo es
> molli, qui consuetus in armis
> aevom agere ....

intellegit poëta prudens ferendi doloris consuetudinem
50 esse non contemnendam magistram. atque ille non inmoderate magno in dolore:

> retinete, tenete, opprimit ulcus,
> nudate, heu miserum me: excrucior.

incipit labi; deinde ilico desinit:

> operite, abscedite iam iam,
> mittite; nam attrectatu et quassu
> saevum amplificatis dolorem.

videsne ut obmutuerit non sedatus corporis, sed castigatus animi dolor? itaque in extremis Niptris alios quoque obiurgat idque moriens:

> conqueri fortunam adversam, non lamentari decet;
> id viri est officium: fletus muliebri ingenio additus.

22 huius animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut severo
51 imperatori miles pudens. in quo vero erit perfecta sa-

pientia, quem adhuc nos quidem vidimus neminem, sed
philosophorum sententiis qualis hic futurus sit, si modo
aliquando fuerit, exponitur: is igitur sive ea ratio, quae
erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit
inferiori, ut iustus parens probis filiis; nutu quod volet
conficiet, nullo labore, nulla molestia; eriget ipse se,
suscitabit, instruet, armabit, ut tamquam hosti sic obsi-
stat dolori. quae sunt ista arma? contentio, confirmatio
sermoque intumus, cum ipse secum 'cave turpe quic-
quam, languidum, non virile.' obversentur species ho- 52
nestae viro: Zeno proponatur Eleates, qui perpessus est
omnia potius quam conscios delendae tyrannidis indicaret;
de Anaxarcho Democritio cogitetur, qui cum Cypri in
manus Timocreontis regis incidisset, nullum genus sup-
plicii deprecatus est neque recusavit. Callanus Indus,
indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, sua
voluntate vivus conbustus est: nos, si pes condoluit, si
dens, [sed fac totum dolere corpus,] ferre non possumus;
opinio est enim quaedam effeminata ac levis nec in do-
lore magis quam eadem in voluptate, qua cum liquesci-
mus fluimusque mollitia, apis aculeum sine clamore ferre
non possumus. at vero C. Marius, rusticanus vir, sed 53
plane vir, cum secaretur, ut supra dixi, principio vetuit
se adligari, nec quisquam ante Marium solutus dicitur
esse sectus. cur ergo postea alii? valuit auctoritas. vi-
desne igitur opinionis esse, non naturae malum? et tamen
fuisse acrem morsum doloris idem Marius ostendit; crus
enim alterum non praebuit: ita et tulit dolorem ut vir et
ut homo maiorem ferre sine causa necessaria noluit. to-
tum igitur in eo est, ut tibi imperes. ostendi autem quod
esset imperandi genus, atque haec cogitatio, quid pa-
tientia, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignis-
simum sit, non solum animum conprimit, sed ipsum etiam
dolorem nescio quo pacto mitiorem facit. ut enim fit in 23
proelio, ut ignavus miles ac timidus, simul ac viderit ho- 54
stem, abiecto scuto fugiat quantum possit ob eamque
causam pereat non numquam etiam integro corpore, cum
ei, qui steterit, nihil tale evenerit, sic qui doloris speciem
ferre non possunt abiciunt se atque ita adflicti et exani-
mati iacent; qui autem restiterunt discedunt saepissime

superiores; sunt enim quaedam animi similitudines cum
corpore: ut onera contentis corporibus facilius feruntur,
remissis opprimunt, simillime animus intentione sua de-
pellit pressum omnem ponderum, remissione autem sic
55 urguetur, ut se nequeat extollere. et, si verum quaeri-
mus, in omnibus officiis persequendis animi est adhibenda
contentio; ea est sola officii tamquam custodia. sed hoc
quidem in dolore maxume est providendum, ne quid ab-
iecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid serviliter
muliebriterve faciamus, in primisque refutetur ac reicia-
tur Philocteteus ille clamor: ingemescere non numquam
viro concessum est idque raro, eiulatus ne mulieri qui-
dem; et hic nimirum est fletus, quem duodecim tabulae
56 in funeribus adhiberi vetuerunt. nec vero umquam ne
ingemescit quidem vir fortis ac sapiens, nisi forte ut se
intendat ad firmitatem, ut in stadio cursores exclamant
quam maxime possunt; faciunt idem, cum exercentur,
athletae; pugiles vero, etiam cum feriunt adversarium,
in iactandis caestibus ingemescunt, non quo doleant ani-
move succumbant, sed quia profundenda voce omne cor-
24 pus intenditur venitque plaga vehementior. quid? qui
volunt exclamare maius, num satis habent latera, fauces,
linguam intendere, e quibus eici vocem et fundi videmus?
toto corpore atque omnibus ungulis, ut dicitur, conten-
57 tioni vocis adserviunt. genu mehercule M. Antonium
vidi, cum contente pro se ipse lege Varia diceret, terram
tangere. ut enim balistae lapidum et reliqua tormenta
telorum eo graviores emissiones habent, quo sunt con-
tenta atque adducta vehementius, sic vox, sic cursus, sic
plaga hoc gravior, quo est missa contentius: cuius con-
tentionis cum tanta vis sit, si gemitus in dolore ad con-
firmandum animum valebit, utemur; sin erit ille gemitus
elamentabilis, si inbecillus, si abiectus, si flebilis, ei qui
se dederit, vix eum virum dixerim. qui quidem gemitus
si levationis aliquid adferret, tamen videremus quid esset
fortis et animosi viri; cum vero nihil imminuat doloris,
cur frustra turpes esse volumus? quid est enim fletu mu-
58 liebri viro turpius? atque hoc praeceptum, quod de do-
lore datur, patet latius: omnibus enim rebus, non solum
dolori, simili contentione animi resistendum est. ira

exardescit, libido concitatur: in eandem arcem confugien-
dum est, eadem sunt arma sumenda; sed quoniam de
dolore loquimur, illa omittamus. ad ferendum igitur
dolorem placide atque sedate plurimum proficit toto pe-
ctore, ut dicitur, cogitare quam id honestum sit. sumus
enim natura, ut ante dixi — dicendum est enim sae-
pius —, studiosissimi adpetentissimique honestatis, cuius
si quasi lumen aliquod aspeximus, nihil est quod, ut eo
potiamur, non parati simus et ferre et perpeti. ex hoc
cursu atque impetu animorum ad veram laudem atque
honestatem illa pericula adeuntur in proeliis; non sen-
tiunt viri fortes in acie volnera, vel sentiunt, sed mori
malunt quam tantum modo de dignitatis gradu demoveri.
fulgentis gladios hostium videbant Decii, cum in aciem 59
eorum inruebant: his levabat omnem volnerum metum
nobilitas mortis et gloria. num tum ingemuisse Epa-
minondam putas, cum una cum sanguine vitam effluere
sentiret? imperantem enim patriam Lacedaemoniis relin-
quebat, quam acceperat servientem. haec sunt solacia,
haec fomenta summorum dolorum. dices, quid in pace, 25
quid domi, quid in lectulo? ad philosophos me revocas, 60
qui in aciem non saepe prodeunt, e quibus homo sane
levis, Heracleotes Dionysius, cum a Zenone fortis esse
didicisset, a dolore dedoctus est. nam cum ex renibus
laboraret, ipso in eiulatu clamitabat falsa esse illa, quae
antea de dolore ipse sensisset. quem cum Cleanthes con-
discipulus rogaret, quaenam ratio eum de sententia de-
duxisset, respondit: '*si* qui, cum tantum operae philoso-
phiae dedisset, dolorem tamen ferre non posset, satis
esset argumenti malum esse dolorem; plurimos autem
annos in philosophia consumpsi nec ferre possum: ma-
lum est igitur dolor.' tum Cleanthem, cum pede terram
percussisset, versum ex Epigonis ferunt dixisse:

audisne haec, Amphiaraë, sub terram abdite?

Zenonem significabat, a quo illum degenerare dolebat.
at non noster Posidonius, quem et ipse saepe vidi et id 61
dicam, quod solebat narrare Pompeius, se, cum Rhodum
venisset decedens ex Syria, audire voluisse Posidonium;

sed cum audisset eum graviter esse aegrum, quod vehe-
menter eius artus laborarent, voluisse tamen nobilissi-
mum philosophum visere: quem ut vidisset et saluta-
visset honorificisque verbis prosecutus esset molesteque
se dixisset ferre, quod eum non posset audire, at ille 'tu
vero' inquit 'potes; nec committam ut dolor corporis
efficiat, ut frustra tantus vir ad me venerit.' itaque nar-
rabat eum graviter et copiose de hoc ipso, nihil esse
bonum nisi quod esset honestum, cubantem disputavisse,
cumque quasi faces ei doloris admoverentur, saepe dixisse:
'nihil agis, dolor! quamvis sis molestus, numquam te esse
26 62 confitebor malum.' omninoque omnes clari et nobilitati
labores contendendo fiunt etiam tolerabiles. videmusne
apud quos eorum ludorum, qui gymnici nominantur, ma-
gnus honos sit, nullum ab iis, qui in id certamen descen-
dant, devitari dolorem? apud quos autem venandi et
equitandi laus viget, qui hanc petessunt nullum fugiunt
dolorem. quid de nostris ambitionibus, quid de cupi-
ditate honorum loquar? quae flamma est, per quam non
cucurrerunt ii, qui haec olim punctis singulis conlige-
bant? itaque semper Africanus Socraticum Xenophon-
tem in manibus habebat, cuius in primis laudabat illud,
quod diceret eosdem labores non aeque gravis esse im-
peratori et militi, quod ipse honos laborem leviorem
63 faceret imperatorium. sed tamen hoc evenit, ut in vol-
gus insipientium opinio valeat honestatis, cum ipsam vi-
dere non possint; itaque fama et multitudinis iudicio
moventur, cum id honestum putent, quod a plerisque
laudetur. te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen
eius iudicio stare nolim nec quod illa putet idem putare
pulcherrimum: tuo tibi iudicio est utendum; tibi si recta
probanti placebis, tum non modo tete viceris, quod paulo
64 ante praecipiebam, sed omnis et omnia. hoc igitur tibi
propone: amplitudinem animi et quasi quandam exagge-
rationem quam altissimam [animi], quae maxime eminet
contemnendis et despiciendis doloribus, unam esse om-
nium rem pulcherrimam eoque pulchriorem, si vacet po-
pulo neque plausum captans se tamen ipsa delectet. quin
etiam mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quae sine

venditatione et sine populo teste fiunt, non quo fugien-
dus sit — omnia enim bene facta in luce se conlocari
volunt —, sed tamen nullum theatrum virtuti conscientia
maius est. atque in primis meditemur illud, ut haec pa- 27
tientia dolorum, quam saepe iam animi intentione dixi 65
esse firmandam, in omni genere se aequabilem praebeat.
saepe enim multi, qui aut propter victoriae cupiditatem
aut propter gloriae aut etiam, ut ius suum et libertatem
tenerent, volnera exceperunt fortiter et tulerunt, idem
omissa contentione dolorem morbi ferre non possunt;
neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sa-
pientia tulerant, sed studio potius et gloria. itaque bar-
bari quidam et inmanes ferro decertare acerrume possunt,
aegrotare viriliter non queunt; Graeci autem homines,
non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum,
satis, hostem aspicere non possunt: eidem morbos tole-
ranter atque humane ferunt; at Cimbri et Celtiberi in
proeliis exsultant, lamentantur in morbo. nihil enim
potest esse aequabile, quod non a certa ratione profici-
scatur. sed cum videas eos, qui aut studio aut opinione 66
ducantur, in eo persequendo atque adipiscendo dolore
non frangi, debeas existimare aut non esse malum dolo-
rem aut, etiam si, quicquid asperum alienumque natura
sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut
a virtute ita obruatur, ut nusquam adpareat. quae me-
ditare, quaeso, dies et noctis; latius enim manabit haec
ratio et aliquanto maiorem locum quam de uno dolore
occupabit; nam si omnia fugiendae turpitudinis adipi-
scendaeque honestatis causa faciemus, non modo stimu-
los doloris, sed etiam fulmina fortunae contemnamus
licebit, praesertim cum paratum sit illud ex hesterna
disputatione perfugium. ut enim si cui naviganti, prae- 67
dones *si* insequantur, deus qui dixerit ‘eice te *e* navi;
praesto est qui excipiat, vel delphinus, ut Arionem Me-
thymnaeum, vel equi Pelopis illi Neptunii, qui “per
undas currus suspensos rapuisse” dicuntur, excipient te
et quo velis perferent,’ omnem omittat timorem, sic ur-
guentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti sint, ut
ferendi non sint, quo sit confugiendum tu vides.

Haec fere hoc tempore putavi esse dicenda. sed tu fortasse in sententia permanes. *A.* Minime vero, meque biduo duarum rerum, quas maxime timebam, spero liberatum metu. *M.* Cras ergo ad clepsydram; sic enim diximus, et tibi hoc video non posse deberi. *A.* Ita prorsus; et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore. *M.* Sic faciemus tuisque optumis studiis obsequemur.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Prooemium huius libri in laudibus philosophiae versatur, quae cum medicina animi sit eaque in potestate nostra, queritur multum et honoris haberi et temporis tribui medicinae corporis, illam autem contemni et neglegi (cap. 1—3). Deinceps id agitur, ut aegritudinem non cadere in sapientem demonstretur. Praemittuntur argumenta leviora, ut a verbis Latinorum ducta, qui omnem animi adfectionem rationis lumine carentem, insaniam, amentiam, dementiam appellent, adeoque a sapiente removeant (cap. 4. 5). Sequuntur deinde argumenta Stoicorum breviter astricta (cap. 6—9). Quibus expositis suo more fusius aliquanto ac latius dicit. Probantur philosophorum praecepta fortes quasdam sententias sequentium, Peripateticorum non item, perturbationum mediocritates probantium (cap. 10). Apparere autem dicitur non solum omnis aegritudinis, verum ceterarum etiam perturbationum causam esse ab opinione repetendam et aegritudinis quidem ab opinione magni mali, cuius definitio subicitur huiusce modi: esse opinionem magni mali praesentis et recentem quidem opinionem talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi (cap. 11). Ex hac definitione in tris partes abit disputatio, quarum prima docet aegritudinem esse ex opinione mali (cap. 12. 13), in qua Epicurum refellit, qui ipsam opinionem esse aegritudinem contendat, et Cyrenaicos, qui non putent valere ad aegritudinem nisi inopinatum malum, quod, quamquam insperata sint graviora et ipsa praemeditatio aegritudinem minuat (cap. 13—15), ut merito reprehendantur Epicurei, qui istam reprehendant (cap. 16), et cogitationes potius ad voluptates traducant corporis aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur (cap. 17—21), tamen in isto non sint omnia, cum et non opinatorum natura considerata intellegatur, propterea tantum magna videri, quod quanta sint considerandi spatium non detur, et quasi culpa contractum omne non provisum malum videatur (cap. 22). Altera pars, dolorem voluntarium esse, non in natura rerum ipsa situm, ex eo demonstrat, quod, cum accessit ad opinionem magni mali altera illa opinio, ad officium pertinere aegre ferre quod acciderit, vehementer augeatur aegritudinis perturbatio (cap. 23 sqq.).

Tertia denique hoc argumento a natura rerum aegritudinem removet, quod aegritudo fere non sit nisi e recenti mali opinione, quaeque habeat quandam viriditatem unde fiat ut ipse dies vel maximae aegritudini medeatur (cap. 31). Reliqua disputatio versatur in remediis aegritudinis tradendis (cap. 32. 33).

---

1 1 Quidnam esse, Brute, causae putem cur, cum con-
stemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique
[causa] quaesita sit ars atque eius utilitas deorum inmor-
talium inventioni consecrata, animi autem medicina nec
tam desiderata sit ante quam inventa, nec tam culta po-
stea quam cognita est, nec tam multis grata et probata,
pluribus etiam suspecta et invisa? an quod corporis gra-
vitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum
corpore non sentimus? ita fit ut animus de se ipse tum
2 iudicet, cum id ipsum, quo iudicatur, aegrotet. quod si
talis nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et per-
spicere eademque optima duce cursum vitae conficere
possemus, haud erat sane quod quisquam rationem ac
doctrinam requireret: nunc parvulos nobis dedit ignicu-
los, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravati
sic restinguimus, ut nusquam naturae lumen adpareat.
sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum, quae si
adulescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perdu-
ceret: nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti
sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinio-
num perversitate versamur, ut paene cum lacte nutricis
errorem suxisse videamur; cum vero parentibus redditi,
dein magistris traditi sumus, tum ita variis inbuimur
erroribus, ut vanitati veritas et opinioni confirmatae na-
2 3 tura ipsa cedat. accedunt etiam poëtae, qui cum ma-
gnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt,
audiuntur, leguntur, ediscuntur et inhaerescunt penitus
in mentibus; cum vero eodem, quasi maxumus quidam
magister, populus *accessit* atque omnis undique ad vitia
consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum
pravitate a naturaque desciscimus, ut nobis optime na-
turae vim vidisse videantur, qui nihil melius homini,
nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus,
imperiis, populari gloria iudicaverunt; ad quam fertur

optumus quisque, veramque illam honestatem expetens,
quam unam natura maxime anquirit, in summa inanitate
versatur consectaturque nullam eminentem effigiem vir-
tutis, sed adumbratam imaginem [gloriae]. est enim
gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata:
ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene
iudicantium de excellenti virtute, ea virtuti resonat tam-
quam imago: quae quia recte factorum plerumque comes
est, non est bonis viris repudianda; illa autem, quae se 4
eius imitatricem esse volt, temeraria atque inconsiderata
et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama
popularis, simulatione honestatis formam eius pulchritu-
dinemque corrumpit: qua caecati homines, cum quae-
dam etiam praeclara cuperent eaque nescirent nec ubi
nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates,
alii ipsi occiderunt. atque hi quidem optuma petentes
non tam voluntate quam cursus errore falluntur. quid?
qui pecuniae cupiditate, qui voluptatum libidine feruntur,
quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint
ab insania, [quod insipientibus contingit omnibus,] his
nullane est adhibenda curatio? utrum quod minus noceant
animi aegrotationes quam corporis an quod corpora cu-
rari possint, animorum medicina nulla sit? at et morbi 3 5
perniciosiores pluresque sunt animi quam corporis. hoc
enim ipso odiosi sunt, quod ad animum pertinent eum-
que sollicitant, 'animusque aeger' ut ait Ennius 'semper
errat neque poti neque perpeti potest: cupere numquam
desinit.' quibus duobus morbis, ut omittam alios, aegri-
tudine et cupiditate, qui tandem possunt in corpore esse
graviores? qui vero probari potest, ut sibi mederi animus
non possit, cum ipsam medicinam corporis [animus] in-
venerit cumque ad corporum sanationem multum ipsa
corpora et natura valeat nec omnes, qui curari se passi
sint, continuo etiam convalescant, animi autem, qui se
sanari voluerint praeceptisque sapientium paruerint, sine
ulla dubitatione sanentur? est profecto animi medicina, 6
philosophia, cuius auxilium non, ut in corporis morbis,
petendum est foris, omnibusque opibus *atque* viribus, ut
nosmet ipsi nobis mederi possimus, elaborandum est:
quamquam de universa philosophia, quanto opere et ex-

petenda esset et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in
Hortensio. de maxumis autem rebus nihil fere intermi-
simus postea nec disputare nec scribere; his autem libris
exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris
in Tusculano erant disputata. sed quoniam duobus su-
perioribus de morte et de dolore dictum est, tertius dies
7 disputationis hoc tertium volumen efficiet. ut enim in
Academiam nostram descendimus inclinato iam in post-
meridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui
aderant, causam disserendi. tum res acta sic est:

4 *A*. Videtur mihi cadere in sapientem aegritudo. *M*.
Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines,
libidines, iracundiae? haec enim fere sunt eius modi,
quae Graeci πάθη appellant; ego poteram morbos, et id
verbum esset e verbo, sed in consuetudinem nostram
non caderet: nam misereri, invidere, gestire, laetari, haec
omnia morbos Graeci appellant, motus animi rationi non
obtemperantis; nos autem hos eosdem motus concitati
animi recte, ut opinor, perturbationes dixerimus, mor-
bos autem non satis usitate, nisi quid aliud tibi videtur.
8 *A*. Mihi vero isto modo. *M*. Haecine igitur cadere in
sapientem putas? *A*. Prorsus existimo. *M*. Ne ista glo-
riosa sapientia non magno aestimanda est, si quidem non
multum differt ab insania. *A*. Quid? tibi omnisne animi
commotio videtur insania? *M*. Non mihi quidem soli,
sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque no-
stris hoc ita visum intellego multis saeculis ante Socra-
tem, a quo haec omnis, quae est de vita et de moribus,
philosophia manavit. *A*. Quonam tandem modo? *M*.
Quia nomen insaniae significat mentis aegrotationem et
9 morbum. [omnis autem perturbationes animi morbos
philosophi appellant negantque stultum quemquam his
morbis vacare; qui autem in morbo sunt, sani non sunt,
et omnium insipientium animi in morbo sunt: omnes in-
sipientes igitur insaniunt.] sanitatem enim animorum
positam in tranquillitate quadam constantiaque cense-
bant; his rebus mentem vacuam appellarunt insaniam,
propterea quod in perturbato animo, sicut in corpore,
5 sanitas esse non posset. nec minus illud acute, quod
10 animi adfectionem lumine mentis carentem nominaverunt

amentiam eandemque dementiam; ex quo intellegendum est eos, qui haec rebus nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnis insipientis esse non sanos. qui est enim animus in aliquo morbo — morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant —, non magis est sanus quam id corpus, quod in morbo est. ita fit ut sapientia sanitas sit animi, insipientia autem quasi insanitas quaedam, quae est insania eademque dementia; multoque melius haec notata sunt verbis Latinis quam Graecis, quod aliis quoque multis locis reperietur. sed id alias, nunc quod instat. totum igitur id, quod quae- 11
rimus, quid et quale sit verbi vis ipsa declarat. eos enim sanos quoniam intellegi necesse est, quorum mens motu quasi morbo perturbata nullo sit, qui contra adfecti sint, hos insanos appellari necesse est. itaque nihil melius quam quod est in consuetudine sermonis Latini, cum exisse ex potestate dicimus eos, qui ecfrenati feruntur aut libidine aut iracundia: quamquam ipsa iracundia libidinis est pars; sic enim definitur iracundia, ulciscendi libido. qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sunt in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci autem *μανίαν* unde appellent non facile dixerim: eam tamen ipsam distinguimus nos melius quam illi; hanc enim insaniam, quae iuncta stultitia patet latius, a furore disiungimus. Graeci volunt illi quidem, sed parum valent verbo: quem nos furorem, *μελαγχολίαν* illi vocant; quasi vero atra bili solum mens ac non saepe vel iracundia graviore vel timore vel dolore moveatur, quo genere Athamantem, Alcmaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus. qui ita sit adfectus, eum dominum esse rerum suarum vetant duodecim tabulae; itaque non est scriptum SI INSANUS, sed SI FURIOSUS ESCIT. stultitiam enim censuerunt constantia, id est sanitate, vacantem posse tamen tueri mediocritatem officiorum et vitae communem cultum atque usitatum; furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia caecitatem. quod cum maius esse videatur quam insania, tamen eius modi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. sed haec alia quaestio est: nos ad

6 propositum revertamur. cadere, opinor, in sapientem
12 aegritudinem tibi dixisti videri. *A.* Et vero ita existimo.
M. Humanum id quidem, quod ita existimas; non enim
silice nati sumus, sed est natura in animis tenerum quid-
dam atque molle, quod aegritudine quasi tempestate qua-
tiatur. nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia
vel in primis fuit nobilis, 'minime' inquit 'adsentior iis,
qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant,
quae nec potest ulla esse nec debet. ne aegrotus sim:
si sim, qui fuerat sensus adsit, sive secetur quid sive
avellatur a corpore. nam istuc nihil dolere non sine
magna mercede contingit, inmanitatis in animo, stuporis
13 in corpore.' sed videamus ne haec oratio sit hominum
adsentantium nostrae inbecillitati et indulgentium molli-
tudini, nos autem audeamus non solum ramos amputare
miseriarum, sed omnis radicum fibras evellere. tamen ali-
quid relinquetur fortasse: ita sunt altae stirpes stultitiae;
sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. illud
quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine
philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum
fore. quam ob rem, quoniam coepimus, tradamus nos
ei curandos: sanabimur, si volemus. et progrediar qui-
dem longius; non enim de aegritudine solum, quamquam
id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui,
perturbatione — morbo, ut Graeci volunt — explicabo.
et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui brevi-
ter astringere solent argumenta; deinde nostro instituto
vagabimur.

7 Qui fortis est, idem est fidens, quoniam confidens
14 mala consuetudine loquendi in vitio ponitur, ductum ver-
bum a confidendo, quod laudis est; qui autem est fidens,
is profecto non extimescit; discrepat enim a timendo
confidere. atqui in quem cadit aegritudo, in eundem
timor; quarum enim rerum praesentia sumus in aegritu-
dine, easdem inpendentis et venientis timemus. [ita fit
ut fortitudini aegritudo repugnet.] veri simile est igitur,
in quem cadat aegritudo, cadere in eundem timorem et
infractionem quidem animi et demissionem; quae in quem
cadunt, in eundem cadit ut serviat, ut victum, si quando,
se esse fateatur; quae qui recipit, recipiat idem necesse

est timiditatem et ignaviam. non cadunt autem haec in virum fortem: igitur ne aegritudo quidem. at nemo sapiens nisi fortis: non cadet ergo in sapientem aegritudo. praeterea necesse est, qui fortis sit, eundem esse magni 15
animi; qui magni animi sit, invictum; qui invictus sit, eum res humanas despicere atque infra se positas arbitrari; despicere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine adfici potest; ex quo efficitur fortem virum aegritudine numquam adfici; omnes autem sapientes fortes: non cadit igitur in sapientem aegritudo. et quem ad modum oculus conturbatus non est probe adfectus ad suum munus fungendum et reliquae partes totumve corpus, statu cum est motum, deest officio suo et muneri, sic conturbatus animus non est aptus ad exsequendum munus suum. munus autem animi est ratione bene uti et sapientis animus ita semper adfectus est, ut ratione optime utatur; numquam igitur est perturbatus; at aegritudo perturbatio est animi: semper igitur ea sapiens vacabit.

Veri etiam simile illud est, qui sit temperans,— quem 8
Graeci *σώφρονα* appellant eamque virtutem *σωφροσύνην* 16
vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, non numquam etiam modestiam, sed haud scio an recte ea virtus frugalitas appellari possit, quod angustius apud Graecos valet, qui frugi homines *χρησίμους* appellant, id est tantum modo utilis; at illud est latius; omnis enim abstinentia, omnis innocentia, — quae apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest *ἀβλάβειαν*: nam est innocentia adfectio talis animi, quae noceat nemini —, reliquas etiam virtutes frugalitas continet; quae nisi tanta esset et si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur, numquam esset L. Pisonis cognomen tanto opere laudatum. sed 17
quia nec qui propter metum praesidium reliquit, quod est ignaviae, nec qui propter avaritiam clam depositum non reddidit, quod est iniustitiae, nec qui propter temeritatem male rem gessit, quod est stultitiae, frugi appellari solet, eo tris virtutes, fortitudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas conplexa est: — etsi hoc quidem commune est virtutum; omnes enim inter se nexae et

iugatae sunt: — reliqua igitur est, quarta virtus ut sit ipsa, frugalitas. eius enim videtur esse proprium motus animi adpetentis regere et sedare semperque adversantem libidini moderatam in omni re servare constantiam:
18 cui contrarium vitium nequitia dicitur. frugalitas, ut opinor, a fruge, qua nihil melius *est* e terra, nequitia ab eo — etsi erit hoc fortasse durius, sed temptemus; lusisse putemur, si nihil sit —, ab eo, quod nequicquam est in tali homine: ex quo idem nihili dicitur. qui sit frugi igitur vel, si mavis, moderatus et temperans, eum necesse est esse constantem; qui autem constans, quietum; qui quietus, perturbatione omni vacuum, ergo etiam aegritudine; et sunt illa sapientis: aberit igitur a sapiente
9 aegritudo. Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur, hoc, ut opinor, modo:

corque meum penitus turgescit tristibus iris,
cum decore atque omni me orbatum laude recordor.

19 num manus adfecta recte est, cum in tumore est, aut num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum non vitiose se habet? sic igitur inflatus et tumens animus in vitio est. sapientis autem animus semper vacat vitio, numquam turgescit, numquam tumet; at iratus animus eius modi est: numquam igitur sapiens irascitur. nam si irascitur, etiam concupiscit; proprium est enim irati cupere, a quo laesus videatur, ei quam maxumum dolorem inurere; qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecutus sit, magno opere laetari: ex quo fit ut alieno malo gaudeat; quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur quidem cadit. sin autem caderet in sapientem aegritudo, caderet etiam iracundia: qua quo-
20 niam vacat, aegritudine etiam vacabit. etenim, si sapiens in aegritudinem incidere posset, posset etiam in misericordiam, posset in invidentiam: non dixi invidiam, quae tum est, cum invidetur; ab invidendo autem invidentia recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen invidiae, quod verbum ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Melanippo,

quisnam florem liberum invidit meum?

male Latine videtur, sed praeclare Accius; ut enim vi-

dere, sic invidere florem rectius quam flori: nos consue-
tudine prohibemur; poëta ius suum tenuit et dixit auda-
cius. cadit igitur in eundem et misereri et invidere; 21
nam qui dolet rebus alicuius adversis, idem alicuius etiam
secundis dolet, ut Theophrastus, interitum deplorans Cal-
listhenis sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur,
itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summa
potentia summaque fortuna, sed ignarum quem ad mo-
dum rebus secundis uti conveniret. atqui quem ad mo-
dum misericordia aegritudo est ex alterius rebus adver-
sis, sic invidentia aegritudo est ex alterius rebus secundis;
in quem igitur cadit misereri, in eundem etiam invidere;
non cadit autem invidere in sapientem: ergo ne misereri
quidem. quod si aegre ferre sapiens soleret, misereri
etiam soleret: abest ergo a sapiente aegritudo.

Haec sic dicuntur a Stoicis concluduntur que contor- 22
tius; sed latius aliquanto dicenda sunt et diffusius, sen-
tentiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime
forti et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sen-
tentia: nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil
est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates
vel perturbationum vel morborum animi mihi non sane
probant. omne enim malum, etiam mediocre, malum
est; nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit
omnino. nam ut corpus, etiam si mediocriter aegrum
est, sanum non est, sic in animo ista mediocritas caret
sanitate. itaque praeclare nostri, ut alia multa, mole-
stiam, sollicitudinem, angorem propter similitudinem cor-
porum aegrorum aegritudinem nominaverunt. hoc prope 23
modum verbo Graeci omnem animi perturbationem ap-
pellant; vocant enim *πάθος*, id est morbum, quicumque
est motus in animo turbidus: nos melius; aegris enim
corporibus simillima animi est aegritudo; at non similis
aegrotationis est libido, non inmoderata laetitia, quae est
voluptas animi elata et gestiens; ipse etiam metus non
est morbi admodum similis, quamquam aegritudini est
finitimus, sed proprie, ut aegrotatio in corpore, sic aegri-
tudo in animo nomen habet non seiunctum a dolore.
doloris huius igitur origo nobis explicanda est, id est
causa efficiens aegritudinem in animo tamquam aegrota-

tionem in corpore; nam ut medici causa morbi inventa curationem esse inventam putant, sic nos causa aegritudinis reperta medendi facultatem reperiemus.

11 24 Est igitur causa omnis in opinione nec vero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum, quae sunt genere quattuor, partibus plures; nam cum omnis perturbatio sit animi motus vel rationis expers vel rationem aspernans vel rationi non oboediens, isque motus aut boni aut mali opinione citetur bifariam, quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt: nam duae sunt ex opinione boni, quarum altera, voluptas gestiens, id est praeter modum elata laetitia, opinione praesentis magni alicuius boni, altera, quae est inmoderata adpetitio opinati magni boni rationi non obtempe-
25 rans, vel cupiditas recte vel libido dici potest. ergo haec duo genera, voluptas gestiens et libido, bonorum opinione turbantur, ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum; nam et metus opinio magni mali inpendentis et aegritudo est opinio magni mali praesentis et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi; id autem est ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. his autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam furias inmittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. sed cetera alias: nunc aegritudinem, si possumus, depellamus. id enim sit propositum, quando quidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti, quod ego nullo modo existimo; taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda.

12 26 qualis enim tibi ille videtur

Tantalo prognatus, Pelope natus, qui quondam a socro
Oenomao rege Hippodameam raptis nanctust nuptiis?

Iovis iste quidem pronepos. tamne ergo abiectus tamque fractus?

'nolite,' inquit 'hospites, ad me adire! ilico istinc,
ne contagio mea bonis umbrave obsit.
meo tanta vis sceleris in corpore haeret.'

tu te, Thyesta, damnabis orbabisque luce propter vim

sceleris alieni? quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

> refugere oculi; corpus macie extabuit;
> lacrimae peredere umore exsanguis genas;
> situm inter oris barba pedore horrida atque
> intonsa infuscat pectus inluvie scabrum.

haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti; non inerant in iis, quae tibi casus invexerat, et quidem inveterato malo, cum tumor animi resedisset — est autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recenti —; sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae; illam enim oderas et iure fortasse: regno non aequo animo carebas. est autem inpudens luctus maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. Dionysius quidem tyrannus 27
Syracusis expulsus Corinthi pueros docebat: usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid inpudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? is cum restitui in regnum nec Veientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas contulisse se dicitur inque ea urbe senio et aegritudine esse confectus. hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritu- 13
dine opprimatur, id est miseria? nam cum omnis perturbatio miseria est, tum carnificina est aegritudo. habet ardorem libido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus, sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, adflictationem, foeditatem; lacerat, exest animum planeque conficit. hanc nisi exuimus sic, ut abiciamus, miseria carere non possumus.

Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem 28
exsistere, cum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urguere videatur. Epicuro autem placet opinionem mali aegritudinem esse natura, ut quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent, sed insperato et necopinato malo. est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam; videntur enim omnia repentina graviora. ex hoc et illa iure laudantur:

ego cum genui, tum morituros scivi et ei rei sustuli.
praeterea ad Troiam cum misi ob defendendam Graeciam,
scibam me in mortiferum bellum, non in epulas mittere.

14 haec igitur praemeditatio futurorum malorum lenit eorum
29 adventum, quae venientia longe ante videris. itaque apud Euripidem a Theseo dicta laudantur; licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere:

nam qui haec audita a docto meminissem viro,
futuras mecum commentabar miserias:
aut mortem acerbam aut exsili maestam fugam
aut semper aliquam molem meditabar mali,
ut, si qua invecta diritas casu foret,
ne me inparatum cura laceraret repens.

30 quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de se ipso loquitur Euripides; fuerat enim auditor Anaxagorae, quem ferunt nuntiata morte filii dixisse 'sciebam me genuisse mortalem.' quae vox declarat iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint inprovisa graviora. itaque quamquam non haec una res efficit maximam aegritudinem, tamen, quoniam multum potest provisio animi et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia, et perceptas penitus et pertractatas res humanas habere, nihil admirari cum acciderit, nihil ante, quam evenerit, non evenire posse arbitrari.

quam ob rem omnis, cum secundae res sunt maxume, tum maxume
meditari secum oportet, quo pacto adversam aerumnam ferant.
pericla, damna peregre rediens semper secum cogitet,
aut fili peccatum aut uxoris mortem aut morbum filiae,
communia esse haec, ne quid horum umquam accidat animo novum:
quicquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.

ergo hoc Terentius a philosophia sumptum [cum] tam com- 15
mode dixerit, nos, e quorum fontibus id haustum est, 31
non et dicemus hoc melius et constantius sentiemus? hic
est enim ille voltus semper idem, quem dicitur Xanthippe
praedicare solita in viro suo fuisse [Socrate], eodem sem-
per se vidisse exeuntem illum domo et revertentem. nec
vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem
semel ait in omni vita risisse Lucilius, sed tranquilla et
serena; sic enim accepimus: iure autem erat semper idem
voltus, cum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio.
qua re accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra
casus et eventus, quibus eorum advenientes impetus diu-
turna praemeditatione frangantur, simulque iudico ma-
lum illud opinionis esse, non naturae; si enim in re esset,
cur fierent provisa leviora? Sed est isdem de rebus 32
quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam
viderimus, qui censet necesse esse omnis in aegritudine
esse, qui se in malis esse arbitrentur, sive illa ante pro-
visa et exspectata sint sive inveteraverint. nam neque
vetustate minui mala nec fieri praemeditata leviora, stul-
tamque etiam esse meditationem futuri mali aut fortasse
ne futuri quidem; satis esse odiosum malum omne, cum
venisset; qui autem semper cogitavisset accidere posse
aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum; si vero
ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam volunta-
riam: ita semper angi aut accipiendo aut cogitando malo.
levationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, 33
avocatione a cogitanda molestia et revocatione ad con-
templandas voluptates; parere enim censet animum ra-
tioni posse et quo illa ducat sequi. vetat igitur ratio
intueri molestias, abstrahit ab acerbis cogitationibus,
hebetem *facit* aciem ad miserias contemplandas, a quibus
cum cecinit receptui, inpellit rursum et incitat ad conspi-
ciendas totaque mente contrectandas varias voluptates,
quibus ille et praeteritarum memoria et spe consequen-
tium sapientis vitam refertam putat. haec nostro more
nos diximus, Epicurii dicunt suo; sed quae dicant videa-
mus, quo modo, neglegamus. Principio male repre- 16
hendunt praemeditationem rerum futurarum. nihil est 34
enim quod tam obtundat elevetque aegritudinem quam

perpetua in omni vita cogitatio nihil esse quod non ac-
cidere possit, quam meditatio condicionis humanae, quam
vitae lex commentatioque parendi, quae non hoc adfert,
ut semper maereamus, sed ut numquam. neque enim
qui rerum naturam, qui vitae varietatem, qui inbecil-
litatem generis humani cogitat, maeret, cum haec co-
gitat, sed tum vel maxime sapientiae fungitur munere.
utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus
humanis proprio philosophiae fruatur officio et adversis
casibus triplici consolatione sanetur: primum, quod
posse accidere diu cogitavit, quae cogitatio una ma-
xime molestias omnis extenuat et diluit; deinde, quod
humana humane ferenda intellegit; postremo, quod vi-
det malum nullum esse nisi culpam, culpam autem nul-
lam esse, cum id, quod ab homine non potuerit praestari,
35 evenerit. nam revocatio illa, quam adfert, cum a con-
tuendis nos malis avocat, nulla est: non est enim in no-
stra potestate fodicantibus iis rebus, quas malas esse
opinemur, dissimulatio vel oblivio; lacerant, vexant, sti-
mulos admovent, ignis adhibent, respirare non sinunt.
et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est, qui quod
a natura datum est auxilium extorqueas inveterati dolo-
ris? est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen ma-
gna, quam adfert longinquitas et dies. iubes me bona
cogitare, oblivisci malorum. diceres aliquid et magno
quidem philosopho dignum, si ea bona esse sentires, quae
17 36 essent homine dignissima. Pythagoras mihi si diceret
aut Socrates aut Plato: ‘quid iaces aut quid maeres aut
cur succumbis cedisque fortunae? quae pervellere te for-
sitan potuerit et pungere, non potuit certe viris frangere.
magna vis est in virtutibus: eas excita, si forte dormiunt.
iam tibi aderit princeps fortitudo, quae te animo tanto
esse coget, ut omnia, quae possint homini evenire, con-
temnas et pro nihilo putes; aderit temperantia, quae est
eadem moderatio, a me quidem paulo ante appellata fru-
galitas, quae te turpiter et nequiter facere nihil patietur.
quid est autem nequius aut turpius ecfeminato viro? ne
iustitia quidem sinet te ista facere, cui minimum esse
videtur in hac causa loci, quae tamen ita dicet dupliciter
esse te iniustum, cum et alienum adpetas, qui mortalis

natus condicionem postules inmortalium, et graviter feras
te, quod utendum acceperis, reddidisse. prudentiae vero 37
quid respondebis docenti virtutem sese esse contentam,
quo modo ad bene vivendum, sic etiam ad beate? quae
si extrinsecus religata pendeat et non et oriatur a se et
rursus ad se revertatur et omnia sua conplexa nihil
quaerat aliunde, non intellego cur aut verbis tam vehe-
menter ornanda aut re tanto opere expetenda videatur.'
ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor
te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque
facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo.
sed traducis cogitationes meas ad voluptates. quas? cor-
poris credo aut quae propter corpus vel recordatione vel
spe cogitentur. num quid est aliud? rectene interpretor
sententiam tuam? solent enim isti negare nos intellegere
quid dicat Epicurus. hoc dicit et hoc ille acriculus me 38
audiente Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, con-
tendere et magna voce dicere solebat, eum esse beatum,
qui praesentibus voluptatibus frueretur confideretque se
fruiturum aut in omni aut in magna parte vitae dolore
non interveniente aut, si interveniret, si summus foret,
futurum brevem, sin productior, plus habiturum iucundi
quam mali: haec cogitantem fore beatum, praesertim si
et ante perceptis bonis contentus esset *et* nec mortem
nec deos extimesceret. habes formam Epicuri vitae
beatae verbis Zenonis expressam, nihil ut possit ne-
gari. quid ergo? huiusne vitae propositio et cogitatio 18 39
aut Thyestem levare poterit aut Aeetam, de quo paulo
ante dixi, aut Telamonem pulsum patria exsulantem at-
que egentem? in quo haec admiratio fiebat:

hicine est ille Telamon, modo quem gloria ad caelum extulit,
quem aspectabant, cuius ob os Graii ora obvertebant sua?

quod si cui, ut ait idem, 40

simul animus cum re concidit,

a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina
est, non ab his voluptariis. quam enim isti bonorum
copiam dicunt? fac sane esse summum bonum non dolere,
quamquam id non vocatur voluptas, sed non necesse est

nunc omnia: idne est, quo traducti luctum levemus? sit sane summum malum dolere: in eo igitur qui non est, si
41 malo careat, continuone fruitur summo bono? quid tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, cum os perfricuisti, soles dicere? sunt haec tua verba necne? in eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam, — fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere — dicis haec: ‘nec equidem habeo quod intellegam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur, detrahens eas, quae auditu et cantibus, detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suavis motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. nec vero ita dici potest mentis laetitiam solam esse in bonis; laetantem enim mentem ita novi, spe eorum omnium, quae supra dixi, fore ut natura iis po-
42 tiens dolore careat.’ atque haec quidem his verbis, quivis ut intellegat quam voluptatem norit Epicurus. deinde paulo infra ‘saepe quaesivi’ inquit ‘ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanis fundere; nihil ab iis potui cognoscere: qui si virtutes ebullire volent et sapientias, nihil aliud dicent nisi eam viam, qua efficiantur eae voluptates, quas supra dixi.’ quae sequuntur in eadem sententia sunt totusque liber, qui est de summo bono, refertus et verbis et sententiis talibus.
43 ad hancine igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem, et, si quem tuorum adflictum maerore videris, huic acipenserem potius quam aliquem Socraticum libellum dabis, hydrauli hortabere ut audiat voces potius quam Platonis, expones quae spectet florida et varia, fasciculum ad naris admovebis, incendes odores, sertis redimiri iubebis et rosa? si vero aliquid etiam —, tum plane luctum omnem absterseris.

19 44 Haec Epicuro confitenda sunt aut ea, quae modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro vel totus liber potius abiciundus; est enim confertus voluptatibus. quaerendum igitur quem ad modum aegritudine privemus eum, qui ita dicat:

- - - pol mihi fortuna magis nunc defit quam genus.
namque regnum suppetebat mi, ut scias quanto e loco,
quantis opibus, quibus de rebus lapsa fortuna accidat.

quid? huic calix mulsi inpingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid eius modi? ecce tibi ex altera parte ab eodem poëta:

ex opibus summis opis egens, Hector, tuae.

huic subvenire debemus; quaerit enim auxilium:

quid petam praesidi aut exsequar, quove nunc
auxilio exsili aut fuga freta sim?
arce et urbe orba sum. quo accidam? quo adplicem?
cui nec arae patriae domi stant, fractae et disiectae iacent,
fana flamma deflagrata, tosti alti stant parietes
deformati atque abiete crispa . . . . . .

scitis quae sequantur et illa in primis:

o pater, o patria, o Priami domus,
saeptum altisono cardine templum,
vidi ego te, adstante ope barbarica,
tectis caelatis, laqueatis,
auro, ebore instructam regifice.

o poëtam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. sentit omnia repentina et necopinata esse graviora. exaggeratis igitur regiis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit? 45

haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

praeclarum carmen! est enim et rebus et verbis et modis lugubre. eripiamus huic aegritudinem. quo modo? conlocemus in culcita plumea, psaltriam adducamus, hedychri incendamus scutellam, dulciculae potionis aliquid videamus et cibi: haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissimae detrahantur; tu enim paulo ante ne intellegere quidem te alia ulla dicebas. revocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum conveniret mihi cum Epicuro, si quid esset bonum conveniret. 46

Dicet aliquis: quid ergo? tu Epicurum existimas ista voluisse aut libidinosas eius fuisse sententias? ego vero minime; video enim ab eo dici multa severe, multa prae- 20

clare. itaque, ut saepe dixi, de acumine agitur eius, non de moribus; quamvis spernat voluptates eas, quas modo laudavit, ego tamen meminero quod videatur ei summum bonum. non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit quid diceret. 'saporem' inquit 'et corporum conplexum et ludos atque cantus et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur.' num fingo, num mentior? cupio refelli; quid enim laboro nisi ut veritas
47 in omni quaestione explicetur? at idem ait non crescere voluptatem dolore detracto summamque *esse* voluptatem nihil dolere. paucis verbis tria magna peccata. unum, quod secum ipse pugnat; modo enim ne suspicari quidem se quicquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate: nunc autem summam voluptatem esse dolore carere. potestne magis secum ipse pugnare? alterum peccatum, quod, cum in natura tria sint, unum gaudere, alterum dolere, tertium nec gaudere nec dolere, hic primum et tertium putat idem esse nec distinguit a non dolendo voluptatem. tertium peccatum commune cum quibusdam, quod cum virtus maxime expetatur eiusque adipiscendae causa philosophia quaesita sit, ille a virtute
48 summum bonum separavit. 'at laudat saepe virtutem.' et quidem C. Gracchus, cum largitiones maximas fecisset et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. quid verba audiam, cum facta videam? Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat: is lege lata consularis ad frumentum accipiundum venerat. animum advertit Gracchus in contione Pisonem stantem; quaerit audiente populo Romano qui sibi constet, cum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. 'nolim' inquit 'mea bona, Gracche, tibi viritim dividere libeat, sed, si facias, partem petam.' parumne declaravit vir gravis et sapiens lege Sempronia patrimonium publicum dissupari? lege
49 orationes Gracchi: patronum aerarii esse dices. negat Epicurus iucunde posse vivi nisi cum virtute vivatur, negat ullam in sapientem vim esse fortunae, tenuem victum antefert copioso, negat ullum esse tempus quo sapiens non beatus sit: omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. 'non istam dicit voluptatem.' dicat quamlibet: nempe eam dicit, in qua virtutis nulla pars

insit. age, si voluptatem non intellegimus, ne dolorem
quidem? nego igitur eius esse, qui dolore summum ma-
lum metiatur, mentionem facere virtutis. sed queruntur 21 50
quidam Epicurei, viri optimi — nam nullum genus est
minus malitiosum —, me studiose dicere contra Epicu-
rum. ita credo de honore aut de dignitate contendimus.
mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in
corpore; mihi in virtute, illi in voluptate. et illi pugnant
et quidem vicinorum fidem implorant; multi autem sunt
qui statim convolent: ego sum is, qui dicam me non la-
borare, actum habiturum quod egerint. quid enim? de 51
bello Punico agitur? de quo ipso cum aliud M. Catoni,
aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio
umquam fuit. hi nimis iracunde agunt, praesertim cum
ab iis non sane animosa defendatur sententia, pro qua
non in senatu, non in contione, non apud exercitum ne-
que ad censores dicere audeant. sed cum istis alias, et
eo quidem animo, nullum ut certamen instituam, verum
dicentibus facile cedam: tantum admonebo, si maxime
verum sit ad corpus omnia referre sapientem sive, ut
honestius dicam, nihil facere nisi quod expediat, sive
omnia referre ad utilitatem suam, quoniam haec plausi-
bilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui de-
sinant.

Cyrenaicorum restat sententia, qui tum aegritudinem 22 52
censent exsistere, si necopinato quid evenerit. est id qui-
dem magnum, ut supra dixi; etiam Chrysippo ita videri
scio, quod provisum ante non sit, id ferire vehementius;
sed non sunt in hoc omnia: quamquam hostium repens
adventus magis aliquanto conturbat quam exspectatus et
maris subita tempestas quam ante provisa terret navi-
gantis vehementius, et eius modi sunt pleraque. sed, cum
diligenter necopinatorum naturam consideres, nihil aliud
reperias nisi omnia videri subita maiora, et quidem ob
duas causas, primum quod quanta sint quae accidunt
considerandi spatium non datur, deinde, cum videtur
praecaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpa con-
tractum malum aegritudinem acriorem facit. quod ita 53
esse dies declarat, quae procedens ita mitigat, ut isdem
malis manentibus non modo leniatur aegritudo, sed in

plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae ser-
vierunt, Macedones rege Perse capto; vidi etiam in Pe-
loponneso, cum essem adulescens, quosdam Corinthios:
hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare
'haec omnia vidi', sed iam decantaverant fortasse. eo
enim erant voltu, oratione, omni reliquo motu et statu,
ut eos Argivos aut Sicyônios diceres, magisque me mo-
verant Corinthi subito aspectae parietinae quam ipsos
Corinthios, quorum animis diuturna cogitatio callum ve-
54 tustatis obduxerat. legimus librum Clitomachi, quem ille
eversa Karthagine misit consolandi causa ad captivos
civis suos: in eo est disputatio scripta Carneadis, quam
se ait in commentarium rettulisse. cum ita positum esset,
videri fore in aegritudine sapientem patria capta, quae
Carneades contra dixerit scripta sunt. tanta igitur cala-
mitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta
in inveterata ne desideratur quidem, nec, si aliquot annis
post idem ille liber captivis missus esset, volneribus me-
deretur, sed cicatricibus; sensim enim et pedetemptim
progrediens extenuatur dolor, non quo ipsa res immutari
soleat aut possit, sed id, quod ratio debuerat, usus docet,
23 minora esse ea, quae sint visa maiora. quid ergo opus
55 est, dicet aliquis, ratione aut omnino consolatione illa,
qua solemus uti, cum levare dolorem maerentium volu-
mus? hoc enim fere tum habemus in promptu, nihil
oportere inopinatum videri. at qui tolerabilius feret in-
commodum qui cognoverit necesse esse homini tale ali-
quid accidere? haec enim oratio de ipsa summa mali
nihil detrahit, tantum modo adfert, nihil evenisse quod
non opinandum fuisset. neque tamen genus id orationis
in consolando non valet, sed [id] haud sciam an pluri-
mum. ergo ista necopinata non habent tantam vim, ut
aegritudo ex iis omnis oriatur; feriunt enim fortasse gra-
vius, non id efficiunt, ut ea, quae accidant, maiora vi-
deantur; quia recentia sunt, maiora videntur, non quia
repentina.

56 Duplex est igitur ratio veri reperiendi, non in iis so-
lum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona videntur;
nam aut ipsius rei natura qualis et quanta sit quaerimus.
ut de paupertate non numquam, cuius onus disputando

levamus, docentes quam parva et quam pauca sint quae
natura desideret, aut a disputandi subtilitate orationem
ad exempla traducimus. hic Socrates commemoratur,
hic Diogenes, hic Caecilianum illud:

saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia.

cum enim paupertatis una eademque sit vis, quidnam dici
potest quam ob rem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii
negent se ferre posse? huic igitur alteri generi similis 57
est ea ratio consolandi, quae docet humana esse quae ac-
ciderint; non enim id solum continet ea disputatio, ut
cognitionem adferat generis humani, sed significat tolera-
bilia esse quae et tulerint et ferant ceteri. de paupertate 24
agitur: multi patientes pauperes commemorantur; de
contemnendo honore: multi inhonorati proferuntur et
quidem propter id ipsum beatiores, eorumque, qui pri-
vatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim
vita laudatur, nec siletur illud potentissimi regis anapae-
stum, qui laudat senem et fortunatum esse dicit, quod
inglorius sit atque ignobilis ad supremum diem perven-
turus. similiter commemorandis exemplis orbitates quo- 58
que liberum praedicantur eorumque, qui gravius ferunt,
luctus aliorum exemplis leniuntur; sic perpessio cetero-
rum facit ut ea, quae acciderint, multo minora quam
quanta sint existimata videantur. ita fit sensim, cogi-
tantibus ut, quantum sit ementita opinio, adpareat. at-
que hoc idem et Telamo ille declarat:

ego cum genui . . .

et Theseus:

futuras mecum commentabar miserias,

et Anaxagoras: 'sciebam me genuisse mortalem.' hi enim
omnes diu cogitantes de rebus humanis intellegebant eas
nequaquam pro opinione volgi esse extimescendas. et
mihi quidem videtur idem fere accidere iis, qui ante me-
ditantur, quod iis, quibus medetur dies, nisi quod ratio
quaedam sanat illos, hos ipsa natura, intellecto eo, quod
rem continet, illud malum, quod opinatum sit esse ma-
xumum, nequaquam esse tantum, ut vitam beatam possit
evertere. hoc igitur efficitur, ut ex illo necopinato plaga 59
maior sit, non, ut illi putant, ut, cum duobus pares casus
evenerint, is modo aegritudine adficiatur, cui ille neco-

pinato casus evenerit. itaque dicuntur non nulli in maerore, cum de hac communi hominum condicione audivissent, ea lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum
25 esse posset expers mali, gravius etiam tulisse. quocirca Carneades, ut video nostrum scribere Antiochum, reprehendere Chrysippum solebat laudantem Euripideum carmen illud:

mortalis nemo est, quem non attingat dolor
morbusque; multis sunt humandi liberi,
rursum creandi, morsque est finita omnibus,
quae generi humano angorem nequiquam adferunt.
reddenda terrae est terra, tum vita omnibus
metenda, ut fruges: sic iubet necessitas.

60 negabat genus hoc orationis quicquam omnino ad levandam aegritudinem pertinere; id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus; nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad malevolos consolandos esse accommodatam. mihi vero longe videtur secus; nam et necessitas ferendae condicionis humanae quasi cum deo pugnare prohibet admonetque esse hominem, quae cogitatio magno opere luctum levat, et enumeratio exemplorum non, ut animum malevolorum oblectet, adfertur, sed ut ille, qui maeret, ferundum sibi id censeat, quod videat
61 multos moderate et tranquille tulisse. omnibus enim modis fulciendi sunt qui ruunt nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis; ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus quasi solutionem totius hominis appellatam putat: quae tota poterit evelli explicata, ut principio dixi, causa aegritudinis; est enim nulla alia nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urguentis mali. itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrimus, perfertur spe proposita boni et acta aetas honeste ac splendide tantam adfert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non attingat [aegritudo] aut perleviter pungat animi dolor.

26
62 Sed ad hanc opinionem magni mali cum illa etiam opinio accessit, oportere, rectum esse, ad officium pertinere ferre illud aegre, quod acciderit, tum denique efficitur illa gravis aegritudinis perturbatio. ex hac opi-

nione sunt illa varia et detestabilia genera lugendi: pedores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones. hinc ille Agamemno Homericus et idem Accianus,

scindens dolore identidem intonsam comam,

in quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio maeror levaretur. sed haec omnia faciunt opinantes ita fieri opor- 63
tere. itaque et Aeschines in Demosthenem invehitur, quod is septimo die post filiae mortem hostias immolavisset; at quam rhetorice, quam copiose, quas sententias conligit, quae verba contorquet! ut licere quidvis rhetori intellegas. quae nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnis bonos interitu suorum quam gravissime maerere oportere. ex hoc evenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte,

qui miser in campis maerens errabat Aleïs,
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans,

et Nioba fingitur lapidea, propter aeternum credo in luctu silentium; Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quandam et rabiem fingi in canem esse conversam. sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

cupido cepit miseram nunc me proloqui
caelo atque terrae Medeai miserias.

haec omnia recta, vera, debita putantes faciunt in dolore, 27
maximeque declarat hoc quasi officii iudicio fieri, quod, 64
si qui forte, cum se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad maestitiam peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint; pueros vero matres et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab iis factum est aut dictum, plorare cogunt. quid? ipsa remissio luctus cum est consecuta intellectumque est nihil profici maerendo, nonne res declarat fuisse totum illud voluntarium? quid 65
ille Terentianus ipse se poeniens, id est *ἑαυτὸν τιμωρούμενος*?

decrevi tantisper me minus iniuriae,
Chremes, meo gnato facere, dum fiam miser.

hic decernit ut miser sit. num quis igitur quicquam decernit invitus?

malo quidem me quovis dignum deputem.

malo se dignum deputat, nisi miser sit. vides ergo opinionis esse, non naturae malum. quid, quos res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum cotidianae neces interitusque multorum sedationem maerendi adferunt, apud quem ita dicitur:

namque nimis multos atque omni luce cadentis
cernimus, ut nemo possit maerore vacare.
quo magis est aequum tumulis mandare peremptos
firmo animo et luctum lacrimis finire diurnis.

66 ergo in potestate est abicere dolorem, cum velis, tempori servientem. an est ullum tempus, quoniam quidem res in nostra potestate est, cui non ponendae curae [aegritudinis] causa serviamus? constabat eos, qui concidentem volneribus Cn. Pompeium vidissent, cum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil aliud tum egisse nisi ut remiges hortarentur et ut salutem adipiscerentur fuga, postea quam Tyrum venissent, tum adflictari lamentarique coepisse. timor igitur ab his aegritudinem potuit repellere, ratio ab sapienti viro non poterit?

28 Quid est autem quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam cum est intellectum nil profici et frustra esse susceptum? si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest; voluntate igitur et iudicio suscipi aegritudinem
67 confitendum est. idque indicatur eorum patientia, qui cum multa sint saepe perpessi, facilius ferunt quicquid accidit, obduruisseque iam sese contra fortunam arbitrantur, ut ille apud Euripidem:

si mihi nunc tristis primum inluxisset dies
nec tam aerumnoso navigavissem salo,
esset dolendi causa, ut iniecto eculei
freno repente tactu exagitantur novo;
sed iam subactus miseriis obtorpui.

defetigatio igitur miseriarum aegritudines cum faciat leniores, intellegi necesse est non rem ipsam [causam

atque] fontem esse maeroris. philosophi summi neque- 68
dum tamen sapientiam consecuti nonne intellegunt in summo se malo esse? sunt enim insipientes, neque insipientia ullum maius malum est; neque tamen lugent. quid ita? quia huic generi malorum non adfingitur illa opinio, rectum esse et aequum et ad officium pertinere aegre ferre, quod sapiens non sis, quod idem adfingimus huic aegritudini, in qua luctus inest, quae omnium ma-
xuma est. itaque Aristoteles veteres philosophos accu- 69
sans, qui existimavissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse, sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset, hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam vitam dedisset: quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse ut omnibus perfectis artibus omni doctrina hominum vita erudiretur. querebatur igitur se tum, cum illa videre coepisset, exstingui. quid? ex ceteris philosophis nonne optumus et gravissimus quisque confitetur multa se ignorare et multa sibi etiam
atque etiam esse discenda? neque tamen, cum se in me- 70
dia stultitia, qua nihil est peius, haerere intellegant, aegritudine premuntur; nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. quid, qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maxumus efferens filium consularem, qualis L. Paulus duobus paucis diebus amissis filiis, qualis M. Cato praetore designato mortuo filio, quales reliqui, quos
in Consolatione conlegimus. quid hos aliud placavit nisi 71
quod luctum et maerorem esse non putabant viri? ergo id, quod alii rectum opinantes aegritudini se solent dedere, id hi turpe putantes aegritudinem reppulerunt: ex quo intellegitur non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

Contra dicuntur haec: quis tam demens, ut sua vo- 29
luntate maereat? natura adfert dolorem, cui quidem Crantor, inquiunt, vester cedendum putat; premit enim atque instat nec resisti potest. itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiacis morte con-

solatus esset, is cum audivisset de suo, fractus est; de cuius commutata mente sic dicitur:

nec vero tanta praeditus sapientia
quisquam est, qui aliorum aerumnam dictis adlevans
non idem, cum fortuna mutata impetum
convertat, clade subita frangatur sua,
ut illa ad alios dicta et praecepta excidant.

haec cum disputant, hoc student efficere, naturae obsisti nullo modo posse: ii tamen fatentur graviores aegritudines suscipi, quam natura cogat. quae est igitur amentia? ut nos quoque idem ab illis requiramus.

72 Sed plures sunt causae suscipiendi doloris. primum illa opinio mali, quo viso atque persuaso aegritudo insequitur necessario; deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lugeant, arbitrantur. accedit superstitio muliebris quaedam; existumant enim dis inmortalibus se facilius satis facturos, si eorum plaga perculsi adflictos se et stratos esse fateantur. sed haec inter se quam repugnent plerique non vident. laudant enim eos, qui aequo animo moriantur; qui alterius mortem aequo animo ferant, eos putant vituperandos: quasi fieri ullo modo possit, quod in amatorio sermone dici solet, ut quisquam
73 plus alterum diligat quam se. praeclarum illud est et, si quaeris, rectum quoque et verum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, aeque ac nosmet ipsos amemus; ut vero plus, fieri nullo pacto potest. ne optandum quidem est in amicitia, ut me ille plus quam se, ego illum plus quam me; perturbatio vitae, si ita sit, atque officiorum omnium consequatur. sed de hoc alias: nunc illud satis est, non attribuere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos plus quam ipsi velint, si sentiant, plus certe quam nosmet ipsos diligamus.

Nam quod aiunt plerosque consolationibus nihil levari adiunguntque consolatores ipsos confiteri se miseros, cum ad eos impetum suum *fortuna* converterit, utrumque dissolvitur; sunt enim ista non naturae vitia, sed culpae; stultitiam autem accusare quamvis copiose licet. nam et qui non levantur ipsi *se* ad miseriam invitant et qui suos casus aliter ferunt, atque ut auctores aliis ipsi fuerunt, non sunt vitiosiores quam fere plerique, qui avari avaros,

gloriae cupidos gloriosi reprehendunt; est enim proprium
stultitiae aliorum vitia cernere, oblivisci suorum. sed 74
nimirum hoc maxumum est experimentum, cum constet
aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die
positam, sed in cogitatione diuturna. nam si et eadem
res est et idem est homo, qui potest quicquam de dolore
mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quicquam est
mutatum neque de eo, qui dolet? cogitatio igitur diu-
turna nihil esse in re mali dolori medetur, non ipsa diu-
turnitas. hic mihi adferunt mediocritates, quae si natu- 31
rales sunt, quid opus est consolatione? natura enim ipsa
terminabit modum; sin opinabiles, opinio tota tollatur.
satis dictum esse arbitror aegritudinem esse opinionem
mali praesentis, in qua opinione illud insit, ut aegritu-
dinem suscipere oporteat. additur ad hanc definitionem 75
a Zenone recte, ut illa opinio praesentis mali sit recens;
hoc autem verbum sic interpretantur, ut non tantum illud
recens esse velint, quod paulo ante acciderit, sed, quam
diu in illo opinato malo vis quaedam insit, ut vigeat et
habeat quandam viriditatem, tam diu appelletur recens;
ut Artemisia illa, Mausoli Cariae regis uxor, quae nobile
illud Halicarnasi fecit sepulchrum, quam diu vixit, vixit
in luctu, eodemque etiam confecta contabuit: huic erat
illa opinio cotidie recens, quae tum denique non appella-
tur recens, cum vetustate exaruit.

Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegri-
tudinem funditus aut sedare aut detrahere quam pluru-
mum aut supprimere nec pati manare longius aut ad alia
traducere. sunt qui unum officium consolantis putent, 76
docere malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet;
sunt qui non magnum malum, ut Peripatetici; sunt qui
abducant a malis ad bona, ut Epicurus; sunt qui satis
putent ostendere nihil inopinati accidisse, *ut Cyrenaici*.
Chrysippus autem caput esse censet in consolando de-
trahere illam opinionem maerenti, si se officio fungi putet
iusto atque debito. sunt etiam qui haec omnia genera
consolandi conligant — alius enim alio modo movetur —,
ut fere nos in Consolatione omnia in consolationem unam
coniecimus; erat enim in tumore animus et omnis in eo
temptabatur curatio. sed sumendum tempus est non

minus in animorum morbis quam in corporum, ut Prometheus ille Aeschyli, cui cum dictum esset

atqui, Prometheu, te hoc tenere existimo,
mederi posse rationem iracundiae,

respondit:

si quidem qui tempestivam medicinam admovens
non adgravescens volnus inlidat manu.

32 77 Erit igitur in consolationibus prima medicina docere aut nullum malum esse aut admodum parvum; altera et de communi condicione vitae et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum; tertia summam esse stultitiam frustra confici maerore, cum intellegas nihil posse profici. nam Cleanthes quidem sapientem consolatur, qui consolatione non eget; nihil enim esse malum quod turpe non sit, si lugenti persuaseris, non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris; alienum autem tempus docendi. et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum [Cleanthes] ipse fatebatur: quid enim dicemus, cum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut accepimus, eum nihil hominis esse nec quicquam inter Alcibiadem summo loco natum et quemvis baiolum interesse, cum se Alcibiades adflictaret lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret, quid dicemus, Cleanthe? num in illa re, quae aegritudine Alcibiadem adficiebat, mali
78 nihil fuisse? quid? illa Lyconis qualia sunt? qui aegritudinem extenuans parvis ait eam rebus moveri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis vitiisque constabat? ad Epicuri consolationem satis est ante
33 79 dictum. Ne illa quidem firmissima consolatio est, quamquam et usitata est et saepe prodest: 'non tibi hoc soli.' prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper nec omnibus; sunt enim qui respuant, sed refert quo modo adhibeatur. ut enim tulerit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo adfectus sit, praedicandum est. Chrysippi ad veritatem firmissima est, ad tempus aegritudinis difficilis: magnum opus est probare maerenti illum suo iudicio et, quod se ita putet oportere

facere, maerere. nimirum igitur, ut in causis non semper utimur eodem statu — sic enim appellamus controversiarum genera —, sed ad tempus, ad controversiae naturam, ad personam accommodamus, sic in aegritudine lenienda quam quisque curationem recipere possit videndum est.

Sed nescio quo pacto ab eo, quod erat a te proposi- 80
tum, aberravit oratio. tu enim de sapiente quaesieras, cui aut malum videri nullum potest, quod vacet turpitudine, aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientia vixque adpareat, qui nihil opinione adfingat adsumatque ad aegritudinem, nec id putet esse rectum, se quam maxime excruciari luctuque confici, quo pravius nihil esse possit. edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, cum hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quid esset malum nisi quod idem dici turpe posset, tamen ut videremus, quicquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario iudicio et opinionis
errore contractum. tractatum est autem a nobis id genus 81
aegritudinis, quod unum est omnium maxumum, ut eo sublato reliquorum remedia ne magno opere quaerenda
arbitraremur. sunt enim certa quae de paupertate, certa 34
quae de vita inhonorata et ingloria dici soleant; separatim certae scholae sunt de exsilio, de interitu patriae, de servitute, de debilitate, de caecitate, de omni casu, in quo nomen poni solet calamitatis. haec Graeci in singulas scholas et in singulos libros dispertiunt; opus enim quaerunt; quamquam plenae disputationes delectationis
sunt. et tamen ut medici toto corpore curando minimae 82
etiam parti, si condoluit, medentur, sic philosophia cum universam aegritudinem sustulit, *sustulit* etiam, si quis error alicunde exstitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum obfudit exsilium aut eorum, quae modo dixi, si quid exstitit; etsi singularum rerum sunt propriae consolationes, de quibus audies tu quidem, cum voles. sed ad eundem fontem revertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam invitatione ad dolendum, cum id decreverimus ita fieri oportere.

83 hoc detracto, quod totum est voluntarium, aegritudo erit
sublata illa maerens, morsus tamen et contractiunculae
quaedam animi relinquentur. hanc dicant sane natura-
lem, dum aegritudinis nomen absit grave, taetrum, fune-
stum, quod cum sapientia esse atque, ut ita dicam, habi-
tare nullo modo possit. at quae stirpes sunt aegritudinis,
quam multae, quam amarae! quae ipso trunco everso
omnes eligendae sunt et, si necesse erit, singulis dispu-
tationibus; superest enim nobis hoc, cuicuimodi est,
otium. sed ratio una omnium est aegritudinum, plura
nomina; nam et invidere aegritudinis est et aemulari et
obtrectare et misereri et angi, lugere, maerere, aerumna
adfici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, ad-
84 flictari, desperare. haec omnia definiunt Stoici, eaque
verba, quae dixi, singularum rerum sunt, non, ut viden-
tur, easdem res significant, sed aliquid differunt, quod
alio loco fortasse tractabimus. haec sunt illae fibrae
stirpium, quas initio dixi, persequendae et omnes eligen-
dae, ne umquam ulla possit exsistere. magnum opus et
difficile, quis negat? quid autem praeclarum non idem
arduum? sed tamen id se effecturam philosophia profite-
tur, nos modo curationem eius recipiamus. verum haec
quidem hactenus: cetera quotienscumque voletis et hoc
loco et aliis parata vobis erunt.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM

LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

Cicero de severa vitae disciplina apud priscos Romanos usitata praefatus auditoris sententiam refellere adgreditur, 'omni perturbatione posse sapientem vacare' negantis. Primo adfert perturbationis definitionem Stoicam et quattuor eius genera. Perturbationem Zeno Stoicorum princeps dixerat aversam a recta ratione naturaeque incongruam animi commotionem. (Diog. Laërt. VII, 63.) Partes autem perturbationum duae ex bonis opinatis memorantur, laetitia et libido, duae ex malorum errore, aegritudo et metus, hisque singulis perturbationibus suae partes subiciuntur (cap. 4—9). Deinde quo modo ipsa perturbatio ab aegrotatione seu morbo differat et quae sit in hoc genere animi et corporis similitudo ostenditur (cap. 10—14). Tum secundum institutam quaestionem brevis subicitur demonstratio, perturbationem cum sapientia consistere non posse, longa autem disputatio contra Peripateticos, qui perturbationes necessarias esse, naturales utilesque contendunt, nec tollendas sapienti et exstirpandas, sed coërcendas et moderandas statuunt (cap. 15—26). Hanc excipit expositio de perturbationum curatione, eaque diversa pro diversa perturbationum natura. In quattuor autem perturbationibus illis sedandis est ea distincta ratio: primum utrum ad universam perturbationem, tamquam aegritudinem, laetitiam, an ad singulas, id est, formas generibus subiectas, adhibeatur, deinde utrum mali bonive opinio an ipsa omnino perturbatio tollatur. Sed certam et propriam sanationem esse, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec habere quicquam aut naturale aut necessarium. Alteram autem rationem, quae simul opinionem boni aut mali tollat, esse illam quidem utiliorem, sed raro proficere neque esse ad volgus adhibendam. Esse etiam ubi adhiberi plane non possit, quod res, quae perturbet animum, vere sit bona aut mala, tamquam si quis aegre ferat nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis (cap. 27. 28). Reliqua disputatio quo modo quattuor ista genera tollenda sint docet (cap. 29—38).

---

1 Cum multis locis nostrorum hominum ingenia virtu-
1 tesque, Brute, soleo mirari, tum maxime in iis studiis,
quae sero admodum expetita in hanc civitatem e Graecia
transtulerunt: nam cum a primo urbis ortu regiis insti-
tutis, partim etiam legibus, auspicia, caerimoniae, comitia,
provocationes, patrum consilium, equitum peditumque
discriptio, tota res militaris divinitus esset constituta, tum
progressio admirabilis incredibilisque cursus ad omnem
excellentiam factus est dominatu regio re publica liberata.
nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque maio-
rum et disciplina ac temperatione civitatis loquamur: aliis
haec locis satis accurate a nobis dicta sunt maximeque
2 in iis sex libris, quos de re publica scripsimus; hoc au-
tem loco consideranti mihi studia doctrinae multa sane
occurrunt cur ea quoque arcessita aliunde neque solum ex-
petita, sed etiam conservata et culta videantur. erat enim
illis paene in conspectu praestanti sapientiae nobilitate
Pythagoras, qui fuit in Italia temporibus isdem, quibus
L. Brutus patriam liberavit, praeclarus auctor nobilitatis
tuae; Pythagorae autem doctrina cum longe lateque flu-
eret, permanavisse mihi videtur in hanc civitatem, idque
cum coniectura probabile est, tum quibusdam etiam ve-
stigiis indicatur. quis enim est qui putet, cum floreret
in Italia Graecia potentissimis et maximis urbibus, ea
quae magna dicta est, in iisque primum ipsius Pythago-
rae, deinde postea Pythagoreorum tantum nomen esset,
nostrorum hominum ad eorum doctissimas voces auris
3 clausas fuisse? quin etiam arbitror propter Pythagoreo-
rum admirationem Numam quoque regem Pythagoreum
a posterioribus existimatum: nam cum Pythagorae disci-
plinam et instituta cognoscerent regisque eius aequitatem
et sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem
et tempora ignorarent propter vetustatem, eum, qui sa-
pientia excelleret, Pythagorae auditorem crediderunt
2 fuisse. et de coniectura quidem hactenus; vestigia au-
tem Pythagoreorum quamquam multa conligi possunt,
paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tem-
pore: nam cum carminibus soliti illi esse dicantur et
praecepta quaedam occultius tradere et mentes suas a
cogitationum intentione cantu fidibusque ad tranquillita-

tem traducere, gravissumus auctor in Originibus dixit
Cato morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut dein-
ceps qui accubarent canerent ad tibiam clarorum virorum
laudes atque virtutes: ex quo perspicuum est et cantus
tum fuisse descriptos vocum sonis et carmina. quam- 4
quam id quidem etiam duodecim tabulae declarant, condi
iam tum solitum esse carmen, quod ne liceret fieri ad
alterius iniuriam, lege sanxerunt. nec vero illud non
eruditorum temporum argumentum est, quod et deorum
pulvinaribus et epulis magistratuum fides praecinunt,
quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae. mihi
quidem etiam Appii Caeci carmen, quod valde Panaetius
laudat epistola quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Py-
thagoreum videtur. multa etiam sunt in nostris institutis
ducta ab illis, quae praetereo, ne ea, quae repperisse ipsi
putamur, aliunde didicisse videamur.

Sed ut ad propositum redeat oratio, quam brevi tem- 5
pore quot et quanti poëtae, qui autem oratores exstite-
runt! facile ut adpareat nostros omnia consequi potuisse,
simul ut velle coepissent. sed de ceteris studiis alio loco 3
et dicemus, si usus fuerit, et saepe diximus: sapientiae
studium vetus id quidem in nostris, sed tamen ante Laelii
aetatem et Scipionis non reperio quos appellare possim
nominatim; quibus adulescentibus Stoicum Diogenem et
Academicum Carneadem video ad senatum ab Athenien-
sibus missos esse legatos, qui cum rei publicae nullam
umquam partem attigissent essetque eorum alter Cyre-
naeus, alter Babylonius, numquam profecto scholis essent
excitati neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam
principibus temporibus illis fuissent studia doctrinae. qui
cum cetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes
suas, alii monumenta maiorum, hanc amplissimam om-
nium artium, bene vivendi disciplinam, vita magis quam
litteris persecuti sunt. itaque illius verae elegantisque 6
philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc
permansit et idem alio modo dicentibus Stoicis, cum
Academici eorum controversias disceptarent, nulla fere
sunt aut pauca admodum Latina monumenta sive propter
magnitudinem rerum occupationemque hominum, sive
etiam quod inperitis ea probari posse non arbitrabantur:

cum interim illis silentibus C. Amafinius exstitit dicens,
cuius libris editis commota multitudo contulit se ad eam
potissimum disciplinam, sive quod erat cognitu perfacilis,
sive quod invitabantur inlecebris blandis voluptatis, sive
etiam, quia nihil erat prolatum melius, illud, quod erat,
7 tenebant. post Amafinium autem multi eiusdem aemuli
rationis multa cum scripsissent, Italiam totam occupave-
runt, quodque maxumum argumentum est non dici illa
subtiliter, quod et tam facile ediscantur et ab indoctis
probentur, id illi firmamentum esse disciplinae putant.
4 sed defendat quod quisque sentit; sunt enim iudicia
libera: nos institutum tenebimus nullisque unius disci-
plinae legibus adstricti, quibus in philosophia necessario
pareamus, quid sit in quaque re maxime probabile sem-
per requiremus; quod cum saepe alias, tum nuper in
Tusculano studiose egimus. itaque expositis tridui dis-
putationibus quartus dies hoc libro concluditur; ut enim
in inferiorem ambulationem descendimus, quod fecera-
mus idem superioribus diebus, acta res est sic.

8 *M.* Dicat, si quis volt, qua de re disputari velit. *A.*
Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens
vacare. *M.* Aegritudine quidem hesterna disputatione
videbatur, nisi forte temporis causa nobis adsentiebare.
A. Minime vero; nam mihi egregie probata est oratio
tua. *M.* Non igitur existimas cadere in sapientem ae-
gritudinem? *A.* Prorsus non arbitror. *M.* Atqui, si ista
perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit.
quid enim? metusne conturbet? at earum rerum est
absentium metus, quarum praesentium est aegritudo;
sublata igitur aegritudine sublatus est metus. restant duae
perturbationes, laetitia gestiens et libido: quae si non
cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapien-
9 tis. *A.* Sic prorsus intellego. *M.* Utrum igitur mavis?
statimne nos vela facere an quasi e portu egredientis
paululum remigare? *A.* Quidnam est istuc? non enim
5 intellego. *M.* Quia Chrysippus et Stoici, cum de animi
perturbationibus disputant, magnam partem in his par-
tiendis et definiendis occupati sunt, illa eorum perexigua
oratio est, qua medeantur animis nec eos turbulentos
esse patiantur; Peripatetici autem ad placandos animos

multa adferunt, spinas partiendi et definiendi praetermittunt: quaerebam igitur utrum panderem vela orationis statim an eam ante paululum dialecticorum remis propellerem. *A.* Isto modo vero; erit enim hoc totum, quod
quaero, ex utroque perfectius. *M.* Est id quidem rectius, 10
sed post requires, si quid fuerit obscurius. *A.* Faciam equidem: tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius quam dicuntur a Graecis. *M.* Enitar equidem, sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquid effugerit. quoniam, quae Graeci πάθη vocant, nobis perturbationes appellari magis placet quam morbos, in his explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, dein Platonis discriptionem sequar, qui animum in duas partis dividunt, alteram rationis participem [faciunt], alteram expertem: in participe rationis ponunt tranquillitatem, id est placidam quietamque constantiam, in illa altera motus turbidos cum irae tum cupiditatis,
contrarios inimicosque rationi. sit igitur hic fons; uta- 11
mur tamen in his perturbationibus describendis Stoicorum definitionibus et partitionibus, qui mihi videntur in hac
quaestione versari acutissime. est igitur Zenonis haec 6
definitio, ut perturbatio sit, quod πάθος ille dicit, aversa a recta ratione contra naturam animi commotio. quidam brevius, perturbationem esse adpetitum vehementiorem, sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. partis autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci et ex duobus opinatis malis, ita esse quattuor: ex bonis libidinem et laetitiam, ut sit laetitia praesentium bonorum, libido futurorum, ex malis metum et aegritudinem nasci censent, metum futuris, aegritudinem praesentibus; quae enim venientia metuuntur, eadem adficiunt aegritudine instantia.
laetitia autem et libido in bonorum opinione versantur, 12
cum libido ad id, quod videtur bonum, inlecta et inflammata rapiatur, laetitia ut adepta iam aliquid concupitum efferatur et gestiat: natura enim omnes ea, quae bona videntur, sequuntur fugiuntque contraria; quam ob rem simul obiecta species est cuiuspiam, quod bonum videatur, ad id adipiscendum inpellit ipsa natura. id cum constanter prudenterque fit, eius modi adpetitionem Stoici

βούλησιν appellant, nos appellemus voluntatem. eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. quae autem *a* ratione aversa incitata est vehementius, ea libido est vel cupiditas effrenata, quae in omnibus stultis invenitur.
13 itemque cum ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit: nam cum ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud gaudium dicitur; cum autem inaniter et effuse animus exsultat, tum illa laetitia gestiens vel nimia dici potest, quam ita definiunt, sine ratione animi elationem. quoniamque, ut bona natura adpetimus, sic a malis natura declinamus, quae declinatio cum ratione fiet, cautio appelletur eaque intellegatur in solo esse sapiente; quae autem sine ratione et cum exanimatione humili atque fracta, nominetur metus: est igi-
14 tur metus *a* ratione aversa cautio. praesentis autem mali sapientis adfectio nulla est; stultorum aegritudo est, eaque adficiuntur in malis opinatis animosque demittunt et contrahunt rationi non obtemperantes. itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi adversante ratione contractio. sic quattuor perturbationes sunt, tres constantiae, quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

7 Sed omnis perturbationes iudicio censent fieri et opinione; itaque eas definiunt pressius, ut intellegatur non modo quam vitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. est ergo aegritudo opinio recens mali praesentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur; laetitia opinio recens boni praesentis, in quo ecferri rectum esse videatur; metus opinio inpendentis mali, quod intolerabile esse videatur; lubido opinio venturi boni,
15 quod sit ex usu iam praesens esse atque adesse. sed quae iudicia quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus, ut aegritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat, metus recessum quendam animi et fugam, laetitia profusam hilaritatem, lubido effrenatam adpetentiam. opinationem autem, quam in omnis definitiones superiores inclusimus,
16 volunt esse inbecillam adsensionem. sed singulis per-

turbationibus partes eiusdem generis plures subiciuntur, ut aegritudini invidentia — utendum est enim docendi causa verbo minus usitato, quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui invidetur —, aemulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, adflictatio, desperatio et si quae sunt de genere eodem. sub metum autem subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor, exanimatio, conturbatio, formido; voluptati malevolentia [laetans malo alieno], delectatio, iactatio et similia; lubidini ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium et cetera eius modi.

Haec autem definiunt hoc modo: invidentiam esse 8
dicunt aegritudinem susceptam propter alterius res se- 17
cundas, quae nihil noceant invidenti; nam si qui doleat
eius rebus secundis, a quo ipse laedatur, non recte dica-
tur invidere, ut si Hectori Agamemno; qui autem, cui
alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat his
frui, is invideat profecto. aemulatio autem dupliciter illa
quidem dicitur, ut et in laude et in vitio nomen hoc sit;
nam et imitatio virtutis aemulatio dicitur — sed ea nihil
hoc loco utimur; est enim laudis —, et est aemulatio ae-
gritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse ca-
reat. obtrectatio autem est, ea quam intellegi ζηλοτυπίαν 18
volo, aegritudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo,
quod ipse concupiverit. misericordia est aegritudo ex
miseria alterius iniuria laborantis; nemo enim parricidae
aut proditoris supplicio misericordia commovetur; angor
aegritudo premens, luctus aegritudo ex eius, qui carus
fuerit, interitu acerbo, maeror aegritudo flebilis, aerumna
aegritudo laboriosa, dolor aegritudo crucians, lamentatio
aegritudo cum eiulatu, sollicitudo aegritudo cum cogita-
tione, molestia aegritudo permanens, adflictatio aegritudo
cum vexatione corporis, desperatio aegritudo sine ulla
rerum exspectatione meliorum. Quae autem subiecta 19
sunt sub metum, ea sic definiunt: pigritiam metum con-
sequentis laboris, *pudorem metum sanguinem diffundentem,*
terrorem metum concutientem, ex quo fit ut pudorem
rubor, terrorem pallor et tremor et dentium crepitus
consequatur, timorem metum mali adpropinquantis, pa-

vorem metum mentem loco moventem; ex quo illud Ennii:

tum pavor sapientiam omnem mi exanimato expectorat;

exanimationem metum subsequentem et quasi comitem pavoris, conturbationem metum excutientem cogitata,
9 20 formidinem metum permanentem. Voluptatis autem partis hoc modo describunt, ut malevolentia sit voluptas ex malo alterius sine emolumento suo, delectatio voluptas suavitate auditus animum deleniens, et qualis est haec aurium, tales sunt et oculorum et tactionum et odorationum et saporum, quae sunt omnes unius generis ad perfundendum animum tamquam inliquefactae voluptates; iactatio est voluptas gestiens et se
21 efferens insolentius. Quae autem libidini subiecta sunt, ea sic definiunt, ut ira sit libido poeniendi eius, qui videatur laesisse iniuria, excandescentia autem sit ira nascens et modo exsistens, quae θύμωσις Graece dicitur, odium ira inveterata, inimicitia ira ulciscendi tempus observans, discordia ira acerbior intimo animo et corde concepta, indigentia libido inexplebilis, desiderium libido eius, qui nondum adsit, videndi. distinguunt illud etiam, ut libido sit earum rerum, quae dicuntur de quodam aut quibusdam, quae κατηγορήματα dialectici appellant, ut habere divitias, capere honores, indigentia rerum ipsarum, ut honorum, ut pecuniae.

22 Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt intemperantiam, quae est a tota mente [a recta ratione] defectio sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo adpetitiones animi nec regi nec contineri queant. quem ad modum igitur temperantia sedat adpetitiones et efficit ut eae rectae rationi pareant conservatque considerata iudicia mentis, sic huic inimica intemperantia omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat; itaque et aegritudines et metus et reliquae perturbationes omnes
10 23 gignuntur ex ea. quem ad modum, cum sanguis corruptus est aut pituita redundat aut bilis, in corpore morbi aegrotationesque nascuntur, sic pravarum opinionum conturbatio et ipsarum inter se repugnantia sanitate spoliat animum morbisque perturbat. ex perturbationibus autem

primum morbi conficiuntur, quae vocant illi *νοσήματα*,
eaque, quae sunt eis morbis contraria, quae habent ad
res certas vitiosam offensionem atque fastidium, deinde
aegrotationes, quae appellantur a Stoicis *ἀρρωστήματα*,
hisque item oppositae contrariae offensiones. hoc loco
nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chry-
sippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi
similitudo: qua oratione praetermissa minime necessaria
ea, quae rem continent, pertractemus. intellegatur igitur 24
perturbationem iactantibus se opinionibus inconstanter et
turbide in motu esse semper; cum autem hic fervor con-
citatioque animi inveteraverit et tamquam in venis me-
dullisque insederit, tum exsistit et morbus et aegrotatio
et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibus-
que contrariae.

Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re 11
quidem copulata sunt, eaque oriuntur ex libidine et ex
laetitia: nam cum est concupita pecunia nec adhibita
continuo ratio quasi quaedam Socratica medicina, quae
sanaret eam cupiditatem, permanat in venas et inhaeret
in visceribus illud malum exsistitque morbus et aegro-
tatio, quae evelli inveterata non possunt, eique morbo
nomen est avaritia; similiterque ceteri morbi, ut gloriae 25
cupiditas, ut mulierositas, ut ita appellem eam, quae
Graece *φιλογυνία* dicitur, ceterique similiter morbi ae-
grotationesque nascuntur. quae autem sunt his contraria,
ea nasci putantur a metu, ut odium mulierum, quale in
μισογύνῳ Atilii est, ut in hominum universum genus,
quod accepimus de Timone, qui *μισάνθρωπος* appellatur,
ut inhospitalitas est: quae omnes aegrotationes animi ex
quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et
oderunt. definiunt autem animi aegrotationem opinatio- 26
nem vehementem de re non expetenda, tamquam valde
expetenda sit, inhaerentem et penitus insitam; quod au-
tem nascitur ex offensione ita definiunt, opinionem vehe-
mentem de re non fugienda inhaerentem et penitus insi-
tam tamquam fugienda: haec autem opinatio est iudicatio
se scire quod nesciat. aegrotationi autem talia quaedam
subiecta sunt: avaritia, ambitio, mulierositas, pervicacia,
ligurritio, vinulentia, cuppedia et si qua similia. est au-

tem avaritia opinatio vehemens de pecunia, quasi valde
expetenda sit, inhaerens et penitus insita, similisque est
27 eiusdem generis definitio reliquarum. offensionum autem
definitiones sunt eius modi, ut inhospitalitas sit opinio
vehemens valde fugiendum esse hospitem eaque inhae-
rens et penitus insita, similiterque definitur et mulierum
odium, ut Hippolyti, et, ut Timonis, generis humani.

12 Atque ut ad valetudinis similitudinem veniamus ea-
que conlatione utamur aliquando, sed parcius, quam so-
lent Stoici, ut sunt alii ad alios morbos procliviores,
itaque dicimus gravedinosos quosdam, quosdam tormi-
nosos, non quia iam sint, sed quia saepe, sic alii ad
metum, alii ad aliam perturbationem: ex quo in aliis
anxietas, unde anxii, in aliis iracundia dicitur, quae ab
ira differt, estque aliud iracundum esse, aliud iratum, ut
differt anxietas ab angore; neque enim omnes anxii, qui
anguntur aliquando, nec, qui anxii, semper anguntur, ut
inter ebrietatem et ebriositatem interest, aliudque est
28 amatorem esse, aliud amantem. atque haec aliorum ad
alios morbos proclivitas late patet; nam pertinet ad omnis
perturbationes: in multis etiam vitiis adparet, sed nomen
res non habet. ergo et invidi et malevoli [et lividi] et
timidi et misericordes, quia proclives ad eas perturbatio-
nes, non quia semper ferantur. haec igitur proclivitas
ad suum quodque genus a similitudine corporis aegro-
tatio dicatur, dum ea intellegatur ad aegrotandum procli-
vitas. sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona
sunt aptiores, facilitas nominetur, in malis proclivitas,
ut significet lapsionem, in neutris habeat superius nomen.

13 29 Quo modo autem in corpore est morbus, est aegro-
tatio, est vitium, sic in animo. morbum appellant totius
corporis corruptionem, aegrotationem morbum cum in-
becillitate, vitium, cum partes corporis inter se dissident,
ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas. itaque
illa duo, morbus et aegrotatio, ex totius valetudinis cor-
poris conquassatione et perturbatione gignuntur; vitium
autem integra valetudine ipsum ex se cernitur. sed in
animo tantum modo cogitatione possumus morbum ab
aegrotatione seiungere; vitiositas autem est habitus aut
adfectio in tota vita inconstans et a se ipsa dissentiens.

ita fit ut in altera corruptione opinionum morbus efficia-
tur et aegrotatio, in altera inconstantia et repugnantia;
non enim omne vitium paris habet dissensiones, ut eorum,
qui non longe a sapientia absunt, adfectio est illa quidem
discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta
nec prava. morbi autem et aegrotationes partes sunt
vitiositatis, sed perturbationes sintne eiusdem partes quae-
stio est: vitia enim adfectiones sunt manentes, perturba- 30
tiones autem moventes, ut non possint adfectionum ma-
nentium partes esse. atque ut in malis attingit animi
naturam corporis similitudo, sic in bonis; sunt enim in
corpore praecipua, valetudo, pulchritudo, vires, firmitas,
velocitas; sunt item in animo. *ut* enim corporis tempe-
ratio, cum ea congruunt inter se, e quibus constamus,
sanitas, sic animi dicitur, cum eius iudicia opinionesque
concordant, eaque animi est virtus, quam alii ipsam tem-
perantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae
praeceptis et eam subsequentem nec habentem ullam
speciem suam, sed, sive hoc sive illud sit, in solo esse
sapiente. est autem quaedam animi sanitas, quae in
insipientem etiam cadat, cum curatione medicorum con-
turbatio mentis aufertur. et ut corporis est quaedam 31
apta figura membrorum cum coloris quadam suavitate
eaque dicitur pulchritudo, sic in animo opinionum iudi-
ciorumque aequabilitas et constantia cum firmitate qua-
dam et stabilitate virtutem subsequens aut virtutis vim
ipsam continens pulchritudo vocatur. itemque viribus
corporis et nervis et efficacitati similes similibus quoque
verbis animi vires nominantur. velocitas autem corporis
celeritas appellatur, quae eadem ingenii etiam laus ha-
betur propter animi multarum rerum brevi tempore per-
cursionem.

Illud animorum corporumque dissimile, quod animi 14
valentes morbo temptari possunt, ut corpora possunt, sed
corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animo-
rum non item, quorum omnes morbi et perturbationes
ex aspernatione rationis eveniunt. itaque in hominibus
solum exsistunt; nam bestiae simile quiddam faciunt, sed
in perturbationes non incidunt. inter acutos autem et 32
inter hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium

in aeruginem, sic illi in morbum et incidunt tardius et recreantur ocius, hebetes non item. nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit; sunt enim multa ecferata et inmania, quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, aegritudo, metus. aegrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur quam summa illa vitia, quae virtutibus sunt contraria; morbis enim manentibus vitia sublata esse possunt, qui non tam celeriter
33 sanantur quam illa tolluntur. habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici, quae λογικά appellant, quia disseruntur subtilius: ex quibus quoniam tamquam ex scrupulosis cotibus enavigavit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus, modo satis illa dilucide dixerimus pro rerum obscuritate. *A.* Prorsus satis, sed si quae diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias: nunc vela, quae modo dicebas, exspectamus et cursum.

15 34 *M.* Quando, ut aliis locis de virtute et diximus et saepe dicendum erit — pleraeque enim quaestiones, quae ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur —, quando igitur virtus est adfectio animi constans conveniensque, laudabilis efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se, sua sponte, separata etiam utilitate laudabilis, ex ea proficiscuntur honestae voluntates, sententiae, actiones omnisque recta ratio, quamquam ipsa virtus brevissume recta ratio dici potest. huius igitur virtutis contraria est vitiositas — sic enim malo quam malitiam appellare eam, quam Graeci κακίαν appellant; nam malitia certi cuiusdam vitii nomen est, vitiositas omnium —; ex qua concitantur perturbationes, quae sunt, ut paulo ante diximus, turbidi animorum concitatique motus, aversi a ratione et inimicissimi mentis vitaeque tranquillae. inportant enim aegritudines anxias atque acerbas animosque adfligunt et debilitant metu; idem inflammant adpetitione nimia, quam tum cupiditatem tum libidinem dicimus, inpotentiam quandam animi a temperantia et moderatione plurimum
35 dissidentem. quae si quando adepta erit id, quod ei fuerit concupitum, tum ecferetur alacritate, 'ut nihil ei constet' quod agat, ut ille, qui 'voluptatem animi nimiam summum esse errorem' arbitratur. eorum igitur malo-

rum in una virtute posita sanatio est. quid autem est 16
non miserius solum, sed foedius etiam et deformius quam aegritudine quis adflictus, debilitatus, iacens? cui miseriae proxumus est is, qui adpropinquans aliquod malum metuit exanimatusque pendet animi. quam vim mali significantes poëtae inpendere apud inferos saxum Tantalo faciunt

ob scelera animique inpotentiam et superbiloquentiam.

ea communis poena stultitiae est; omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliqui talis terror
inpendet. atque ut haec tabificae mentis perturbationes 36
sunt, aegritudinem dico et metum, sic hilariores illae, cupiditas avide semper aliquid expetens et inanis alacritas, id est laetitia gestiens, non multum differunt ab amentia. ex quo intellegitur qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum, *tum* temperantem, alias constantem continentemque dicimus; non numquam haec eadem vocabula ad frugalitatis nomen tamquam ad caput referre volumus. quod nisi eo nomine virtutes continerentur, numquam ita pervolgatum illud esset, ut iam proverbii locum obtineret, hominem frugi omnia recte facere. quod idem cum Stoici de sapiente dicunt, nimis admirabiliter nimisque magnifice dicere videntur.

Ergo hic, quisquis est, qui moderatione et constantia 17
quietus animo est sibique ipse placatus, ut nec tabescat 37
molestiis nec frangatur timore nec sitienter quid expetens ardeat desiderio nec alacritate futtili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus, cui nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum aut nimis laetabile ad ecferendum videri potest. quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis totiusque mundi nota sit magnitudo? nam quid aut in tam exigua brevitate vitae magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil inprovisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil
omnino novum? atque idem ita acrem in omnis partis 38
aciem intendit, ut semper videat sedem sibi ac locum sine molestia atque angore vivendi, ut, quemcunque casum fortuna invexerit, hunc apte et quiete ferat: quod qui faciet non aegritudine solum vacabit, sed etiam per-

turbationibus reliquis omnibus; his autem vacuus animus
perfecte atque absolute beatos efficit, idemque concitatus
et abstractus ab integra certaque ratione non constantiam
solum amittit, verum etiam sanitatem. quocirca mollis
et enervata putanda est Peripateticorum ratio et oratio,
qui perturbari animos necesse dicunt esse, sed adhibent
modum quendam, quem ultra progredi non oporteat.
39 modum tu adhibes vitio? an vitium nullum est non pa-
rere rationi? an ratio parum praecipit nec bonum illud
esse, quod aut cupias ardenter aut adeptus ecferas te in-
solenter? nec porro malum, quo aut oppressus iaceas aut,
ne opprimare, mente vix constes? eaque omnia aut nimis
tristia aut nimis laeta errore fieri, qui error stultis exte-
nuetur die, ut, cum res eadem maneat, aliter ferant in-
veterata, aliter recentia, sapientis ne attingat quidem
40 omnino? etenim quis erit tandem modus iste? quaeramus
enim modum aegritudinis, in qua operae plurimum poni-
tur. aegre tulisse P. Rupilium fratris repulsam consu-
latus scriptum apud Fannium est; sed tamen transisse
videtur modum, quippe qui ob eam causam a vita reces-
serit: moderatius igitur ferre debuit. quid, si, cum id
ferret modice, mors liberorum accessisset? nata esset
aegritudo nova; sit ea modica: magna tamen facta esset
accessio. quid, si deinde dolores graves corporis, si bo-
norum amissio, si caecitas, si exsilium? si pro singulis
malis aegritudines accederent, summa ea fieret, quae non
18 sustineretur. qui modum igitur vitio quaerit similiter
41 facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipi-
taverit, sustinere se, cum velit. ut enim id non potest,
sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest
nec quo loco volt insistere; omninoque, quae crescentia
42 perniciosa sunt, eadem sunt vitiosa nascentia. aegritudo
autem ceteraeque perturbationes, amplificatae certe, pe-
stiferae sunt: igitur etiam susceptae continuo in magna
pestis parte versantur. etenim ipsae se inpellunt, ubi
semel a ratione discessum est, ipsaque sibi inbecillitas
indulget in altumque provehitur inprudens nec reperit
locum consistendi. quam ob rem nihil interest utrum
moderatas perturbationes adprobent an moderatam iniu-
stitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam;

qui enim vitiis modum adponit, is partem suscipit vitiorum; quod cum ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico incitataque semel proclivi labuntur sustinerique nullo modo possunt.

Quid? quod idem Peripatetici perturbationes istas, 19 43
quas nos exstirpandas putamus, non modo naturalis esse dicunt, sed etiam utiliter a natura datas; quorum est talis oratio. primum multis verbis iracundiam laudant: cotem fortitudinis esse dicunt, multoque et in hostem et in inprobum civem vehementiores iratorum impetus esse, levis autem ratiunculas eorum, qui ita cogitarent: 'proelium rectum est hoc fieri, convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria;' haec nullam habere vim nisi ira excanduerit fortitudo. nec vero de bellatoribus solum disputant; imperia severiora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae; oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiae, quae etiam si non adsit, tamen verbis atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio; virum denique videri negant qui irasci nesciat, eamque, quam lenitatem nos dicimus, vitioso lentitudinis nomine appellant. nec vero solum hanc libidi- 44
nem laudant — est enim ira, ut modo definivi, ulciscendi libido —, sed ipsum illud genus vel libidinis vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum; nihil enim quemquam nisi quod lubeat praeclare facere posse. noctu ambulabat in publico Themistocles [quod somnum capere non posset] quaerentibusque respondebat Miltiadis tropaeis se e somno suscitari. cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. philosophiae denique ipsius principes numquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. ultimas terras lustrasse Pythagoran, Democritum, Platonem accepimus; ubi enim quicquid esset quod disci posset, eo veniendum iudicaverunt: num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse? ipsam ae- 20 45
gritudinem, quam nos ut taetram et inmanem beluam fugiendam diximus, non sine magna utilitate a natura

dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis adfici se in delicto dolerent. inpunitas enim peccatorum data videtur eis, qui ignominiam et infamiam ferunt sine dolore; morderi est melius conscientia. ex quo est illud e vita ductum ab Afranio; nam cum dissolutus filius

heu me miserum!

tum severus pater:

dum modo doleat aliquid, doleat quidlubet.

46 reliquas quoque partis aegritudinis utilis esse dicunt, misericordiam ad opem ferendam et hominum indignorum calamitates sublevandas; ipsum illud aemulari, obtrectare non esse inutile, cum aut se non idem videat consecutum quod alium aut alium idem quod se; metum vero si qui sustulisset, omnem vitae diligentiam sublatam fore, quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui mortem, qui dolorem timerent. haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse nec opus esse, et in omnibus fere rebus mediocritatem esse optumam existimant. quae cum exponunt, nihilne tibi videntur an aliquid dicere? *A.* Mihi vero dicere aliquid; itaque exspecto, quid ad ista.

21 47 *M.* Reperiam fortasse, sed illud ante: videsne quanta fuerit apud Academicos verecundia? plane enim dicunt quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. digladientur illi per me licet, cui nihil est necesse nisi ubi sit illud, quod veri simillimum videatur, anquirere. quid est igitur quod occurrat in hac quaestione, quo possit attingi aliquid veri simile? quo longius mens humana progredi non potest. definitio perturbationis, qua recte Zenonem usum puto; ita enim definit, ut perturbatio sit aversa a ratione contra naturam animi commotio, vel brevius, ut perturbatio sit adpetitus vehementior, vehementior autem intellegatur is, qui procul absit a naturae
48 constantia. quid ad has definitiones possint dicere? atque haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium, illa quidem ex rhetorum pompa, 'ardores animorum cotesque virtutum.' an vero vir fortis, nisi stomachari coepit, non

potest fortis esse? gladiatorium id quidem; quamquam in eis ipsis videmus saepe constantiam:

conlocuntur, congrediuntur, quaerunt aliquid, postulant,

ut magis placati quam irati esse videantur. sed in illo genere sit sane Pacidianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius:

occidam illum equidem et vincam, si id quaeritis, inquit;
verum illud credo fore: in os prius accipiam ipse,
quam gladium in stomacho † suria ac pulmonibus sisto.
odi hominem, iratus pugno, nec longius quicquam
nobis quam dextrae gladium dum accommodet alter:
usque adeo studio atque odio illius ecferor ira.

at sine hac gladiatoria iracundia videmus progredientem 22 49
apud Homerum Aiacem multa cum hilaritate, cum depugnaturus est cum Hectore; cuius, ut arma sumpsit, ingressio laetitiam attulit sociis, terrorem autem hostibus, ut ipsum Hectorem, quem ad modum est apud Homerum, toto pectore trementem provocasse ad pugnam paeniteret. atque hi, conlocuti inter se prius quam manum consererent leniter et quiete, nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde rabioseve fecerunt. ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existimo Gallo torquem detraxisse nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. de Africano quidem, 50
quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel iurare possum, non illum iracundia tum inflammatum fuisse, cum in acie M. Alliennium Paelignum scuto protexerit gladiumque hosti in pectus infixerit. de L. Bruto fortasse dubitarim an propter infinitum odium tyranni ecfrenatius in Arruntem invaserit; video enim utrumque comminus ictu cecidisse contrario. quid igitur huc adhibetis iram? an fortitudo, nisi insanire coepit, impetus suos non habet? quid? Herculem, quem in caelum ista ipsa, quam vos iracundiam esse voltis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro aut leone Nemeaeo? an etiam Theseus Marathonii tauri cornua conprehendit iratus? vide ne fortitudo minime sit rabiosa sitque iracundia tota levitatis; neque enim est

23 ulla fortitudo, quae rationis est expers. contemnendae res
51 humanae sunt, neglegenda mors est, patibiles et dolores
et labores putandi: haec cum constituta sunt iudicio at-
que sententia, tum est robusta illa et stabilis fortitudo,
nisi forte, quae vehementer, acriter, animose fiunt, ira-
cunde fieri suspicamur. mihi ne Scipio quidem ille, pon-
tifex maxumus, qui hoc Stoicorum verum esse declaravit,
numquam privatum esse sapientem, iratus videtur fuisse
Ti. Graccho tum, cum consulem languentem reliquit
atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rem publicam
52 salvam esse vellent, se sequi iussit. nescio ecquid ipsi
nos fortiter in re publica fecerimus: si quid fecimus,
certe irati non fecimus. an est quicquam similius insa-
niae quam ira? quam bene Ennius initium dixit insaniae.
color, vox, oculi, spiritus, inpotentia dictorum ac facto-
rum quam partem habent sanitatis? quid Achille Home-
rico foedius, quid Agamemnone in iurgio? nam Aiacem
quidem ira ad furorem mortemque perduxit. non igitur
desiderat fortitudo advocatam iracundiam: satis est in-
structa, parata, armata per sese. nam isto quidem modo
licet dicere utilem vinulentiam ad fortitudinem, utilem
etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt
saepe vehementius. semper Aiax fortis, fortissimus tamen
in furore; nam

— facinus fecit maximum, cum Danais inclinantibus
summam rem perfecit, manu sua restituit proelium

24 insaniens. dicamus igitur utilem insaniam? tracta de-
53 finitiones fortitudinis: intelleges eam stomacho non egere.
fortitudo est igitur adfectio animi legi summae in perpe-
tiendis rebus obtemperans, vel conservatio stabilis iudicii
in eis rebus, quae formidolosae videntur, subeundis et
repellendis, vel scientia rerum formidolosarum contraria-
rumque aut omnino neglegendarum, conservans earum
rerum stabile iudicium, vel brevius, ut Chrysippus —
nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in
primis bene definientis, ut putant Stoici; sunt enim om-
nino omnes fere similes, sed declarant communis notio-
nes, alia magis alia — quo modo igitur Chrysippus?
fortitudo est, inquit, scientia rerum perferendarum vel
adfectio animi in patiendo ac perferendo summae legi

parens sine timore. quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat, metuo ne soli philosophi sint; quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine tectam atque involutam? qua aperta quis est qui aut bellatori aut imperatori aut oratori quaerat aliquid neque eos existumet sine rabie quicquam fortiter facere posse? quid? Stoici, qui 54
omnis insipientis insanos esse dicunt, nonne ista conligunt? remove perturbationes maxumeque iracundiam; iam videbuntur monstra dicere: nunc autem ita disserunt, sic se dicere omnis stultos insanire, ut male olere omne caenum. at non semper. commove: senties. sic iracundus non semper iratus est; lacesse: iam videbis furentem. quid? ista bellatrix iracundia, cum domum rediit, qualis est cum uxore, cum liberis, cum familia? an tum quoque est utilis? est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere quam constans? an quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? bene igitur nostri, cum omnia essent in moribus vitia, quod nullum erat iracundia foedius, iracundos solos morosos nominaverunt. oratorem 25 55
vero irasci minime decet, simulare non dedecet. an tibi irasci tum videmur, cum quid in causis acrius et vehementius dicimus? quid? cum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus?

ecquis hoc animadvertit? vincite!

num aut egisse umquam iratum Aesopum aut scripsisse existimas iratum Accium? aguntur ista praeclare et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione, sed aguntur leniter et mente tranquilla. Libidinem vero laudare cuius est libidinis? Themistoclem mihi et Demosthenem profertis: additis Pythagoran, Democritum, Platonem. quid? vos studia libidinem vocatis? quae vel optimarum rerum, ut ea sunt, quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare, unam rem maxime detestabilem, quorum est tandem philosophorum? at commode dixit Afranius:

dum modo doleat aliquid, doleat quidlubet.

dixit enim de adulescente perdito ac dissoluto; nos autem de constanti viro ac sapienti quaerimus. et quidem ipsam illam iram centurio habeat aut signifer vel ceteri,

de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus
mysteria. utile est enim uti motu animi, qui uti ratione
non potest: nos autem, ut testificor saepe, de sapiente
26 56 quaerimus. At etiam aemulari utile est, obtrectare,
misereri. cur misereare potius quam feras opem, si id
facere possis? an sine misericordia liberales esse non
possumus? non enim suscipere ipsi aegritudines propter
alios debemus, sed alios, si possumus, levare aegritudine.
obtrectare vero alteri aut illa vitiosa aemulatione, quae
rivalitati similis est, aemulari quid habet utilitatis, cum
sit aemulantis angi alieno bono, quod ipse non habeat,
obtrectantis autem angi alieno bono, quod id etiam alius
habeat? quis id adprobare possit, aegritudinem suscipere
pro experientia, si quid habere velis? nam solum habere
57 velle summa dementia est. Mediocritates autem
malorum quis laudare recte possit? quis enim potest, in
quo libido cupiditasve sit, non libidinosus et cupidus esse,
in quo ira, non iracundus, in quo angor, non anxius, in
quo timor, non timidus? libidinosum igitur et iracundum
et anxium et timidum censemus esse sapientem? de cuius
excellentia multa quidem dici quamvis fuse lateque pos-
sunt, sed brevissime illo modo, sapientiam esse rerum
divinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae
cuiusque rei causa sit; ex quo efficitur ut divina imitetur,
humana omnia inferiora virtute ducat. in hanc tu igitur,
tamquam in mare, quod est ventis subiectum, perturba-
tionem cadere tibi dixisti videri? quid est quod tantam
gravitatem constantiamque perturbet? an inprovisum ali-
quid aut repentinum? quid potest accidere tale ei, cui
nihil quod homini evenire possit *non praemeditatum sit?*
nam quod aiunt nimia resecari oportere, naturalia relin-
qui, quid tandem potest esse naturale quod idem nimium
esse possit? sunt enim omnia ista ex errorum orta radi-
cibus, quae evellenda et extrahenda penitus, non circum-
cidenda nec amputanda sunt.

27 58 Sed quoniam suspicor te non tam de sapiente quam
de te ipso quaerere — illum enim putas omni perturba-
tione esse liberum, te vis —, videamus quanta sint, quae
a philosophia remedia morbis animorum adhibeantur.
est enim quaedam medicina certe, nec tam fuit hominum

generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res
salutaris, animis nullam invenerit, de quibus hoc etiam
est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur
extrinsecus, animorum salus inclusa in [iis] ipsis est; sed
quo maior est in eis praestantia et divinior, eo maiore
indigent diligentia. itaque bene adhibita ratio cernit quid
optumum sit, neglecta multis implicatur erroribus. ad te 59
igitur mihi iam convertenda omnis oratio est; simulas
enim quaerere te de sapiente, quaeris autem fortasse de
te. earum igitur perturbationum, quas exposui, variae
sunt curationes. nam neque omnis aegritudo una ratione
sedatur; alia est enim lugenti, alia miseranti aut invidenti
adhibenda medicina; est etiam in omnibus quattuor per-
turbationibus illa distinctio, utrum ad universam pertur-
bationem, quae est aspernatio rationis aut adpetitus ve-
hementior, an ad singulas, ut ad metum, lubidinem,
reliquas melius adhibeatur oratio, et utrum illudne non
videatur aegre ferundum, ex quo suscepta sit aegritudo,
an omnium rerum tollenda omnino aegritudo, ut si quis
aegre ferat se pauperem esse, idne disputes, paupertatem
malum non esse, an hominem aegre ferre nihil oportere.
nimirum hoc melius, ne, si forte de paupertate non per-
suaseris, sit aegritudini concedendum; aegritudine autem
sublata propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quo-
dam modo etiam paupertatis malum tollitur. sed omnis 28
eius modi perturbatio animi placatione abluatur illa qui- 60
dem, cum doceas nec bonum illud esse, ex quo laetitia
aut libido oriatur, nec malum, ex quo aut metus aut ae-
gritudo; verum tamen haec est certa et propria sanatio,
si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec
habere quicquam aut naturale aut necessarium, ut ipsam
aegritudinem leniri videmus, cum obicimus maerentibus
inbecillitatem animi ecfeminati, cumque eorum gravita-
tem constantiamque laudamus, qui non turbulente hu-
mana patiantur; quod quidem solet eis etiam accidere,
qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo
arbitrantur. [putat aliquis esse voluptatem bonum, alius
autem pecuniam, tamen et ille ab intemperantia et hic
ab avaritia avocari potest.] illa autem altera ratio et
oratio, quae simul et opinionem falsam tollit et aegritu-

dinem detrahit, est ea quidem utilior, sed raro proficit
61 neque est ad volgus adhibenda. quaedam autem sunt aegritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit, ut si quis aegre ferat nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis, propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admovenda curatio et talis quidem, quae possit esse omnium etiam de ceteris rebus discrepantium philosophorum; inter omnis enim convenire oportet commotiones animorum a recta ratione aversas esse vitiosas, ut, etiam si et mala sint illa, quae metum aegritudinemve, et bona, quae cupiditatem laetitiamve moveant, tamen sit vitiosa ipsa commotio: constantem enim quendam volumus, sedatum, gravem, humana omnia spernentem illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus; talis autem nec maerens nec timens nec cupiens nec gestiens esse quisquam potest. eorum enim haec sunt, qui eventus humanos superiores
29 62 quam suos animos esse ducunt. qua re omnium philosophorum, ut ante dixi, una ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione dicendum. itaque primum in ipsa cupiditate, cum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud necne sit, quod lubidinem moveat, sed lubido ipsa tollenda est, ut sive, quod honestum est, id sit summum bonum sive voluptas sive horum utrumque coniunctum sive tria illa genera bonorum, tamen, etiam si virtutis ipsius vehementior adpetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura, quae quo facilius expressa cernatur, explicanda est ora-
63 tione communis condicio lexque vitae. itaque non sine causa, cum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tris versus revocasse dicitur Socrates:

> neque tam terribilis ulla fando oratio est
> nec sors nec ira caelitum invectum malum,
> quod non natura humana patiendo ecferat.

est autem utilis ad persuadendum ea, quae acciderint, ferri et posse et oportere enumeratio eorum, qui tulerunt: etsi aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est et in Consolationis libro, quem in medio — non

enim sapientes eramus — maerore et dolore conscripsimus, quodque vetat Chrysippus, ad recentis quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus naturaeque vim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finiti- 30 64
mus est metus, de quo pauca dicenda sunt. est enim metus, ut aegritudo praesentis, sic ille futuri mali: itaque non nulli aegritudinis partem quandam metum esse dicebant; alii autem metum praemolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiae. quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia; nam videndum est in utrisque, ne quid humile, summissum, molle, ecfeminatum, fractum abiectumque faciamus. sed quamquam de ipsius metus inconstantia, inbecillitate, levitate dicendum est, tamen multum prodest ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. itaque sive casu accidit sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxime metuuntur, de morte et de dolore, primo et proxumo die disputatum est: quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus.

Ac de malorum opinione hactenus: videamus nunc de 31 65
bonorum, id est de laetitia et de cupiditate. mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationem, una res videtur causam continere, omnis eas esse in nostra potestate, omnis iudicio susceptas, omnis voluntarias. hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio atque, ut in malis opinatis tolerabilia, sic in bonis sedatiora sunt efficienda ea, quae magna et laetabilia ducuntur. atque hoc quidem commune malorum et bonorum, ut, si iam difficile sit persuadere nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda aliaque ratione malevolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus corrigendus. atque erat 66
facile sequentem eam rationem, quae maxime probatur de bonis et malis, negare umquam laetitia adfici posse insipientem, quod nihil umquam haberet boni; sed loquimur nunc more communi. sint sane ista bona, quae putantur, honores, divitiae, voluptates, cetera: tamen in

eis ipsis potiundis exsultans gestiensque laetitia turpis est, ut, si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. eodem enim vitio est ecfusio animi in laetitia, quo in dolore contractio, eademque levitate cupiditas est in adpetendo, qua laetitia in fruendo et, ut nimis adflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leves; et cum invidere aegritudinis sit, malis autem alienis voluptatem capere laetitiae, utrumque inmanitate et feritate quadam proponenda castigari solet; atque ut cavere decet, timere non decet, sic gaudere decet, laetari non decet, quoniam docendi causa a gaudio laetitiam distingui-
67 mus. illud iam supra diximus, contractionem animi recte fieri numquam posse, elationem posse. aliter enim Naevianus ille gaudet Hector:

laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato viro,

aliter ille apud Trabeam:

lena delenita argento nutum observabit meum,
quid velim, quid studeam: adveniens digito inpellam ianuam,
fores patebunt; de inproviso Chrysis ubi me aspexerit,
alacris ob viam mihi veniet conplexum exoptans meum,
mihi se dedet.

quam haec pulchra putet, ipse iam dicet:

fortunam ipsam anteibo fortunis meis.

32 68 haec laetitia quam turpis sit, satis est diligenter attendentem penitus videre. et ut turpes sunt, qui ecferunt se laetitia tum, cum fruuntur Veneriis voluptatibus, sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. totus vero iste, qui volgo appellatur amor — nec hercule invenio quo nomine alio possit appellari — tantae levitatis est, ut nihil videam quod putem conferendum: quem Caecilius

'deum qui non summum putet,
aut stultum aut rerum esse inperitum' existumat,
'cuius in manu sit, quem esse dementem velit,
quem sapere, quem sanari, quem in morbum injci,
- - - - - - - - - - - -
quem contra amari, quem expeti, quem arcessier.'

o praeclaram emendatricem vitae poëticam! quae amo- 69
rem, flagitii et levitatis auctorem, in concilio deorum
conlocandum putet. de comoedia loquor, quae, si haec
flagitia non probaremus, nulla esset omnino. quid ait ex
tragoedia princeps ille Argonautarum?

tu me amoris magis quam honoris servavisti gratia.

quid ergo? hic amor Medeae quanta miseriarum excita-
vit incendia! atque ea tamen apud alium poëtam patri
dicere audet se coniugem habuisse

illum, Amor quem dederat, qui plus pollet potiorque
est patre.

Sed poëtas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc 33 70
flagitio versari ipsum videmus Iovem: ad magistros virtu-
tis philosophos veniamus, qui amorem negant stupri esse
et in eo litigant cum Epicuro non multum, ut opinio mea
fert, mentiente. quis est enim iste amor amicitiae? cur
neque deformem adulescentem quisquam amat neque for-
mosum senem? mihi quidem haec in Graecorum gym-
nasiis nata consuetudo videtur, in quibus isti liberi et
concessi sunt amores. bene ergo Ennius:

flagiti principium est nudare inter civis corpora.

qui ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen
et anxii sunt eoque magis, quod se ipsi continent et
coërcent. atque, ut muliebris amores omittam, quibus 71
maiorem licentiam natura concessit, quis aut de Gany-
medi raptu dubitat quid poëtae velint aut non intel-
legit quid apud Euripidem et loquatur et cupiat Laius?
quid denique homines doctissimi et summi poëtae de
se ipsis et carminibus edunt et cantibus? fortis vir in
sua re publica cognitus quae de iuvenum amore scribit
Alcaeus! nam Anacreontis quidem tota poësis est ama-
toria; maxume vero omnium flagrasse amore Reginum
Ibycum adparet ex scriptis. atque horum omnium lubi- 34
dinosos esse amores videmus: philosophi sumus exorti et
auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicae-
archus accusat, qui amori auctoritatem tribueremus.
Stoici vero et sapientem amaturum esse dicunt et amo- 72
rem ipsum conatum amicitiae faciendae ex pulchritudinis
specie definiunt. qui si quis est in rerum natura sine

sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio, sit sane; vacat enim omni libidine; haec autem de libidine oratio est. sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est:

si quidem sit quisquam deus,
cui ego sim curae.

73 at id erat deis omnibus curandum, quem ad modum hic frueretur voluptate amatoria.

heu me infelicem!

nihil verius. probe et ille:

sanusne es, qui temere lamentare?

hic insanus videtur etiam suis. at quas tragoedias efficit!

te, Apollo sancte, fer opem, teque, omnipotens Neptune, invoco,
vosque adeo, venti!

mundum totum se ad amorem suum sublevandum conversurum putat; Venerem unam excludit ut iniquam:

nam quid ego te appellem, Venus?

eam prae lubidine negat curare quicquam: quasi vero ipse non propter lubidinem tanta flagitia et faciat et dicat.

35 74 sic igitur adfecto haec adhibenda curatio est, ut et illud, quod cupiat, ostendatur quam leve, quam contemnendum, quam nihili sit omnino, quam facile vel aliunde [vel alio modo] perfici vel omnino neglegi possit. abducendus etiam est non numquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia; loci denique mutatione, tamquam aegroti
75 non convalescentes, saepe curandus est. etiam novo quidam amore veterem amorem tamquam clavo clavum eiciendum putant; maxime autem admonendus *est,* quantus sit furor amoris; omnibus enim ex animi perturbationibus est profecto nulla vehementior, ut, si iam ipsa illa accusare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudo, sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis in
76 amore foeda per se est. nam, ut illa praeteream, quae sunt furoris, haec ipsa per sese quam habent levitatem, quae videntur esse mediocria?

iniuriae,
suspitiones, inimicitiae, indutiae,
bellum, pax rursum: incerta haec si tu postules
ratione certa facere, nihilo plus agas
quam si des operam ut cum ratione insanias.

haec inconstantia mutabilitasque mentis quem non ipsa pravitate deterreat? est etiam illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi voluntariam. etenim si naturalis amor esset, et amarent omnes et semper amarent et idem amarent, neque alium cogitatio, alium satietas deterreret.

Ira vero, quae quam diu perturbat animum, dubita- 36
tionem insaniae non habet, cuius inpulsu exsistit etiam 77
inter fratres tale iurgium:

A. quis homo te exsuperavit usquam gentium inpudentia?
M. quis item malitia te?

nosti quae sequuntur; alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissimae contumeliae, ut facile adpareat Atrei filios esse, eius qui meditatur poenam in fratrem novam:

maior mihi moles, maius miscendumst malum,
qui illius acerbum cor contundam et conprimam.

quo igitur haec erumpit moles? audi Thyestem:

ipsus hortatur me frater, ut meos malis miser
mandarem natos .....

eorum viscera adponit. quid est enim quo non progrediatur eodem ira quo furor? itaque iratos proprie dicimus exisse de potestate, id est de consilio, de ratione, de mente; horum enim potestas in totum animum
esse debet. his aut subtrahendi sunt ei, in quos impe- 78
tum conantur facere, dum se ipsi conligant — quid est autem se ipsum conligere nisi dissupatas animi partis rursum in suum locum cogere? — aut rogandi orandique sunt ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira; defervescere autem certe significat ardorem animi invita ratione excitatum: ex quo illud laudatur Archytae, qui cum vilico factus esset

iratior, 'quo te modo' inquit 'accepissem, nisi iratus essem!'

37 Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt —
79 potest utilis esse insania? — aut naturalem? an quicquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset, aut finem haberet prius, quam esset ulta, ulciscendi libido, aut quemquam paeniteret quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui cum interemisset Clitum familiarem suum, vix a se manus abstinuit: tanta vis fuit paenitendi. quibus cognitis quis est qui dubitet quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac voluntarius? quis enim dubitarit quin aegrotationes animi, qualis est avaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestumetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriantur? unde intellegi debet perturbationem
80 quoque omnem esse in opinione. et si fidentia, id est firma animi confisio, scientia quaedam est et opinio gravis non temere adsentientis, metus quoque est diffidentia exspectati et inpendentis mali, et, si spes est exspectatio boni, mali exspectationem esse necesse est metum. [ut igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo.] ergo ut constantia scientiae, sic perturbatio erroris est. qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut invidi aut tale quid, ei sunt constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen, ut Socrates dicitur, cum multa in conventu vitia conlegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a ceteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent, ab ipso autem Socrate sublevatus, cum illa sibi
81 insita, sed ratione a se deiecta diceret. ergo ut optuma quisque valetudine adfectus potest videri natura ad aliquem morbum proclivior, sic animus alius ad alia vitia propensior; qui autem non natura, sed culpa vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum et malarum, ut sit alius ad alios motus perturbationesque proclivior. inveteratio autem, ut in corporibus, aegrius depellitur quam perturbatio, citiusque repentinus oculorum tumor sanatur quam diuturna lippitudo [depellitur].

Sed cognita iam causa perturbationum, quae omnes 38
oriuntur ex iudiciis opinionum et voluntatibus, sit iam 82
huius disputationis modus. scire autem nos oportet cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari quam haec, quae a nobis hoc quadriduo disputata sunt. morte enim contempta et dolore ad patiendum levato adiunximus sedationem aegritudinis, qua nullum homini malum maius est. etsi enim omnis animi perturbatio gravis est nec multum differt ab amentia, tamen ceteros, cum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus, at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, adflictos, aerumnosos, calamitosos. itaque 83
non fortuito factum videtur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine et de ceteris perturbationibus disputaremus; in ea est enim fons miseriarum et caput. sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnis opinabilis esse et voluntarios ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur: hunc errorem quasi radicem malorum omnium stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. demus igitur nos huic excolen- 84
dos patiamurque nos sanari; his enim malis insidentibus non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. aut igitur negemus quicquam ratione confici, cum contra nihil sine ratione recte fieri possit, aut cum philosophia ex rationum conlatione constet, ab ea, si et boni et beati volumus esse, omnia adiumenta et auxilia petamus bene beateque vivendi.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM AD M. BRUTUM

LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro quinti diei disputatio continetur, qua virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam demonstratur. Ac primo quidem mathematicorum more Cicero ex iis, quae ante disputata erant, breviter conficit id, quod quaeritur; deinde ad philosophorum modum ita de hac quaestione disputat, tamquam superioribus diebus nihil sit disputando confectum. Nam primum ostendit, si sapiens omnibus perturbationibus liber sit, non posse non beatum sapientem esse, quod qui in illis sint miseri sint necessario. Qua re cum virtus a perturbationibus sola liberet, virtutem necessario solam beatum hominem efficere (cap. 1—6). In quo reprehendit veterem Academicorum et Peripateticorum inconstantiam, qui cum tria genera bonorum fecissent, solam tamen virtutem dixerint satis in se habere, si non ad beatissimam, tamen ad beatam vitam (cap. 7—13). Deinde multis cum argumentis tum exemplis hominum et vitiosorum et virtutis laude illustrium demonstrat virtutem efficere hominem non solum beatum, quod sit Stoicis cum Academiae veteris philosophis et Peripateticis commune, sed etiam beatissimum vel in cruciatu et tormentis, quod contra dicant Platonici et Peripatetici, qui virtute quidem beatam vitam esse contendant, sed accessione bonorum corporis et fortunae fieri beatiorem (cap. 14—28). Postremo subicitur longa disputatio, qua initio a Platonicis et Peripateticis facto ostenditur quo modo ut ceterorum omnium, ita in primis Epicureorum de fine bonorum sententiae consentaneum putet sapientes semper beatissimos dicere (cap. 29—41).

---

1 1 Quintus hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum disputationum, quo die est a nobis ea de re, quam tu ex omnibus maxime probas, disputatum: placere enim tibi admodum sensi et ex eo libro, quem ad me accuratissime scripsisti, et ex multis sermonibus tuis virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam; quod etsi difficile est

probatu propter tam varia et tam multa tormenta fortu-
nae, tale tamen est, ut elaborandum sit quo facilius pro-
betur; nihil est enim omnium, quae in philosophia tra-
ctantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. nam 2
cum ea causa inpulerit eos, qui primi se ad philosophiae
studium contulerunt, ut omnibus rebus posthabitis totos
se in optimo vitae statu exquirendo conlocarent, profecto
spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque
posuerunt. quod si ab iis inventa et perfecta virtus est
et si praesidii ad beate vivendum in virtute satis est,
quis est qui non praeclare et ab illis positam et a nobis
susceptam operam philosophandi arbitretur? sin autem
virtus subiecta sub varios incertosque casus famula for-
tunae est nec tantarum virium est, ut se ipsa tueatur,
vereor ne non tam virtutis fiducia nitendum nobis ad
spem beate vivendi quam vota facienda videantur. equi- 3
dem eos casus, in quibus me fortuna vehementer exer-
cuit, mecum ipse considerans huic incipio sententiae
diffidere interdum et humani generis inbecillitatem fragi-
litatemque extimescere; vereor enim ne natura, cum cor-
pora nobis infirma dedisset iisque et morbos insanabilis
et dolores intolerabilis adiunxisset, animos quoque de-
derit et corporum doloribus congruentis et separatim suis
angoribus et molestiis inplicatos. sed in hoc me ipse 4
castigo, quod ex aliorum et ex nostra fortasse mollitia,
non ex ipsa virtute, de virtutis robore existumo. illa
enim, si modo est ulla virtus, quam dubitationem avun-
culus tuus, Brute, sustulit, omnia, quae cadere in homi-
nem possunt, subter se habet eaque despiciens casus
contemnit humanos, culpaque omni carens praeter se
ipsam nihil censet ad se pertinere; nos autem omnia ad-
versa cum venientia metu augentes tum maerore prae-
sentia rerum naturam quam errorem nostrum damnare
malumus. sed et huius culpae et ceterorum vitiorum 2
peccatorumque nostrorum omnis a philosophia petenda 5
correctio est; cuius in sinum cum a primis temporibus
aetatis nostra voluntas studiumque nos conpulisset, his
gravissimis casibus in eundem portum, ex quo eramus
egressi, magna iactati tempestate confugimus. o vitae
philosophia dux, o virtutis indagatrix expultrixque vitio-

rum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum
sine te esse potuisset? tu urbis peperisti, tu dissipatos
homines in societatem vitae convocasti, tu eos inter se
primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vo-
cum communione iunxisti, tu inventrix legum, tu magi-
stra morum et disciplinae fuisti: ad te confugimus, a te
opem petimus, tibi nos, ut antea magna ex parte, sic
nunc penitus totosque tradimus. est autem unus dies
bene et ex praeceptis tuis actus peccanti inmortalitati
anteponendus. cuius igitur potius opibus utamur quam
tuis, quae et vitae tranquillitatem largita nobis es et ter-
6 rorem mortis sustulisti? ac philosophia quidem tantum
abest ut proinde ac de hominum est vita merita laudetur,
ut a plerisque neglecta a multis etiam vituperetur. vitu-
perare quisquam vitae parentem et hoc parricidio se in-
quinare audet et tam inpie ingratus esse, ut eam accuset,
quam vereri deberet, etiam si minus percipere potuisset?
sed, ut opinor, hic error et haec indoctorum animis offusa
caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt
nec eos, a quibus vita hominum instructa primis est,
3 7 fuisse philosophos arbitrantur. quam rem antiquissimam
cum videamus, nomen tamen esse confitemur recens;
nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non
modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quae di-
vinarum humanarumque rerum, tum initiorum causarum-
que rei cognitione hoc pulcherrimum nomen apud anti-
quos adsequebatur. itaque et illos septem [qui a Graecis
σοφοί, sapientes a nostris et habebantur et nominaban-
tur] et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus
Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur,
et iam heroicis aetatibus Ulixem et Nestorem accepimus
8 et fuisse et habitos esse sapientis. nec vero Atlans su-
stinere caelum nec Prometheus adfixus Caucaso nec
stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur,
nisi caelestium divina cognitio nomen eorum ad errorem
fabulae traduxisset. a quibus ducti deinceps omnes, qui
in rerum contemplatione studia ponebant, sapientes et
habebantur et nominabantur, idque eorum nomen usque
ad Pythagorae manavit aetatem, quem, ut scribit audi-
tor Platonis Ponticus Heraclides, vir doctus in primis,

Phliuntem ferunt venisse cumque Leonte, principe Phlia-
siorum, docte et copiose disseruisse quaedam: cuius
ingenium et eloquentiam cum admiratus esset Leon,
quaesivisse ex eo, qua maxime arte confideret; at illum
artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum.
admiratum Leontem novitatem nominis quaesivisse, qui- 9
nam essent philosophi et quid inter eos et reliquos inter-
esset; Pythagoram autem respondisse similem sibi videri
vitam hominum et mercatum eum, qui haberetur ma-
xumo ludorum adparatu totius Graeciae celebritate: nam
ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem
coronae peterent, alii emendi aut vendendi quaestu et
lucro ducerentur, esset autem quoddam genus eorum,
idque vel maxime ingenuum, qui nec plausum nec lucrum
quaererent, sed visendi causa venirent studioseque per-
spicerent quid ageretur et quo modo, item nos quasi in
mercatus quandam celebritatem ex urbe aliqua, sic in
hanc vitam ex alia vita et natura profectos, alios gloriae
servire, alios pecuniae; raros esse quosdam, qui ceteris
omnibus pro nihilo habitis rerum naturam studiose in-
tuerentur; hos se appellare sapientiae studiosos, id est
enim philosophos, et ut illic liberalissimum esset spectare
nihil sibi adquirentem, sic in vita longe omnibus studiis
contemplationem rerum cognitionemque praestare. nec 4 10
vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam
ipsarum amplificator fuit: qui cum post hunc Phliasium
sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam,
quae magna dicta est, et privatim et publice praestantis-
simis et institutis et artibus; cuius de disciplina aliud
tempus fuerit fortasse dicendi. sed ab antiqua philoso-
phia usque ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagorae
discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur et
unde omnia orerentur quove reciderent, studioseque ab
iis siderum magnitudines, intervalla, cursus anquireban-
tur et cuncta caelestia; Socrates autem primus philoso-
phiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit et in
domus etiam introduxit et coëgit de vita et moribus re-
busque bonis et malis quaerere: cuius multiplex ratio 11
disputandi rerumque varietas et ingenii magnitudo, Pla-
tonis memoria et litteris consecrata, plura genera effecit

dissentientium philosophorum, e quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios levaremus et in omni disputatione quid esset simillimum veri quaereremus; quem morem cum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias saepe et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus; et quadridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus, quinto autem die, cum eodem in loco consedissemus, sic est propositum de quo disputaremus.

5 12 *A.* Non mihi videtur ad beate vivendum satis posse virtutem. *M.* At hercule Bruto meo videtur, cuius ego iudicium, pace tua dixerim, longe antepono tuo. *A.* Non dubito, nec id nunc agitur, tu illum quantum ames, sed hoc, quod mihi dixi videri quale sit, de quo a te disputari volo. *M.* Nempe negas ad beate vivendum satis posse virtutem? *A.* Prorsus nego. *M.* Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum satisne est praesidii in virtute? *A.* Certe satis. *M.* Potes igitur aut, qui male vivat, non eum miserum dicere, aut, quem bene fateare, eum negare beate vivere? *A.* Quidni possim? nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter et ob eam rem bene vivi potest, dum modo intellegas quid nunc dicam bene; dico enim constanter, graviter, sapienter, fortiter: haec etiam in eculeum coiciuntur, quo
13 vita non adspirat beata. *M.* Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquitur extra ostium limenque carceris, cum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem nullumque recusent nec supplicium nec dolorem? *A.* Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras oportet: ista me minime movent, non solum quia pervolgata sunt, sed multo magis, quia tamquam levia quaedam vina nihil valent in aqua, sic Stoicorum ista magis gustata quam potata delectant. velut iste chorus virtutum in eculeum inpositus imagines constituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut ad eas cursim perrectura nec eas beata vita a se desertas passura videatur; cum autem animum ab ista pictura imaginibusque virtutum ad rem veritatemque traduxeris,

hoc nudum relinquitur, possitne quis beatus esse, quam
diu torqueatur. quam ob rem hoc nunc quaeramus; vir- 14
tutes autem noli vereri ne expostulent et querantur se a
beata vita esse relictas: si enim nulla virtus prudentia
vacat, prudentia ipsa hoc videt, non omnis bonos esse
etiam beatos, multaque de M. Atilio, Q. Caepione, M'.
Aquilio recordatur, beatamque vitam, si imaginibus po-
tius uti quam rebus ipsis placet, conantem ire in ecu-
leum retinet [ipsa prudentia] negatque ei cum dolore et
cruciatu quicquam esse commune. *M.* Facile patior te 6
isto modo agere, etsi iniquum est praescribere mihi te, 15
quem ad modum a me disputari velis. sed quaero utrum
aliquid actum superioribus diebus an nihil arbitremur?
A. Actum vero et aliquantum quidem. *M.* Atqui, si ita
est, profligata iam haec et paene ad exitum adducta
quaestio est. *A.* Quo tandem modo? *M.* Quia motus
turbulenti iactationesque animorum incitatae et impetu
inconsiderato elatae rationem omnem repellentes vitae
beatae nullam partem relinquunt. quis enim potest mor-
tem aut dolorem metuens, quorum alterum saepe adest,
alterum semper inpendet, esse non miser? quid, si idem,
quod plerumque fit, paupertatem, ignominiam, infamiam
timet, si debilitatem, caecitatem, si denique, quod non
singulis hominibus, sed potentibus populis saepe contigit,
servitutem, potest ea timens esse quisquam beatus?
quid, qui non modo ea futura timet, verum etiam fert 16
sustinetque praesentia? adde eodem exsilia, luctus, orbi-
tates: qui rebus his fractus aegritudine eliditur, potest
tandem esse non miserrimus? quid vero? illum, quem
libidinibus inflammatum et furentem videmus, omnia ra-
bide adpetentem cum inexplebili cupiditate, quoque ad-
fluentius voluptates undique hauriat, eo gravius arden-
tiusque sitientem, nonne recte miserrimum dixeris? quid?
elatus ille levitate inanique laetitia exsultans et temere
gestiens nonne tanto miserior, quanto sibi videtur bea-
tior? ergo ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli
metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae libidi-
nes incitant, nullae futtiles laetitiae exsultantes languidis
liquefaciunt voluptatibus. ut maris igitur tranquillitas
intellegitur nulla ne minima quidem aura fluctus com-

movente, sic animi quietus et placatus status cernitur,
17 cum perturbatio nulla est, qua moveri queat. quod si
est, qui vim fortunae, qui omnia humana, quaecumque
accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum
nec angor attingat, idemque si nihil concupiscat, nulla
ecferatur animi inani voluptate, quid est cur is non bea-
tus sit? et si haec virtute efficiuntur, quid est cur virtus
7 ipsa per se non efficiat beatos? *A.* Atqui alterum dici non
potest, quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil
concupiscant, nulla inpotenti laetitia ecferantur, beati
sint, itaque id tibi concedo, alterum autem iam integrum
non est; superioribus enim disputationibus effectum est
18 vacare omni animi perturbatione sapientem. *M.* Nimi-
rum igitur confecta res est; videtur enim ad exitum ve-
nisse quaestio. *A.* Prope modum id quidem. *M.* Verum
tamen mathematicorum iste mos est, non est philosopho-
rum. nam geometrae cum aliquid docere volunt, si quid
ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id
sumunt pro concesso et probato; illud modo explicant,
de quo ante nihil scriptum est: philosophi quamcumque
rem habent in manibus, in eam quae conveniunt con-
gerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. quod ni ita
esset, cur Stoicus, si esset quaesitum satisne ad beate
vivendum virtus posset, multa diceret? cui satis esset
respondere se ante docuisse nihil bonum esse nisi quod
honestum esset, hoc probato consequens esse beatam vi-
tam virtute esse contentam, et quo modo hoc sit conse-
quens illi, sic illud huic, ut, si beata vita virtute contenta
19 sit, nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum. sed
tamen non agunt sic; nam et de honesto et de summo
bono separatim libri sunt, et cum ex eo efficiatur satis
magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilo
minus hoc agunt separatim; propriis enim et suis argu-
mentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta
praesertim. cave enim putes ullam [in philosophia] vo-
cem emissam clariorem ullumve esse philosophiae pro-
missum uberius aut maius; nam quid profitetur? o di
boni! perfecturam se, qui legibus suis paruisset ut esset
contra fortunam semper armatus, ut omnia praesidia ha-
beret in se bene beateque vivendi, ut esset semper

denique beatus. sed videro quid efficiat: tantisper hoc 20
ipsum magni aestumo, quod pollicetur. nam Xerxes quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine, non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit, qui invenisset novam voluptatem: qua ipsa non fuisset contentus; neque enim umquam finem inveniet libido. nos vellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid attulisset, quo hoc firmius crederemus. *A.* Vellem id 8
quidem, sed habeo paulum quod requiram. ego enim 21
adsentior eorum, quae posuisti, alterum alteri consequens esse, ut quem ad modum, si quod honestum sit, id solum sit bonum, sequatur vitam beatam virtute confici, sic si vita beata in virtute sit, nihil esse nisi virtutem bonum: sed Brutus tuus auctore Aristo et Antiocho non sentit hoc; putat enim, etiam si sit bonum aliquod praeter virtutem. *M.* Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas? *A.* Tu vero, ut videtur; nam praefinire non est meum. *M.* Quid cuique igitur consentaneum sit, alio 22
loco. nam ista mihi et cum Antiocho saepe et cum Aristo nuper, cum Athenis imperator apud eum deversarer, dissensio fuit: mihi enim non videbatur quisquam esse beatus posse, cum in malis esset; in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunae mala. dicebantur haec, quae scripsit etiam Antiochus locis pluribus, virtutem ipsam per se beatam vitam efficere posse neque tamen beatissimam; deinde ex maiore parte plerasque res nominari, etiam si quae pars abesset, ut viris, ut valetudinem, ut divitias, ut honorem, ut gloriam, quae genere, non numero cernerentur: item beatam vitam, etiam si ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo maiore parte obtinere nomen suum. haec nunc enucleare 23
non ita necesse est, quamquam non constantissime dici mihi videntur; nam et qui beatus est non intellego quid requirat, ut sit beatior — si est enim quod desit, ne beatus quidem est —, et quod ex maiore parte unam quamque rem appellari spectarique dicunt, est ubi id isto modo valeat: cum vero tria genera malorum esse dicant, qui duorum generum malis omnibus urgueatur, ut omnia advorsa sint in fortuna, omnibus oppressum corpus et

confectum doloribus, huic paulumne ad beatam vitam
9 24 deesse dicemus, non modo ad beatissimam? hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non potuit; nam cum statuisset verbera, tormenta, cruciatus, patriae eversiones, exsilia, orbitates magnam vim habere ad male misereque vivendum, non est ausus elate et ample loqui, cum humiliter demisseque sentiret: quam bene, non quaeritur; constanter quidem certe. itaque mihi placere non solet consequentia reprehendere, cum prima concesseris: hic autem elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus non magno opere reprehenditur, cum tria genera dicit bonorum; vexatur autem ab omnibus, primum in eo libro, quem scripsit de vita beata, in quo multa disputat, quam ob rem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit; in eo etiam putatur dicere, in rotam beatam vitam non escendere. non usquam id qui-
25 dem dicit omnino, sed quae dicit, idem valent. possum igitur, cui concesserim in malis esse dolores corporis, in malis naufragia fortunae, huic suscensere dicenti non omnis bonos esse beatos, cum in omnis bonos ea, quae ille in malis numerat, cadere possint? vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudarit illam sententiam

vitam regit fortuna, non sapientia.

negant ab ullo philosopho quicquam dictum esse languidius: recte id quidem, sed nihil intellego dici potuisse constantius. si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna, nonne consentaneum est plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et
26 ad corpus pertinentium, quam consilium valere? an malumus Epicurum imitari? qui multa praeclare saepe dicit; quam enim sibi constanter convenienterque dicat, non laborat. laudat tenuem victum: philosophi id quidem, sed si Socrates aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. negat quemquam iucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter iusteque vivat: nihil gravius, nihil philosophia dignius, nisi idem hoc ipsum honeste, sapienter, iuste ad voluptatem referret. quid melius quam fortunam exiguam intervenire sapienti? sed hoc isne dicit, qui cum dolorem non modo

maxumum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto
corpore opprimi possit doloribus acerrumis tum, cum
maxime contra fortunam glorietur? quod idem meliori- 27
bus etiam verbis Metrodorus 'occupavi te,' inquit 'for-
tuna, atque cepi omnisque aditus tuos interclusi, ut ad
me adspirare non posses.' praeclare, si Aristo Chius aut
si Stoicus Zenon diceret, qui nisi quod turpe esset nihil
malum duceret: tu vero, Metrodore, qui omne bonum in
visceribus medullisque condideris et definieris summum
bonum firma corporis adfectione explorataque *eius* spe
contineri, fortunae aditus interclusisti? quo modo? isto
enim bono iam exspoliari potes. atqui his capiuntur in- 28
periti, et propter huius modi sententias istorum hominum
est multitudo; acute autem disputantis illud est, non quid
quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit videre: velut
in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepi-
mus, omnis bonos semper beatos volumus esse. quos
dicam bonos perspicuum est; omnibus enim virtutibus
instructos et ornatos tum sapientis, tum viros bonos dici-
mus. videamus qui dicendi sint beati: equidem eos
existimo, qui sint in bonis, nullo adiuncto malo, neque
ulla alia huic verbo, cum beatum dicimus, subiecta notio
est nisi secretis malis omnibus cumulata bonorum con-
plexio. hanc adsequi virtus, si quicquam praeter ipsam 29
boni est, non potest; aderit enim malorum, si mala illa
ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humili-
tas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis,
perdita valetudo, debilitas, caecitas, interitus patriae,
exsilium, servitus denique: in his tot et tantis — atque
etiam plura possunt accidere — potest esse sapiens; nam
haec casus inportat, qui in sapientem potest incurrere: at
si ea mala sunt, quis potest praestare semper sapientem
beatum fore, cum vel in omnibus his uno tempore esse
possit? non igitur facile concedo neque Bruto meo neque 30
communibus magistris nec veteribus illis, Aristoteli,
Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut, cum ea, quae supra
enumeravi, in malis numerent, idem dicant semper bea-
tum esse sapientem; quos si titulus hic delectat insignis
et pulcher, Pythagora, Socrate, Platone dignissimus, in-
ducant animum illa, quorum splendore capiuntur, viris,

valetudinem, pulchritudinem, divitias, honores, opes con-
temnere, eaque, quae his contraria sunt, pro nihilo du-
cere: tum poterunt clarissima voce profiteri se neque
fortunae impetu nec multitudinis opinione nec dolore nec
paupertate terreri omniaque sibi in sese esse posita nec
esse quicquam extra suam potestatem quod ducant in
31 bonis. nunc et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam
et alti viri, et eadem quae volgus in malis et bonis nu-
merare concedi nullo modo potest; qua gloria commotus
Epicurus exoritur, cui etiam, si dis placet, videtur sem-
per sapiens beatus. hic dignitate huius sententiae capi-
tur, sed numquam id diceret, si ipse se audiret; quid est
enim quod minus conveniat quam ut is, qui vel summum
vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat 'quam
hoc suave est!' tum, cum dolore crucietur, dicturum esse
sapientem? non igitur ex singulis vocibus philosophi
spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.
11 32 *A.* Adducis me ut tibi adsentiar. sed tua quoque vide
ne desideretur constantia. *M.* Quonam modo? *A.* Quia
legi tuum nuper quartum de Finibus: in eo mihi vide-
bare contra Catonem disserens hoc velle ostendere, quod
mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos
nihil praeter verborum novitatem interesse; quod si ita
est, quid est causae quin, si Zenonis rationi consenta-
neum sit satis magnam vim in virtute esse ad beate
vivendum, liceat idem Peripateticis dicere? rem enim
33 opinor spectari oportere, non verba. *M.* Tu quidem ta-
bellis obsignatis agis mecum et testificaris, quid dixerim
aliquando aut scripserim: cum aliis isto modo, qui legi-
bus inpositis disputant, nos in diem vivimus; quodcum-
que nostros animos probabilitate percussit, id dicimus;
itaque soli sumus liberi. verum tamen, quoniam de con-
stantia paulo ante diximus, non ego hoc loco id quaeren-
dum puto, verumne sit, quod Zenoni placuerit quodque
eius auditori Aristoni, bonum esse solum quod honestum
esset, sed si ita esset, tum ut totum hoc beate vivere in
34 una virtute poneret. qua re demus hoc sane Bruto, ut
sit beatus semper sapiens: quam sibi conveniat, ipse
viderit; gloria quidem huius sententiae quis est illo viro
dignior? nos tamen teneamus, ut sit idem beatissimus.

et, si Zeno Citieus, advena quidam et ignobilis verborum 12
opifex, insinuasse se in antiquam philosophiam videtur,
huius sententiae gravitas a Platonis auctoritate repetatur,
apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil prae-
ter virtutem diceretur bonum. velut in Gorgia Socrates, 35
cum esset ex eo quaesitum, Archelaum, Perdiccae filium,
qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret,
'haud scio,' inquit 'numquam enim cum eo conlocutus
sum.' ain tu? an aliter id scire non potes? 'nullo modo.'
tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes di-
cere beatusne sit. 'an ego possim, cum ignorem quam
sit doctus, quam vir bonus?' quid? tu in eo sitam vitam
beatam putas? 'ita prorsus existimo, bonos beatos, inpro-
bos miseros.' miser ergo Archelaus? 'certe, si iniustus.'
videturne omnem hic beatam vitam in una virtute ponere? 36
quid vero? in Epitaphio quo modo idem? 'nam cui viro'
inquit 'ex se ipso apta sunt omnia, quae ad beate viven-
dum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu aut
contrario pendere ex alterius eventis et errare coguntur,
huic optume vivendi ratio comparata est. hic est ille
moderatus, hic fortis, hic et nascentibus et cadentibus
cum reliquis commodis, tum maxime liberis, parebit
et oboediet praecepto illi veteri; neque enim laetabitur
umquam nec maerebit nimis, quod semper in se ipso
omnem spem reponet sui.' ex hoc igitur Platonis quasi 37
quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit
oratio.

Unde igitur ordiri rectius possumus quam a communi 13
parente natura? quae, quicquid genuit, non modo animal,
sed etiam quod ita ortum esset e terra, ut stirpibus suis
niteretur, in suo quidque genere perfectum esse voluit.
itaque et arbores et ea, quae sunt humiliora neque se
tollere a terra altius possunt, alia semper virent, alia
hieme nudata, verno tempore tepefacta frondescunt, ne-
que est ullum quod non ita vigeat interiore quodam
motu et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores
aut fruges fundat aut bacas omniaque in omnibus, quan-
tum in ipsis est, nulla vi inpediente perfecta sint. facilius
vero etiam in bestiis, quod iis sensus a natura est datus,
vis ipsius naturae perspici potest: namque alias bestias

nantis aquarum incolas esse voluit, alias volucres caelo frui
libero, serpentis quasdam, quasdam esse gradientis: earum
ipsarum partim solivagas, partim congregatas, inmanis
alias, quasdam autem cicures, non nullas abditas terra-
que tectas; atque earum quaeque suum tenens munus,
cum in disparis animantis vitam transire non possit, ma-
net in lege naturae. et ut bestiis aliud alii praecipui a
natura datum est, quod suum quaeque retinet nec disce-
dit ab eo, sic homini multo quiddam praestantius: etsi
praestantia debent ea dici, quae habent aliquam compa-
rationem; humanus autem animus decerptus ex mente
divina cum alio nullo nisi cum ipso deo, si hoc fas est
39 dictu, comparari potest. hic igitur si est excultus et si
eius acies ita curata est, ut ne caecaretur erroribus, fit
perfecta mens, id est absoluta ratio, quod est idem vir-
tus; et si omne beatum est cui nihil deest et quod in
suo genere expletum atque cumulatum est, idque virtutis
est proprium, certe omnes virtutis conpotes beati sunt.
et hoc quidem mihi cum Bruto convenit, id est cum Ari-
40 stotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone; sed mihi viden-
tur etiam beatissimi: quid enim deest ad beate vivendum
ei, qui confidit suis bonis? aut qui diffidit beatus esse
qui potest? at diffidat necesse est, qui bona dividit tri-
14 pertito; qui enim poterit aut corporis firmitate aut for-
tunae stabilitate confidere? atqui nisi stabili et fixo et
permanente bono beatus esse nemo potest. quid ergo
eius modi istorum est? ut mihi Laconis illud dictum in
hos cadere videatur, qui glorianti cuidam mercatori, quod
multas navis in omnem oram maritimam dimisisset, 'non
sane optabilis ista quidem' inquit 'rudentibus apta for-
tuna.' an dubium est quin nihil sit habendum in eo
genere, quo vita beata conpleatur, si id possit amitti?
nihil enim interarescere, nihil exstingui, nihil cadere de-
bet eorum, in quibus vita beata consistit. nam qui time-
bit ne quid ex his deperdat beatus esse non poterit.
41 volumus enim eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpu-
gnabilem, saeptum atque munitum, non ut parvo metu
praeditus sit, sed ut nullo. ut enim innocens is dicitur,
non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet, sic sine metu
is habendus est, non qui pauca metuit, sed qui omnino

metu vacat. quae est enim alia fortitudo nisi animi ad-
fectio cum in adeundo periculo et in labore ac dolore
patiens, tum procul ab omni metu? atque haec certe non 42
ita se haberent, nisi omne bonum in una honestate con-
sisteret. qui autem illam maxume optatam et expetitam
securitatem — securitatem autem nunc appello vacuita-
tem aegritudinis, in qua vita beata posita est — habere
quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multi-
tudo malorum? qui autem poterit esse celsus et erectus
et ea, quae homini accidere possunt, omnia parva du-
cens, qualem sapientem esse volumus, nisi omnia sibi in
se posita censebit? an Lacedaemonii, Philippo minitante
per litteras se omnia, quae conarentur, prohibiturum,
quaesiverunt num se esset etiam mori prohibiturus: vir
is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo re-
perietur quam civitas universa? quid? ad hanc fortitu-
dinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit
moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate
vivendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et a
metu vindicet, temperantia cum a libidine avocet, tum
insolenti alacritate gestire non sinat? haec efficere virtu-
tem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata.
atque cum perturbationes animi miseriam, sedationes au- 15
tem vitam efficiant beatam, duplexque ratio perturba- 43
tionis sit, quod aegritudo et metus in malis opinatis, in
bonorum autem errore laetitia gestiens libidoque versetur,
quae omnia cum consilio et ratione pugnant: his tu tam
gravibus concitationibus tamque ipsis inter se dissentien-
tibus atque distractis quem vacuum, solutum, liberum
videris, hunc dubitabis beatum dicere? atqui sapiens
semper ita adfectus est: semper igitur sapiens beatus est.
atque etiam omne bonum laetabile est; quod autem lae-
tabile, id praedicandum et prae se ferendum; quod tale
autem, id etiam gloriosum; si vero gloriosum, certe lau-
dabile; quod laudabile autem, profecto etiam honestum:
quod bonum igitur, id honestum. at quae isti bona nu- 44
merant ne ipsi quidem honesta dicunt: solum igitur bo-
num quod honestum; ex quo efficitur honestate una vitam
contineri beatam. non sunt igitur ea bona dicenda nec
habenda, quibus abundantem licet esse miserrimum. an 45

dubitas quin praestans valetudine, viribus, forma, acerrumis integerrumisque sensibus, adde etiam, si lubet, pernicitatem et velocitatem, da divitias, honores, imperia, opes, gloriam: si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio atque nullo, dubitabisne eum miserum dicere? qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat miserrimus esse possit? videamus ne, ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. quod si ita est, ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiendum est beatum: ea mixta ex dissimilibus si erunt, honestum ex iis effici nihil poterit, quo detracto quid poterit beatum intellegi? etenim quicquid est, quod bonum sit, id expetendum est; quod autem expetendum, id certe adprobandum; quod vero adprobaris, id gratum acceptumque habendum: ergo etiam dignitas ei tribuenda est. quod si ita est, laudabile sit necesse est: bonum igitur omne laudabile; ex quo efficitur ut, quod sit honestum, id sit solum
16 bonum. quod ni ita tenebimus, multa erunt quae nobis
46 bona dicenda sint: omitto divitias, quas cum quivis quamvis indignus habere possit, in bonis non numero; quod enim est bonum, id non quivis habere potest; omitto nobilitatem famamque popularem stultorum inproborumque consensu excitatam: haec, quae sunt minima, tamen bona dicantur necesse est, candiduli dentes, venusti oculi, color suavis et ea, quae Anticlea laudat Ulixi pedes abluens,

lenitudo orationis, mollitudo corporis.

ea si bona ducemus, quid erit in philosophi gravitate quam in volgi opinione stultorumque turba quod dicatur
47 aut gravius aut grandius? 'at enim eadem Stoici praecipua vel producta dicunt quae bona isti.' dicunt illi quidem, sed iis vitam beatam conpleri negant: hi autem sine iis esse nullam putant aut, si sit beata, beatissimam certe negant. nos autem volumus beatissimam, idque nobis Socratica illa conclusione confirmatur: sic enim princeps ille philosophiae disserebat, qualis cuiusque animi adfectus esset, talem esse hominem, qualis autem homo ipse esset, talem eius esse orationem; orationi autem facta similia, factis vitam; adfectus autem animi in

bono viro laudabilis, et vita igitur laudabilis boni viri et
honesta ergo, quoniam laudabilis: ex quibus bonorum
beatam vitam esse concluditur. etenim, pro deorum at- 48
que hominum fidem! parumne cognitum est superioribus
nostris disputationibus, an delectationis et otii consu-
mendi causa locuti sumus, sapientem ab omni concita-
tione animi, quam perturbationem voco, semper vacare,
semper in animo eius esse placidissimam pacem? vir
igitur temperatus, constans, sine metu, sine aegritudine,
sine alacritate ulla, sine libidine nonne beatus? at sem-
per sapiens talis: semper igitur beatus. iam vero qui
potest vir bonus non ad id, quod laudabile sit, omnia
referre, quae agit quaeque sentit? refert autem omnia ad
beate vivendum; beata igitur vita laudabilis; nec quic-
quam sine virtute laudabile: beata igitur vita virtute
conficitur. atque hoc sic etiam concluditur: nec in mi- 17 49
sera vita quicquam est praedicabile aut gloriandum nec
in ea, quae nec misera sit nec beata; et est in aliqua
vita praedicabile aliquid et gloriandum ac prae se feren-
dum, ut Epaminondas:

consiliis nostris laus est attonsa Laconum,

ut Africanus:

a sole exoriente supra Maeotis paludes
nemo est qui factis aequiperare queat.

quod si *est*, beata vita glorianda et praedicanda et prae 50
se ferenda est; nihil est enim aliud quod praedicandum
et prae se ferendum sit. quibus positis intellegis quid
sequatur, et quidem, nisi ea vita beata est, quae est ea-
dem honesta, sit aliud necesse est melius vita beata.
quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius:
ita erit beata vita melius aliquid, quo quid potest dici
perversius? quid? cum fatentur satis magnam vim esse
in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est eandem
vim in virtute esse ad beatam vitam? contrariorum enim
contraria sunt consequentia. quo loco quaero, quam 51
vim habeat libra illa Critolai, qui cum in alteram lancem
animi bona inponat, in alteram corporis et externa, tan-
tum propendere illam putet, ut terram et maria deprimat.
quid ergo aut hunc prohibet aut etiam Xenocratem illum 18
gravissimum philosophorum, exaggerantem tanto opere

virtutem, extenuantem cetera et abicientem, in virtute
non beatam modo vitam, sed etiam beatissimam ponere?
quod quidem nisi fit, virtutum interitus consequetur.
52 nam in quem cadit aegritudo, in eundem metum cadere
necesse est; est enim metus futurae aegritudinis sollicita
exspectatio; in quem autem metus, in eundem formido,
timiditas, pavor, ignavia: ergo ut idem vincatur inter-
dum nec putet ad se praeceptum illud Atrei pertinere:

proinde ita parent se in vita, ut vinci nesciant.

hic autem vincetur, ut dixi, nec modo vincetur, sed etiam
serviet: at nos virtutem semper liberam volumus, sem-
53 per invictam; quae nisi sunt, sublata virtus est. atque
si in virtute satis est praesidii ad bene vivendum, satis
est etiam ad beate. satis est enim certe in virtute, ut
fortiter vivamus; si fortiter, etiam ut magno animo,
et quidem ut nulla re umquam terreamur semperque
simus invicti. sequitur ut nihil paeniteat, nihil desit,
nihil obstet: ergo omnia profluenter, absolute, prospere,
igitur beate. satis autem virtus ad fortiter vivendum
54 potest: satis ergo etiam ad beate. etenim ut stultitia,
etsi adepta est quod concupivit, numquam se tamen satis
consecutam putat, sic sapientia semper eo contenta est,
19 quod adest, neque eam umquam sui paenitet. similemne
putas C. Laelii unum consulatum fuisse et eum quidem
cum repulsa — si, cum sapiens et bonus vir, qualis ille
fuit, suffragiis praeteritur, non populus a bono consule
potius quam ille a populo repulsam fert —, sed tamen
utrum malles te, si potestas esset, semel ut Laelium con-
55 sulem an ut Cinnam quater? non dubito tu quid respon-
surus sis; itaque video cui committam. non quemvis
hoc idem interrogarem; responderet enim alius fortasse
se non modo quattuor consulatus uni anteponere, sed
unum diem Cinnae multorum et clarorum virorum totis
aetatibus. Laelius, si digito quem attigisset, poenas de-
disset: at Cinna collegae sui Cn. Octavii praecidi caput
iussit, P. Crassi, L. Caesaris, nobilissimorum hominum,
quorum virtus fuerat domi militiaeque cognita, M. An-
tonii, omnium eloquentissimi, quos ego audierim, C. Cae-
saris, in quo mihi videtur specimen fuisse humanitatis,

salis, suavitatis, leporis. beatusne igitur qui hos interfecit? mihi contra non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed etiam quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret: etsi peccare nemini licet, sed sermonis errore labimur;
id enim licere dicimus, quod cuique conceditur. utrum 56
tandem beatior C. Marius tum, cum Cimbricae victoriae gloriam cum collega Catulo communicavit, paene altero Laelio — nam hunc illi duco simillimum —, an cum civili bello victor iratus necessariis Catuli deprecantibus non semel respondit, sed saepe, 'moriatur!'? in quo beatior ille, qui huic nefariae voci paruit, quam is, qui tam scelerate imperavit. nam cum accipere quam facere praestat iniuriam, tum morti iam ipsi adventanti paulum procedere ob viam, quod fecit Catulus, quam quod Marius, talis viri interitu sex suos obruere consulatus et contaminare extremum tempus aetatis.

Duo de quadraginta annos tyrannus Syracusanorum 20
fuit Dionysius, cum quinque et viginti natus annos do- 57
minatum occupavisset. qua pulchritudine urbem, quibus autem opibus praeditam servitute oppressam tenuit civitatem! atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam, in rebusque gerundis virum acrem et industrium, eundem tamen maleficum natura et iniustum: ex quo omnibus bene veritatem intuentibus videri necesse est miserrimum; ea enim ipsa, quae concupierat, ne tum quidem, cum omnia se posse censebat, consequebatur.
qui cum esset bonis parentibus atque honesto loco natus, 58
etsi id quidem alius alio modo tradidit, abundaretque et aequalium familiaritatibus et consuetudine propinquorum, haberet etiam more Graeciae quosdam adulescentis amore coniunctos, credebat eorum nemini, sed iis, quos ex familiis locupletium servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris barbaris corporis custodiam committebat; ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodam modo ipse se incluserat. quin etiam, ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit: ita sordido ancillarique artificio regiae virgines, ut tonstriculae, tondebant barbam et capillum patris; et tamen ab his ipsis, cum

iam essent adultae, ferrum removit instituitque ut can-
dentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum
59 adurerent. cumque duas uxores haberet, Aristomachen,
civem suam, Doridem autem Locrensem, sic noctu ad
eas ventitabat, ut omnia specularetur ante; et cum fos-
sam latam cubiculari lecto circumdedisset eiusque fossae
transitum ponticulo ligneo coniunxisset, eum ipse, cum
forem cubiculi clauserat, detorquebat. idemque cum in
communibus suggestis consistere non auderet, contionari
60 ex turri alta solebat. atque is cum pila ludere vellet —
studiose enim id factitabat — tunicamque poneret, adu-
lescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur: hic
cum quidam familiaris iocans dixisset 'huic quidem certe
vitam tuam committis,' adrisissetque adulescens, utrum-
que iussit interfici, alterum, quia viam demonstravisset
interimendi sui, alterum, quia dictum id risu adproba-
visset; atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit gra-
vius in vita; quem enim vehementer amarat occiderat.
sic distrahuntur in contrarias partis inpotentium cupidi-
tates: cum huic obsecutus sis, illi est repugnandum.
21 61 quamquam hic quidem tyrannus ipse iudicavit quam esset
beatus: nam cum quidam ex eius adsentatoribus, Damo-
cles, commemoraret in sermone copias eius, [opes,] ma-
iestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam
aedium regiarum, negaretque umquam beatiorem quem-
quam fuisse, 'visne igitur', inquit 'o Damocle, quoniam
te haec vita delectat, ipse eam degustare et fortunam
experiri meam?' cum se ille cupere dixisset, conlocari
iussit hominem in aureo lecto, strato pulcherrimo textili
stragulo, magnificis operibus picto, abacosque conpluris
ornavit argento auroque caelato; tum ad mensam eximia
forma pueros delectos iussit consistere eosque nutum
62 illius intuentis diligenter ministrare; aderant unguenta,
coronae; incendebantur odores, mensae conquisitissimis
epulis exstruebantur: fortunatus sibi Damocles videbatur.
in hoc medio adparatu fulgentem gladium e lacunari saeta
equina aptum demitti iussit, ut inpenderet illius beati
cervicibus. itaque nec pulchros illos ministratores aspi-
ciebat nec plenum artis argentum nec manum porrigebat
in mensam; iam ipsae defluebant coronae; denique exo-

ravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet
esse. satisne videtur declarasse Dionysius nihil esse ei
beatum, cui semper aliqui terror inpendeat? atque ei ne
integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, civi-
bus libertatem et iura redderet; iis enim se adulescens
inprovida aetate inretierat erratis eaque commiserat, ut
salvus esse non posset, si sanus esse coepisset. quanto 22 63
opere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem ex-
timescebat, declaravit in Pythagoriis duobus illis, quo-
rum cum alterum vadem [mortis] accepisset, alter, ut
vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis
destinatam, 'utinam ego' inquit 'tertius vobis amicus
adscriberer!' quam huic erat miserum carere consuetu-
dine amicorum, societate victus, sermone omnino fami-
liari, homini praesertim docto a puero et artibus ingenuis
erudito! musicorum vero perstudiosum, poëtam etiam
tragicum — quam bonum, nihil ad rem; in hoc enim
genere nescio quo pacto magis quam in aliis suum cui-
que pulchrum est; adhuc neminem cognovi poëtam (et
mihi fuit cum Aquinio amicitia), qui sibi non optumus
videretur; sic se res habet: te tua, me delectant mea —:
sed ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et victu
humano carebat. vivebat cum fugitivis, cum facine-
rosis, cum barbaris: neminem, qui aut libertate dignus
esset aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitra-
batur.

Non ego iam cum huius vita, qua taetrius, miserius, 23 64
detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Ar-
chytae vitam comparabo, doctorum hominum et plane
sapientium: ex eadem urbe humilem homunculum a pul-
vere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archi-
medem; cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis,
cum esse omnino negarent, saeptum undique et vestitum
vepribus et dumetis indagavi sepulchrum; tenebam enim
quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscri-
ptos acceperam, qui declarabant in summo sepulchro
sphaeram esse positam cum cylindro. ego autem, cum 65
omnia conlustrarem oculis — est enim ad portas † Agra-
gianas magna frequentia sepulchrorum —, animum ad-
verti columellam non multum e dumis eminentem, in

qua inerat sphaerae figura et cylindri; atque ego statim Syracusanis — erant autem principes mecum — dixi me illud ipsum arbitrari esse quod quaererem. inmissi cum
66 falcibus famuli purgarunt et aperuerunt locum: quo cum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus; adparebat epigramma exesis posterioribus partibus versiculorum dimidiatis fere. ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinati didicisset. sed redeat unde aberravit oratio. quis est omnium, qui modo cum Musis, id est cum humanitate et cum doctrina, habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit quam illum tyrannum? si vitae modum actionemque quaerimus, alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur cum oblectatione sollertiae, qui est unus suavissimus pastus animorum, alterius in caede et in iniuriis cum et diurno et nocturno metu. age confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram; quae regna, quas opes studiis eorum et delectatio-
67 nibus antepones? etenim quae pars optuma est in homine, in ea situm esse necesse est illud, quod quaeris, optumum. quid est autem in homine sagaci ac bona mente melius? eius bono fruendum est igitur, si beati esse volumus; bonum autem mentis est virtus: ergo hac beatam vitam contineri necesse est. hinc omnia, quae pulchra, honesta, praeclara sunt, ut supra dixi, sed dicendum idem illud paulo uberius videtur, plena gaudiorum sunt; ex perpetuis autem plenisque gaudiis cum perspicuum sit vitam beatam exsistere, sequitur ut ea exsistat ex honestate.

24 68 Sed ne verbis solum attingamus ea, quae volumus ostendere, proponenda quaedam quasi moventia sunt, quae nos magis ad cognitionem intellegentiamque convertant. sumatur enim nobis quidam praestans vir optumis artibus isque animo parumper et cogitatione fingatur. primum ingenio eximio sit necesse est; tardis enim mentibus virtus non facile comitatur; deinde ad investigandam veritatem studio incitato; ex quo triplex ille animi fetus exsistet: unus in cognitione rerum positus et in explicatione naturae, alter in discriptione expetendarum

fugiendarumve rerum *et in ratio*ne vivendi, tertius in
iudicando quid cuique rei sit consequens, quid repu-
gnans, in quo inest omnis cum subtilitas disserendi
tum veritas iudicandi. quo tandem igitur gaudio adfici 69
necesse est sapientis animum cum his habitantem per-
noctantemque curis! ut cum totius mundi motus con-
versionesque perspexerit sideraque viderit innumerabi-
lia caelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere
certis infixa sedibus, septem alia suos quaeque tenere
cursus multum inter se aut altitudine aut humilitate
distantia, quorum vagi motus rata tamen et certa sui
cursus spatia definiant. horum nimirum aspectus inpulit
illos veteres et admonuit, ut plura quaererent. inde est
indagatio nata initiorum et tamquam seminum, unde
essent omnia orta, generata, concreta, quaeque cuiusque
generis vel inanimi vel animantis vel muti vel loquentis
origo, quae vita, qui interitus quaeque ex alio in aliud
vicissitudo atque mutatio, unde terra et quibus librata
ponderibus, quibus cavernis maria sustineantur, qua om-
nia delata gravitate medium mundi locum semper expe-
tant, qui est idem infimus in rutundo. haec tractanti 25
animo et noctis et dies cogitanti exsistit illa a deo Del- 70
phis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat con-
iunctamque cum divina mente se sentiat, ex quo insatia-
bili gaudio conpletur. ipsa enim cogitatio de vi et natura
deorum studium incendit illius aeternitatis imitandi, neque
se in brevitate vitae conlocatum putat, cum rerum causas
alias ex aliis aptas et necessitate nexas videt, quibus ab
aeterno tempore fluentibus in aeternum ratio tamen mens-
que moderatur. haec ille intuens atque suspiciens vel 71
potius omnis partis orasque circumspiciens quanta rursus
animi tranquillitate humana et citeriora considerat! hinc
illa cognitio virtutis exsistit, efflorescunt genera partes-
que virtutum, invenitur quid sit quod natura spectet ex-
tremum in bonis, quid in malis ultumum, quo referenda
sint officia, quae degendae aetatis ratio deligenda. qui-
bus et talibus rebus exquisitis hoc vel maxime efficitur,
quod hac disputatione agimus, ut virtus ad beate viven-
dum sit se ipsa contenta. sequitur tertia, quae per omnis 72
partis sapientiae manat et funditur, quae rem definit,

genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit,
vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia; ex
qua cum summa utilitas exsistit ad res ponderandas, tum
maxume ingenua delectatio et digna sapientia. sed haec
otii: transeat idem iste sapiens ad rem publicam tuen-
dam. quid eo possit esse praestantius, cum prudentia
utilitatem civium cernat, iustitia nihil in suam domum
inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus?
adiunge fructum amicitiarum, in quo doctis positum est
cum consilium omnis vitae consentiens et paene conspi-
rans, tum summa iucunditas e cotidiano cultu atque
victu. quid haec tandem vita desiderat quo sit beatior?
cui refertae tot tantisque gaudiis fortuna ipsa cedat ne-
cesse est. quod si gaudere talibus bonis animi, id est
virtutibus, beatum est, omnesque sapientes his gaudiis
perfruuntur, omnis eos beatos esse confiteri necesse est.
26 73 *A.* Etiamne in cruciatu atque tormentis? *M.* An tu me
in viola putabas aut in rosa dicere? an Epicuro, qui tan-
tum modo induit personam philosophi et sibi ipse hoc
nomen inscripsit, dicere licebit, quod quidem, ut habet
se res, me tamen plaudente dicit, nullum sapienti esse
tempus, etiam si uratur, torqueatur, secetur, quin possit
exclamare 'quam pro nihilo puto!', cum praesertim omne
malum dolore definiat, bonum voluptate, haec nostra ho-
nesta turpia inrideat dicatque nos in vocibus occupatos
inanis sonos fundere, neque quicquam ad nos pertinere
nisi quod aut leve aut asperum in corpore sentiatur:
huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio fera-
rum oblivisci licebit sui et tum fortunam contemnere,
cum sit omne et bonum eius et malum in potestate for-
tunae, tum dicere se beatum in summo cruciatu atque
tormentis, cum constituerit non modo summum ma-
74 lum esse dolorem, sed etiam solum? nec vero illa sibi
remedia comparavit ad tolerandum dolorem, firmitatem
animi, turpitudinis verecundiam, exercitationem consue-
tudinemque patiendi, [praecepta fortitudinis,] duritiam
virilem, sed una se dicit recordatione adquiescere prae-
teritarum voluptatum, ut si quis aestuans, cum vim ca-
loris non facile patiatur, recordari velit sese aliquando in
Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse;

non enim video, quo modo sedare possint mala praesentia
praeteritae voluptates. sed cum is dicat semper beatum 75
esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet,
non liceret, quidnam faciendum est iis, qui nihil expe-
tendum, nihil in bonis ducendum quod honestate careat
existumant? me quidem auctore etiam Peripatetici vete-
resque Academici balbutire aliquando desinant aperteque
et clara voce audeant dicere beatam vitam in Phalaridis
taurum descensuram. sint enim tria genera bonorum, 27 76
ut iam a laqueis Stoicorum, quibus usum me pluribus
quam soleo intellego, recedamus, sint sane illa genera
bonorum, dum corporis et externa iaceant humi et tan-
tum modo, quia sumenda sint, appellentur bona, alia
autem illa divina longe lateque se pandant caelumque
contingant: ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo et
non beatissimum etiam dixerim? dolorem vero sapiens
extimescet? is enim huic maxime sententiae repugnat;
nam contra mortem nostram atque nostrorum contraque
aegritudinem et reliquas animi perturbationes satis esse
videmur superiorum dierum disputationibus armati et
parati: dolor esse videtur acerrumus virtutis adversa-
rius, is ardentis faces intentat, is fortitudinem, magni-
tudinem animi, patientiam se debilitaturum minatur.
huic igitur succumbet virtus, huic beata sapientis et con- 77
stantis viri vita cedet? quam turpe, o di boni! pueri
Spartiatae non ingemescunt verberum dolore laniati; adu-
lescentium greges Lacedaemone vidimus ipsi incredibili
contentione certantis pugnis, calcibus, unguibus, morsu
denique, cum exanimarentur prius, quam victos se fate-
rentur. quae barbaria India vastior aut agrestior? in ea
tamen gente primum ei, qui sapientes habentur, nudi
aetatem agunt et Caucasi nives hiemalemque vim per-
ferunt sine dolore, cumque ad flammam se adplicaverunt,
sine gemitu aduruntur; mulieres vero [in India], cum 78
est cuius earum vir mortuus, in certamen iudiciumque
veniunt, quam plurimum ille dilexerit — plures enim
singulis solent esse nuptae —: quae est victrix, ea laeta
prosequentibus suis una cum viro in rogum inponitur,
illa victa maesta discedit. numquam naturam mos vin-
ceret; est enim ea semper invicta; sed nos umbris, deli-

ciis, otio, languore, desidia animum infecimus, opinionibus maloque more delenitum mollivimus. Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum inbutae mentes pravis erroribus quamvis carnificinam prius subierint quam ibim aut aspidem aut faelem aut canem aut crocodilum violent, quorum etiam si inprudentes quippiam fecerint,
79 poenam nullam recusent. de hominibus loquor: quid bestiae? non frigus, non famem, non montivagos atque silvestris cursus lustrationesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant, ut volnera excipiant, nullos impetus, nullos ictus reformident? omitto quae perferant quaeque patiantur ambitiosi honoris causa, laudis studiosi gloriae [gratia], amore incensi cupiditatis: plena vita
28 exemplorum est; sed adhibeat oratio modum et redeat
80 illuc, unde deflexit. dabit, inquam, se in tormenta vita beata, nec iustitiam, temperantiam in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, cum tortoris os viderit, consistet virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis resistet extra foris, ut ante dixi, limenque carceris. quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, *a* comitatu pulcherrimo segregata? quod tamen fieri nullo pacto potest; nec enim virtutes sine beata vita cohaerere possunt nec
81 illa sine virtutibus: itaque eam tergiversari non sinent secumque rapient, ad quemcumque ipsae dolorem cruciatumque ducentur. sapientis est enim proprium nihil quod paenitere possit facere, nihil invitum, splendide, constanter, graviter, honeste omnia, nihil ita exspectare quasi certo futurum, nihil cum acciderit admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur, omnia ad suum arbitrium referre, suis stare iudiciis; quo quid sit beatius
82 mihi certe in mentem venire non potest. Stoicorum quidem facilis conclusio est, qui cum finem bonorum esse senserint congruere naturae cumque ea convenienter vivere, cum id sit in sapientis situm non officio solum, verum etiam potestate, sequatur necesse est ut, cuius in potestate summum bonum, in eiusdem vita beata sit: ita fit semper vita beata sapientis. habes quae fortissime de beata vita dici putem et, quo modo nunc est, nisi quid tu melius attuleris, etiam verissime.

A. Melius equidem adferre nihil possum, sed a te im- 29
petrarim lubenter, ut, nisi molestum est, quoniam te nulla
vincula impediunt ullius certae disciplinae libasque ex
omnibus quodcumque te maxime specie veritatis movet,
quod paulo ante Peripateticos veteremque Academiam
hortari videbare, ut sine retractatione libere dicere au-
derent sapientis esse semper beatissimos, id velim audire,
quem ad modum his putes consentaneum esse id dicere;
multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt et
Stoicorum ratione conclusa. *M.* Utamur igitur libertate, 83
qua nobis solis in philosophia licet uti, quorum oratio
nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnis partis, ut ab aliis
possit ipsa per sese nullius auctoritate adiuncta iudicari.
et quoniam videris hoc velle, ut, quaecumque dissentien-
tium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus
satis habeat ad vitam beatam praesidii, quod quidem
Carneadem disputare solitum accepimus; sed is ut con-
tra Stoicos, quos studiosissime semper refellebat et con-
tra quorum disciplinam ingenium eius exarserat; nos
quidem illud cum pace agemus. si enim Stoici finis
bonorum recte posiverunt, confecta res est: necesse est
semper beatum esse sapientem. sed quaeramus unam 84
quamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc
praeclarum quasi decretum beatae vitae possit omnium
sententiis et disciplinis convenire. sunt autem haec de 30
finibus, ut opinor, retentae defensaeque sententiae; pri-
mum simplices quattuor: nihil bonum nisi honestum, ut
Stoici; nihil bonum nisi voluptatem, ut Epicurus; nihil
bonum nisi vacuitatem *doloris,* ut Hieronymus; nihil bo-
num nisi naturae primis [bonis] aut omnibus aut maxu-
mis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. haec 85
igitur simplicia; illa mixta: tria genera bonorum, ma-
xuma animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripa-
tetici, nec multo veteres Academici secus; voluptatem
cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit; indo-
lentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit.
hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant;
nam Aristonis, Pyrrhonis, Erilli non nullorumque aliorum
evanuerunt. hi quid possint obtinere videamus omissis
Stoicis, quorum satis videor defendisse sententiam. et

Peripateticorum quidem explicata causa est: praeter Theophrastum et si qui illum secuti inbecillius horrent dolorem et reformidant, reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent; quam cum ad caelum extulerunt, quod facere eloquentes homines copiose solent, reliqua ex conlatione facile est conterere atque contemnere: nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicunt, negare eos esse beatos, qui illam adepti sint; quamquam enim sint in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe
31 86 et late patet. nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa aratio dicitur, non si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate semper vacat, sed si multo maiore ex parte exstat in utraque felicitas, sic vita non solum si undique referta bonis est, sed si multo maiore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici
87 potest. sequetur igitur horum ratione vel ad supplicium beata vita virtutem cumque ea descendet in taurum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus, nec eam † minimis blandimentis corrupta deseret. eadem Calliphontis erit Diodorique sententia, quorum uterque honestatem sic conplectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe retro ponenda censeat. reliqui habere se videntur angustius, enatant tamen: Epicurus, Hieronymus et si qui sunt, qui desertum illud Carneadeum curent defendere; nemo est enim eorum quin bonorum animum putet esse iudicem eumque condocefaciat, ut ea, quae bona
88 malave videantur, possit contemnere. nam quod tibi Epicurus videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis causa et hercule omnium reliquorum; quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus? ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium dicimus. quid? is tibi mortemne videtur aut dolorem timere? qui eum diem, quo moritur, beatum appellat, maxumisque doloribus adfectus eos ipsos inventorum suorum memoria et recordatione confutat, nec haec sic agit, ut ex tempore quasi effutire videatur; de morte enim ita sentit, ut dissoluto animante sensum exstinctum putet, quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere; item de dolore certa habet quae sequatur, cuius magnitudinem

brevitate consolatur, longinquitatem levitate. qui tan- 89
dem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius se habent quam Epicurus? an ad cetera, quae mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati videntur? quis non paupertatem extimescit? neque tamen quisquam philosophorum.

Hic vero ipse quam parvo est contentus! nemo de 32
tenui victu plura dixit. etenim quae res pecuniae cupiditatem adferunt, ut amori, ut ambitioni, ut cotidianis sumptibus copiae suppetant, cum procul ab his omnibus rebus absit, cur pecuniam magno opere desideret vel potius cur curet omnino? an Scythes Anacharsis potuit 90
pro nihilo pecuniam ducere, nostrates philosophi facere non potuerunt? illius epistula fertur his verbis: 'Anacharsis Hannoni salutem. mihi amictui est Scythicum tegimen, calciamentum solorum callum, cubile terra, pulpamentum fames; lacte, caseo, carne vescor. qua re ut ad quietum me licet venias; munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis vel dis inmortalibus dona.' omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura vitiosa detorsisset, eodem hoc animo esse potuerunt. Socrates, in pompa cum magna 91
vis auri argentique ferretur, 'quam multa non desidero!' inquit. Xenocrates, cum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxuma, abduxit legatos ad cenam in Academiam: iis adposuit tantum, quod satis esset, nullo adparatu. cum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet, 'quid? vos hesterna' inquit 'cenula non intellexistis me pecunia non egere?' quos cum tristiores vidisset, triginta minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur. at vero Diogenes liberius, ut 92
Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset, 'nunc quidem paululum' inquit 'a sole;' offecerat videlicet apricanti. et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum vita fortunaque superaret: sibi nihil deesse, illi nihil satis umquam fore; se eius voluptates non desiderare, quibus numquam satiari ille posset, suas eum consequi nullo modo posse.

Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera divi- 33 93

serit, non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen: partim
esse naturalis et necessarias, partim naturalis et non ne-
cessarias, partim neutrum; necessarias satiari posse paene
nihilo, divitias enim naturae esse parabilis; secundum
autem genus cupiditatum nec ad potiendum difficile esse
censet nec vero ad carendum; tertias, quod essent plane
inanes neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem
94 attingerent, funditus eiciendas putavit. hoc loco multa
ab Epicureis disputantur eaeque voluptates singillatim
extenuantur, quarum genera contemnunt, quaerunt tamen
copiam; nam et obscenas voluptates, de quibus multa
ab illis habetur oratio, facilis, communis, in medio sitas
esse dicunt, easque si natura requirat, non genere aut
loco aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas pu-
tant, ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut
valetudo aut officium aut fama postulet, omninoque ge-
nus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit, prodesse
95 numquam. totumque hoc de voluptate sic ille praecipit,
ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper
optandam expetendamque putet, eademque ratione dolo-
rem ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum,
itaque hac usurum conpensatione sapientem, ut et volu-
ptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et
dolorem suscipiat maiorem efficientem voluptatem, om-
niaque iucunda, quamquam sensu corporis iudicentur,
96 ad animum referri tamen; quocirca corpus gaudere tam
diu, dum praesentem sentiret voluptatem, animum et
praesentem percipere pariter cum corpore et prospicere
venientem nec praeteritam praeterfluere sinere: ita per-
petuas et contextas voluptates in sapiente fore semper,
cum exspectatio speratarum voluptatum *cum* perceptarum
34 97 memoria iungeretur. atque his similia ad victum etiam
transferuntur, extenuaturque magnificentia et sumptus
epularum, quod parvo cultu natura contenta sit. etenim
quis hoc non videt, desideriis omnia ista condiri? Darius
in fuga cum aquam turbidam et cadaveribus inquinatam
bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius; numquam
videlicet sitiens biberat. nec esuriens Ptolemaeus ede-
rat; cui cum peragranti Aegyptum comitibus non con-
secutis cibarius in casa panis datus esset, nihil visum est

illo pane iucundius. Socratem ferunt, cum usque ad vesperum contentius ambularet quaesitumque esset ex eo, qua re id faceret, respondisse se, quo melius cenaret, obsonare ambulando famem. quid? victum Lacedaemo- 98
niorum in philitiis nonne videmus? ubi cum tyrannus cenavisset Dionysius, negavit se iure illo nigro, quod cenae caput erat, delectatum. tum is, qui illa coxerat: 'minime mirum; condimenta enim defuerunt.' 'quae tandem?' inquit ille. 'labor in venatu, sudor, cursus ad Eurotam, fames, sitis; his enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur.' atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intellegi potest, quae, ut quicquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius. civitates quae- 99
dam universae more doctae parsimonia delectantur, ut de Lacedaemoniis paulo ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponitur, quos negat ad panem adhibere quicquam praeter nasturcium. quamquam si quaedam etiam suaviora natura desideret, quam multa ex terra arboribusque gignuntur cum copia facili tum suavitate praestanti! adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam in victu, adde integritatem valetudinis; confer sudantis, ructantis, refertos epulis tamquam opimos boves: tum intelleges, qui voluptatem maxime sequantur, eos minime consequi, iucunditatemque victus esse in desiderio, non in satietate. Timotheum, clarum hominem 35 100
Athenis et principem civitatis, ferunt, cum cenavisset apud Platonem eoque convivio admodum delectatus esset vidissetque eum postridie, dixisse: 'vestrae quidem cenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucundae sunt.' quid, quod ne mente quidem recte uti possumus multo cibo et potione conpleti? est praeclara epistula Platonis ad Dionis propinquos, in qua scriptum est his fere verbis: 'quo cum venissem, vita illa beata, quae ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit: bis in die saturum fieri nec umquam pernoctare solum, ceteraque, quae comitantur huic vitae, in qua sapiens nemo efficietur umquam, moderatus vero multo minus. quae enim natura tam mirabiliter temperari potest? quo modo igitur iucunda vita 101

potest esse, a qua absit prudentia, absit moderatio? ex quo Sardanapalli, opulentissimi Syriae regis, error adgnoscitur, qui incidi iussit in busto:

> haec habeo, quae edi quaeque exsaturata libido
> hausit: at illa iacent multa et praeclara relicta.

'quid aliud' inquit Aristoteles 'in bovis, non in regis sepulchro inscriberes? haec habere se mortuum dicit, quae
102 ne vivus quidem diutius habebat quam fruebatur.' cur igitur divitiae desiderentur, aut ubi paupertas beatos esse non sinit? signis, credo, tabulis studes. si quis est qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur quam illi, qui iis abundant? est enim earum rerum omnium *in* nostra urbe summa in publico copia; quae qui privatim habent, nec tam multa et raro vident, cum in sua rura venerunt; quos tamen pungit aliquid, cum illa unde habeant recordantur. dies deficiat, si velim paupertatis causam defendere; aperta enim res est et cotidie nos ipsa natura admonet, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

36
103 Num igitur ignobilitas aut humilitas aut etiam popularis offensio sapientem beatum esse prohibebit? vide ne plus commendatio in volgus et haec quae expetitur gloria molestiae habeat quam voluptatis. leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri 'hic est ille Demosthenes!' quid hoc levius? at quantus orator! sed apud alios loqui videlicet didice-
104 rat, non multum ipse secum. intellegendum est igitur nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam nec ignobilitatem extimescendam. 'veni Athenas,' inquit Democritus 'neque me quisquam ibi adgnovit.' constantem hominem et gravem, qui glorietur a gloria se afuisse. an tibicines iique, qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio, cantus numerosque moderantur, vir sapiens multo arte maiore praeditus, non quid verissimum sit, sed quid velit volgus, exquiret? an quicquam stultius quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contemnas, eos aliquid putare esse universos? ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet honoresque populi etiam ultro delatos repudiabit: nos autem eos nescimus

ante quam paenitere coepit contemnere. est apud Hera- 105
clitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro: universos ait Ephesios esse morte multandos, quod, cum civitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: 'nemo de nobis unus excellat; sin quis exstiterit, alio in loco et apud alios sit.' an hoc non ita fit omni in populo? nonne omnem exsuperantiam virtutis oderunt? quid? Aristides — malo enim Graecorum quam nostra proferre — nonne ob eam causam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset? quantis igitur molestiis vacant qui nihil omnino cum populo contrahunt! quid est enim dulcius otio litterato? iis dico litteris, quibus infinitatem rerum atque naturae et in hoc ipso mundo caelum, terras, maria cognoscimus.

Contempto igitur honore, contempta etiam pecunia 37
quid relinquitur quod extimescendum sit? exsilium, credo, 106
quod in maxumis malis ducitur. id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est, quam sit ea contemnenda, paulo ante dictum est; sin abesse patria miserum est, plenae miserorum provinciae sunt, ex qui-
bus admodum pauci in patriam revertuntur. 'at multan- 107
tur bonis exsules.' quid tum? parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? iam vero exsilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum tandem a perpetua peregrinatione differt? in qua aetates suas philosophi nobilissimi consumpserunt, Xenocrates Crantor, Arcesilas Lacydes, Aristoteles Theophrastus, Zeno Cleanthes, Chrysippus Antipater, Carneades Clitomachus, Philo Antiochus, Panaetius Posidonius, innumerabiles alii, qui semel egressi numquam domum reverterunt. 'at enim sine ignominia.' *an potest exsilium ignominia* adficere sapientem? de sapiente enim haec omnis oratio est, cui iure id accidere non possit; nam
iure exsulantem consolari non oportet. postremo ad om- 108
nis casus facillima ratio est eorum, qui ad voluptatem ea referunt, quae sequuntur in vita, ut, quocumque haec loco suppeditetur, ibi beate queant vivere. itaque ad omnem rationem Teucri vox accommodari potest:

patria est, ubicumque est bene.

Socrates quidem cum rogaretur, cuiatem se esse diceret,

'mundanum' inquit; totius enim mundi se incolam et
civem arbitrabatur. quid T. Albucius? nonne animo
aequissimo Athenis exsul philosophabatur? cui tamen
illud ipsum non accidisset, si in re publica quiescens
109 Epicuri legibus paruisset. qui enim beatior Epicurus,
quod in patria vivebat, quam, quod Athenis, Metrodorus?
aut Plato Xenocratem vincebat aut Polemo Arcesilam
quo esset beatior? quanti vero ista civitas aestimanda
est, ex qua boni sapientesque pelluntur? Damaratus quidem,
Tarquinii nostri regis pater, tyrannum Cypselum
quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho et ibi
suas fortunas constituit ac liberos procreavit: num stulte
anteposuit exsilii libertatem domesticae servituti?

38 110 Iam vero motus animi, sollicitudines aegritudinesque
oblivione leniuntur traductis animis ad voluptatem. non
sine causa igitur Epicurus ausus est dicere semper in
pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in voluptatibus;
ex quo effici putat ille, quod quaerimus, ut
111 sapiens semper beatus sit. 'etiamne, si sensibus carebit
oculorum, si aurium?' etiam; nam ista ipsa contemnit.
primum enim horribilis ista caecitas quibus tandem caret
voluptatibus? cum quidam etiam disputent ceteras voluptates
in ipsis habitare sensibus, quae autem aspectu
percipiantur, ea non versari in oculorum ulla iucunditate,
ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus,
in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur; in oculis tale
nil fit: animus accipit quae videmus. animo autem multis
modis variisque delectari licet, etiam si non adhibeatur
aspectus; loquor enim de docto homine et erudito,
cui vivere est cogitare; sapientis autem cogitatio non
112 ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. etenim
si nox non adimit vitam beatam, cur dies nocti similis
adimat? nam illud Antipatri Cyrenaici est quidem paulo
obscenius, sed non absurda sententia est: cuius caecitatem
cum mulierculae lamentarentur, 'quid agitis?' inquit
'an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?' Appium
quidem veterem illum, qui caecus annos multos fuit, et
ex magistratibus et ex rebus gestis intellegimus in illo
suo casu nec privato nec publico muneri defuisse. C.
Drusi domum conpleri a consultoribus solitam accepimus;

cum quorum res esset sua ipsi non videbant, caecum ad-
hibebant ducem. pueris nobis Cn. Aufidius praetorius
et in senatu sententiam dicebat nec amicis deliberantibus
deerat et Graecam scribebat historiam et videbat in lit-
teris. Diodotus Stoicus caecus multos annos nostrae 39
domi vixit. is vero, quod credibile vix est, cum in phi- 113
losophia multo etiam magis adsidue quam antea versare-
tur et cum fidibus Pythagoreorum more uteretur cumque
ei libri noctis et dies legerentur, quibus in studiis oculis
non egebat, tum quod sine oculis fieri posse vix videtur,
geometriae munus tuebatur, verbis praecipiens discenti-
bus, unde quo quamque lineam scriberent. Asclepiadem
ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, cum qui-
dam quaereret, quid ei caecitas attulisset, respondisse,
puero ut uno esset comitatior; ut enim vel summa pau-
pertas tolerabilis sit, si liceat quod quibusdam Graecis
cotidie, sic caecitas ferri facile possit, si non desint sub-
sidia valetudinum. Democritus luminibus amissis alba 114
scilicet discernere et atra non poterat: at vero bona mala,
aequa iniqua, honesta turpia, utilia inutilia, magna parva
poterat, et sine varietate colorum licebat vivere beate,
sine notione rerum non licebat. atque hic vir inpediri
etiam animi aciem aspectu oculorum arbitrabatur et,
cum alii saepe quod ante pedes esset non viderent, ille
in infinitatem omnem peregrinabatur, ut nulla in extre-
mitate consisteret. traditum est etiam Homerum caecum
fuisse: at eius picturam, non poësin, videmus; quae regio,
quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque
pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus homi-
num, qui ferarum non ita expictus est, ut quae ipse non
viderit nos ut videremus effecerit? quid ergo? aut Ho- 115
mero delectationem animi ac voluptatem aut cuiquam
docto defuisse umquam arbitramur? aut, ni ita se res
haberet, Anaxagoras aut hic ipse Democritus agros et
patrimonia sua reliquissent, huic discendi quaerendique
divinae delectationi toto se animo dedissent? itaque au-
gurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poëtae, num-
quam inducunt deplorantem caecitatem suam. at vero
Polyphemum Homerus cum inmanem ferumque finxis-

set, cum ariete etiam conloquentem facit eiusque laudare
fortunas, quod qua vellet ingredi posset et quae vellet
attingere: recte hic quidem; nihilo enim erat ipse Cyclops
40 quam aries ille prudentior. In surditate vero quid-
116 nam est mali? erat surdaster M. Crassus; sed aliud mo-
lestius, quod male audiebat, etiam si, ut mihi videbatur,
iniuria. nostri Graece fere nesciunt nec Graeci Latine:
ergo hi in illorum et illi in horum sermone surdi, omnes-
que item nos in iis linguis, quas non intellegimus, quae
sunt innumerabiles, surdi profecto sumus. 'at vocem
citharoedi non audiunt.' ne stridorem quidem serrae,
tum cum acuitur, aut grunditum, cum iugulatur, suis,
nec, cum quiescere volunt, fremitum murmurantis maris.
et si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent,
ante quam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientis,
deinde multo maiorem percipi posse legendis his quam
117 audiendis voluptatem. tum ut paulo ante caecos ad au-
rium traducebamus voluptatem, sic licet surdos ad ocu-
lorum; etenim qui secum loqui poterit sermonem alterius
non requiret.

Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et auri-
bus captus sit, prematur etiam doloribus acerrumis cor-
poris; qui primum per se ipsi plerumque conficiunt ho-
minem: sin forte longinquitate producti vehementius
tamen torquent, quam ut causa sit cur ferantur, quid
est tandem, di boni, quod laboremus? portus enim prae-
sto est, [quoniam mors ibidem est] aeternum nihil sen-
tiendi receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem
minitanti 'magnum vero' inquit 'effecisti, si cantharidis
118 vim consecutus es.' Paulus Persi deprecanti ne in tri-
umpho duceretur: 'in tua id quidem potestate est.' multa
primo die, cum de ipsa morte quaereremus, non pauca
etiam postero, cum ageretur de dolore, sunt dicta de
morte, quae qui recordetur, haud sane periculum est ne
non mortem aut optandam aut certe non timendam putet.
41 mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, quae in
Graecorum conviviis obtinetur. 'aut bibat' inquit 'aut
abeat!' et recte; aut enim fruatur aliquis pariter cum
aliis voluptate potandi aut, ne sobrius in violentiam vinu-
lentorum incidat, ante discedat. sic iniurias fortunae,

quas ferre nequeas, defugiendo relinquas. haec eadem, quae Epicurus, totidem verbis dicit Hieronymus.

Quod si ii philosophi, quorum ea sententia est, ut 119 virtus per se ipsa nihil valeat, omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam et inani vocis sono decoratum esse dicant, ei tamen semper beatum censent esse sapientem, quid tandem a Socrate et Platone profectis philosophis faciendum iudicas? quorum alii tantam praestantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab his corporis et externa obscurentur, alii autem haec ne bona quidem ducunt, in animo reponunt omnia. quorum controversiam solebat tamquam honorarius arbi- 120 ter iudicare Carneades; nam cum quaecumque bona Peripateticis, eadem Stoicis commoda viderentur, neque tamen Peripatetici plus tribuerent divitiis, bonae valetudini, ceteris rebus generis eiusdem quam Stoici, cum ea re, non verbis ponderarentur, causam esse dissidendi negabat. qua re hunc locum ceterarum disciplinarum philosophi quem ad modum obtinere possint ipsi viderint; mihi tamen gratum est, quod de sapientium perpetua bene vivendi facultate dignum quiddam philosophorum voce profitentur.

Sed quoniam mane est eundum, has quinque dierum 121 disputationes memoria conprehendamus. equidem me etiam conscripturum arbitror — ubi enim melius uti possumus hoc cuicuimodi est otio? — ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus, a quo non modo inpulsi sumus ad philosophas scriptiones, verum etiam lacessiti. in quo quantum ceteris profuturi simus non facile dixerim, nostris quidem acerbissimis doloribus variisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio.

17